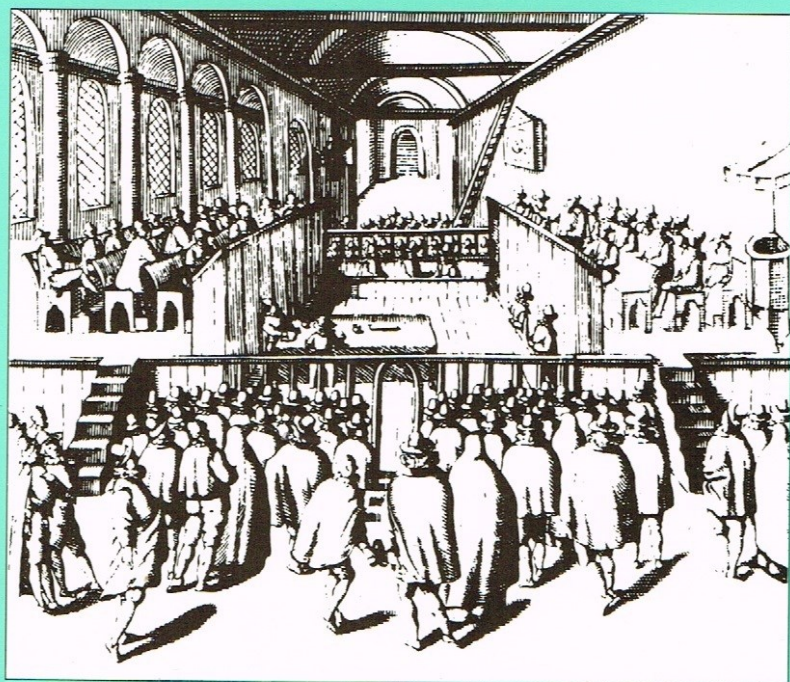

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks 20 (1994)

Doopsgezinde Bijdragen
nieuwe reeks nummer 20

verzameld door
de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring

W. Bergsma

J. Brüsewitz

G.A.C. van der Lem

B. Rademaker – Helfferich

P. Visser (voorz.)

S. Voolstra (secr.)

S. Zijlstra

uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 452, 1017 AW AMSTERDAM

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks nummer 20

Doopsgezinde Historische Kring

Amsterdam

1994

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Doopsgezinde

Doopsgezinde Bijdragen [verz. door de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring]

Nieuwe reeks 1 (1975) – ...

Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring

ISSN 0167-0441

Verschijnt jaarlijks

Bijdragen nr. 20 (1994)

Met lit. opg.

ISBN 90-6550-135-5

Trefw.: doopsgezinden; opstellen / bibliografie

© 1994 Doopsgezinde Historische Kring

Uitgever: Uitgeverij Verloren, Larenseweg 123, 1221 CL Hilversum

Eindredactie: S. Voolstra

Inhoud

S. Voolstra	<i>Doopsgezinden, opposanten en geestverwanten: ter inleiding</i>	7
O.S. Knottnerus	<i>'Gylieden die aen alle wateren zaeyt': doperse immigranten in het Noordduitse kustgebied (1500-1700)</i>	11
E. Hofman	<i>Gereformeerden en doopsgezinden in de spiegel van de Schriftuurlijke liederen in de zestiende eeuw</i>	61
E. Hofman	<i>De Antwerpse drukker Frans Fraeten: de verhouding tussen de vroegste gereformeerde en doopsgezinde liedboeken</i>	71
W.J. op 't Hof	<i>Gereformeerde piëtisten: opposanten en geestverwanten van de doopsgezinden</i>	83
W. Bergsma	<i>Gereformeerden en doopsgezinden in de zeventiende eeuw: van concurrentie tot acceptatie</i>	129
B. Rademaker-Helfferich	<i>Jan van Calcar: de levensweg van een doopsgezinde piëtist aan de hand van zijn 'Levensberigt'. (Met de tekstuitgave van het 'Levensberigt'.)</i>	157
S.B.J. Zilverberg	<i>Enkele aspecten van de betrekkingen tussen doopsgezinden en remonstranten tot aan het begin van de 19de eeuw</i>	181
J. Vree	<i>Doopsgezinde theologen en Groninger godgeleerden in de jaren 1834-1872</i>	195
E.H. Cossee	<i>De doopsgezinden en de opkomst van het modernisme in Nederland</i>	219
	Verslag van lopend onderzoek	241
	Recensies	249
	Signalementen	277
	Mededelingen	297
	Verenigingsnieuws	315
	Adressen auteurs	319

Doopsgezinden, opposanten en geestverwanten

Ter inleiding

Op 15 oktober 1597 hield de Amsterdamse burgemeester Cornelis Pieterszoon Hooft in de vergadering van burgemeesters en oudburgemeesters een redevoering, waarin hij stelling nam tegen de agressieve houding ('hevigheid') van de calvinistische predikanten jegens de Amsterdamse magistraat en de niet-calvinistische gezindheden.¹ Ik vat het wezenlijke van zijn op schrift gestelde verhandeling in mijn eigen woorden samen.

De stad had niet haar poorten geopend voor de gereformeerden die vanwege de Spaanse tirannie uit Brabant en Vlaanderen gevlucht waren, om zich vervolgens door deze gastvrij binnengehaalde vrijheidsstrijders te laten terroriseren. 'Dan sou de tijranny in dese landen niet ophouden, maer alleen de tijran sijn verandert', aldus Hooft. De regering van de stad Genève paste niet op alle volkeren. Het drijven der gereformeerden belemmerde het streven van de stadsbestuurders om alle inwoners geleidelijk 'tot een verstandt te brengen', dat wil zeggen tot een gemeenschappelijk aanvaarde voorstelling van een nieuwe, godsdienstig pluriforme, in de breedste zin van het woord 'hervormde' kerk en samenleving. Daarin zou plaats zijn voor alle burgers: 1) evangelische autochtonen die al veel langer en niet minder dan de calvinisten voor geloofsvrijheid gestreden en geleden hadden, zoals onder meer de dopers²; 2) gereformeerde allochtonen, maar ook 3) het nog steeds grote getal van pausgezinden.

De calvinisten behoorden zich daarom te onthouden van belijdenisdwang, met name inzake het leerstuk van de predestinatie. Hooft verwijt de 'kerkelijken', de calvinisten, dat ze niet genoeg letten op de mondige en anti-autoritaire volksaard der Hollanders. Zij veranderden niet, zoals de Duitsers, op bevel van hun vorsten van religie. Evenals de bewoners van Berea (Hand. 17:11), namen de Hollanders het Evangeliewoord graag aan, maar ze onderzochten wel dagelijks de bijbel of het waar was wat verkondigd werd.

1 De volledige tekst is te vinden in G. Brandt, *Historie der Reformatie*, I (Amsterdam, 1677²) 817-824. De redevoering werd herhaald op 20 december 1597 in de vergadering van schepenen, in het bijzijn van burgemeester Pieter Boom en pensionaris dr Ellert de Veer.

2 Brandt: 'Ook waeren sommige [der Amsterdamse stadsbestuurders] tot de Doopsgezinden te meer genegen, om dat se in de gemeene verdrukking soo veel hadden geleden; en dat 'er, dit hieldt men, wel tien uit de hunnen tegens een der Gereformeerden, om 't stuk des geloofs, waeren gedoodt. *Ibidem*, 816.

Met een beroep op Cicero³ en Mozes⁴ merkte de politicus Hooft bovendien op dat het een goede gewoonte was, dat alleen ingeborenen tot de burgerlijke regering toegelaten werden. Bijgevolg dienden de gereformeerde asyloekers uit zowel de burgerlijke als kerkelijke regering geweerd te worden. Tussen het wereldlijk en geestelijk regiment moest een goede verstandhouding bestaan en die kon niet met vreemd volk gegarandeerd worden. De gereformeerde predikanten waren door de magistraat goed onthaald en ze werden rijkelijk onderhouden. Hun arme gemeentelieden werden in vergelijking met de ingezetenen bovenmatig bedeed. En wat was de dank die stadsbestuurders ontvingen? Vanaf de gereformeerde kansel werd de bliksem der verdoemenis over hen uitgestort, wanneer ze van de gereformeerde religie geen belijdenis wilden doen.⁵ De Amsterdamse burgemeester weerlegde in zijn redevoering bij voorbaat de kritiek die hem van de zijde der kerkelijken zou worden voorgeworpen.

Eenige sullen mogelijk mijne redenen minder achten, of geheel verwerpen, omdat mijne huisvrouw de predikatiën der Mennoniten gaet hooren. Dan wat sal men doen? Sy heeft op mijne aenmaening wel ter [gereformeerde] kerke geweest, doch se verklaert, dat se, daersoo wel niet wordt gesticht als by d' anderen. Dese saek heb ik met veelen, ook luiden van aensien, gemeen, en is geen laster, noch straf [van de gereformeerden], waardig.

Tot zover Hooft. Hier werd een pleidooi gehouden voor wat in de zestiende-eeuwse wereld volstrekt nieuw en ongehoord was: een in godsdienstig opzicht pluriforme samenleving. Op dit congres proberen we de wisselwerking tussen de doopsgezinden en andere gezindten in Nederland sinds de Reformatie centraal te stellen; breder, genuanceerder en kritischer dan tot dusver in de confessioneel gekleurde geschiedschrijving het geval was. Wanneer we navorsen waarin hun verwantschap en onderscheid gelegen was, dan is het zaak om een dergelijk betoog als dat van de Amsterdamse burgemeester niet te veronachtzamen. Zonder een in godsdienstzaken gematigde overheid toen, hadden de doopsgezinden in Nederland in latere eeuwen zich niet kunnen ontwikkelen van wereldmijdende vromen tot ondernemende handelaren en ingetogen cultuurdragers en waren ze waarschijnlijk in de loop van de zeventiende eeuw in de gereformeerde kerk opgelost als de antirevolutionairen in het CDA. Dank zij een overheid die noch opposant, noch geestverwant, maar wel tolerant was, werd de geschiedenis van de doopsgezinden in Neder-

3 Peregrini atque incola[e] officium est, nihil praeter suum negotium gerere, nihil de alieno inquirere, minimeque de aliena republica esse curiosum. Cic. Offic. lib. I. *Ibidem*, 819, in *marginē*.

4 Deut. 1:13 vlg.

5 Vgl. art. 28 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, waarin staat dat iedere gelovige 'van wat staat of kwaliteit hij zij' zich bij de 'heilige vergadering' dient aan te sluiten, 'zich onderwerpende aan haar onderwijzing en tucht'.

land na 1570 niet geheel en al emigrantengeschiedenis. In dit opzicht onderscheiden ze zich van hun Zwitsers-Zuidduitse en Nederlands-Russische geloofsgenoten die pas eeuwen later in de 'Nieuwe Wereld' godsdienstvrijheid zouden vinden.

Maar in nog een ander opzicht is de Nederlandse doopsgezinde geschiedenis uniek. In tegenstelling tot de overige Europese landen, is hier de doperse beweging, zonder een tussenfase van door de overheden gesteunde reformatorische activiteiten, rechtstreeks uit een radicale breuk met de Rooms-katholieke kerk voortgekomen. In historisch perspectief hebben de doopsgezinden het eerstgeboorterecht als de vroegste, georganiseerde uiting van de Nederlandse volksreformatie. Pas een generatie later ging de gereformeerde kerk zich als de ware Jakob aandienen, er op bedacht om de dopers hun eerstgeboorterecht te ontnemen.

Dit brengt ons tot het derde kenmerk. Alleen in Nederland heeft de doperse beweging zich in een meer of minder verhitte discussie met de gereformeerden in de loop der eeuwen ontwikkeld. Mennisten en Calvinisten mogen met recht 'feindliche Brüder' genoemd worden; juist omdat ze elkaars geestverwanten waren, werden ze elkaars opposanten en concurrenten. Beiden wilden een, onder vervolging en in ballingschap ontstane, 'smalle kerk': een gemeenschap van heiligen, met een door persoonlijke belijdenis en gemeentelijke tucht omheinde avondmaalspraktijk.

De doperse zuivering van het maatschappelijk en kerkelijk leven in de jaren dertig van de zestiende eeuw mislukte door de harde repressie van de roomse kerk en overheid. Het revolutionaire witte vaantje op de Brink⁶, in de tijd dat men het Nieuwe Jeruzalem in Munster zocht, deed na 1535 opnieuw dienst. Maar dan als de met martelaarsbloed besmeurde witte vlag, waarmee de doopsgezinden, gedessillusioneerd en ontwapend, het strijdperk verlieten en de sociale en politieke vormgeving van de hervorming aan anderen overlieten.

Voor die taak bleken de calvinisten beter toegerust en gemotiveerd. In de jaren '70 van de zestiende eeuw, onder gewijzigde politieke omstandigheden, begonnen zij met hun zuiveringsactie, gekoppeld aan de bevrijding van het Spaanse juk. Het zou meer dan 50 jaar duren voordat zij ten volle 'publieke kerk' werden. Als plaatsvervanger van de katholieke kerk bestemd om kerk vóór het gehele volk te zijn, slaagde zij er nooit in kerk ván het gehele volk te worden. De van origine smalle kerk moest om brede kerk te worden een gedaanteverandering ondergaan – een metamorfose die voortdurend interne en externe kritiek uitlokte van puriteinen tot mennisten, die gelijkelijk van oordeel waren dat stricte evangelische leer en ascetisch leven niet te scheiden waren.

Hooft wijst in zijn redevoering op het nationale karakter van de Nederlandse

6 B. Rademaker-Helfferich, *Een wit vaantje op de Brink. De geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Deventer* (Deventer, 1988) 29 vlg.

hervorming, gekenmerkt door zelfstandig bijbelonderzoek en gespeend van belijdenisdwang van overheidsweg. Dat is een opvatting waarbij de liberale, negentiende-eeuwse verdedigers van de nationaal-gereformeerde gedachte aansluiting zochten. In deze optiek zouden de remonstranten, een kerkgenootschap met vanouds weinig leden maar met veel sympathisanten, de ware voortzetters van deze brede, nationaal-gereformeerde stroming mogen heten.

Maar de spanningen in deze zienswijze doen zich tot op heden voelen. Zo'n brede, nationaal-gereformeerde kerk kan namelijk alleen ontstaan, wanneer afscheid wordt genomen van de gedachte van de door persoonlijke belijdenis en gemeentelijke tucht bepaalde avondmaalsgemeenschap. En deze kerkopvatting is nu juist aanvankelijk kenmerkend geweest voor zowel de dopers als calvinistisch getinte nationale reformatie. Gehinderd door de erfenis van de smalle kerk, is het voor de reformatorische kerken tot op heden niet mogelijk geweest om samen eendrachtig de brede weg op te gaan. Alleen door het opgeven van dit oorspronkelijke gemeentebegrip konden de doopsgezinden in de negentiende eeuw toenadering zoeken tot de liberale volkskerk, zich in een tot nu toe voortdurende identiteitscrisis stortend.

Moge het lustrumcongres van de Doopsgezinde Historische Kring te Leiden op 29 oktober 1994, waarvan u in deze aflevering van de *Doopsgezinde Bijdragen* onder meer de schriftelijke neerslag aantreft, niet alleen een kerk-historisch, maar ook een historisch evenement worden. Historisch in deze zin, dat voor de eerste maal vertegenwoordigers en kenners van de verschillende reformatorische tradities in Nederland met elkaar in gesprek komen over datgene, wat die onderscheiden kerkelijke tradities in kerkhistorisch perspectief verbindt en onderscheidt. Het is niet toevallig dat vooral de relatie tussen de dopers en gereformeerden van verschillende signatuur centraal staat. In de toekomst zullen hopelijk ook de relaties tussen doopsgezinden en andere geloofsgezindheden en denominaties uitgediept worden.

Tenslotte nog een stichtelijk woord. Het zou van defaitisme getuigen, wanneer we deze kerkhistorische dialoog louter zouden beschouwen als een uiting van onze zogenaamde post-moderne tijd, waarin alles wat gezegd interessant is maar er uiteindelijk niet toe doet, omdat de waarheidsvraag niet meer gesteld kan of mag worden. De vraag namelijk, hoe uiterlijke, historische gestalten van geloof en kerkzijn tot in onze gesecculariseerde tijd toe zich verhouden tot de kern van het christelijk belijden van de kerk der eeuwen. De kerk ontleent als *creatura Verbi* uiteindelijk haar bestaansrecht en geschiedenis aan het Woord. Door aan deze waarheid voorbij te gaan, blijft in de beoefening van de kerkgeschiedenis een wezenlijke dimensie onderbelicht, alle wijdse cultuurhistorische perspectieven en noodzakelijke sociaal-historische methoden ten spijt. Maar ik doe er nu het zwijgen toe. Het past de theoloog vandaag om de historici voor te laten gaan.

‘Gijlieden / die aen alle wateren zaeyt’

Doperse immigranten in het Noordduitse kustgebied (1500-1700)

Ruim een jaar voordat het Munsterse oproer in bloed werd gesmoord, verbreidde zich de mare op het Noordnederlandse platteland dat het met de wereld ten einde liep. En zoals gebruikelijk in het laatmiddeleeuwse volksgeloof kon men zich dit einde maar op één manier voorstellen: als een ontzagwekkend spektakel waarbij de antichrist uit de oceaan zou oprijzen en het land zou doen verzwelgen door de boze machten der zee.¹ Terwijl nu de rijke, verdorven kustprovincies aan de rand van de afgrond zweefden, opende het sobere Westfalen zich, hoog en droog boven de waan der wereld, als een Arke des Behouds. Men behoefde die boodschap niet letterlijk te nemen. Zo betitelden de Groningse dopers hun vergaderplaats bij de zee-dijk als ‘De Arcke Noë’, een symbolisch vaartuig dat tenminste geestelijk redding bood voor Gods toorn.² Maar voor vele anderen was het onderscheid tussen lichamelijk verval en geestelijke wedergeboorte nog zo subtiel, dat zij zich liever ook fysiek in veiligheid brachten. Als we de *Successio anabaptistica* mogen geloven, begaf zich in Holland ‘ontallick volck te schep’, nadat Munsterse predikers hadden voorspeld ‘dat binnen corten daghen tlandt met de gheene, die niet op wilde treden, sou versinken’.³ Met duizenden tegelijk stak men in maart 1534 de Zuiderzee over, waarbij sommigen zo opgewonden raakten dat ze, zoals Van der Zijpp verhaalt, ‘wegvarende van de Noord-Hollandse kust, de zware toren van Westzaan al zagen zinken, teken, dat de ondergang der wereld begonnen was’.⁴

Het lot van deze hulptroepen voor Munster is welbekend. Het merendeel werd ingesloten bij Genemuiden, ontwapend en beroofd, en wist tenslotte naar Holland te ontkomen, waar hun uiteraard verdere vervolging te wachten stond.⁵ Minder bekend is het feit dat een deel van hen wist te ontkomen naar Sleeswijk-Holstein.

1 O.S. Knottnerus, ‘Angst voor de zee: veranderende culturele patronen langs de Nederlandse en Duitse waddenkust (1500-1800)’, te verschijnen in K. Davids, M. ’t Hart, H. Kleijer en J. Lucassen eds. *De Republiek tussen zee en vasteland* (Amsterdam 1994).

2 A. Mellink, ed., *Documenta anabaptistica Neerlandica*, I: Friesland en Groningen (1530-1550) (Leiden 1975) 108, 124. P.G. Bos, ‘De Groninger wederdoperswoelingen in 1534 en 1535’, *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis* 6 (1909) 1-47.

3 ‘Successio Anabaptistica, Dat is Babel der Wederdopers, doer V.P.’ [1603] in: *Bibliotheca reformatica Neerlandica* 7 (Den Haag 1910) 15-87, 32.

4 N. van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland* (1952, repr. Amsterdam 1980) 34. G.J. Boekenooogen, ‘Zaansche anabaptisten’, *Doopsgezinde bijdragen* 55 (1918) 140-48, 142.

5 W.J. Kühler, *Geschiedenis van de Nederlandsche doopsgezinden in de zestiende eeuw* (Haarlem 1932, 2e dr. 1961) 102 evv.

De *Successio anabaptistica* verhaalt hoe twaalf schepen, 'utgheloopen nae Overijssel, siende dat sij bedroghen waren', het Vlie uitvoeren om zich te begeven naar Dithmarschen, de onlangs luthers geworden boerenrepubliek bij Hamburg, die eerst in 1559 zijn onafhankelijkheid moest opgeven. En deze kroniek, daterend uit het begin van de zeventiende eeuw, besluit hier met de opmerking dat zij 'sijn in Dittmer anghecomen, haer daer nederslaende, sijn noch op desen dach Hollanders ghenaeamt'.⁶

Het zijn deze, en soortgelijke groepen wederdopers in Noordwest-Duitsland, die centraal staan in mijn bijdrage. Op zoek naar het dynamische element in een aloude boerensamenleving, vond ik honderden namen van pachters, kooplieden, dijkbazen en ambachtslui, wier relaties zich ver over de grenzen van hun directe omgeving uitstrekten. Uit dit materiaal valt inmiddels te concluderen dat in de Noordduitse kuststreek verschillende netwerken van mensen met Hollandse of Friese afstamming en doperse sympathieën bestonden. Netwerken, die hun bestaan in sommige gevallen tot het eind van de zeventiende eeuw wisten te rekken. Ik baseer me daarbij vooral op gedrukte bronnen. Alles wijst er echter op dat nader archiefonderzoek, in combinatie met genealogische reconstructie, nog wel meer zal opleveren.⁷

Hieronder worden eerst de contouren van de doperse uittocht uit de Nederlanden geschetst, waarna een overzicht wordt gegeven van de regio's waar men onderzoek vond. Daarna komen enkele sociaal-economische, politieke en religieuze aspecten aan bod. Tenslotte richten we ons op de ondergrondse netwerken die sommige groepen in Noord-Duitsland onderhielden. Succes en duurzaamheid van het doperse gedachtengoed blijken samen te hangen met de uitzonderlijke plaats die deze netwerken binnen de vroegmoderne samenleving innamen.

De uittocht

De trek naar het oosten was zeker geen nieuw fenomeen. Al op het eind van de vijftiende eeuw vestigden Nederlandse kolonisten zich in het vruchtbare polderland langs Waddenkust, Wezer en Elbe.⁸ Daarmee brachten ze de oude route die hun verre verwanten in de twaalfde en dertiende eeuw hadden afgelegd opnieuw tot le-

6 'Successio Anabaptistica', 33.

7 Het tijdschrift *Mitteilungen der Niederländischen Ahnengemeinschaft* (Hamburg 1937 evv.) biedt in dit opzicht een ware 'Fundgrube'.

8 Algemeen: O.S. Knottnerus, 'Moral Economy behind the Dikes. Class Relations along the Frisian and German North Sea Coast during the Early Modern Age', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 18 (1992) 333-352. Knottnerus, 'Deicharbeit und Unternehmertätigkeit in den Nordseemarschen um 1600' in: T. Steensen, ed., *Deichbau und Sturmfluten in den Frieslanden* (Bredstedt 1992) 60-72.

ven.⁹ In de eerste jaren van de Reformatie nam deze migratiestroom verder toe, om onder het Spaanse schrikbewind een hoogtepunt te bereiken.¹⁰ Het merendeel van deze kolonisten stamde vermoedelijk uit de Hollandse kuststreek, sommigen uit naburige gewesten.

Het Noordhollandse platteland was in de zestiende eeuw tamelijk dichtbevolkt. Het landgebruik was versplinterd en een groot deel van de bevolking afhankelijk geraakt van huisnijverheid, scheepvaart en seizoenarbeid in andere streken. Jonge mannen waren vaak maandenlang onderweg als polderjongen, matroos of huursoldaat.¹¹ Terwijl nu dit bevolkingsoverschot geleidelijk een weg vond naar de steden, ontstonden op het platteland grotere pachtbedrijven die zich toeleiden op veehouderij en zuivelbereiding. Die tendens zien we overigens ook in de buurgewesten.¹² Langzamerhand trokken overtollige pachters, uitgekochte boerenzoons en ordinaire gelukzoekers weg van hier om elders een nieuw bestaan op te bouwen. Zo kwamen de immigranten die rond 1520 te Amager bij Kopenhagen¹³ en in de Weichseldelta¹⁴ terecht kwamen hoofdzakelijk uit Noordhollandse dorpen. De

9 F. Petri, 'Entstehung und Verbreitung der niederländischen Marschenkolonisation in Europa' in: W. Schlesinger ed. *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte* (Sigmaringen 1975) 695-754.

10 W. Kuhn, 'Die niederländisch-nordwestdeutschen Siedlungsbewegungen des 16. und 17. Jahrhunderts' in: *Geschichtliche Landeskunde und Universalgeschichte* (Hamburg 1950) 241-257, 251 ev. H. Menke, 'Het beloofde land.' Zur Sprache und Geschichte der Niederländer im nordelbischen Küstenraum' in: H. Menke, ed., *Die Niederlande und der europäischen Nordosten* (Neumünster 1992) 261-298 (met bibliografie).

11 J.L. van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme* (Bergen NH 1991) 31-54. A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier* (3 delen, Wageningen 1972). H.A. Enno van Gelder, *Nederlandse dorpen in de 16e eeuw* (Amsterdam 1953) 14-32. J. Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee* (Gouda 1984) 160-68.

12 J. Vries, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500-1700* (New Haven 1974). A.F. Melink, *De wederdopers in de noordelijke Nederlanden, 1531-1544* (Groningen 1954, repr. Leeuwarden 1981) 6 ev.

13 V. Winge, 'Zur Sprache und Geschichte der niederländischen Bauern auf der Insel Amager bei Kopenhagen' in: Menke, *Die Niederlande und der Nordosten*, 329-338. Hollandse kolonisten waren ook te vinden op de Deense eilanden Bøtø, Hasselø, Sprogø en Egholm.

14 W. Kuhn, *Geschichte der deutschen Ostsiedlung in der Neuzeit* (2 delen, Keulen 1955-57) I, 60, 86. Over de herkomst van de kolonisten die doortrokken naar het Oostzeegebied lopen de meningen nogal uiteen. Zo veronderstelde B.H. Unruh, *Die niederländisch-niederdeutschen Hintergründe der mennonitischen Ostwanderungen* (Karlsruhe 1955) dat zij vooral uit de Friese kuststreken afkomstig waren. Dat werd echter doeltreffend bestreden door J.H. Postma, *Das niederländische Erbe der preußisch-rußländischen Mennoniten* (Leeuwarden 1959) die aantoonde dat juist het Hollandse en Vlaamse element overheerste. H. Penner, *Die ost- und westpreußischen Mennoniten in ihrem religiösen und sozialen Leben* (2 delen, Weierhof 1978, Kirchheimbolanden 1987) wees daarnaast op een Middeuropese inbreng.

pachters die zich in 1506 op Het Bildt vestigden, stamden grotendeels van de Zuid-hollandse eilanden en West-Friesland. Onder hen bevonden zich later heel wat wederdopers, zoals 'een vader mit zijn zoon van Winckel oft van Scagen, wonende op Bilt', die zich in 1535 te Groningen bevonden. Rond 1570 was hier de meerderheid, in 1655 nog bijna een kwart van de boeren doopsgezind.¹⁵ De familienaam 'Hollander' vinden we al vóór de komst der wederdopers in Oost-Friesland bij Norden, waar buurtschappen Hollande en Holländer Viertel aan de eerste immigranten herinneren, maar ook in de Krempermarsch en Eiderstedt in Sleeswijk-Holstein.¹⁶ Zelfs de befaamde boerenveldheer Wulf Isebrandt, die Dithmarschen in het jaar 1500 hielp zijn onafhankelijkheid te behouden, was van oorsprong een Hollander, die wellicht luisterde naar de naam Wolfaert IJsbrandsz.¹⁷

De Munsterse catastrofe en de toenemende vervolging van andersdenkenden in de Nederlanden bewerkten een sterke toename van de migratiestroom. Rond 1550 was er vrijwel geen kustgewest waar nog vreemde immigranten ontbraken. Terwijl bij de Zuidnederlandse emigranten echter het grootstedelijke element overwoog, vestigden de Hollandse en Friese landverhuizers zich bij voorkeur in een landelijke omgeving. Steden als Harlingen, Emden, Norden, Lübeck en Danzig fungeerden daarbij vooral als doorgangshavens die toegang gaven tot een agrarisch achterland. Minstens zo aantrekkelijk waren nieuwe vrijplaatsen als Neustadtgödens (1544), Tönning (1590), Altona (1602), Glückstadt (1617) en Friedrichstadt (1621).¹⁸ Zij boden de vluchtelingen behalve godsdienstvrijheid ook ontheffing van gildedwang,

15 Mellink, *Documenta*, I, 133. S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Friesland* (Leeuwarden 1839) 90. H. Sannes, *Geschiedenis van het Bildt* (4 delen met register, Franeker 1951-1957, repr. 1968) I, 250 (43 van 187 stemgerechtigden). De landbouwer Dirck Jansz bezat nog in 1605 'een schreven hijstorie inhoudende sendtbrieven', waarmee wellicht de *Christelijke Sendtbrieven* van David Joris werden bedoeld, die eerst omstreeks 1600 in druk verschenen. P. Gerbenzon, ed., *Het aantekeningenboek van Dirck Jansz.* (Groningen 1960) 37.

16 Voor de familienaam: *Deutsches Geschlechterbuch* 26 (1913) 379 evv. en 103 (1938) 581. J. Rickers, 'Der Stand der Hausgeographie in den holsteinischen Elbmarschen', *Zeitschrift für Volkskunde* 54 (1958) 253-277, 262. F. Falkenstjerne en A. Hude eds. *Sønderjydske skatte- og jordbøger fra reformationstiden* (Kopenhagen 1895-99) 360, 362 ev. 365 ev. 372.

17 W. Lammers, *Die Schlacht bei Hemmingstedt* (1953, 2e dr. Heide 1982) 141 ev. Uitgebreid over vroege Nederlandse betrekkingen met Sleeswijk-Holstein: B. Poulsen, *Land-by-marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig* (Flensburg 1988).

18 D. Stoltenberg, 'Die Stadtwerdung Tönning's' (Diss. Hamburg 1957). E. Bütfering, 'Niederländische Exulanten in Frankenthal, Neu-Hanau und Altona' in: W. Ehbrecht en H. Schilling, eds., *Niederlande und Nordwestdeutschland* (Keulen 1983) 347-417. G. Köhn, *Die Bevölkerung der Residenz, Festung und Exulantenstadt Glückstadt (1616-1652)* (2 delen, dl. 2 typescript, Neumünster 1974). Köhn, 'Die Niederländische Nation in Glückstadt' in: Menke, *Die Niederlande und der Nordosten*, 299-316. S.C. Sutter, 'Friedrichstadt an der Eider: An Early Experience in Religious Toleration, 1621-1727' (Ph.D. Chicago 1982).

alsmede de mogelijkheid hun produkten belastingvrij te exporteren. Al snel vinden we hier flinke Nederlandstalige gemeenschappen waarvan de kern meestal bestond uit doopsgezinden¹⁹ en rekkelijke gereformeerden²⁰ die vooral uit Noord-Nederland afkomstig waren. De Hollandse en de Friese inbreng ontbrak daarentegen in Hamburg, Bremen en Stade, waar de toon werd aangegeven door gereformeerde en lutherse Brabanders die grotendeels van de handel op Spanje leefden.²¹

Dat de eerste wederdopers zich uitgerekend in het lutherse Dithmarschen vestigden, hoeft ons overigens niet te verwonderen. De reformatie was hier in 1532 doorgevoerd na krachtige impulsen vanuit Bremen. Juist deze stad had zijn poorten – net als Emden en het nabijgelegen Stade – wijd open gezet voor priesters en monniken die de Nederlanden waren ontvlucht. Uit Bremen had men al in 1524 de Nederlander Hendrik van Zutphen naar Dithmarschen gestuurd. Die belandde nog op de brandstapel omdat enkele regenten meenden dat hij de moeder Gods, de beschermvrouw van het mini-staatje, had belasterd.²² Maar zijn marteldood – bezongen tot in Antwerpen – betekende hier een ommekeer: al rond 1550 was zeker een derde van de 38 dorpsgeestelijken in Dithmarschen afkomstig uit de Nederlanden en het aangrenzende Duitse gebied. Bij deze immigranten was de benauwde lutherse orthodoxie die geleidelijk vanuit Hamburg veld won vooralsnog ver te zoeken.²³ In hun pastorieën vond men zelfs later nog werken van David Jo-

19 E. Hegenscheid, *Die Mennoniten und Neustadtgödens* (z.pl. [Sande] 1985). B.C. Roosen, *Geschichte der Gemeinde zu Hamburg und Altona* (2 delen, Hamburg 1886/87). R. Dollinger, *Geschichte der Mennoniten in Schleswig-Holstein, Hamburg und Lübeck* (Neumünster 1930). Belangrijke correcties bij S.C. Sutter, 'Die Anfänge der Mennonitengemeinde in Friedrichstadt', *Mennonitische Geschichtsblätter* 37 (1980) 42-53.

20 J. Tideman, *De stichting der Remonstrantsche Broederschap, 1619-1634* (2 delen, Amsterdam 1871-72) I, 188-207, 309-29, II, 97-102, 405-23. Remonstranten, rekkelijke gereformeerden en lutherse crypto-calvinisten vinden we rond 1600 ook in Dokkum, Norden, Bremen en Stade, alsmede aan het hof van de hertog van Holstein-Gottorf en diens broer, de prinsbisschop van Bremen en Verden.

21 R. VanRoosbroeck, *Emigranten. Nederlandse vluchtelingen in Duitsland (1550-1600)* (Leuven 1968) 236-71. H. Schilling, *Niederländische Exulanten im 16. Jahrhundert* (Gütersloh 1972). H. Kellenbenz, *Unternehmerkräfte im Hamburger Portugal- und Spanienhandel 1590-1625* (Hamburg 1954).

22 H. Stob, *Geschichte Dithmarschens im Regentenzeitalter* (Heide 1959) 193-204.

23 F.C. Dahlmann, ed., *Johann Adolfs genannt Neocorus, Chronik des Landes Dithmarschen* (2 delen, Kiel 1827, repr. Leer 1978) II, 105 ev. 149. Meerdere predikanten vluchtten tijdens het Interim van 1548 uit Westfalen. J.A. Bolten, *Dithmarsische Geschichte* (4 delen, Flensburg 1781-88, repr. Leer 1979) IV, 78 ev. Volgens Stob, *Geschichte Dithmarschens*, 213 ev. zou tweederde van de dorpspredikanten van elders zijn gekomen. Over de Nederlandse invloed in deze contreien ook E. Drägers, 'Heinrich Voß, ein Schüler Luthers', *Jahrbuch der Männer vom Morgenstern* 51 (1970) 125-138. J. Loosjes, *Geschiedenis der Lutherse kerk in de Nederlanden* (Den Haag 1921) 22f, 28-31, 37 evv. R. Dröge-reit, 'Der Stader Raum und die Niederlande', *Stader Jahrbuch* 61 (1971) 7-49, 29.

ris.²⁴ Zij zetten fanatiek de aanval in tegen alle vormen van bloedwraak die hier nog volop in zwang waren.

Het feit dat vervolgde protestanten nu in Dithmarschen welkom waren, moet de vluchtelingen derhalve niet zijn ontgaan. Ook zullen zij hebben geweten dat het boerenstaatje steun verleende aan het oproerige Lübeck, waar men de Munsterse opstand aanvankelijk had toegejuicht.²⁵ Bovendien waren er buiten Oost-Friesland en Oost-Pruisen in 1534 nog altijd weinig andere uitwijkplaatsen. Zo kondigde men in Bremen, nadat geschriften uit Munster waren gevonden, onmiddellijk een mandaat af tegen de wederdopers. Het stadsbestuur werd gemachtigd op te treden tegen alle 'Sacramentschender, swermers' en 'rotten geisters'. Gezamenlijk namen de noordelijke hanzesteden – inclusief Lübeck – in 1535 verdere stappen, waarbij het afvallige Wismar terloops met uitstoting werd bedreigd.²⁶ In naburige gebieden regeerden lutherse landsheren die streng optraden tegen andersdenkenden of moest de reformatie überhaupt nog beginnen. En zelfs de tolerante krijgshoofd Christoph van Oldenburg – een broer van de regerende graaf – die kort daarop de wederdopers verwelkomde, kon zich dit aanvankelijk niet veroorloven vanwege zijn banden in het Habsburgse kamp.²⁷ Pas langzamerhand kwamen er méér gebieden, waar men zich ongestoord kon vestigen.

In volgende jaren nam deze migrantenstroom in omvang toe. Uit de directe omgeving van Amsterdam, waar de doperse beweging was begonnen, week men uit naar West-Friesland. Vanuit Holland trokken vluchtelingen naar andere welvarende streken als Oost-Friesland, de Rijnvlakte, het Oostzeegebied of ook Engeland.²⁸ In Groningen nam de overheid al in mei 1534 maatregelen tegen 'uuthem-schen lueden die mit enigherhande nye secte off wederdoepe besmyt synt'. Zo werd een doperse boerin bij 't Zandt beboet omdat ze 'sommige hollandessche vrouwen

24 Een getuige beweerde in 1642 'daß viele Prediger und Gelehrte in Dithmarschen wären, die David Joris Bücher hätten und nichts darinnen tadelten'. R. Hansen, 'Der David-Joriten-Prozeß in Tönning 1642', *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte* II/1, afl. 5 (1900) 31-116, 52.

25 Stoob, *Geschichte Dithmarschens*, 99. K.-H. Kirchhoff, 'Die Täufer im Münsterland', *Westfälische Zeitschrift* 113 (1963) 1-109, 28.

26 Ook Rostock en Stralsund vertoonden aarzelingen. A. Kühtmann, 'Die Bremische Kirchenordnung von 1534', *Bremisches Jahrbuch* 8 (1876) 114-143, 130. Kirchhoff, 'Münsterland', 28. J. ten Doornkaat Koolman, 'Die Täufer in Mecklenburg', *Mennonitische Geschichtsblätter* 18 (1961) 20-56, 24 evv.

27 W. Storkebaum, *Graf Christoph von Oldenburg (1504-1566)* (Oldenburg 1959) 48 ev.

28 Kühler, *Geschiedenis*, 97, 172 evv. G. Grosheide, *Bijdrage tot de geschiedenis der anabaptisten in Amsterdam* (Hilversum 1938) 71 ev. 225 ev. Kirchhoff, 'Münsterland', 40. Mellink, *Wederdopers*, 225, 320, 389, 395, 399. I.B. Horst, *The Radical Brethren* (1966, 2e dr. Nieuwkoop 1972) 54 ev. 71 evv. Over de vluchtgebieden ook L.G. Jansma, *Melchiorieten, Munstersen en Batenburgers* (Buitenpost 1977) 195-206.

ende kinderen geherbercht' had.²⁹ Zowel Menno Simons als David Joris, Jan van Batenburg en andere doperse leiders vonden hier tijdelijk onderdak.³⁰ Toen dit gewest zich vervolgens aansloot bij het Habsburgse rijk, trokken veel wederdopers – achtervolgd door strengere overheidsmaatregelen – verder oostwaarts. Zo reisden de beide broers Obbe en Dirk Philips wellicht samen vanuit Appingedam naar Norden, van waar Dirk naar Emden ging, terwijl Obbe zich met zijn geestverwanten naar Mecklenburg begaf. Enkelen ontdekte men later in het kustplaatsje Ribnitz-Damgarten, waaronder een zekere Michiel Kramer uit Appingedam, wiens naam ooit door Batenburg was verklapt.³¹ Ook Philipp Edzema, die in 1547 een groep 'Friese' kolonisten naar de Danziger Werder leidde, kwam wellicht uit Appingedam. De Amsterdamse voorman Jacob van Campen wilde naar Koningsbergen, maar zijn vrouw belandde mogelijk – zoals vele anderen – in Elbløg (Elbing) bij Danzig.³²

In vergelijking met de dikwijls spectaculaire omzwervingen van de leiders, vond de trek van hun eenvoudige volgelingen dikwijls in stilte plaats. Hij was nochtans onmiskenbaar. Martin Micron schreef al in 1555 uit Emden 'dat het rijk van Menno zich heinde en ver in al de kustlanden uitstrekt van de uiterste grenzen van Vlaanderen tot aan Danzig'.³³ Niet zonder redenen hield Menno zich later in Oldesloe en Wismar op, terwijl Dirk Philips zich temidden van zijn geloofsgenoten in Danzig vestigde. In Oost-Friesland, waar zij eerder verbleven, klaagde men al in 1545 over de vele 'frombde nie inkoemelingē' die 'to hope lopen [unde] ut anderen oerden heer kamen'. In Jever was in 1560 eveneens sprake van 'vele, in frembden landen gebaren und upgetagen', die in en rond dit stadje een nieuw bestaan trachtten op te bouwen.³⁴

29 Mellink, *Documenta*, I, 99, 105, 151, 174.

30 K. Vos, 'Menno Simons in Groningen', *Groningse volksalmanak* (1919) 139-146. S. Zijlstra, *Nicolaas Meyderts van Blesdijk* (Groningen 1983) 18. Mellink, *Documenta*, I, 155-50, 158, 163.

31 De overigen betrof Hendrik van Groningen, Arnt Snittiker uit het Groningerland en Göddert Paelman van Gulik. Ten Doornkaat Koolman, 'Mecklenburg', 33, 43 evv. 48 ev. Ten Doornkaat Koolman, 'Joachim Kükenbieter', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* N. R. 44 (1962) 157-76, 157, 161, 175. Ten Doornkaat Koolman, *Dirk Philips* (Haarlem 1964) 19. Mellink, *Documenta*, I, 151.

32 Penner, *Mennoniten*, I, 147 ev. 269, 286 ev. A. Hoft, *Vissen rond de Floem* (Groningen 1990) 235, 239.

33 J.G. de Hoop Scheffer, 'Menno Simons, VIII', 44, naar Ottius, *Annales Anabaptistici* (1672) 125.

34 E. Beninga, *Chronikon der Fresen*, L. Hahn en H. Ramm, eds (2 delen, Aurich 1961-64) II, 686 ev. H. Schmidt, 'Landesherrschaft und Stadtfreiheit im Spiegel der Jeverischen Stadterhebung von 1536' in: *Ein Blick zurück. Beiträge zur Geschichte des Jeverlandes* (Jever 1986) 41-49, 45. G. Sello, *Östringen und Rüstringen* (Oldenburg 1928) 188 ev. Het gros der stedelijke immigranten kwam uit Westfalen. C.A. Endler, 'Bevölkerungsgeschichte des Jeverlandes im 17. Jahrhundert', *Oldenburger Jahrbuch* 52/53 (1952/53) 37-51, 48.

Ook toen de vervolgingen tijdelijk luwden, bleef de uittocht uit de Nederlanden doorgaan. Zo schijnen de meeste Hollandse veeboeren in de Wilstermarsch eerst omstreeks 1560 te zijn aangekomen.³⁵ In de westelijke kustprovincies bereikte de furie tegen andersgelovigen echter een nieuw hoogtepunt na 1567. In Friesland en Groningen werden de doopsgezinden veelal stilzwijgend geduld. Maar het opduiken van conservatieve Friezen in Sleeswijk-Holstein doet vermoeden dat ook hier de uittocht nog niet was gestopt.³⁶ Een derde vluchtelingenstroom kwam eerst in de zeventiende eeuw op gang. Remonstranten, menisten en katholieken die zich niet thuis voelden in de oorlogszuchtige stemming die de Republiek zo nu en dan doortrok, trachtten elders een bestaan op te bouwen. Zo vertrok een groep welvarende remonstranten – na eerdere onderhandelingen in Stade – omstreeks 1620 naar Friedrichstadt en Glückstadt. Tën dele betrof dit schippers en kooplieden die hun broodwinning vonden in handel met het Spaanse kamp. Zij bleven dikwijls niet maar keerden terug zodra het politieke tij hun gunstiger gezind werd. Dit verschijnsel bleef zich gedurende de hele zeventiende eeuw herhalen. Met name in Stade en Glückstadt lag de haven geregeld vol met Nederlandse en Oostfriese schepen die telkens weer ontweken zodra de oorlogsdreiging afnam.³⁷

Doperse schuilplaatsen

Het waren niet alleen vreedzame menisten en verwante sectarirs die aanvankelijk wegtrokken uit de Nederlanden. Ook aanhangers van Zwingli, Calvijn en Luther, waarvan het gros in de steden was te vinden, maakten dankbaar gebruik van de mogelijkheid elders een nieuw bestaan op te bouwen. Bovendien vinden we onder hen een flink aantal volgelingen van David Joris, die zich weliswaar vreedzaam opstelden maar hun doperse overtuiging zorgvuldig geheim hielden. Reeds in 1540 wist men in Amsterdam te berichten ‘dat David Jorysz. veel anhangers heeft ende in Oostland ende ellders alomme zijn verstroyt’.³⁸ Zelf schreef David tientallen

35 C.M.A. Matthiessen, ‘Die Käseproduktion in Eiderstedt’, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 20 (1890) 245-68, 268. Rickers, ‘Hausgeographie’, 261 ev. W. Jensen, ‘Die holländische Einwanderung in den holsteinischen Elbmarschen’, *Zeitschrift der Zentralstelle für niedersächsischen Familienkunde* 17 (1935) 85-86, 105-06.

36 Postma, *Das niederländische Erbe*, 43 ev. J.J. Woltjer, *Friesland in hervormingstijd* (Leiden 1962) 106. Sutter, ‘Mennonitengemeinde’.

37 F. Pont, *Friedrichstadt an der Eider* (2 delen, Friedrichstadt 1913 en Erlangen 1921). C. Tiedemann, *Die Schifffahrt des Herzogtums Bremen zur Schwedenzeit (1645-1712)* (Stade 1970). G. Köhn, ‘Ostfriesen und Niederländer in der Neugründung Glückstadts von 1620 bis 1652’, *Hansische Geschichtsblätter* 90 (1972) 81-82.

38 Mellink, *Documenta*, II: Amsterdam (1536-1578) (Leiden 1980) 29. De term Oostland werd gebruikt om heel Noord-Duitsland en het Oostzeegebied aan te duiden.

brieven aan geestverwanten in deze contreien, waaronder al in 1541 aan een zekere Holms Ties te Büsum (Dithmarschen) en een jaar of tien later aan Wolt. Geer. Bolten en diens burenen in Eiderstedt, die klaarblijkelijk met hun geloofsgenoten elders in Holstein één gemeente vormden.³⁹ Aan hun namen te oordelen, behoorden zij tot inheemse boerengeslachten die zich blijkbaar tot het gedachtengoed der immigranten aangetrokken voelden. In Danzig ging zelfs het gerucht dat hun sekte veertigduizend aanhangers telde, waarvan het merendeel zich in de Nederlanden en het Rijnland zou ophouden.⁴⁰

Een belangrijk toevluchtsoord was de vrijwel onaantastbare havenstad Emden die door de toestroom uit de Nederlanden spoedig uit zijn voegen barstte.⁴¹ Al in 1535 was er sprake van een honderdtal gewapende wederdopers die konden rekenen op hulp van buiten de stad. Acht jaar later bleek opnieuw dat sommigen de stad hadden willen veroveren. Op zoek naar belastend materiaal namen de autoriteiten verscheidene exemplaren van 'Jorissen glassmachers buecher' in beslag. Geleidelijk werd ook bekend dat groepen batenburgers de stad gebruikten als uitvalsbasis voor hun religieus geïnspireerde rooftochten.⁴² 'Meer uit angst voor de keizer dan uit vrees voor God', zoals de gereformeerde kerkleider Johannes a Lasco het uitdrukte, ging de gravin van Oost-Friesland er vervolgens toe over een aantal van hen uit te wijzen. Sommigen gingen terug naar Holland of vertrokken naar Oldenburg, waar zij blijkbaar onderdak vonden. Anderen veinsden echter gereformeerd te worden.⁴³

Zo vinden we hier in 1544 de davidjorist Jacob van Winssen, die Deventer als

39 Holms Ties en Bolten behoorden vermoedelijk tot de inheemse clans Holm te Neuenkirchen en Boldesmannen te Wöhrden. F. Nippold, 'David Joris von Delft. Sein Leben, seine Lehre und seine Secte' [3 delen], *Zeitschrift für die historische Theologie* 33 (1863) 3-166, 34 (1864) 483-673, 38 (1868) 475-591, II, 569-76. R. Hansen, 'Wiedertäufer in Eiderstedt (bis 1616)', *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte* II/2, afl. 2 (1901) 175-238, 176. Bolten, *Dithmarsische Geschichte*, IV, 98. Stoob, *Geschichte Dithmarschens*, 273-75, 284-86.

40 H. van Alfen, 'Documenten betreffende Jan van Sol etc.', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* N.R. 24 (1931) 204-236, 218.

41 VanRoosbroeck, *Emigranten*, 85-108. H. de Buhr, *Die Entwicklung der Stadt Emden in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts* (Hamburg 1967).

42 Genoemd werden in dit verband Karel van Gent, de herbergier Hermann Brouwer, Henrick Cleynsmith en een zekere Kuyp[er] van Cleve te Jemgum. Mellink, *Documenta*, I, 148, 186. J.P. Müller, *Die Mennoniten in Ostfriesland vom 16. bis zum 18. Jahrhundert* (Emden 1887) 23 ev. J. de Hullu, *Bescheiden betreffende de hervorming in Overijssel*, I: Deventer (1522-1546) (Deventer 1899) 262 ev. Kirchhoff, 'Münsterland', 62. P.C. Molhuisen, 'Moordbranders in Overijssel', *Overijsselsche almanak voor oudheid en letteren* 14 (1849) 103. Over de batenburgers vooral Jansma, *Melchiorieten*, 162 ev. 217-62.

43 Mellink, *Documenta*, I, 188 ev. II 50 ev. Zijlstra, *Bledijk*, 63, 74. L. Schauenburg, *Die Täuferbewegung in der Grafschaft Oldenburg* (Oldenburg 1888) 11, 14.

burgemeester moest ontvluchten, alsmede zijn verwante Gert Rensynck van Zwolle, een batenburger van wie zijn vroegere bentgenoten beweerden dat ze hem wegens verraad hadden gedood.⁴⁴ Uit Westfalen kwam de edelman Arndt Bitters van Raesfeld, die vermoedelijk in 1542 moest vluchten nadat bekend werd dat hij de batenburger Geert Eilkeman had gehuisvest.⁴⁵ Uit Amsterdam kwamen davidjoristen als Gerrit Dirks Zeilmaker⁴⁶, een broer van de beruchte kerkrover, de gebroeders Jan en David van Amsterdam alias Van Beuningen⁴⁷, en vermoedelijk ook Lysbet Benninck, die bevriend was met een dochter van David Joris. Haar echtgenoot (of vader?) Cornelis Benninck moet één der rijkste burgers van de stad zijn geweest.⁴⁸ De jonge Claes van Blesdijk, Davids belangrijkste woordvoerder in deze streken, kwam geregeld in Emden sinds zijn eigen vader er domicilie had gekozen.⁴⁹

Na het Interim van 1548 moesten opnieuw alle wederdopers 'mit quaden opinioenen' het land ruimen. Ook werd verboden de toestromende aanhangers van 'den Menniten, Daviten, Ubboyten und Batenborgische secten' nog langer te herbergen. De reeds aanwezige menisten werden echter stilzwijgend getolereerd, wat mede te danken was aan een verdraagzame houding van de kerkleiding.⁵⁰ En ook de davidjoristen wisten zich gedeisd te houden. Niet voor niets fluisterde men dat Davids aanhang tot in de hoogste kringen reikte. Vanuit Emden vloeiden aanzienlijke

44 B. Hagedorn, *Ostfrieslands Handel und Schiffahrt im 16. Jahrhundert* (Berlijn 1910) 121. De Hulst, *Bescheiden*, 144 evv. Mellink, *Documenta*, I, 175, II, 21, 34. Mellink, *Wederdopers*, 25, 63 ev. 154, 270 ev. 276, 289, 403. Jansma, *Melchiorieten*, 254.

45 W. Schöningh, 'Westfälische Einwanderer in Ostfriesland 1433 bis 1744', *Westfälische Forschungen* 20 (1967) 5-57, 31. Kirchhoff, 'Münsterland', 62, 84.

46 Zeilmaker, vermeld in 1562, woonde nog in 1540 te Schoonhoven, zijn vrouw was in 1616 gereformeerd. Jan van Amsterdam kwam vóór 1545 naar Emden. U. Emmius, *Den David-Jorischen Gheest in Leven ende Leere verklaert* (Den Haag 1603) 290, 412 ev. Mellink, *Documenta*, I, 172, II, 20, 35. Mellink, *Documenta*, V: Amsterdam (1531-1536) (Leiden 1985) 89, 121, 276. H. Schilling en K.-D. Schreiber, eds., *Die Kirchenratsprotokolle der reformierten Gemeinde Emden, 1557-1620* (2 delen, Keulen 1989-92) II, 1085.

47 Mellink, *Documenta*, II, 62. J. Stracke, 'Die Deputierten (1567-1589) und Vierziger (1589-1811) der Stadt Emden', *Quellen und Forschungen zur Familien- und Wappenkunde Ostfrieslands* 18 (1969) 1-23, 2.

48 P. Burckhardt, 'David Joris und seine Gemeinde in Basel', *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde* 48 (1949) 5-106, 16. K. Ecke, 'Ein "Emder Adreßbuch" aus den Jahren 1562/63', *Quellen und Forschungen zur Familien- und Wappenkunde Ostfrieslands*, Beiheft 10 (1978) 1-53, nr 1586.

49 Zijlstra, *Blesdijk*, 63 evv.

50 Mellink, *Documenta*, I, 189 evv. Beninga, *Chronikon*, II, 686, 737-40. Müller, *Ostfriesland*, 26 ev. Zijlstra, *Blesdijk*, 74. J. ten Doornkaat Koolman, 'De anabaptisten in Oostfriesland ten tijde van Hermannus Aquilomontanus', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* N.R. 46 (1964) 87-99, 93 evv.

bedragen naar Bazel. Zelf had David hier twee buitenechtelijke kinderen die opgroeiden in het gezin van hun stiefvader, de deftige dijkrentmeester en lakenkoper Johan Boelsen.⁵¹

Tot diens kring behoorden ook Boelsens halfbroer Lammert Camholt⁵², verder koopman Hendrik Mooisteent die in 1540 uit Groningen was gevlucht, en diens verwanten Frerick en oud-burgemeester Ludolf Mooisteent van Emden.⁵³ Zij hadden weinig op met de strenge calvinisten die sinds de jaren zeventig het openbare leven gingen beheersen. Kennelijk uit onvrede daarover keerde Frerick Mooisteent omstreeks 1584 terug naar zijn geboortestad, waar hij de leiding kreeg van het spaansgezinde (!) stadsbestuur.⁵⁴ De Mooisteents waren wederom verzwagerd met de rijke graankoper Johan Wilken, die later als landdrost in Aurich optrad. Men rekende hem in 1586 tot de libertijnen die geen enkele religie aanhingen. Zijn halfbroer Ulff Gijsbers stond openlijk bekend als 'een David sonderling'.⁵⁵

Ontdaan klaagde de gereformeerde kroniekschrijver Abel Eppens in 1582 dat het stadsbestuur voornamelijk uit 'guede libertinieren Davits' bestond. Stad en land waren vervuld, noteerde hij meermalen, 'myt secten en rouwe Christenen ... noutrales, libertini, Swenckfeldianer und Albadaisten'.⁵⁶ En daarmee was niet te veel gezegd. Sinds jaar en dag hadden zich sekteleiders in de stad opgehouden, zoals Hendrik Niclaes die zijn 'Huis der Liefde' twintig jaar lang verborgen kon houden dank zij protectie door de machtigste burgers.⁵⁷ Ook Adam Pastor, de

51 Zijlstra, *Blesdijk*, 135 ev. 141. Zijlstra, ed., 'Ubbo Emmius' Relaa van de buitenechtelijke kinderen van David Joris en hun nageslacht', *Doopsgezinde bijdragen* N.R. 18 (1992) 141-44. W. Bergsma en E. H. Waterbolk eds. *Kroniekje van een Ommelander boer* (Groningen 1986) 81, 96. H. Reimers, 'Eine Landesbeschreibung Ostfrieslands aus der Zeit um 1600', *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* 17 (1910) 279-331, 322 evv. Burckhardt, 'Basel', 27, 29 ev.

52 Reimers, 'Beschreibung', 327. Stracke, 'Deputierten', 5. J. A. Feith en H. Brugmans ed. *De kroniek van Abel Eppens tho Equart* (2 delen, Utrecht 1911) I, 567, II, 413. Emmius, *Gheest*, 412.

53 Is Hendrik Mooisteent oftewel Moeycke Steynke dezelfde als Stey. in Friesland met wie David Joris correspondeerde? Achter het pseudoniem Ludolf van Seerijtsijl, aan wie Joachim van Berchum in 1564 de groeten doet, zal Ludolf Mooisteent schuil gaan. Mellink, *Documenta*, I, 129, 150. Hagedorn, *Handel*, 121. Nippold, 'David Joris', II, 569. Emmius, *Gheest*, 290, 422. Stracke, 'Deputierten', 16.

54 Eppens, *Kroniek*, I, 51, 267, II, 418, 700.

55 Eppens, *Kroniek*, I, 454, 525, 541, II, 191, 218, 220, 224 ev. 304, 313. J. König, *Verwaltungs-geschichte Ostfrieslands* (Göttingen 1955) 534, 537, 543. J. Holtmann, 'Genealogien ostfriesischer Familien', *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* 7 (1886) I, 153-168, 155.

56 Eppens, *Kroniek*, I, 376, II, 61, 611. Zie voor deze 'Albadaisten' W. Bergsma, *Aggaeus van Albada (c.1525-1587), schwenckfeldiaan, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid* (Meppel 1983).

57 A. Hamilton, *The Family of Love* (Cambridge 1981) 33 ev. 41-43, 48-55, 148. I. Simon, 'Hendric Niclaes. Emden (1540-60)', *Niederdeutsches Wort* 13 (1973) 63-77.

vroegere pastoor van Aschendorf die vooral onder bescherming van de Westfaalse adel preekte, bezocht zijn geloofsgenoten vrij regelmatig. Mogelijk is hij zelfs in Emden gestorven. Nog in 1571 was er sprake van een gemeente van 'Adamiten' in de voorstad Faldern, die zes jaar later opnieuw versterking kreeg uit Bremen. Met name de antitrinitariër Erasmus Johanni uit Salzwedel, die tot 1581 rector was van de latijnse school, zal sterk door hen beïnvloed zijn.⁵⁸ In het nabije Oldersum woonde de rijke Amsterdammer Jan van Bekesteyn, rond 1540 één van de belangrijkste propagandisten voor Sebastian Franck, wiens boeken in Emden veelvuldig werden gedrukt.⁵⁹ Zelfs in de Waalse gemeente, die in nauw contact stond met geloofsgenoten in Frankrijk (Rouen), leefden tot 1568 uitgesproken libertijnse denkbeelden. Ten minste één der gemeenteleden schijnt davidjorist te zijn geweest.⁶⁰

Was het aantal davidjoristen echter nog te overzien – Blesdijk bezocht allen persoonlijk –, in de nieuwe stadswijken vestigden zich vele honderden menisten, die hier hun eigen vermaanhuisen onderhielden.⁶¹ De verschillende richtingen hielden er conferenties en we treffen er bekende oudsten als Leenaert Bouwens (tot 1567), Hendrik Naaldeman (1574), Jacob Jansen Scheedemaker (1576/78), Hans Busschaert (1567/68, 1578), Hans de Ries (1584-1602) en Claes Ganglofs (1601/02).⁶² Bij hen voegde zich in 1583 de hoogbejaarde Brixius Gerrits van Norden,

58 Johanni overleed te Stade in 1594. A. de Groot, 'Adam Pastor' in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (te perse). K. Vos, 'Adam Pastor', *Doopsgezinde bijdragen* 49 (1909) 104-26. Schilling en Schreiber, *Kircheratsprotokolle*, I, 403, II, 668. Kirchhoff, 'Münsterland', 90. Schöning, 'Einwanderer', 17. R. Dán, *Matthias Vehe-Glirius* (Budapest 1982) 203 ev. 285. H. Klugkist Hesse, *Menso Alting* (Berlijn 1928) 262-68.

59 Volgelingen te Emden waren Willem Glasemaker, apotheker Salomon de Bruville/Bruyler, predikant Simon Habusch uit Oudenaarde en vermoedelijk ook Frans Volckertz. Coornhert, de broer van Dirck. Grosheide, *Bijdrage*, 82 ev. C. Krahn, M. Gingerich en O. Harms eds. *The Mennonite Encyclopedia* (5 delen, Scottdale 1955-90) IV, 53. Ten Doornkaat Koolman, 'Oostfriesland'. M. Tielke, 'Einleitung' in: *Das Rätsel des Emder Buchdrucks (1554-1602)* (Aurich 1986) 5-25, alsmede de hier opgenomen bibliografie. Schilling en Schreiber, *Kirchenratsprotokolle*, I, 116, 205, 357, 393, 404, 412, 417, 432, 450, 483 ev. II, 640, 672, 676 ev.

60 Dit betreft vermoedelijk Severyn Koperslager. Tielke, 'Einleitung', 20. Schilling en Schreiber, *Kirchenratsprotokolle*, II, 3, 16, 235 (namenlijst).

61 Hun aantal moet zeker 1.500 tot 2.000 hebben bedragen, gezien het feit dat in 1601/02 nog altijd 160 tot 170 huishoudingen over waren. E. von Reeken, *Zur Geschichte der Emder Taufgesinnten (Mennoniten) 1529-1750* (= Ostfriesische Familiekunde 7, Aurich 1986) 16.

62 Schilling en Schreiber, *Kirchenratsprotokolle*, I, 498 ev. II, 654, 669, 700, 813. *Mennonite Encyclopedia*, I, 573, II, 648. K. Ecke, 'Das Bürgerbuch von Faldern', *Quellen und Forschungen zur Familien- und Wappenkunde Ostfrieslands* 22 (1973) 57-70, nr 203 (april 1584: Hanns de Rys van Antwerpen). Von Reeken, *Emder Taufgesinnten*, 20, 22, 26, 29. Vooraanstaand gemeentelid was ook Claes de Friese (1601/02) die eerder als bode van Antwerpen naar Pruisen reisde. K. Vos, *De Doopsgezinden te Antwerpen in de zestiende eeuw* (Brussel 1920) 67.

Rothmanns zwager die jarenlang predikant was geweest in Westfalen en nu uit Groningen moest vertrekken.⁶³

In Emden woonde ook Hendrik Ebbinck van Vreden, één van Menno's eerste medestanders die zich later bij David Joris in Bazel had gevoegd.⁶⁴ En vanuit Emden vertrok de halsstarrige vlamming Jan van Ophoorn (uit Giethoorn) naar Norden, nadat hij zijn hele gemeente had gebannen behalve zichzelf en zijn vrouw.⁶⁵ In de polders woonde verder de vroegere dorpspastoor Hugo alias Aleff Claessen uit Oosternieland bij Appingedam, ook wel Adolf Spieghelmaker genoemd. Ooit was hij één van Menno's trouwste medestanders in Oost-Friesland. Nadat hij echter te Norden in debat met Micron het onderspit had gedolven, keerde hij zich af van de menisten en vestigde zich als pachter tussen zijn vroegere geloofsgenoten.⁶⁶

Als havenstad speelde Emden een belangrijke rol bij de verspreiding van het doperse gedachtengoed. Zo bestelde koopman en schipper Hendrick Jacobs omstreeks 1582 een herdruk van David Joris' *Wonderboek*, die hij vanuit Vianen hierheen liet komen. Vermoedelijk verstuurde hij het merendeel naar zijn geloofsgenoten in Sleeswijk-Holstein die er later nog exemplaren van bezaten. In die contreien

63 De identificatie van Brixius van Norden, predikant te Munster en Soest (Westfalen), met Brixius Gerrits wordt bevestigd door Gerrits' kennis van de klassieke talen. Zijn vrouw was vermoedelijk Katharinen Smytz uit Ahaus, 'Stuteberntz suster', in 1534 dienstmaagd bij de wederdoper Jan van Winssen sr. te Deventer. C.A. Cornelius, *Geschichte des Münsterschen Aufbruchs* (2 delen, Leipzig 1855-60) II, 330-34. Kirchhoff, 'Münsterland', 9, 22. Eppens, *Kroniek*, I, 422, 431. *Mennonite Encyclopedia*, I, 573, III, 504. De Hullu, *Bescheiden*, 196, 230.

64 Zijn dochter Anna Detmers, weduwe van een zekere pater Albert, trad in 1573 toe tot de gereformeerde kerk. Mellink, *Documenta*, II, 146, 215. K. Vos, 'Anabaptisten te Ahaus in 1549', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* N.R. 10 (1913) 257-70. Burckhardt, 'Basel', 27. Schilling en Schreiber, *Kirchenratsprotokolle*, I, 322, 475 ev. 504.

65 I.H.V.P.N., 'Het beginsel en voortganck der geschillen, scheuringen, en verdeeltheden onder de gene die Doops-gesinden Genoemt worden' [1615] in: *Bibliotheca reformatica Neerlandica*, VII (Den Haag 1910) 507-564, 552. Mellink, *Documenta*, II, 307.

66 Zijn vroege optreden wordt bevestigd door het bericht dat zijn vermoedelijke vader Claess Hugins, 'eyn rijck husman' te Jukwerd, omstreeks 1538 door de batenburgers werd afgeperst. De pachter Claß Aleffs te Wirdumer Neuland 1583-1614 moet wel een zoon zijn, daar de naam Aleff/Adolf weinig voorkomt. Het *Kroniekje* noemt echter de Nordermarsch als verblijfplaats. Bergsma en Waterbolck, *Kroniekje*, 82-84. Reimers, 'Landesbeschreibung', 321. K. Vos, *Menno Simons. Zijn leeven en werken* (Leiden 1914) 120. G. Leymann, 'Untersuchungen über die agrarhistorische Entwicklung der Gebiete Wirdumer Neuland und Schoonorth' in: G. Steffens ed. *Die Acht und ihre sieben Siele* (2 delen, 2e dr. Leer 1987) I, 297-586, 313 ev. Mellink, *Documenta*, I, 161 ev.

liet men trouwens ook boeken in Rostock en Stade drukken.⁶⁷ Schoolmeester Johan Gerrits Hövel, die later uitweek naar Norden, handelde omstreeks 1610 eveneens in Davids boeken, die hij onder andere verkocht aan 'einem manne up't land'.⁶⁸ Dank zij het drukke kustverkeer was Emden gemakkelijk bereikbaar. In het stedelijke huwelijksregister vinden we dan ook tientallen namen van immigranten uit het hele kustgebied die elders een kerkelijk huwelijk wilden vermijden.⁶⁹

Belangrijk was de stedelijke gemeenschap ook voor het omliggende platteland, waar verspreide wederdopers tot in de kleinste dorpjes werden voorzien van nieuwe impulsen. Er vormden zich doopsgezinde gemeenten, met name rond Norden en in Leer, waar veel wevers woonden. Maar ook in de vruchtbare Krummhörn en aangrenzende lutherse dorpen in het binnenland ontstonden nieuwe gemeenten. Op het platteland preekten de vermaners al in 1573 bij daglicht en met open deuren.⁷⁰ In latere jaren treffen we tevens andere sectariërs, zoals de antitrinitariër Matthias Vehe die schielijk overleed toen hij in 1590 te Greetsiel gevangen zat. Kerkelijke bronnen meldden onaangedaan dat men hem had begraven op een eerloze plaats. Zelfs was er sprake van lutherse predikanten die in het geheim de geschriften van Jakob Böhme koesterden.⁷¹ In Norden hield zich enige tijd een groepje collegianten rond Dirk Raphaelsz. Camphuyzen op. Enkele remonstranten werden daar zelfs aangesteld tot predikant in een luthers dorp. Lang bleven zij echter niet. Camphuyzen vertrok naar Dokkum, terwijl de vermoedelijk beschermheer, hofraad dr Quirinus Kankebeer naar Friedrichstadt ontweek. De verbinding liep wellicht via landdrost Hero Mauritz von Closter, wiens zwager Adolph van der Wael van Moersbergen leiding gaf aan dit remonstrantse stadje.⁷²

67 P. Valkema Blouw, 'Printers to the "Arch-heretic" David Joris', *Quaerendo* 21 (1991) 163-209, 170, 189, 194. Zijlstra, 'De bestrijding van de davidjoristen aan het eind van de zestiende eeuw', *Doopsgezinde bijdragen* N.R. 18 (1992) 11-38, 14. Zijlstra, *Blesdijk*, 51. Over Hendrik Jacobs: K. Ecke, 'Daniel in de Lewen Kule. Schiffer und Schiffe im Emders Seebriefregister', *Quellen und Forschungen zur Familien- und Wappenkunde Ostfrieslands* 28 (1979) 145-68, nr 368.

68 Schilling en Schreiber, *Kirchenratsprotokolle*, II, 1012, 1018. J. Reitsma en S.D. van der Veen ed. *Acta der provinciale en particuliere synoden* (8 delen, Groningen 1892-99) VII, 275.

69 Vriendelijke mededeling van dhr. S. Abels, Eexterzandvoort.

70 Er was een vermaanhuis te Hösingwehr bij Eilsum. Müller, *Ostfriesland*, 185. A.A. van Schelven, 'Emden in niederländischer Beleuchtung aus dem Jahre 1573', *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* 20 (1920) 174-193, 183.

71 'in loco inhonesto'. Dán, *Matthias Vehe*, 203-21. W. Hollweg, *Die Geschichte des älteren Pietismus in den reformierten Gemeinden Ostfrieslands* (Aurich 1978) 184.

72 L.A. Rademaker, *Dirk Camphuyzen* (Gouda 1898). K. Michelson, *Friedrichstädter Einwohner in den Jahren der Stadtgründung 1621-1634* (Friedrichstadt 1976) nr. 74. König, *Verwaltungsgeschichte*, 513, 526, 534. De predikanten zijn J.A. Rommuis van Odijk te Hage, een onbekende te Funnix. Reitsma en Van der Veen, *Acta*, VI, 444 ev. H. en E. Heyken, *Die Einwohner des alten Amtes Wittmund von 1565 bis 1752* (Aurich 1985) 246.

Samme Zijlstra heeft er onlangs nog eens op gewezen, hoe lang de davidjoristen in Oost-Friesland hebben standgehouden.⁷³ Niet alleen in Emden, ook op het platteland was hun aanhang te vinden. Waarschijnlijk hielden ze zich met name in de vruchtbare weidestreek ten zuiden van de stad Emden op. Zo vormde zich in Oldersum rond 1550 een groepje davidjoristen dat werd geleid door een zekere Willem Claesz., wellicht een schipper uit de omgeving van Appingedam die later bij de waterlanders ging. In Emden bezat deze in 1570 een schip met de opvallende naam 'de flegende Gefijst'. Een zekere Johann Wullenwever zou als leraar in de omgeving van Aurich hebben gewerkt.⁷⁴ Het meest opvallend is echter het optreden van een aantal vooraanstaande dorpspredikanten binnen de sekte. Al in 1543 ontving wellicht Sibrand Stellingh te Weene (bij Aurich) een brief van David Joris. Sergius Brumanus te St Georgiowold (Reiderland), later rector te Warendorf, preekte volgens een bericht uit 1584 eveneens in davidjoristische geest. Enkele jaren later werd in Nüttermoor Antonius van Deventer afgezet, die naar Holstein ontweek. Tenslotte raakte in Jemgum – opnieuw in het Reiderland – Didericus Nicolai in opspraak omdat hij 'ene bijzondere zamenkomste' hield waar hij het *Wonderboek* aanraadde. 'Viele von dem Vornehmen waren seinem Glauben zugetan', berichtte een tijdgenoot. Nicolai werd in 1611 uit het ambt verwijderd, maar bleef desondanks in Jemgum wonen.⁷⁵ Het hoeft ons dan ook nauwelijks te verwonderen dat Davids boeken nog rond 1700 op het platteland de rondte deden en door sommige deftige piëtisten werden aangeprezen. Ook trof men mensen die zich nog steeds afzijdig hielden van de bestaande kerkgenootschappen. Sommigen gingen vermoedelijk over naar de waterlanders.⁷⁶

Eén der eerste schuilplaatsen voor gevluchte dopers bevond zich hoogstwaarschijnlijk in het Harlingerland, van waaruit de plaatselijke krijgshoofd Balthasar

73 Zijlstra, 'Bestrijding', 18 evv.

74 Ten Doornkaat Koolman, 'Oostfriesland'. Zijlstra, *Bledijk*, 132 ev. Emmius, *Gheest*, 80 ev. S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland* (2 delen, Leeuwarden 1842) I, 270. Ecke, 'Schiffer', nr 256 (Willem Claßen unses borgers Claß van Solwertz sone). Mellink, *Documenta*, I, 174, vgl. 159, 107 ev.

75 Zijlstra, *Bledijk*, 64, 199. Zijlstra, 'Bestrijding', 18 evv. P.F. Reershemius, *Ostfriesländisches Prediger-Denkmahl* (Aurich 1796) 114 ev. 320, 591, 657 ev. E. Meiners, *Oostvrieschlands Kerkelijke Geschiedenisse* (2 delen, Groningen 1738-39) II, 217-27, 242, 335 ev. 'Ministri verbi ad lucum D. Georgii' lijkt hier een bewuste verschrijving voor 'ad locum S. Georgii', zoals verderop 'Poepshusanus' voor 'Potshusanus'. M. Peters, *Chronik von Ostfriesland mit besonderer Beziehung auf Jemgum* (1930, repr. Leer 1972) 53.

76 Het eerste bericht komt van J.I. Harkenroth, predikant in de heerlijkheid Rysum. Hollweg, *Pietismus*, 130, 161, 174, 186 en afb. 5 (onkerksheld Reiderland). In Jemgumergaste woonde in 1646 de waterlander Anne Jacobs, terwijl ook Popke Remetz te Nendorp in 1666 'einer sonderlichen secten zugethan' was. Müller, *Ostfriesland*, 215, 222. Vriendelijke mededeling van dhr. S. Abels.

van Esens, gesteund door Gelderse troepen, een ware piratenoorlog tegen Holland en Oost-Friesland voerde. Hoewel hij zich naar buiten toe voordeed als katholiek, sympathiseerde hij heimelijk met het protestantisme. Zijn huiskapelaan, door de Geldersen afgezet als predikant, organiseerde bij terugkeer naar zijn dorp in 1539 een beeldenverbranding op het kerkhof.⁷⁷ Onder zijn kapiteins bevonden zich wellicht enkele wederdopers, zoals de uit het keizerlijke leger gedeserteerde Frans van Bohemen en de Nederlandse edelman Lodewijk de Praet van Moerkerke, die in 1539 te Bremen werden terechtgesteld als zeerovers.⁷⁸ Ook de 'vergadderonge op ter see' die de dopersen in het voorjaar van 1535 in Oost-Friesland planden, zal met Balthasars plannen in verband staan. Een van hen fantaseerde openlijk over de nieuwe ark als een reusachtig oorlogsschip 'mit drie cooperen raeden, dwelck alle bergen op ende neder ... zoude moegen vaeren'.⁷⁹

Tot de voornaamste edelen van dit landje telden verder de gebroeders Hero en Hicko von Werdum, wier zuster Ursula bij Delden in 1544 op de brandstapel belandde als davidjoriste. Uit wraak voor hun zuster bedreigden beide broers later de stad Deventer die het doodsoordeel had goedgekeurd.⁸⁰ Al de eerste dorpspredikant die zij aanstelden, een zekere Sibeld, neigde tot opvattingen die verwant zijn met het davidjorisme. Volgens de familie-overlevering preekte hij tenminste in de Friese volkstaal om het gewone volk tevreden te stellen. Maar achter de schermen ontkende hij het bestaan van hemel, hel en hiernamaals, onder het motto: 'die daad iß, die bleif weil daad'.⁸¹ Tijdgenoten meenden dat de hele familie tot het 'gesel-

77 Balthasars motto was: 'Coelum coeli domino, terram autem dedit filiis hominum. Gott de warede den hemmel, de minschen mosten sehen, wo se up erden wat kregen'. M. Smid, *Ostfriesische Kirchengeschichte* (Pewsum 1976) 155 ev. W. von Bippen, 'Bremens Krieg mit Junker Balthasar von Esens 1537-1540', *Bremisches Jahrbuch* 15 (1889) 30-95, 31.

78 De doper Claes de Praet uit Antwerpen, die kort daarvoor in Emden was geweest, werd in 1556 te Gent terechtgesteld.

Von Bippen, 'Balthasar von Esens', 52, 75 ev. Vos, *Antwerpen*, 64.

79 Mellink, *Documenta*, I, 37, 42, 133, 152. Bos, 'Wederdoperswoelingen', 44. Mellink, *Wederdopers*, 90, 93, 132 ev. 245.

80 De dreigbrief werd overgebracht door de 'schrijver van het huis den Oirt'. Hier zal de ambtman van Leerort Diederik Gansenebe van Harderwyk bedoeld zijn, die wellicht uit een Munsterse familie stamde. F. Ritter, 'Zur Geschichte der Häuptlinge von Werdum und der taufgesinnten Martyrerinnen Maria v. Beckum und Ursula v. Werdum (1538-1552)', *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* 5, afl. 2 (1903/05) 390-411, 504-19. H.G.M. Willems, 'Onrust in een interbellum. Moordbranders in Overijssel 1529-1566', *Overijsselse historische bijdragen* 96 (1981) 51-70, 53 ev. König, *Verwaltungsgeschichte*, 543. Kirchhoff, *Die Täufer in Münster 1534/35* (Münster 1973) 146. Zie ook Kirchhoff, 'Münsterland', 88 ev. Vos, 'Menno in Groningen', 143.

81 'Wie dood is, die blijft wel dood'. U. von Werdum, *Series familiae Werdumanae usque ad annum 1667* (2 delen, Aurich 1976-83) I, 33, II, 38. Zijlstra, *Blesdijk*, 23, 28 ev. 62, 82.

schup der wedderdoper' behoorde.⁸² Dat is niet onwaarschijnlijk: twee andere zusters zijn vanwege de bepalingen van het Interim in 1548 naar het oosten gevlucht. De ene trok, nadat ze met de Pruisische jonker Johan von Syck was getrouwd, vanuit Holstein naar Danzig, de andere huwde een zekere edelman Winkel uit Pommeren. Bij hen bracht Hero's jongste zoon Joest het grootste deel van zijn jeugd door voordat hij in 1587 zijn broers als burchtheer te Werdum zou opvolgen. Joests zuster huwde in Emden de doopsgezinde koopman Henrich Petken uit Steenvoorde (Frans-Vlaanderen).⁸³ Zijn zoons bezochten hier de kostschool van de antitrinitariër Johannes Lüders te Wolthusen, waar meerdere jongens uit de Oostfriese adel onderwijs kregen.⁸⁴

Meerdere dopers vonden onderdak in het Harlingerland. De Munsterse gezant Antonis Kistemaker uit Appingedam vinden we vermoedelijk in 1556 als landbouwer te Fulkum, onder de naam Tonies von dem Damme⁸⁵. Haie Siudes, pachter in het nabijgelegen Westeraccum, lijkt mij een zoon van de menist Syouck Haeyes die in 1541 uit Leeuwarden werd verbannen.⁸⁶ In dezelfde omgeving woonde later een zekere Gertt von Coverden, wellicht een zoon van de in 1544 terechtgestelde schipper Geert Eilkeman uit Coevorden die zich had opgehouden in Groningen en Westfalen.⁸⁷

In het nabijgelegen Jeverland werden eveneens in 1548 maatregelen genomen

82 Maria van Jever noemt zowel Hero von Werdum als zijn vrouw Tete von Roffhusen (bij Gödens), zijn zusters en zijn moeder Armgart von Fikensholt. G. Sello, *Studien zur Geschichte von Oestringen und Rüstringen* (Varel 1898) 54 ev. Vergelijk ook het bericht over een afgezette pastoor in dienst van zijn schoonfamilie, die omstreeks 1500 de kinderen in een meertje bij Schortens doopte: Sello, *Ostringen*, 78.

83 Samen met een tweede zuster die de Friese edelman Willem van Royen zou huwen, liet zij zich in 1585 juridisch bijstaan door Heymann Hoyer en Hans Sicco te Emden. De eerste was zeker doopsgezind. De tweede is vermoedelijk de Vlaamse leraar Hans Sikken uit Danzig die in 1567 met Dirk Philips naar Emden kwam. Von Werdum, *Series familiae*, I, 50, 55 ev. II, 60, 67. Von Reeken, *Taufgesinnten*, 20, 24 ev. 30. Ecke, 'Bürgerbuch Faldern', nr 272.

84 Lüder, predikant te Canhusen en Aland en stammend uit Buxtehude, koos partij voor de omstreden Michael Vehe en trad vervolgens uit het ambt. Von Werdum, *Series familiae*, I, 57, II, 69. O.G. Houtrouw, *Ostfriesland. Eine geschichtlich-ortskundige Wanderung* (2 delen, Aurich 1889-91, repr. Leer) I, 444, 465.

85 H. Mammen ed. *Die Weinkaufsprotokolle des Amtes Esens* (2 delen, Aurich 1963-65) I, 146. Mellink, *Documenta*, I, 113, 117, 122 ev. 129.

86 Beide voornamen komen hier weinig voor. Mammen, *Weinkaufsprotokolle*, I, 122. Mellink, *Documenta*, I, 64 ev.

87 Gertt was de vader van een zekere Aleke (= Eilke) Schnidewindt, pachter te Wiefels bij Jever (1618). Mellink, *Documenta*, I, 102 ev. 167 ev. 175. Mellink, *Wederdopers*, 404-09. W. Schaub, 'Die Bevölkerung der Herrschaft Jever nach dem Huldigungsregister von 1618', *Oldenburger Jahrbuch* 62 (1963) I, 1-70, nr 67.

tegen doperse boeren en handwerkers. Daarbij had men klaarblijkelijk zowel de radicale davidjoristen, melchiorieten en batenburgers als de gematigde menisten voor ogen. Al deze 'Hollanders' dienden te worden verhoord en zo nodig uitgewezen.⁸⁸ In de gereformeerde enclave Knyphausen schijnen de dopers zelfs te hebben deelgenomen aan een kleine beeldenstorm, aangesticht door één der dorpspredikanten. Nog in 1558 – twee jaar later – vond de fanatieke voorganger Petrus Deleenus het nodig een openbaar debat met Menno aan te gaan, teneinde de ergernis die eerder bij de lutheranen was ontstaan, enigszins weg te nemen. Dit plan liep echter stuk op de onwil van zijn dorpsheer Tido van Knyphausen, die de menisten blijkbaar niets in de weg wilde leggen.⁸⁹ In Jever zelf vond zo'n debat eerst plaats nadat de heerlijkheid in 1573 in het bezit was gekomen van de graaf van Oldenburg. Tevergeefs bepleitten zes vooraanstaande wederdopers, aangevoerd door de geleerde ex-katholiek dr Hermann von Brunsfeld, het volgende jaar hun standpunt tegenover de lutherse geestelijkheid.⁹⁰ Zij werden uitgewezen, maar anderen wisten zich vermoedelijk te handhaven door hun bekering te veinzen. Graaf Johan klaagde tenminste over deze lieden

die in der Religion und ihrem Bekenntniß wetterwendisch sind und mit dem Kalender sich darin ändern ... gleich dem Wangeröger Meer, das wechselnd nach entgegengesetzte Richtungen seine Fluthen wälzt.⁹¹

In Bremen kwam de golf van doperse immigranten eerst in 1551 ter sprake. Blijkbaar betrof het hier vooral menisten, want gereformeerde predikant Albert Hardenberg klaagde dat zij met hun strenge leefwijze en simpele argumenten heel wat gelovigen wisten te overtuigen. Hij wist weliswaar dat de dopersen verdeeld waren geraakt in talloze sekten. Maar dat zich in Bremen tevens een belangrijke groep davidjoristen ophield, bleef blijkbaar ook voor hem verborgen. Zo kon Davids belangrijkste woordvoerder in deze streken, de jonge Claes van Blesdijk, zich ongestoord binnen de stadsmuren vestigen.⁹²

88 Schauenburg, *Täuferbewegung*, 12. S. Woelk, 'Auf der Suche nach Täufern im Jeverland', *Menonitische Geschichtsblätter* 49 (1992) 32-55, 36 ev. 44. Zij onderschat echter de omvang van de beweging.

89 H. Garrelts, *Die Reformation Ostfrieslands nach der Darstellung der Lutheraner vom Jahre 1593* (Aurich 1925) 93, 112. Schilling en Schreiber, *Kirchenratsprotokolle*, I, 53, 69-73. Sello, *Studien*, 55.

90 Aan het debat namen verder deel Johann Gerdes te Hohenkirchen, Henricus Henrici te Wüppels, Nicolaus Hermann 'auf der Altenburg', Er Jankenius te Sillenstede en de zwangere vrouw Sara. Jankenius is misschien een zoon van de doperse bisschop Janneken te Burum (1538). Nog in 1638 woont in Emden de vermaner Jan van Janckenn. Het geslacht Brunsfeld is later in Leeuwarden te vinden. Schauenburg, *Täuferbewegung*, 35. De Hullu, *Bescheiden*, 253. Von Reeken, *Emder Taufgesinnten*, 10.

91 [J.H. Tjarks], *Beiträge zur Spezialgeschichte Jeverlands* (2 delen, Jever 1853) II, xi.

Ook in de Hanzesteden gaf de ontdekking van telkens andere groepen, waaronder Menno's eigen gemeente te Wismar, aanleiding tot hernieuwde waakzaamheid. Zij besloten in 1555 nogmaals alle wederdopers uit te wijzen. Deze maatregel had blijkbaar niet altijd effect, want verschillende doperse gemeenten bleven in het geheim voortbestaan. Zo klaagde men te Lübeck nog in 1591 over de toestroom van 'Nedderlender mit allerhand verdecktiger Religion befleckett'.⁹³ Voorzover die echter werden beschermd door adellijke landheren en invloedrijke beambten op het platteland, zoals dat met Menno in Wüstenfelde gebeurde, kon niemand hen veel in de weg leggen.⁹⁴

In Sleeswijk-Holstein tenslotte, begon het opsporen van 'wederdopers, sacramentariërs en andere dwepers' in 1553. Zoals elders ook hier slechts met beperkt succes. Dat het ook hier niet uitsluitend menisten betrof, blijkt wel uit de klacht dat de vrouwen en dochters van 'sulche valsche Rotten' op sommige plaatsen een deftige staat voerden en rijkelijk leefden, terwijl 'etliche mit gulden Keden gaen'.⁹⁵ Doopsgezinde gemeenten ontstonden, behalve in Oldesloe, Eiderstedt en de Wilstermarsch, later bovendien te Altona, Glückstadt, Friedrichstadt en Lübeck. Davidjoristen waren daarnaast ook in Dithmarschen te vinden.⁹⁶

Een leidende rol onder de davidjoristen speelde vermoedelijk een zekere Conrad Behr, sinds 1561 hofapotheker te Sleeswijk en mogelijk verwant met geloofsgenoten te Bazel. Hij zal tenminste dezelfde zijn geweest als de 'groote Davidianer' Chunradus die er in 1585 in slaagde ook de rechtzinnige Petrus Datheen in zijn ban te krijgen toen die zich als vluchteling in Husum en Stade bevond. Datheen, die onder de naam Montanus als stadsmedicus in Stade werkte, raakte steeds meer in de grip van libertijnse opvattingen en vertrok uiteindelijk naar Danzig en vervolgens Elbląg, waar hij kort daarop stierf.⁹⁷

92 Hardenbergs opmerking tegen 'Daudianer, Libertiner, swertge[esten]' lijkt slechts in het algemeen te zijn bedoeld. W. Janse, *Albert Hardenberg als Theologe* (Leiden 1994) 204 ev. 359 evv. Zijlstra, *Blesdijk*, 64, 91.

93 Ten Doornkaat Koolman, 'Mecklenburg', 35. Dollinger, *Schleswig-Holstein*, 193 evv.

94 Dollinger, *Schleswig-Holstein*, 3, 129-32. E. F. Goverts, 'Das adlige Gut Fresenburg und die Mennoniten', *Zeitschrift der Zentralstelle für Niedersächsische Familiengeschichte* 7 (1925) 100 evv. *Menno Simons und die Mennoniten*. Aus: *Bad Oldesloe* (Neumünster 1988).

95 Het citaat verwijst naar het landgoed Hasselberg van Paul Ritzerow te Altenkempe boven Lübeck. Dollinger, *Schleswig-Holstein*, 3 ev. R.-E. Mohrmann, *Volksleben in Wilster im 16. und 17. Jahrhundert* (Neumünster 1977) 324. Over het dragen van kostbare kleding: Zijlstra, *Blesdijk*, 58.

96 Beide groepen bevonden zich vooral in het stadje Tönning en de weidedorpen Oldenswort en Koldenbüttel. In Dithmarschen waren davidjoristen te vinden in Süderdeich, Büsum en Brunsbüttel, dat aan de Wilstermarsch grensde. S. Götsch, '“... für einen Holländer gescholten ...” Wiedertäufer in Eiderstedt im 17. Jahrhundert', *Kieler Blätter zur Volkskunde* 16 (1984) 5-30. Bolten, *Ditmarsische Geschichte*, IV, 98.

97 Conrad nam de apotheek over van neef Johann Behr. Een zekere Jakoea Bär, met landbezit

In deze streken bevonden zich nog meer vroegere wederdopers die we met enige waarschijnlijkheid kunnen identificeren: zo stamt de vooraanstaande burger Lübbert Widouw te Tønder ongetwijfeld af van een gelijknamige wederdoper die in 1534 te Coesfeld werd terechtgesteld.⁹⁸ In het stadje Husum werd een zekere Claues Kistenn ervan beschuldigd vaandrig te zijn geweest bij het Amsterdamse wederdopersoproer. Ook al kon degene die hem had aangewezen dit niet staven, het feit dat het nog in 1554 tot een proces kwam, geeft wel te denken.⁹⁹ Als keuter bij Husum vinden we in 1571 ook Goirt Raeymaeckers uit Maastricht die te Ilikhoven bij Roermond had gewoond. Diens doopsgezinde vrouw was terechtgesteld in 1550, een zoontje van tien was al eerder naar het oosten vertrokken om het weversvak te leren. Zijn nakomelingen trokken vermoedelijk naar Eiderstedt, waar Joris en Hans Wagenmacher in 1607 werden beschuldigd van davidjorisme. Hans trok op zijn beurt naar St Annen in Dithmarschen, waar hij in 1630 werd vermoord en als ketter begraven.¹⁰⁰ Met hen werd ook de dijkbouwer Willem Maastricht in Töning gehoord – wellicht hun broer – die toegaf dat hij David Joris' boeken van zijn vader had geërfd en daarin 'flitich gelesen' had. Zijn dochter speelde een leidende rol bij de bijeenkomsten der sekte. Een vierde broer zou Peter Maastricht kunnen zijn, die in 1601 het nieuwe raadhuis te Husum ontwierp.¹⁰¹ Als davidjorist kennen we verder de herbergier Harmen Focke te Töning (1586) die zou kunnen afstammen van een gelijknamige wederdoper te Munster. Misschien was hij verwant met Hans Focke uit Emden, één van Davids bedienden te Bazel, die daar nog in 1575

te Emden en Den Briel, behoorde omstreeks 1565 tot David Joris' verwantenkring te Bazel. H.Q. Janssen, 'Petrus Dathenus aan den avond zijns levens', *Bijdragen tot de oudheidkunde en geschiedenis, inzonderlijk van Zeeuwsch Vlaanderen* 3 (1858) 1-27, 73-82. Janssen, *Petrus Dathenus. Een blik op zijn laatste levensjaren* (Delft 1872) 83-90, 143 ev. Dán, *Matthias Vehe*, 203 ev. 285. L. Andresen en W. Stephan, *Beiträge zur Geschichte der Gottorper Hof- und Staatsverwaltung von 1544-1659* (2 delen, Kiel 1928) I, 121. Vriendelijke mededeling van Freiherr H. von Hoyningen-Huene, Landesarchiv Schleswig. Burckhardt, 'Basel', 91, 96 ev.

98 Vgl. omstreeks 1537 ook de Fries Jan Hayessen alias Jannick Heicksen. Andresen, *Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869* (Kiel 1937) 120, 159, 161, 215. Kirchhoff, 'Münsterland', 20 ev. Kirchhoff, 'Die Wiedertäufer in Coesfeld', *Westfälische Zeitschrift* 106 (1956) 113 evv. 99 W. Prange, ed., *Herzog Adolfs Urteibuch 1544-1570* (Neumünster 1985) 124.

100 Raeymaeckers' landheer Hans Frützen raakte in 1587 in opspraak door een eigenaardige roofmoord. K. Vos, 'Martelaars uit Gelderland (1550)', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* N.R. 11 (1914) 252-268, 257 evv. 268. C.H. Beccau, *Geschiede Husums bis zur Ertheilung des Stadtrechtes* (2 delen, 1840-54, repr. St Peters-Ording 1988) II, 139, 301 ev. (hier: Görriß Rademacher). Hansen, 'Wiedertäufer', 209. E. Freytag, in: *Schleswig-holsteinische Kirchengeschichte* (1977 evv.) III, 253.

101 'Twee van Raeymaeckers zonen heetten Peter en Wilken. Hansen, 'Wiedertäufer', 184, 207 evv. J. Laß, *Sammlung einiger Husumischen Nachrichten* (4 delen, 1750-58, repr. St Peter-Ording 1981) I, 74. Vos, 'Gelderland', 259.

woonde.¹⁰² Tenslotte moet nog een zekere Eggert Johansen genoemd worden, in 1582 pachter in de polder Herrnhallig en wellicht een zoon van de in 1534 terechtgestelde leraar Jan Pieter Eggesz. uit Krommeniedijk.¹⁰³

Soms vinden we in de kuststreek zelfs een hele groep bekende wederdopers, zoals aan de Wezermonding, waar de Munsterse kanselier Heinrich Krechting en zijn medestanders tijdelijk onderdak vonden bij de graven van Oldenburg.¹⁰⁴ De ambitieuze graaf Christoph, die zich met zijn soldaten in Denemarken bevond, wilde hun militaire en politieke kwaliteiten blijkbaar gebruiken om een oude vete met de bisschop van Munster te beslechten. In dit gezelschap bevonden zich onder andere de Munsterse ideoloog Bernd Rothmann, de goudsmid Gerd Reininck, die als één van de vier raadsheren van Jan Beukelsz. aanvankelijk naar Appingedam was gevlucht, en Frederick Klingen, de vroegere 'Buttermeister' die nu als bode optrad. Als voorgangers fungeerden Peter Glasemaker uit Luik en een zekere Frans, die wellicht uit het Groningerland stamde.¹⁰⁵

Waarschijnlijk hielden zij zich niet alleen in dit morsige provinciestadje op, maar ook op deftige kloosterboerderijen in de omgeving, waarop de graven beslag hadden laten leggen.¹⁰⁶ Meerdere geleerde en aanzienlijke personen – waaronder vermoedelijk landdrost Jost von Fikensholt¹⁰⁷ – sloten zich aan. Sommigen van de strijders die Munster heelhuids konden ontvluchten, zullen zich eveneens bij hen

102 Heinrich Focke te Tönning had op zijn beurt weer een zoon Johann. V. Sachtleben, 'Besitzer Häusern am Markt in Tönning', *Gesellschaft für Tönninger Stadtgeschichte* 2 (1982) 65-90, 70, 85. Sachtleben, 'Chronik der Häuser vom 8. Quartier Tönning', *Gesellschaft für Tönninger Stadtgeschichte* 4 (1984) 33-57, 41. Kirchhoff, *Münster*, 52, 130 ev. Burckhardt, 'David in Basel', 26, 88.
103 Zijn zoon heette weer Peter. Sachtleben, 'Die Pächter der fürstliche Haubarge auf der Herrnhallig', *Nordfriesisches Jahrbuch* N.R. 17 (1981) 85-123, bijlage 3. Mellink, *Wederdopers*, 159, 176, 353.

104 Kirchhoff, 'Münsterland', 43-46, 68 ev. G. de Buhr, 'Hinrich Krechting', *Ostfriesische Familienkunde* 1 (1960) 29-46. Schauenburg, *Täuferbewegung*, 44 evv. Mellink, *Documenta*, I, 153 evv. S. Zijlstra ed. 'Twee brieven van David Joris', *Doopsgezinde bijdragen* N.R. 19 (1993) 191-218, 193 ev. 'David Joris sonderbare Lebensbeschreibung' in: G. Arnold, *Unpartheiische Kirchen- und Ketzer Historie* (1729, repr. Hildesheim 1968) II, 703-37, 720 ev.

105 Kirchhoff identificeert hem als Frans Kistmaecker uit Zuidhorn. Klingen – hier foutief als Van Lyngé – wordt 'des greven bade' genoemd, wat verwijst naar Krechtings vroegere functie als gograaf van Schöppingen. Kirchhoff, 'Münsterland', 44, 50. Mellink, *Documenta*, I, 146, 148, 153. Verdere personalia bij Kirchhoff, *Münster*, 161, 168, 190 ev. 206, 217, 233.

106 Blesdijk lokaliseert hen 'in comitatu Oldenburgensis Frisiae', waarmee uitdrukkelijk de kuststreek wordt bedoeld. Ook graaf Christophs kloosterbezit in Rastede komt in aanmerking. Mellink, *Wederdopers*, 398. Storkebaum, *Graf Christoph*, 26 ev. Janse, *Hardenberg*, 97.

107 Hij is verwant met de gebroeders Von Werdum in het ambt Wittmund, waar hij omstreeks 1538 landdrost werd. König, *Verwaltungsgeschichte*, 548. Von Werdum, *Series familiae*, I, 33, II, 39.

hebben gevoegd.¹⁰⁸ Nog in het voorjaar van 1538 debatteerde David Joris, bijgestaan door zijn secundanten Leonhard van Dam en Joriaen Ketel, met leden van deze groep in een poging hen voor zich te winnen. Toen de graven van Oldenburg echter met de verovering van Delmenhorst en Vechta voorlopig hun doel hadden bereikt, werden de doperse krijgsheren weer afgedankt.

Krechting week uit naar de nabijgelegen heerlijkheid Gödens, waar zich onder bescherming van de burchtvrouwe tientallen dopers ophielden, onder wie zijn neef Wolter Schemering die hier als schrijver voor Hero von Werdum werkte. Hij kwam er in contact met vreedzame menisten, zoals de aanzienlijke koopman Lubbert Jans van Lingen alias Kremer uit Emden die wellicht leiding gaf aan de vlaamse gemeente ter plaatse. Als gereformeerd predikant werkte hier Karlstadts zwager Gerhard Westenburg, ooit te Munster herdoopt maar inmiddels teruggekeerd van zijn dwaalwegen.¹⁰⁹ Dat Krechting uiteindelijk voor de gereformeerde kerk koos, was echter niet aan Westenburgs invloed te danken, maar aan Albert Hardenberg die zich als graaf Christophs huispredikant persoonlijk om Krechting bekommerde. Als koopman nam de voormalige kanselier al snel een vooraanstaande positie in, waardoor zijn gelijknamige zoon tenslotte werd opgenomen in het Bremense stadspatriciaat.¹¹⁰ Of die trouwens in contact stond met de davidjoristen in de stad weten we niet. Ongetwijfeld zal hij hen echter hebben gekend.

Rothmann, die zich nu uitgaf voor arts, was inmiddels vertrokken naar Wismar waar hij nog in 1537 werd gesignaleerd. Later zou hij zijn ondergedoken bij een edelman in één van de Friese kuststreken.¹¹¹ Peter Glasemaker alias de 'Bichtfader' hield zich onder andere in Appingedam en Kampen op. Als prediker doorkruiste hij heel Westfalen tot hij werd gegrepen en in september 1538 terechtgesteld.¹¹² De laatste voorganger (Frans) vestigde zich mogelijk – net als andere Groningers – in Wezel, waar hij de weduwe van doperse zuivelhandelaar Lukas Beeldensnijder alias Botterman uit Groningen huwde.¹¹³ Andere gingen terug naar Westfalen of vestigden zich wellicht als pachter in het nabijgelegen Butjadingen, waar we later nog allerlei dopers vinden.

108 Zo'n 150 tot 250 man zouden de strijd hebben overleefd. Kirchhoff, 'Die Belagerung und Eroberung Münsters 1534/35', *Westfälische Zeitschrift* 112 (1962) 77-170, 142 ev.

109 De Buhr, 'Krechting'. Hegenscheid, *Neustadtgödens*, 23 evv. 'Cremer' in: *Deutsches Geschlechterbuch* 26 (1913) 65-98, 66. Kirchhoff, 'Münsterland', 23 evv.

110 R. Prange, *Die bremische Kaufmannschaft des 17. und 18. Jahrhundert in sozialgeschichtlicher Betrachtung* (Bremen 1963) 185.

111 Ten Doornkaat Koolman, 'Mecklenburg', 42. Kirchhoff, 'Münsterland', 43.

112 Kirchhoff, 'Münsterland', 44 ev. 48 ev. 56, 61, 69 ev. Mellink, *Documenta*, I, 148, 174, II, 4. vgl. S. Voolstra, 'Boetvaardigheid buiten de biechtstoel', *Doopsgezinde bijdragen* N.R. 19 (1993) 29-42, die hem echter niet vermeldt.

113 Mellink, *Documenta*, I, 129, 156, II, 38.

Een plattelandsbestaan

Onder de landverhuizers bevonden zich uiteraard heel wat schippers, kooplui en handwerkslieden. Een flink deel bestond echter uit mensen met een agrarische achtergrond. Op boerderijen in Oost-Friesland, Sleeswijk-Holstein en West-Pruisen vinden we honderden Nederlanders. Zij hadden een voorkeur voor gebieden waar de melkveehouderij domineerde, zoals Butjadingen, Eiderstedt, de Wilstermarsch en de streek rond Emden. Daarnaast hebben zich ook vluchtelingen gevestigd in het Harlingerland, Jeverland, Land Kehdingen (bij Stade) en zelfs op pachtbedrijven onder de rook van Hamburg, waar het domkapittel nog in 1570 'allen Holl- und Ausländer' van zijn boerderijen wilde verdrijven.¹¹⁴ In Dithmarschen vond men rond de eeuwwisseling nog steeds een aantal Hollandse pachters die naar verluidt 'sehr gude Kese' maakten. De meesten van hen waren toen al vertrokken naar het nabijgelegen Eiderstedt waar de bedrijven aanvankelijk groter waren en de plaatselijke bevolking hen sneller accepteerde. Hier 'siehet man nichts denn Ochsen und Mennoniten', klaagde een lutherse kerkleider in 1722.¹¹⁵ Slechts in één kustregio woonden betrekkelijk weinig immigranten: tussen Wezer en Elbe in het voormalige Stift Bremen, een prinsbisdom waar de reformatie eerst in 1559 werd afgerond.

Dat bij dit alles niet alleen godsdienstige maar ook economische redenen een rol speelden, blijkt wel uit het feit dat de migratiestroom pas rond het midden van de zeventiende eeuw tot stilstand kwam. In Holland werd rond 1600 nog veelvuldig geklaagd over het feit dat talrijke boeren wegens 'de schaersheyt van landen' emigreerden 'naar Oostlandt, Vlaenderen, Groeningerlandt, Brabant ende andere quartieren'. In dit verband schijnen Groningen, Emden en de rest van Noord-Duitsland het belangrijkste reisdoel te zijn geweest. Maar ook Frankrijk en Engeland werden genoemd, terwijl in latere jaren de Noordamerikaanse kolonies in beeld kwamen.¹¹⁶ Sommige nakomelingen van deze immigranten beweerden dan

114 De familienaam 'Hollander' in 1588 bij Endler, 'Jeverland', 44. H. Borstelmann, *Familienkunde des Landes Kehdingen* (Hamburg 1929) 84. Citaat uit *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte* 11 (1903) 589.

115 Neocorus, *Chronik*, I, 138, 204. Zie ook Götsch, 'Eiderstedt', 6. Dollinger, *Schleswig-Holstein*, 96. Eigenaars met meer dan 20 ha bezaten rond 1560 in Dithmarschen 30-35% van het cultuurland, in Eiderstedt gebruikten bedrijven met meer dan 20 ha daarentegen in 1575 60%. Berekend naar R. Hansen, 'Zur Topographie und Geschichte Dithmarschens', *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 27 (1897) 191-316, 225 ev. W. Prange, 'Der schleswigsche Bauer als Urteiler im Gericht' in: U. Lange ed. *Landgemeinde und frühmoderner Staat* (Sigmaringen 1988) 45-70, 59.

116 P.J. van Winter, 'Willem van den Hove. Heer van Wedde, Bellingwolde en Blijham', *Tijdschrift voor geschiedenis* 74 (1961) 413-431, 418. *Groot Placcaetboek van Holland en West-Friesland*, II, 1691. J. Belonje, *Het Koegras* (Den Helder 1974) 8. J. Bouman, *Bedijking, opkomst en bloei van de Beemster* (2 delen, Amsterdam 1857) I, 37 ev.

ook dat hun voorouders niet als vluchteling, maar eerder 'mit ehrlichem nahmen und guten Conditionen' uit Nederland waren vertrokken.¹¹⁷

Zo kennen we tientallen *katholieke* pachters die juist in de Vlaamse kuststreek een nieuw bestaan wisten op te bouwen.¹¹⁸ Ook het eiland Nordstrand in Sleeswijk-Holstein werd na herbedijking in 1654 bevolkt door katholieke hereboeren, pachters en polderjongens, deels afkomstig uit de Westbrabantse kleistreek.¹¹⁹ Doopsgezinde en remonstrantse pachters uit Nederland en Oost-Friesland vestigden zich omstreeks 1630 in de polders rond Glückstadt, Friedrichstadt en Tønder. Op het waddeneiland Pellworm wekten enkele doopsgezinden de woede van de plaatselijke bevolking op, omdat ze ook op zon- en feestdagen werkten.¹²⁰ In Butjadingen aan de Wezer, waar pachtbedrijven domineerden, bevonden zich al in 1624 zoveel 'Einkomling und Heuerleute' dat de Bremense kooplui aan hen 'woll nicht viel unter zweymahl Hunderttausend Gulden' hadden uitgeleend. Als rente ontvingen zij daarvoor ieder jaar duizenden kilo's boter en kaas. Onder deze immigranten bevonden zich niet alleen gereformeerden en doopsgezinden, maar ook volgelingen van David Joris en een enkele liefhebber van Caspar Schwenckfeld.¹²¹ Dertig jaar later vonden doopsgezinde boeren uit de Nederlanden nog steeds hun weg naar Oldenburg, waar zij als bedrijfsleiders, zetboeren en pachters werden aangesteld om de grafelijke landbouwbedrijven te moderniseren.¹²²

We vinden hen vooral op de landgoederen en domeinen van edelen en landsheeren, die hun economische belang lieten voorgaan op het kerkelijke streven alle an-

117 Göttsch, 'Eiderstedt', 20. De uitspraak stamt van enkele davidjoristen.

118 P. Vandewalle, 'Hollandse migratie naar de Kasselrij Sint-Winnoksbergen tijdens de zeventiende eeuw', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconografisch Bureau* 46 (1992) 169-177. Friese en Hollandse namen vinden we ook bij menisten in Zeeuws-Vlaanderen: G. Broese van Groenou, 'Uit het verleden der Doopsgezinden te Aardenburg', *Doopsgezinde bijdragen* 15 (1876) 80-114, 11 ev.

119 K. Kuenz, *Nordstrand nach 1634* (z.pl. 1978) 81, 405 evv. 643.

120 F. Schwenicke, *Die holsteinischen Elbmarschen vor und nach dem Dreißigjährigen Kriege* (Kiel 1914) 16, 114f. Tideman, *Remonstrantsche Broederschap*, II, 420. Göttsch, 'Eiderstedt', 13. [F. Müller en] O. Fischer, *Das Wasserwesen an der schleswig-holsteinischen Nordseeküste* (Berlijn 1917-58) III/4, 86-91. Michelson, *Einwohner*, nr 187, 358, 474 en bijl. 5.12. Dollinger, *Schleswig-Holstein*, 95. J.R. Volquardsen, *Der Brunottenkoog in der Wiedingharde* (Bredstedt 1965) 29, 32, 67. A. Heimreich, *Nordfriesische Chronik* (2 delen, 1819, repr. Leer 1982) II, 164 ev. (Pellworm 1642). Namen bij D. von Chamisso, *Pellworm im Jahrhundert der großen Flut* (St Peter-Ording 1986) 215-232.

121 Dit geldt evenzeer voor het aangrenzende Stadland. H. Entholt en L. Beutin, eds., *Bremen und die Niederlande* (Weimar 1939) 62. L. Schauenburg, *Hundert Jahre Oldenburgischer Kirchengeschichte* (5 delen, Oldenburg 1894-1908) I, 53-58, III, 163, 168. S. Meyer, *Rüstringische Merkwürdigkeiten* (Leipzig 1751) 159-62.

122 C.F.S. Strackerjan, 'Ueber die veränderte Benutzung des Bodens in den Marschen' [V], *Oldenburgische Blätter* 26 (1825) 201-05.

Afb. 1. Hollandse pachtersfamilie in Denemarken, omstreeks 1670, vermoedelijk door Cornelis Hvid. (Uit: K. Fabricius, e.a., red., *Holland-Danmark* (1945), II, naar het origineel in het Fredensborg Slot, Kopenhagen.)

dersdenkenden uit te wijzen. Sommige kolonisten vestigden zich als pachters in nieuwe polders, zoals bij Neustadtgödens (1544) en St Margarethen aan de Elbe (1574), op het Wirdumer Neuland (1556) en in Schoonorth boven Emden (1604) waar we later vrijwel uitsluitend menisten vinden.¹²³ Op dezelfde manier werd de polder Herrnhallig aan de Eider in 1570 aan 'etzlichen Hollandern zur Huer vergundt' die hier eigen boerderijen bouwden. Onder de nakomelingen van deze laatste groep bevonden zich wederom tientallen davidjoristen.¹²⁴

123 Bij de Büttler Alte-Koog te St. Margarethen zou het niet om Hollandse maar om Friese kolonisten gaan. Hegenscheidt, *Neustadtgödens*, 14. F. Saefel, *Haubarg und Barghus* (Heide 1930) 46. Leymann, 'Schoonorth', 342. Müller, *Ostfriesland*, 121-123, 216, 221.

124 Fischer, *Wasserwesen*, III/3, 102. Sachtleben, 'Herrnhallig'. Sachtleben, "'Balbirer" und

Sommigen trokken ook via de kuststreek verder oostwaarts om daar als koemelkers en kaasmakers op adellijke landgoederen te werken. Tot ver in de achttiende eeuw was de melkveehouderij in het westelijke Oostzeegebied in handen van families met een Nederlandse afkomst.¹²⁵ Zelfs op het eiland Föhr treffen we een of meer Hollandse pachters.¹²⁶ Zulke veehouders werden meestal 'Holländer' genoemd, waaraan de hele bedrijfstak zijn naam 'Holländerei' te danken had. Oorspronkelijk waren dit erfpachters die het land voor onbepaalde tijd in gebruik kregen volgens de bepalingen van het 'Hollandse' kolonistenrecht. In de laatste betekenis vinden we deze term nog in de Weichseldelta.¹²⁷ Elders ging men hiermee echter vooral de melkerijpachters aanduiden die op contractbasis veestapel en gebouwen van hun landheer huurden.¹²⁸ We kunnen ons overigens wel afvragen of deze pachters altijd *werkelijk* van Hollandse afkomst waren. Gezien de overvloed aan naamkundige en genealogische gegevens waarover we beschikken, hoeft daar echter in de meeste gevallen niet aan te worden getwijfeld.

Het merendeel van deze landverhuizers bestond – voor zover dit achteraf is na te gaan – aanvankelijk uit pachters. Zij bezaten nauwelijks land, maar wel vee en akkergerei en meestal ook bedrijfsgebouwen, die ze dan van hun voorgangers moesten overnemen. Sommigen waren echter in loondienst als bedrijfsleider, anderen moesten als zetboer ook bedrijfsgebouwen, zaaigoed en akkergerei huren of zelfs de hele veestapel met de melkerij.¹²⁹ We krijgen bovendien de indruk dat zij

Reeder unter den Nachkommen der ersten herzoglichen Haubarg-Pächter auf der Herrnhallig', *Nordfriesisches Jahrbuch* N.R. 18/19 (1982/83) 181-198.

¹²⁵ Vroegste voorbeeld: twee Hollandse kaasmakers op Pahlhorn in de Eidermonding 1605, mogelijk al eerder in het ambt Schwabstedt. W. Buchholz, 'Die Domänenwirtschaft im Amt Gottorf unter Herzog Johann Adolf (1590-1616)', *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 110 (1985) 81 ev. J. Memmert, 'Neues und Wissenwertes über die Holländerforschung in Schleswig-Holstein, Mecklenburg und angrenzenden Ländern', *Familienkundliches Jahrbuch Schleswig-Holstein* 28 (1989) 63-81. P.K. Iversen, 'Hollænderier i Sønderjylland i 1600- og 17-Årene', *Sønderjyske Arbøger* (1992) 73-112, 73.

¹²⁶ M. Lensch, 'Einige Proben aus der Chronik des Deezebüller Pastors Petrus Petrejus', *Mitteilungen des Nordfriesischen Vereins* 1 (1903/04) 1-5, 2. Over de Nederlandse schippers en kooplui te Wyk auf Föhr ook C. Kortjes, *Bürgerbuch der Stadt Glückstadt* (2 delen, Glückstadt 1957) I, 1402. H. H. Francksen, 'Zur Familie Bendes in Butjadingen und ihre Herkunft von Föhr', *Oldenburgische Familienkunde* 30 (1988) 749-754.

¹²⁷ Petri, 'Marschenkolonisation'. E. Kizik, 'Religious Freedom and the Limits of Social Assimilation: The History of the Mennonites in Gdansk and the Vistula Delta' in: A. Hamilton, S. Voolstra en P. Visser eds. *From Martyr to Muppet* (Amsterdam 1994) 48-64, 55.

¹²⁸ Mohrmann, *Wilster*, 207. D. Detlefsen, *Geschichte der holsteinischen Elbmarschen* (2 delen, Glückstadt 1891-92, repr. Kiel 1976) II, 376 ev.

¹²⁹ Melkerijpachters komen in Oldenburg en Oost-Friesland niet voor. H. Wiese en J. Böls,

een zekere loopbaan nastreefden die begon als bedrijfsleider, zetboer of kaasmaker en eindigde op een groot pachtbedrijf of zelfs met eigen bezit. Met name in Oost-Friesland vinden we in het armere binnenland ettelijke doopsgezinde boeren die eerder als pachter in de kuststreek woonden.¹³⁰ Wat deze landverhuizers doorgaans gemeen hadden, was het ontbreken van omvangrijk grondbezit. Daardoor bleven ze, in tegenstelling tot de inheemse boerenelite, over het algemeen buitenstaanders in de dorpsamenleving. Ze moesten het doen met een eigen netwerk van verwantschap, krediet en handelsrelaties dat zich soms honderden kilometers ver uitstreckte. Wat zij waarschijnlijk vóór hadden op de plaatselijke boerenstand was hun superieure kennis en uitrusting – goed fokvee, geselecteerd zaaigoed en modern gereedschap – die het aantrekkelijk maakte hen binnen te halen. Hun ervaring in het bewerken van vette kleigrond en natte veenbodems stelde hen in staat bedrijven tot bloei te brengen die eerder hun bewoners slechts een karig bestaan hadden verschaft.

Deze Nederlanders waren over het algemeen pioniers op het gebied van de zuivelbereiding. Hun specialiteit was houdbare zoetemelkse kaas die bij drinkgelagen zeer gewild was omdat hij dorstig maakte. Gezamenlijke dronkenschap speelde in ieder geval nog een grote rol in het sociale leven van Noord-Duitsland.¹³¹ Dank zij hun inbreng kon het inheemse produkt de concurrentie met zijn Noordhollandse en Friese tegenhangers aan.¹³² Ook de handel in zuivelprodukten en slachtvee raakte nauw verweven met hun bedrijfsvoering. Daarnaast beheersten zij andere technieken die betrekkelijk nieuw waren. Zo vond de karakteristieke Noordhollandse stolpboerderij, bij voorkeur geschikt voor het veeteeltbedrijf, al snel zijn weg naar Noord-Duitsland onder de naam *Haubarg* of *Barghus*. In Eiderstedt verzezen door toedoen van Hollandse en Friese immigranten deftige hofsteden die niet hoefden onder te doen voor hun tegenhangers in de Beemster. Ook in Oldenburg, Oost-Friesland en Vlaanderen waren het in eerste instantie vooral de Hollanders die verantwoordelijk waren voor invoering van een verwant boerderijtype.¹³³ An-

Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert (Stuttgart 1966) 202 ev.

¹³⁰ Müller, *Ostfriesland*, 212, 215 ev. 218, 222 (betreft Dirck Folckers, Onno Crins en de arbeider Nanne Mennes, vgl. Tidde Focken).

¹³¹ Zie de treffende beschrijving bij F. Moryson, *An Itinerary. Containing His Ten Yeeres Travell* (4 delen, Glasgow 1907-08) IV, 26, 34-44.

¹³² P.N. Boekel, *De zuivelexport van Nederland tot 1813* (Utrecht 1929) 11, 30, 50-53, 123 ev. Wiese en Bölts, *Rinderhandel und Rinderhaltung*, 203, 243 evv. Entholt en Beutin, *Bremen*, 57-69. Matthiessen, 'Käseproduktion'. A. Jürgens, *Zur schleswig-holsteinischen Handelsgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts* (Berlijn 1914) 27 ev. Mohrmann, *Wilster*, 186. Zie ook Leymann, 'Schoonorth', 338 ev.

¹³³ Uit stapels literatuur: S. de Jong, *Vijf Noordhollandse boerderijbestekken* (Arnhem 1985). Saefel, *Haubarg und Barghus*. K. Junge, *Das friesische Bauernhaus* (Oldenburg 1936). J.U. Folkers, 'Gulf-

Afb. 2. Hollandse stolpboerderij in de Wilstermarsch. (Uit: *Heimatbuch des Kreises Steinburg*, 1924-26, II.)

dere innovaties die we in dit verband kunnen noemen, zijn verbeterde ploegen en grondwerktuigen, produktievere melkveerassen en nieuwe akkerbouwgewassen als koolzaad, klaver en Zeeuwse tarwe. Vooral op tuinbouwgebied genoten de Hollanders een zekere vermaardheid. Zo begon de waterlander Maerten van Bockholt uit Haarlem in 1623 als eerste een boomkwekerij en zaadhandel in Friedrichstadt, die de wijde omgeving van plantgoed voorzag. Rond Glückstadt introduceerden Hollandse, Friese en Oostfriese immigranten de hier nog altijd bloeiende koolverbouw.¹³⁴

De vernieuwingen beperkten zich overigens niet tot land- en tuinbouw. Haringvangst en walvisvaart waren grotendeels in doopsgezinde handen. Op het gebied van afwatering en dijkbouw speelden de Nederlanders eveneens een grote rol. Zowel nieuwe technieken als commerciële organisatievormen die zij introduceerden,

haus und Guttscheune', *Nordelbingen* 22 (1954) 76-107. De betrokkenheid van doperse immigranten is aangetoond door Sachtleben, 'Herrnhallig', 99-102.

¹³⁴ K. Michelson, 'Der Große Garten', *Mitteilungsblatt der Gesellschaft für Friedrichstädter Stadtgeschichte* 40 (1991) 17-69. Chamisso, *Pellworm*, 174, 187. Heimreich, *Chronik*, II, 297. Kortés, *Bürgerbuch Glückstadt*, I, nr 1216, bijlage 1, nr 31, 38. W. Ehlers, *Herzhorn* (Glückstadt 1964) 552 evv. Zie ook *Heimat* 60 (1953) 113.

gaven de aanzet tot een flink aantal nieuwe inpolderingen.¹³⁵ Zo werkten in Noord-Duitsland verschillende doopsgezinde dijkbouwers als Jan Adriaensz. Leeghwater, de davidjorist Jan Claesz. Rolwagen uit Alkmaar en de bejaarde vlaskoper-touwslager Cornelis Jansz. Allerts uit Graft, die in 1636 het eiland Pellworm drooglegde.¹³⁶ De Friese landmeter Jan Barendsz. Westerdijk, die ook in Engeland actief was, stierf uiteindelijk als reder te Friedrichstadt.¹³⁷ Daarnaast woonden belangrijke aannemers ter plekke, zoals de eerdergenoemde Willem Maastricht en de kaaskoper Jan Clausen Coott te Tönning die woordvoerder was van de vlaamse gemeente. Diens oom Marten Peters Koth was blijkbaar kaashandelaar te Hamburg, hun voorgeslacht kwam wellicht uit Zwolle.¹³⁸

In de nijverheid valt vooral het grote aantal bakkers op dat doopsgezind was. Afkomstig uit gebieden waar de thuisbakkerij al haast verdwenen was dank zij de ruime beschikbaarheid van turf, vonden zij in Noord-Duitsland een nog haast onontgonnen werkkerrein. Zo kwam Gerrit Lammerts misschien uit Emden, voordat hij zich als bakker te Cuxhaven vestigde waar Rolwagen een nieuwe haven had aangelegd. Ook de davidjorist Jacob Willems te Tönning stamde uit deze contreien. Bakker Abraham Gerries uit Delfzijl beproefde eerst zijn geluk in Tønder, vóór hij in 1632 een bakkerij in Glückstadt begon.¹³⁹ Onder de doopsgezinden bevonden

135 Knottnerus, 'Deicharbeit', 65 ev. H. Gerlach, 'Water Technology' in: *Mennonite Encyclopedia*, V, 921-23.

136 J.G. de Roever, *Jan Adriaenszoon Leeghwater* (Amsterdam 1944) 203-209. [L.F. Aten], *Cornelis Jansz. Allerts (1580-1648)* (De Rijp 1980). Dhr D. Aten te De Rijp was zo vriendelijk mij inzage te geven in het oorspronkelijke manuscript van zijn grootvader J. Aten. D. Lohmeier, 'Rollwagen - Claußen - Coott', *Nordfriesisches Jahrbuch* N.R. 16 (1980) 75-90. Zie ook *Schleswig-holsteinisches biographisches Lexikon* (Neumünster 1970 evv.) VI, 254-59. Over de gereformeerde Rolwagen als davidjorist: S. Zijlstra, 'Het "scherpe plakkaat" van Groningen uit 1601', *Doopsgezinde bijdragen* N.R. 15 (1989) 65-78.

137 Michelson, *Einwohner*, nr 48. De Roever, *Leeghwater*, 204. L.E. Harris, *Vermuyden and the Fens* (Londen 1953) 66, 95 ev. 114 ev. G.W. Kernkamp, *Baltische archivalia* (Den Haag 1909) 63. Dollinger, *Schleswig-Holstein*, 25.

138 Zijn vader is Clawes Peter Cotes te Oldensworth (1588), zijn grootvader misschien menist Peter Koetken, 1562 uit Zwolle verbannen maar in 1578 terug. Daarnaast in 1533 de doperse voorganger Jan Cotken. D. Lohmeier, 'Jan Clausen Coott' in: *Schleswig-holsteinisches biographisches Lexikon*, VI, 66-68. Sachtleben, 'Häusen am Markt', 75 ev. 87. Hansen, 'Wiedertäufer', 178 ev. 183, 203 ev. 211. Kellenbenz, *Unternehmerkräfte*, 126, 305. S. Elte, 'Bescheiden betreffende de Hervorming in Zwolle', *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* 58 (1937) 51-134, 97. Melink, *Documenta*, V, 222.

139 Von Reeken, *Ender Taufgesinnten*, 35. Roosen, *Hamburg*, II, 34. Sachtleben, 'Häuser am Markt', 104, 115. Kortjes, *Bürgerbuch Glückstadt*, I, bijlage 1, nr 60. De laatste zou ook gereformeerd kunnen zijn.

zich verder nogal wat wevers, wier voorgeslacht misschien uit Westfalen was gevlucht, verder ook kruideniers, tabakverkopers en linnenreders.¹⁴⁰

Op het terrein van de molentechniek hadden de Nederlanders een duidelijke voorsprong. Zo vinden we de doopsgezinde korenmolenaar Dirk Jacobsz. [Holsteyn] uit Koldenbüttel (1664) later terug in Wormerveer, waar zijn oliemolen volop kon profiteren van oude handelsrelaties in Eiderstedt.¹⁴¹ Omgekeerd vestigde de doopsgezinde molenbouwer Mees Jansz. van Huisduinen zich omstreeks 1640 als hout- en graankoper in Friedrichstadt, waar hij voorganger werd in de vlaamse gemeente, tot zijn terugkeer naar Holland in 1675.¹⁴² Moderne industriemolens die rond 1700 werden gebouwd, kwamen dikwijls in handen van doopsgezinden. Soms namen de immigranten ook bedrijfstukken ter hand die door de plaatselijke bevolking werden verwaarloosd omdat ze waren beladen met taboes. Zo hielden verschillende doopsgezinden rond Hamburg zich met de leerbereiding bezig.¹⁴³ Daar zij hier toch al niet voor vol werden aangezien, maakte dit eerverlies hun blijkbaar weinig uit.

De contacten binnen deze groep liepen vrijwel altijd overzee, met behulp van platboomde schuiten die bijna overal konden binnenlopen. Koopmanschap, religieuze verbindingen en verwantschapsbetrekkingen gingen naadloos in elkaar over. De graanhandelaren en ossenkopers die verbindingen met Amsterdam, Bremen en Hamburg onderhielden, maakten gebruik van grotere schepen. Ook bij hen speelden familiebanden een grote rol. Zo bracht de Amsterdamse koopman Jacob Linnich, sinds 1661 voorganger bij de waterlanders, zijn jeugd door in Tönning, waar zijn vader een kruidenierszaak had. Zijn gelijknamige neef had een handelsfirma in Altona. Met beide plaatsen bleef Jacob in contact staan.¹⁴⁴ Tijdens zakenreizen werden bovendien dikwijls preekbeurten bij geloofsgenoten vervuld. Zo overleed de friese oudste Pieter Jansz. van den Bosch

140 Sachtleben, 'Herrnhallig', 138.

141 Ook de olieslager Pieter Adriaansz. Hartloop zal uit Eiderstedt stammen. Dollinger, *Schleswig-Holstein*, 86, 100 ev. J. Aten, *Wormerveer langs weg en Zaan* (Wormerveer 1967) 171, 220, 238.

142 Van Huisduinen bezocht Friedrichstadt nog in 1679. Dat het hierbij om dezelfde persoon gaat als Melis Jans te Friedrichstadt, lijkt mij zeer aannemelijk. *Mennonite Encyclopedia*, III, 94. Dollinger, *Schleswig-Holstein*, 23-25, 31, 51, 203. G. Doorman, *Octrooien voor uitvindingen in de Nederlanden uit de 16e-18e eeuw* (Den Haag 1940) 298, 329. A. Brons, *Ursprung, Entwicklung und Schicksale der alt-evangelischen Taufgesinnten* (3e dr. Emden 1912) 250.

143 Dollinger, *Schleswig-Holstein*, 4, 152, 157, 193.

144 De familie kwam rond 1620 uit Rade bij Düsseldorf.

Sachtleben, 'Vom "Kruidenirer" Linnich zu "De spaanse Kruiwagen"', *Mitteilungsblatt der Gesellschaft für Friedrichstädter Stadtgeschichte* 27 (1985) 201-220. *Mennonite Encyclopedia*, III, 351. Dollinger, *Schleswig-Holstein*, 38, 83, 87 ev. 101, 120, 171, 174.

uit Wormerveer tijdens een zakenbezoek aan Friedrichstadt in 1698.¹⁴⁵

Vooral bij de menisten waren de overzeese betrekkingen tamelijk hecht. De vlamming Claes Ganglofs bezocht Sleswijk-Holstein bijvoorbeeld in 1596, de waterlander Yeme Jacobs de Ring uit Harlingen kwam in 1614 naar Tönning, de harde fries Pieter Jansz. Twisck uit Hoorn was omstreeks 1625 in deze contreien.¹⁴⁶ Plaatselijke vermaners reisden naar Holland, terwijl Hollandse en Friese vermaners in Duitsland werden aangesteld. De voorgangers van dergelijke groepen maakten dikwijls een hele geografische carrière door. Zo blijkt de bekende waterlander Jan Gerritsz. van Emden, die zich later via Appingedam en Haarlem naar de omgeving van Danzig begaf, al in 1595 als leerjongen te Wilster te hebben gewoond.¹⁴⁷ Een zekere Dirk Jansen (1594-1672), die oudste was bij de vlammingen in Sleswijk-Holstein, was geboren in de Wilstermarsch. Samen met zijn vader die oorspronkelijk uit Schagen kwam, belandde hij via Meldorf en Tönning in Friedrichstadt, waar hij een weverij bedreef.¹⁴⁸

Hoewel het vooral kooplieden en vermaners waren die het onderlinge contact in stand hielden, ontbrak het de overige immigranten niet aan relaties. Tussen typische veeteeltgebieden als de Wilstermarsch, Eiderstedt, Butjadingen en misschien ook de streek rond Emden bestonden hechte verwantschapsbetrekkingen, een levendige veehandel en talrijke financiële verbindingen. Zo verhuisden rond 1650 nog tientallen boeren en kooplui uit Sleswijk-Holstein naar Butjadingen, zonder het contact met hun verwanten elders op te geven. Een deel van hen vertrok vervolgens weer naar Bremen.¹⁴⁹ Koopman Frerich Willems, wellicht davidjorist, trok waarschijnlijk omstreeks 1610 van de Wilstermarsch naar Tönning, terwijl zijn zoon Junge Peter Frerichs een boerderij in het Jeverland pachtte.¹⁵⁰ Een andere

145 *Mennonite Encyclopedia*, II, 94.

146 Hansen, 'Wiedertäufer', 186, 230. Roosen, *Hamburg*, I, 28. *Mennonite Encyclopedia*, IV, 336, 757. Brons, *Taufgesinnten*, 250.

147 Mohrmann, *Wilster*, 207. *Mennonite Encyclopedia*, II, 504. Penner, *Mennoniten*, I, 138, 272 ev. 382, II, 252.

148 Zijn vader Jan Cornelius was vrij vermogend. G. Poppinga, 'Mennonitische Familien Janssen', *Quellen und Forschungen zur Familien- und Wappengeschichte Ostfrieslands* 26 (1977) 64-66, 92-93. Hansen, 'David-Joriten-Prozeß', 40. Dollinger, *Schleswig-Holstein*, 85, 96, 203. F. Rehder, 'Volksfrömmigkeit und Kirchenzucht' in: Rehder e.a., *Volksleben, Kirche und Obrigkeit in Schleswig-Holstein* (Neumünster 1989) 11-165, 62. Sachtleben, 'Herrnhallig', 111.

149 Sachtleben, 'Kaspar Gerdt von Rintelen', *Mitteilungsblatt der Gesellschaft für Friedrichstädter Stadtgeschichte* 19 (1981) 137-158, 27 (1985) 221. Sachtleben, 'Ein Name und eine Kettenreaktion', *Mitteilungsblatt der Gesellschaft für Friedrichstädter Stadtgeschichte* 44 (1993) 136-144, 141.

'Häuser in Tönning', 71, 85. 'Balbirer und Reeder', 85. Francksen, 'Familie Bendes', 152. Schauburg, *Kirchengeschichte*, I, 56.

150 Zij zijn verzwagerd met de joristen-families Dütscher en Block. Sachtleben, 'Häuser vom 8. Quartier', 36 ev. 44. Schaub, 'Jever', nr 746.

emigrant uit deze streek, Johan Cornelius, vertrok met zijn ouders naar Butjadingen, waar hij rond 1650 een der grootste pachtbedrijven van de Noordzeekust beheerde. Wegens duizenden kilo's kaas, die hij niet betaald kreeg in Bremen, procedeerde hij jarenlang tot aan het rijksgerecht toe, wat hem een zekere vermaardheid opleverde. Ook kreeg hij het aan de stok met zijn lutherse dorpspastoor.¹⁵¹

Tijdgenoten meenden weliswaar dat deze Hollanders en hun afstammelingen 'zimblich viel in dem Lande wohnen'.¹⁵² Hun werkelijke aantal is echter moeilijk vast te stellen. Zelden vinden we hun namen in de vonnissen en martelaarsboeken van hun geboorteland, die zich immers vooral op de steden concentreerden. Soms kunnen we hen wel herkennen aan herkomstnamen als Westfrese, Frese, Gröninger, Biltker, Van Wieringen, Flemink of Hollander.¹⁵³ Soms ook aan het gebruik van patroniemen, die ten oosten van de Wezer niet veel voorkwamen. Voornamen als Antonie, Arrien, Claes, Cornelius, Frans, Gerrit, Lammert, Meindert of Willem waren daar al evenmin inheems. Enkele namen die men in Holstein dikwijls bij wederdopers vond, zoals 'Jansen' en 'David', werden zelfs tot scheldwoorden waarmee men een rechtgelovige lutheraan diep kon krenken.¹⁵⁴ Johan Huizinga heeft in dit verband wel verondersteld dat veel van deze vreemde namen uit het Drentse en Westfaalse achterland zouden stammen.¹⁵⁵ Waarschijnlijker is echter dat het daarbij in het Groningerland – net als in Noord-Duitsland – ten dele om *Hollandse* kolonisten ging.

Nochtans was er wel degelijk sprake van Westfaalse wederdopers die zich in de rijke kuststreek vestigden. Uit het arme Westfalen trokken landverhuizers al eeu-

151 Dit betreft het landgoed Oberahm in het Jeverland. Hij woonde echter te Rodenkirchen. P. Cornelius, *Chronik der Familie Cornelius* (1925). J. Tesenfitz in *Jeverisches Wochenblatt* 13-10-1907. Schaub, 'Jever', nr 158. W. Jensen, 'Die Wilstermarsch' in: *Heimathbuch des Kreises Steinburg* (1924-26, repr. Glückstadt 1981) II, 117-202, 150. Entholt und Beutin, *Bremen*, 67 ev. Prange, *Kaufmannsgesellschaft*, 206. Schauenburg, *Kirchengeschichte*, I, 57.

152 Hier over Eiderstedt bij C. D. Danckwerth, *Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich vnd Holstein* (z.pl. [Husum] 1652) 149.

153 Met 'Westfrese' wordt iemand uit de huidige provincie Friesland bedoeld. De naam Van Wieringen ook bij wederdopers uit Deventer (1535). De Hullu, *Bescheiden*, 193, 196, 199 ev. 215, 236.

154 'Hollandse' vormen als Jan en Gerrit raakten in Eiderstedt ook bij lokale families in de mode. Mohrmann, *Wilster*, 317, 349. Götsch, 'Eiderstedt', 13. Zie ook Postma, *Das niederländische Erbe*, 82-108.

155 J. Huizinga, 'Hoe verloren de Groningsche Ommelanden hun oorspronkelijk Friesch karakter?' [1914] in: *Verzamelde werken* (9 delen, Haarlem 1948-53) I, 464-522, 507. G. Ohling en J. König eds. 'Das älteste Schatzungsregister Ostfrieslands (Amt Berum anno 1552)', *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* 34 (1954) 60-74, 64 evv. H. Feenstra, 'De ontfriesing van Groningerland nogmaals bekeken. Naamgevingspatronen in het Westerkwartier 1540-1631', *Driemaandelijksche bladen* 43 (1991) 18-49.

wenlang naar de kust dan wel verder oostwaarts. Vluchtelingen trokken mee in deze stroom, die in de zestiende eeuw nog lang niet tot staan was gekomen.¹⁵⁶ Op het Groningse platteland vinden we bijvoorbeeld Ewald Wantscherer, een doperse leraar uit Dülmen die hier in 1541 meester Henrick werd genoemd. Ook de vermaner Johan Schutte uit Ahaus, terechtgesteld in 1551, verschool zich blijkbaar in het Groningse dorp Kantens, waar Johan van Ewsum hem een boerderij verhuurde.¹⁵⁷ Onder families met herkomstnamen als Cloppenburg, Vechta, Hoya, Vreden, Dülmen en Munster – om enkele te noemen – verschoolen zich stellig meerdere wederdopers, alsmede onder immigranten uit Gulik, Gelre, Kampen en Steenwijk.¹⁵⁸ Ook in de Hollandse steden bevonden zich heel wat wederdopers van Westfaalse origine. Over het algemeen mogen we echter aannemen dat het meest om kooplui en handwerkers ging. De Westfaalse boerenbevolking was over het algemeen te arm om elders het bedrijf voort te zetten.¹⁵⁹

Aan de hand van het naamgevingspatroon kunnen we nu een voorzichtige schatting maken van de omvang der immigratie uit de Nederlanden. Zo heeft een plaatselijke genealoog in elf dorpen van de Wilstermarsch omstreeks 1630 ten minste zestig ‘verdachte’ huishoudens kunnen vaststellen. Volgens een andere kenner bevatte in Eiderstedt een lijst van 336 ‘Hollandere und Hürlüde’ (lees: koemelkers en landpachters) uit 1597 ten minste 74 ‘fremdklingende und an Holland erinnernde Namen’.¹⁶⁰ Een soortgelijk register uit het Jeverland van 1618 vermeldt – naar eigen inschatting – minimaal twintig tot dertig pachters die wellicht afstammen van Hollandse en Friese immigranten.¹⁶¹ Tientallen opvallende namen vinden we ook in Butjadingen en Harlingerland, waar zelfs een apart register be-

156 B. Kuske, *Wirtschaftsgeschichte Westfalens* (2e dr. Munster 1949) 181. E. Hoffmann, *Die Herkunft des Bürgertums in den Städten des Herzogtums Schleswig* (Neumünster 1953). Hansen, ‘Topographie Dithmarschens’, 284 ev. Stoob, *Geschichte Dithmarschens*, 373, 376. Schöningh, ‘Westfälische Einwanderer’. Endler, ‘Jeverland’, 42-44.

157 M. Hartgerink-Koomans, *Het geslacht Ewsum* (Groningen 1938) 184, 187, 190. Kirchhoff, ‘Täufer im Münsterland’, 26, 70 ev. Vos, ‘Ahaus’, 265 ev. *Mennonite Encyclopedia*, III, 82.

158 Art. ‘Münster’ in: *Mennonite Encyclopedia*, III, 777. Rehder, ‘Volksfrömmigkeit’, 78 (Cloppenburg).

159 Onder de Munsterse wederdopers vinden we namen als Van Laer en Pyll, later bij doopsgezinden in Oost-Friesland voorkomend. Ook de lutherse familie Van Anken te Krempe kan uit Munster stammen. Mellink, *Wederdopers*, 62, 314. Kirchhoff, ‘Münsterland’, 71. Kirchhoff, *Münster*, 96, 179 ev. Von Reeken, *Emder Taufgesinnten*, 33. Müller, *Ostfriesland*, 207, 212. N. Still, ‘Wilcken von Ancken’ in: *Schleswig-Holsteinisches biographisches Lexikon*, I, 33-34.

160 Rickers, ‘Hausgeographie’, 263. L.L. Petersen, ‘Über die Zusammensetzung der Eiderstedter Bevölkerung’, *Mitteilungen des Nordfriesischen Vereins* 4 (1906/07) 1-22, 10. Sachtleben, ‘Herrnhallig’, 93, meent dat hier maar een deel der pachters is geteld.

161 Schaub, ‘Jever’. Van acht handwerkers, één pachter en twee pachtersvrouwen staat hier vast dat zij in de Nederlanden geboren zijn. Zie ook Endler, ‘Jeverland’, 42.

stond voor 'Hollanderer' die wel vee maar geen land bezaten. Elders in Oost-Friesland treffen we onder doopsgezinde boeren eveneens tientallen uitheemse namen.¹⁶²

Op grond van dit alles moeten we voor de hele Duitse Noordzeekust uitgaan van ten minste vier- tot zeshonderd 'Nederlandse' pachters en zetboeren, zonder nog de handwerkers, schippers en kooplieden in de dorpen mee te rekenen, wier namen minder vaak in lijsten opduiken. Rekenen we daar zo'n 1.000 tot 2.000 stedelijke huishoudens bij, dan kunnen we het aantal Nederlandse immigranten in dit gebied voor de eerste helft van de zeventiende eeuw op zeker 8 tot 12.000 ramen. Daarentegen bedroeg het aantal menisten niet meer dan drie- tot vijfduizend, waarvan een deel uit inheemse families in Oost-Friesland stamde.¹⁶³ Kern van deze groep vormden bijna altijd de vlamingen, waarbij anderen zich langzamerhand aansloten. In Holstein hielden conservatieve friezen zich afzijdig, in Oost-Friesland zonden juist de behoudende vlamingen zich af. In Emden en rond Norden bleven bovendien afzonderlijke gemeenten van waterlanders bestaan die vermoedelijk al teruggingen op de eerste Hollandse immigranten.

Doopsgezinden vormden dus een minderheid onder de immigranten. Het merendeel werd gereformeerd of sloot zich stilzwijgend aan bij de lutherse staatskerk. In hoeverre zij desondanks vormen van doperse spiritualiteit bleven koesteren, zoals de davidjoristen dat heimelijk deden, blijft vooralsnog een open vraag. Vergeleken met de omvang van de doopsgezinde gemeenschap langs de Weichsel, die het grootste deel van de immigranten in zich opnam, zijn deze aantallen echter vrij bescheiden.¹⁶⁴

162 Mammen, *Weinkaufsprotokolle*. Heyken, *Einwohner Wittmund*, 350, 582, 650. L. Hasbergen, 'Das Schutzgeldregister der Norder Mennonitengemeinde aus den Jahren 1652-1679', *Quellen und Forschungen zur Familien- und Wappengeschichte Ostfrieslands* 35 (1986) 15-21. Müller, *Ostfriesland*, 207-26. De lijsten op 219 ev. (nr II) en 224 ev. (nr 4) betreffen de gemeente te Leer.

163 Bevolkingscijfers bij Schilling, *Exulanten*, 177 evv. Hagedorn, *Handel und Schiffahrt*, 122, 209. Bütfering, 'Exulanten', 373. Köhn, *Glückstadt*, 100. Sutter, 'Friedrichstadt', tabellen. Cijfers over doopsgezinden ook bij Dollinger, *Schleswig-Holstein*, 142, 174 ev. Van Reeken, *Emder Taufgesinnten*, 16. Müller, *Ostfriesland*, 59 ev. 214-19. O. Regier, 'Mennoniten in Schleswig-Holstein einst und jetzt', *Mennonitische Geschichtsblätter* 18 (1961) 5-13, 8 ev.

164 Kizik, 'Religious Freedom', 53, rekent op 13 tot 15.000 doopsgezinden in de zeventiende en achttiende eeuw, wat op 2.500 tot 3.000 gezinnen zou neerkomen. Een brief van Bucer noemt omstreeks 1530 al het aantal van vierduizend Nederlanders. Penner, *Mennoniten*, I, 46. Kuhn, *Ost-siedlung*, II, 48, benadrukt dat het 'Täufertum unter den bäuerlichen niederländischen Auswanderern nach dem Osten herrschend gewesen [ist]'.

Op zoek naar Gods rijk

De uittocht uit de Nederlanden vloeide niet alleen voort uit de vervolging van andersdenkenden, hij was bovendien politiek en religieus gemotiveerd. De eerste dopers hadden een diepgaande afkeer van het Habsburgse rijk en zijn groeiende invloed in Noordwest-Europa. Gefinancierd vanuit de grote steden in de delta maakten de Nederlanden een politieke en economische omwenteling door die ook de omliggende landen niet onberoerd liet. Achtereenvolgens werden Friesland, Utrecht, Groningen, Gelre en Lingen ingelijfd, Jever leenplichtig gemaakt en drie invallen op Deens gebied ondersteund. In 1547 stonden de Nederlandse huurlegers zelfs voor de poorten van Bremen.¹⁶⁵ De betrekkelijk onvermogen landsheren van Noord-Duitsland werden zodoende meegezogen in een militaire en financiële wedloop die zij slechts konden overleven zolang hun groeiende troepenmacht dank zij hogere belastingen en winstgevend domeinen op de been kon blijven.¹⁶⁶ Deze wedloop ging uiteindelijk ten koste van de vrije kustgewesten, de kleinere hanzesteden en de lokale adel die hun vroegere onafhankelijkheid moesten verruilen voor een duur betaalde vorm van zelfbestuur.

In vele opzichten was de strijd tussen de lutherse bisschop van Munster en zijn doperse onderdanen niet meer dan een korte episode in het proces van staatsvorming in Noordwest-Europa. Veel dopers die hun bijbel – in navolging van Melchior Hoffman – echter al te letterlijk namen, zagen daarin het toneel voor de komende strijd met de antichrist en diens handlangers zoals voorspeld in de Apocalyps en bij de Profeten. Zij vergeleken hun eigen lotgevallen met die van het volk Israël dat ooit wegtrok uit Egypte en werd bevrijd uit de Babylonische ballingschap.¹⁶⁷ Stond immers niet geschreven dat Babel (Habsburg) zich eerst meester zou maken van de berg des verbonds (Munster), of zoals Luther woordelijk had neergepend: 'auff den berg des Stiffts / an der seiten gegen mitternacht'? En zou daarop in het noorden niet koning David verschijnen als Gods afgezant om het kwaad te ver-

165 R. Häpke, *Die Regierung Karls V. und der europäischen Norden* (Lübeck 1914). F. Petri, 'Nordwestdeutschland im Wechselspiel der Politik Karls V. und Philipps des Großmütigen von Hessen' [1960] in: Petri, *Zur Geschichte und Landeskunde der Rheinlande, Westfalens und ihrer westeuropäischen Nachbarländer* (Bonn 1973) 503-23.

166 Knottnerus, 'Deicharbeit', 61 ev. G. Benecke, *Society and Politics in Germany, 1500-1750* (Londen 1974).

167 'Egypte' was ook voor vreedzame doopsgezinden een sleutelmetafoor: afvallige broeders en zusters waren 'wederom na Egypten' teruggekeerd. K. Deppermann, *Melchior Hoffman. Soziale Unruhen und apokalyptische Visionen im Zeitalter der Reformation* (Göttingen 1979) 65-73, 214 ev. 224-26. Jansma, *Melchiorieten*, 100, 225 ev. Jansma, 'De chiliastische beweging der Wederdopers (1530-1535)', *Doopsgezinde bijdragen* N.R. 5 (1979) 41-55. W.E. Keeney, *The Development of Dutch Anabaptist Thought and Practice from 1539-1564* (Nieuwkoop 1968) 179. Vos, *Antwerpen*, 61.

slaan?¹⁶⁸ Zo werd ook het rijke Egypte gestraft voor zijn zonden: zijn rivieren zouden droogvallen, de gewassen verdorren, terwijl de vissers, vlassers, linnenwevers en – volgens sommige bijbeluitgaven – zelfs de polderjongens geen werk meer zouden vinden.¹⁶⁹ Daarentegen zou de balling zich vestigen in de woestenij, waar God zijn akker zou zegenen. Ja, zoveel melk zou zijn kleine veestapel geven, dat de vluchteling boter kon eten. ‘Welgelucksaligh zijt gijlieden / die aen alle wateren zaeyt’, lezen we nog in de Statenvertaling uit 1637: ‘gij die den voet des osses ende des esels [derwaerts] henen sendet’.¹⁷⁰

Ik denk eigenlijk dat we nauwelijks hoeven te betwijfelen dat veel landverhuizers zich aanvankelijk door dit simpele toekomstbeeld lieten leiden. Te vaak gaan we uit van latere interpretaties die de uittocht uitsluitend zien als een proces van morele loutering en geestelijke diepgang. Voor tijdgenoten was de tocht naar het beloofde land evenzeer een tastbaar gebeuren dat de gemeenschap der uitverkorenen op zijn minst een vooruitblik gaf op het lot dat hun naderhand te wachten stond. Gedreven dichte David Joris bijvoorbeeld over ‘eenen nieuwen Opganck ... uyt den Noorden’ waar de ware Geest des Heren zich zou vertonen. Hij voorspelde een omkering van de bestaande orde, die de kuststreken zou verheffen en de volkstaal in ere zou herstellen: ‘het vernedert Nederlandt sal uyt nederheyt oprijzen, die duydelijcke Duytsche spraeck ghaen boven alle Spraecken’. En in melancholieke liederen die refereerden aan het populaire *Naar Oostland willen wij varen*, riep hij op ploeg, akkers en schuren achter zich te laten:

Ick hoorden huyden wayen,
Der Geest blies in mynen sin:
Und’ Ick hielt op in’t sayen,
Van’t greyn al sonder ghewin.¹⁷¹

Desondanks moeten we niet voorbij gaan aan de radicaliteit van het doperse antwoord, dat zich volledig afkeerde van de heersende moraal. De meeste emigranten waren afkomstig uit een samenleving die de middeleeuwse sociale orde snel achter zich liet. Bestaande verwantschapsnetwerken vielen uiteen, plaatselijke beschermheren moesten toegeven dat zij niet waren opgewassen tegen de opkomende staatsmacht en de groei van stedelijke geldmarkten.

In de kuststreken van Vlaanderen tot Oost-Friesland was een groot deel van de

168 M. Luther, *Die gantze Heilige Schrift Deudsch*, ed. H. Volz (2 delen, Wittenberg 1545, repr. München 1972) II, Jes. 14:13, 41:25.

169 Luther, *Heilige Schrift Deudsch*, II, Jes. 19:10 schrijft op dubbelzinnige wijze over ‘allen die Teiche umbs lohn machen’. Zie ook Jes. 5:8-17.

170 Jes. 7:21-22, 32:20. Zie ook Ez. 36 en 37.

171 D. Joris, *Een Geestelijck Liedt-Boexcken*, ed. I.B. Horst (Amsterdam z.j.) 24, 90 vs., 92 vs.

eertijds vrije boeren gereduceerd tot pachters. Dat had diepgaande consequenties: enerzijds boette het gangbare cognatische erfrecht dat hen verbond met een wijde kring van verwanten aan betekenis in. Meer en meer zag men zich teruggeworpen op de eigen huishouding en de directe kring daaromheen. Anderzijds werden ook veterecht en bloedwraak, die hier nog regelmatig voorkwamen, achterhaalde instituties omdat het grondbezit waarmee de aansprakelijke families vervolging afkochten, begon te ontbreken.¹⁷² Tenslotte maakte de opkomst van concurrerende groepen huursoldaten iedere vorm van zelfverdediging tot een farce. Het pacifisme dat geleidelijk veld won onder de Hollandse en Friese doopsgezinden, kunnen we dan ook interpreteren als afkeer van de regels van een vetevoerende samenleving die in toenemende mate in het voordeel werkten van een kleine elite van grondbezitters, geldschieters en bureaucraten. Het verwerpen van eed en sacramenten betekende tegelijkertijd een verwerping van alle vormen van eer en integriteit die de kleine man toch al ontzegd waren.¹⁷³ Op haast carnavaleske wijze ging hij daarom op zoek naar innerlijke waarden en daarmee corresponderende rituelen die meer recht deden aan zijn eigen beleavingswereld.

De volwassenendoop was mijns inziens zo'n omkeringsritueel omdat hij de herdoopten volstrekt buiten de gangbare orde plaatste.¹⁷⁴ Het besmeuren met water of modder was één van de ernstigste taboes in de kustsamenleving, die een directe aantasting betekende van iemands integriteit en een eervolle omgang met hem onmogelijk maakte.¹⁷⁵ Voor de dopers betekende het vernietigen van elkaars integriteit echter het begin van een nieuwe ordening, waarin alleen geestelijke waarden zouden tellen. Omgekeerd leek het vanuit de heersende moraal alsof de kinderdoop ongedaan werd gemaakt, waardoor de herdoopten opnieuw terecht kwamen in de schemerzone die grensde aan het rijk der duivel. Gevangen wederdopers werden dan ook veroordeeld tot spiegelstraffen die hun uitsluiting bevestigden: de mannen werden verbrand als tovenaars en gifmengers, de vrouwen verdronken als

172 R. His, *Das Strafrecht des deutschen Mittelalters* (2 delen, Leipzig 1920-35) I, 646. Late voorbeelden bij B.S. Phillpotts, *Kindred and Clan in the Middle Ages and After* (Cambridge 1913). Zie ook P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Maagschap en vriendschap. Een beschouwing over de structuur en functies van verwantschapsbetrekkingen in het laatmiddeleeuwse Holland', *Holland* 17 (1985) 69-109. J.W. Marsilje e.a., *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland* (Hilversum 1990).

173 Zie ook M. Haas, 'Der Weg der Täufer in die Absonderung' in: H.-J. Goertz, ed., *Umstritten: Täuferium 1525-1975* (Göttingen 1976) 51-78, 70. Keeney, *Anabaptist Thought*, 132-35. J.M. Stayer, 'Oldeklooster en Menno', *Doopsgezinde bijdragen* N.R. 5 (1979) 56-76.

174 B.A. Babcock, 'Introduction' in: Babcock ed. *The Reversible World. Symbolic Inversion in Art and Society* (Ithaca 1978) 13-36.

175 His, *Strafrecht*, I, 184 ev. II, 104 ev.

heksen en landverraders. Volgens oud gebruik waren het de ergste misdadigers die werden verdronken in het gat van een dijkdoorbraak.¹⁷⁶

Wat ligt er nu meer voor de hand dan het lot van deze vrouwen te vergelijken met dat van katten en honden die levend werden verdronken? Het zou wel eens kunnen zijn dat de dopers hieraan hun bijnaam 'tibben' te danken hebben. In Friesland, waar deze benaming al in 1549 voor het eerst opduikt, bestaat namelijk een oud woord 'tyb' dat men gebruikte om katten te roepen. In Westfalen beduidde 'tibbe' of 'tebbe' een teef. De herdoopten werden zodoende gelijkgesteld met wel lustige beesten die met de duivel in verbinding stonden. Het meertje dat de dopers in het Jeverland gebruikt zouden hebben om te dopen, heette dan ook spottend het 'Kattenmeer'. Omgekeerd gingen zij hun eigen doop echter ervaren als deelname aan het martelaarschap van de verdronkenen. De collegianten in Hamburg-Altona gingen daarbij nog een stap verder: zij verrichtten de doop in de zogenaamde 'Diebsterteich', waarin blijkbaar ooit dieven terechtgesteld waren.¹⁷⁷

Ook het doperse begrafenisgebruik keerde zich aanvankelijk tegen de bestaande orde die hun een gerespecteerde rustplaats in gewijde grond ontzegde. De pas gestorvenen werden soms als ongedoopte kinderen in de foetus-houding gelegd en begraven op een ongewijde plaats: in een akker of groentetuin, zoals ook Menno zijn laatste rustplaats tussen de boerenkool had gevonden. Soms begroef men hen zelfs op plaatsen die uitsluitend voor misdadigers en dieren waren gereserveerd, zoals onder de galg of in de dijk. Dijken werden immers – als een soort zoenoffer – dikwijls op dierenlijkjes gefundeerd. Zo meende een schoenmaker uit Eiderstedt die weigerde de noodbegravenis van zijn dochtertje ongedaan te maken nog omstreeks 1750: 'Der Deich ist Gottes Acker auch'.¹⁷⁸

Zelfs het doperse huwelijksritueel krijgt in deze context een andere betekenis. Door immers de kerkelijke bevestiging te vermijden en het huwelijk niet meer als

176 Mellink, *Documenta*, I, 33. Kirchhoff, 'Münsterland', 92, Over dit verdrinken dan wel levend begraven: J. von Gierke, *Die Geschichte des deutschen Deichrechts* (2 delen, Breslau 1901/17) II, 678-85. D. Feucht, *Grube und Pfahl. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Hinrichtungsgebräuche* (Tübingen 1967) 51-72.

177 Blaupot ten Cate, *Friesland*, 375. J.G. de Hoop Scheffer, 'Scheldnamen der doopsgezinden', *Doopsgezinde bijdragen* 12 (1872) 32. L. Keller, *Die Gegenreformation in Westfalen* (3 delen, 1881-95, repr. Osnabrück 1965) III, 442. G. Janssen, *Beiträge zur Familien- und Heimatgeschichte*, IV (Oldenburg 1921) 78. Dollinger, *Schleswig-Holstein*, 161. Roosen, *Hamburg*, I, 44. Zie ook de anekdote over een aan de zee geofferde kat bij M. Jakubowski-Tiessen, *Sturmflut 1717. Die Bewältigung einer Naturkatastrophe in der Frühen Neuzeit* (München 1992) 91. Daartentegen H. Broese van Groenou, 'Verklaring van eenen ouden scheldnaam der Doopsgezinden', *Doopsgezinde Bijdragen* 22 (1882) 34-40 (Vlaams 'dibbe', 'dubbe' = huichelaar).

178 Mellink, *Documenta*, II, 232, 308, 314, V, 253. Grosheide, *Bijdrage*, 248. Knottnerus, 'Angst voor de zee'. Citaat uit *Nordfriesches Jahrbuch* 2 (1966) 104.

vleselijke maar als geestelijke relatie op te vatten, kregen kinderen de status van bastaarden die niet gerechtigd waren tot normale erfopvolging. Het sprak haast vanzelf dat de overheid stappen ondernam om dopers van het erfrecht uit te sluiten. Maar ook hier gaven de dopers aan deze uitsluiting een geheel eigen wending. Onderlinge hulp van geloofsgenoten compenseerde het wegvallen van oude familiebanden. Nieuwe relaties zocht men vooral binnen eigen kring, waardoor aanspraken van derden wegvielen.¹⁷⁹

Deze radicaliteit, die zich in de eerste plaats tegen de nieuwe orde in de Nederlanden richtte, sprak echter ook anderen aan. Het valt op dat juist in de marges van het Habsburgse rijk groepen edelen, krijgsheren en militaire ondernemers zich aangetrokken voelden tot het doperse gedachtengoed. Zo wist Jan van Sol in 1550 aan de autoriteiten te melden 'dat de Davidianen veel personen hebben, die in den crieck geweest' waren voor deze of gene partij.¹⁸⁰ Onder de Gelderse legeraanvoerders die in de frontlinie van de strijd tegen de Habsburgers stonden – maar ook onder hun opposenten zoals Krechting – vinden we ettelijke wederdopers. De jonge Groningse stadhouder, de bastaard Karel van Gelre, las het *Wonderboeck* van David Joris. Na zijn vertrek uit Groningen kwam hij in dienst van de stad Danzig en huwde een doopsgezinde vrouw wier familie Holland was ontvlucht.¹⁸¹ Zijn vroegere huiskapelaan Herman van Bommel gold als een vriend der doopsgezinden. Zijn secondant Barend van Hackfort stamde eveneens uit een familie die niet vrij was van doperse smetten: diens dochter correspondeerde tenminste met David Joris.¹⁸² Als landdrost van het Harlingerland werkte Hackfort bovendien nauw samen met de eerdergenoemde gebroeders Von Werdum.

In het gezelschap van deze Gelderse krijgsheren vinden we zelfs eenmaal de bejaarde krijgsman Ulrich Attena van Dornum, die als heer van Oldersum zowel Karlstadt en Hoffman te gast heeft gehad. Hij schijnt enige tijd te hebben gebroken met de Oostfriese graaf, nadat die in het Habsburgse kamp was overgegaan. Ulrichs drie dochters huwden naderhand allen mannen met doperse neigingen, namelijk de steenrijke edelman Christoffer van Ewsum te Jennelt, van wie men zei dat hij menist was, de davidjoristische lakenhandelaar Johan Gersema en een zeke-

179 Hollandse emigranten hielden waar mogelijk vast aan hun eigen erfrecht en huwelijksgoederenrecht, dat zoons en dochters gelijk behandelde en bestaande huishoudingen beschermde tegen druk van buiten. Keeney, *Anabaptist Thought*, 123-128. Zijlstra, 'Scherp plakkaat'. Dollinger, *Schleswig-Holstein*, 81. vgl. Kühler, *Geschiedenis*, 121.

180 Van Alfen, 'Jan van Sol', 219.

181 Dit betreft een lid van de familie Van Beuningen. Mellink, *Wederdopers*, 15, 279-81, 295. Penner, *Mennoniten*, I, 367. Van Alfen, 'Jan van Sol', 217. Doornkaat Koolman, *Dirk Philips*, 117, 127.

182 G.K. Waite, 'The Dutch Nobility and Anabaptism, 1535-1545', *The Sixteenth Century Journal* 23 (1992) 458-85, 467.

re Jan van Batenburg te Emden, vermoedelijk een zoon van de in 1538 terechtgestelde guerrillaleider. Nog in de jaren 1551-63 doopte Lenaert Bouwens op hun landgoed Siewe en in het nabijgelegen Hatshausen.¹⁸³

Een zekere sympathie voor de dopersen vinden we verder bij Ulrichs jongere neef Haro van Oldersum te Gödens, Hicko Houwerda van Up- en Wolthusen, Unico Manninga te Lütetsburg, zelf een aanhanger van Schwenckfeld, en diens achterneef Haike Manninga van Pewsum, rond 1550 de rijkste edelman van Oost-Friesland.¹⁸⁴ De laatste was weliswaar ouderling van de gereformeerde kerk te Emden, maar in het geheim beschermde hij tevens de sekte van Hendrik Nicolaes.¹⁸⁵ Ulrichs andere neef Hero van Oldersum zag er blijkbaar al evenmin bezwaar in om een vroegere volgeling van Karlstadt aan te stellen. Als predikant te Groß-Borssum bij Emden, waar tal van sectariërs te vinden waren, benoemde hij een zekere Johan van Campen. Die was ooit verbannen uit Holstein en Mecklenburg, had nog als huursoldaat bij Balthasar van Esens gediend en werd in 1533 afgezet als predikant te Soest (Westfalen) vanwege zijn doperse opvattingen.¹⁸⁶

Deze edellieden beheersten allen een dorpsgebied dat betrekkelijk los stond van het grafelijke gezag. Doperse vluchtelingen waren bij hen betrekkelijk veilig.¹⁸⁷ De hechte familierelaties en vriendschappelijke betrekkingen binnen deze kring doen

183 Gersema, mogelijk de stamvader van het Groningse burgemeestersgeslacht Geertsema, woonde aanvankelijk in Ayenwolde. Dit dorp was afgesplitst van de heerlijkheid Oldersum en werd in 1556 kerkelijk samengevoegd met Hatshausen. Op het landgoed Siewe onder Tergast werd in 1554 voor het laatst gedoopt. G. Ohling, *Junker Ulrich von Dornum* (Aurich 1955) 26-28, 42-46. J. Kleyntjes, 'Beeldenstorm in Groningen en in "de Ommelanden"', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 67 (1948) 171-216, 191. Zijlstra, *Blesdijk*, 77, 203. K. Vos, 'De dooplijst van Leenaert Bouwens', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 36 (1915) 39-80, 44 evv. Een zekere jonker Johan van Bronckhorst en Batenborch was nog in 1617 lid van het smedengilde te Appingedam: A. Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden* (Assen 1977) nr 46.

184 Hegenscheid, *Neustadt Gödens*. Garrelts, *Reformation*, 142 ev. F. Ritter, ed., 'Hinricus Ubbeus Beschreibung von Ostfriesland v. J. 1530', *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* 18 (1913/14) 53-141, 88. Eppens, *Kroniek*, II, 607. F. Arends, *Erdbeschreibung des Fürstenthums Ostfriesland* (Emden 1824) 344.

185 Hamilton, *Family of Love*, 42. Schilling en Schreiber, *Kirchenratsprotokolle*, I, 50 ev. 513 ev.

186 Van Campen was eerder predikant te Visquart. De bewering van Schilling en Schreiber dat hij een volgeling van S. Franck zou zijn, berust op een verwisseling met Johannes Campanus te Gulik. Cornelius, *Aufbruch*, II, 300-303. Deppermann, *Hoffman*, 110, 116 ev. K. Rembert, *Die 'Wiedertäufer' im Herzogtum Jülich* (Berlijn 1899) 287-94. Schilling en Schreiber, *Kirchenratsprotokolle*, I, 11, 77 evv. 125, 137, 147, 170, 173. Reershemius, *Prediger-Denkmal*, 737. vgl. Ten Doornkaat Koolman, 'Oostfriesland'.

187 Van de vrije heerlijkheden in Oost-Friesland rond 1550 ontbreken hier slechts de kleinste: Dornum, Jarßum, Loquard, Petkum en Rysum, waar we ook later betrekkelijk weinig menisten aantreffen.

bovendien vermoeden dat er nog wel meer edellieden met doperse sympathieën waren. Zo zou de familie Von Diepenbrock om die redenen uit Kleef zijn gevlucht, terwijl de Groningse familie Ter Braeck met enkele davidjoristen in verbinding stond.¹⁸⁸ Van de beambten noemen we landdrost Hinrich Grawert, die in de jaren veertig als burgemeester van Emden de menisten betrekkelijk welgezind was.¹⁸⁹

Onder de huursoldaten die omstreeks deze tijd in Oostfriese dienst stonden, ontbraken reformatorische sympathieën al evenmin. Zo weigerde een groep die zich – naar hun houten drinkschalen – de ‘Barckemeiers’ noemde, in dienst te treden van de bisschop van Munster. Hun vroegere aanvoerder Evert Ovelacker raakte in opspraak toen hij het beleg voor Munster alsnog wilde opgeven teneinde zich bij zijn manschappen te voegen.¹⁹⁰ Het meest spectaculair waren echter de lotgevallen van Meindert van Hamm, de beruchte condottiere in Gelderse dienst die zichzelf betitelde als koning der schansengravers, wraak des Heren (sic!) en ‘geessel Gods’. Nog in 1535 behorend tot de veroveraars van Munster, trok hij het volgende jaar naar Denemarken met in zijn tros vermoedelijk een ketterse legerpredikant. Zijn kapiteins betitelde men als wederdopers, hijzelf verklaarde zich in 1544 bereid in dienst te treden van de laatst overgebleven batenburgers.¹⁹¹

Wat deze krijgsheren en edelen met de wederdopers verbond, was meer dan alleen ‘gemeenschappelijke belangen en gelijke activiteiten’, zoals Jansma ooit beoogde.¹⁹² Meestal afkomstig uit de lagere adel, zagen zij hun maatschappelijke positie, net als boeren en handwerkers, bedreigd door de nieuwe economische en politieke orde. Gedegradeerd tot huursoldaten en gedwongen samen te werken met het meest verachtelijke soort voetvolk, was hun eergevoel ten diepste aangetaast. Gary Waite heeft onlangs nog eens gewezen op de brede sympathie die David Joris onder de Nederlandse plattelandsadel genoot. Hij zag daarin een voorloper

188 Eppens, *Kroniek*, I, 467. De Westfaalse Diepenbrocks waren dopers gezind. Keller, *Gegenreformation*, II, 273 ev. III, 443. Reimers, ‘Landesbeschreibung’, 323. Holtmann, ‘Genealogien’, 154 ev. (betr. Boelsen, Wilken en Mooisteen).

189 Zijlstra, *Blesdijk*, 63. König, *Verwaltungsgeschichte*, 511, 516, 536 ev.

190 Sello, *Östringen*, 246. Beninga, *Chronikon*, II, 632 evv. Storkebaum, *Graf Christoph*, 39 ev. Kirchhoff, ‘Belagerung’, 81. Kirchhoff, ‘Coesfeld’, 140, 164. Over Amsterdamse dopers te Kopenhagen: Mellink, *Documenta*, V, 164, 275.

191 ‘Van de Wrake’ heette Rothmanns beruchte boekje uit 1534. Mellink, *Wederdopers*, 9, 16, 46, 98, 294 ev. 315, 408. Jansma, *Melchiorieten*, 241-43. H.-A. Schmidt, ‘Landsknechtswesen und Kriegsführung in Niedersachsen 1533-1545’, *Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte* 6 (1929) 167-223, 181, 213, 215. Van ten minste één hopman die in deze jaren naar Denemarken trok, Jacob van Aken, weten we dat hij een protestants boek achterliet bij doperse bekenden. Een andere, Hansken van der Langestrade, was eerst in Munster vóór hij naar Meindert van Hamm overliep. Vos, ‘Adam Pastor’, 114. Vos, ‘Gelderland’, 262. Beninga, *Chronikon*, II, 632.

192 Jansma, *Melchiorieten*, 243.

van de steun die later de calvinisten uit deze kring zouden ontvangen.¹⁹³ Maar de parallel gaat dieper: ook de symboliek van verloren eer, die de Geuzen met groot raffinement hanteerden, vindt zijn voorlopers in het doperse verlangen naar geestelijke waarden die uiterlijk vertoon overbodig maakten.¹⁹⁴

Het waren vermoedelijk deze edellieden die als eersten doperse pachters binnenhaalden. Vaak hadden ze die al tijdens hun krijgstochten in de Nederlanden leren kennen. We kunnen denken aan Menno, die onderdak vond bij Bartholomäus von Ahlefeld op het landgoed Fresenburg bij Wüstenfelde. Maar ook de Deense stadhouder Johann Rantzau te Breitenburg speelde een grote rol bij het aanhalen van doperse pachters naar Eiderstedt, de Wilstermarsch en de Krempermarsch.¹⁹⁵ Harmen Hoyer, landdrost van Eiderstedt rond 1600, tolereerde de davidjoristen stilzwijgend, terwijl zijn weduwe Anna Ovena Hoyers openlijk haar sympathie voor de leer van 'David Ioris Gottes knecht' te kennen gaf. Zijn collega Heinrich von Buchwald in het Amt Gottorf verhuurde zijn bezittingen eveneens aan doopsgezinden.¹⁹⁶ Van verschillende Groningse edelen weten we dat ze rond 1550 huwden met dochters van hun doperse pachters.¹⁹⁷ Eén van hen, Johan de Mepsche van Den Ham, stierf in 1588 als menist leraar te Danzig. En nog de zeventiende eeuwse staatsman Luurt Manninga tot Dijksterhuis hield er op zijn Oostfriese bezittingen een doopsgezinde maîtresse op na.¹⁹⁸ De landsvorsten zullen het adellijke voorbeeld hebben gevolgd door ook hun eigen bezit aan Nederlandse immigranten te verpachten.

De doperse radicaliteit was in het lutherse Noord-Duitsland echter moeilijk te handhaven. In een cultuur en religie waarin eer en lichamelijke integriteit een veel grotere rol bleven spelen dan in de Nederlanden waren de doopsgezinden per definitie buitenstaanders. Uitgesloten van gilden en buurtgenootschappen, bleef de omgang met hen beperkt. Ook een eervolle begrafenis was doorgaans niet toegestaan. De kerkhoven kenden een aparte hoek die was gereserveerd voor drenkelingen, zondaars, bedelaars en onkerkelijken. Zij moesten, zoals de Oldenburgse Kerkorde van 1573 het uitdrukte,

193 Waite, 'Dutch Nobility'.

194 H.F.K. van Nierop, 'Edelman, bedelman. De verkeerde wereld van het Compromis der Edelen', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 1-27.

195 Dollinger, *Schleswig-Holstein*, 130. Jensen, 'Einwanderung', 106. Sachtleben, 'Kettenreaktion', 141.

196 D. Lohmeyer, 'Anna Ovena Hoyers' in: *Schleswig-holsteinisches biographisches Lexikon*, III, 156-59. B. Becker-Cantarino, 'Nachwort des Herausgebers' in: A.O. Hoyers, *Geistliche und Weltliche Poemata* (1650, Tübingen 1986) bijlage, 3-200, 54. Sachtleben, 'Herrnhallig', 88.

197 Dit betreft Willem Starkenborg en Melle Broersema. Kleynstjes, 'Beeldenstorm', 185, 190.

198 Eppens, *Kroniek*, II, 624. Penner, *Mennoniten*, I, 276. M. Ites, 'Hof Langhaus', *Ostfriesische Familienkunde* 1 (1960) 1-28, 18 ev.

keineswegs / wie ander Christen / ehrlich zur Erden bestattet werden / Sondern sollen davon ... abgesondert / und one alle christliche Ceremonien ... schlecht für das Thor / oder sonst auff einen Acker / andern zur Abschew begraven werden.¹⁹⁹

Soms waren de nieuwkomers gehaat vanwege de privileges die de overheid hun gunde. In Hamburg moesten ze spitsroeden lopen op weg naar hun vergaderhuis of begraafplaats. Elders werden ze het slachtoffer van openlijke gewelddadigheden, zoals Rolwagen, die bijna werd gelyncht door zijn polderjongens. Of de jonge Anthony van Hove, zoon van de doopsgezinde grondlegger van Friedrichstadt, die verdronk nadat omstanders met bruuft geweld wisten te verhinderen dat hij werd gered.²⁰⁰ De verdrinkingsdood werd hier nog altijd beschouwd als een teken van Gods straffende hand. Openlijk verkondigden de predikanten in Dithmarschen dat niemand omgang mocht hebben met de inwoners van dat 'ketterriool'. En een Hamburger raadsheer beweerde over Glückstadt dat 'man müsse zue sahmen rotten und die Niederländer tho samen vor der handt thodt slän'.²⁰¹ Zo noteerde een kroniekschrijver ook dat er gejubel onder de bevolking uitbrak toen de Holsteinse kanselier Johan van Wouwer, die de davidjoristen beschermde, in 1612 was overleden.²⁰² Soms werden Hollanders zelfs beschuldigd van toverij, zoals in 1675 de manke Hendrik de Goede in de nieuwe vesting Carlsburg (nu Bremerhaven), die zich in een driebeelige haas zou kunnen veranderen.²⁰³

De maatschappelijke druk kon er dan ook toe leiden dat complete groepen dopers volledig uit het zicht raakten. Het proces tegen de davidjoristen in Sleeswijk-Holstein in 1642 leidde waarschijnlijk tot een kettingreactie langs de hele kust. In de koninklijke districten werden alle doopsgezinden voorgoed uitgewezen, veertien jaar later volgden soortgelijke bepalingen voor de rest van het hertogdom. Na meer dan een eeuw verdween de gemeente in de Wilstermarsch, waarvan de leden verstrooid raakten in een groot gebied van Norden tot Danzig.²⁰⁴ In Groningen

199 Schauenburg, *Oldenburgische Kirchengeschichte*, I, 58, III, 131, 292. E. Feddersen, *Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins*, II (Kiel 1938) 487-90. Rehder, 'Volksfrömmigkeit', 50. Hansen, 'Wiedertäufer', 214. Heimreich, *Chronik*, II, 165. Ook in Groningen moesten de menisten hun doden aanvankelijk op een eigen kerkhof begraven.

200 VanRoosbroeck, *Emigranten*, 259. Dollinger, *Schleswig-Holstein*, 243. Köhn, *Glückstadt*, 23, 52. Pont, *Friedrichstadt*, I, 8, 31, 52. II, 26 ev. Lohmeier, 'Rollwagen', 79.

201 M. Jessen-Klingenberg, 'Zur Gotorfer Toleranz in der Zeit Friedrichs III.', *Mitteilungsblatt der Gesellschaft für Friedrichstädter Stadtgeschichte* 18 (1981) 5-12, 8. Köhn, *Glückstadt*, 31.

202 P. Sax, *Werke zur Geschichte Nordfrieslands und Dithmarschens* (7 delen, St Peter-Ording 1983-87) VII, 19-22.

203 H. Eichberg, *Militär und Technik* (Düsseldorf 1976) 79. H. Eichberg, *Festung, Zentralmacht und Sozialgeometrie* (Keulen 1989) 407.

204 Genoemd worden verder Glückstadt, het nabijgelegen Herzhorn, Eiderstedt (fam. Brookdorp), Butjadingen en het Harlingerland (Peter Wilsterman te Nenndorf 1652). Hansen, 'Davidjoriten-Prozeß'. Dollinger, *Schleswig-Holstein*, 4-6, 92, 131. Schwennecke, *Elbmarschen*, 114. vgl.

werd een nieuwe tak der oude vlamingen vervolgd, in Oost-Friesland – waar de overheid eveneens strenger optrad – vertrokken juist vlamingen die zich *niet* wilden afscheiden.²⁰⁵

Her en der vinden we in de zeventiende eeuw nog verspreide menisten, zoals in Harlingersiel, waar een zekere Eime Freerks in 1638 naar Glückstadt vertrok. Schipper Hendrik Hendriks Meckeler kwam vanuit Wittmund naar Glückstadt, hij ging terug naar zijn geboorteplaats Emden en belandde uiteindelijk als quaker in Stade.²⁰⁶ Menisten vinden we ook in Cuxhaven, Husum, en vermoedelijk in Stade, Otterndorfen Sleeswijk.²⁰⁷ Ze konden zich echter steeds moeilijker handhaven. In het Jeverland stierf één der laatsten wellicht in 1729. Nieuwkomers mochten zich hier niet meer vestigen, zoals kort daarvoor was besloten. In Butjadingen werden de dopers stapsgewijs gedwongen zich aan te passen, hetgeen blijkbaar succes had. Tevreden konden de predikanten in 1662 vaststellen dat het sektewezen was bedwongen.²⁰⁸

Sommige doopsgezinden duiken later op bij andere sekten. Zo vluchtten sommige quakers vanuit Emden in 1674 naar Stade, waar zij als schippers welkom waren. Enkelen beladden vervolgens in het nabijgelegen havenplaatsje Neuhaus an der Oste, waar zij enige aanhang verwierven. Van hieruit trok men vervolgens naar Friedrichstadt, waar de bekeerlingen zich bij de kleine, maar welvarende quakergemeente voegden.²⁰⁹ Andere groepen als labadisten, collegianten, ‘engelenbroe-

Müller, *Ostfriesland*, 215: ‘unvermügene welche unlangst bey der Gemeinte auch von andern Plätzen alhie zu wohnen gekommen’ (1646). Mammen, *Weinkaufsprotokolle*, I, 232. Over Westpruisische kolonisten uit de Wilster- en Krempermarsch ook Penner, *Mennoniten*, I, 118 ev. 240 ev. 304.
 205 Knettnerus, ‘Uke Walles’ in: J.D.R. van Dijk en W.R. Foorthuis ed. *Vierhonderd jaar Groninger Veenkoloniën in biografische schetsen* (Groningen 1994) 252-258. Müller, *Ostfriesland*, 45-65, 179-88. Penner, *Mennoniten*, I, 32, 249, 251.

206 Vermoedelijk betrof dit friezen of waterlanders, daar de vlaming Claeß Bauwkes onder Esens zich in 1646 tot de gemeente van Aurich rekende. Mammen, *Weinkaufsprotokolle*, I, 47. Kortjes, *Bürgerbuch Glückstadt*, I, nr 676, 688, 744, 762, 1044, 1247, 1333, 2404. Müller, *Ostfriesland*, 217. Over Meckeler, wiens vader in 1581 te Emden uit de gereformeerde kerk was gebannen, ook Erickson, ‘Van Penn tot Zinzendorf’, 103. Böckmann, ‘Schiffer in Stade’, nr 4, 16, 21, 44. Schilling en Schreiber, *Kirchenratsprotokolle*, II, 765.

207 Vgl. de families Van Aken (Husum), Van Oterendorp (Emden), Van Staa (Friedrichstadt) en Sleeswijk (Harlingen). C. Hege e.a. ed. *Mennonitisches Lexikon* (4 delen, Frankfurt 1913-67) II, 369.

208 Een man uit Sillenstede werd in 1729 te Cleverns als ‘Verächter der Religion und des Gottesdienste’ eerloos begraven. *Jeverische Kalender auf das Jahr 1801*, 110. F.W. Riemann, *Magisters Braunsdorffs Gesammelte Nachrichten* (Jever 1896) 11. Schauenburg, *Kirchengeschichte*, I, 58.

209 Dit betreft met name Lüder Dalldörp, Jürgen Dieckmann, Christoffer en Eggert Volckmann. De verbinding liep via Hans Eppes van Menseborg uit Groothusen, die in 1691 burger van Neuhaus werd. V.O. Erickson, ‘Van William Penn tot Graaf von Zinzendorf’, *Doopsgezinde*

ders' en volgelingen van Antoinette de Bourignon trokken op soortgelijke wijze in het kustgebied rond. Sommigen zijn wellicht ook naar Noord-Amerika gegaan, waar immigratielijsten opvallend veel namen vertonen uit gebieden waar later geen doopsgezinde meer voorkwam.²¹⁰ De radicale piëtist Jürgen Müller vertrok bijvoorbeeld vanuit Friedrichstadt met bijna tweehonderd gezinnen uit de hele regio naar Pennsylvanië.²¹¹

Het piëtisme nam vermoedelijk een groot deel van de doperse erfenis in zich op. Friedrichstadt, Altona en Emden werden al snel bolwerken van een uiterst vroom sektewezen. Op het Oostfriesse platteland werd het een volksbeweging die velerlei uitwassen kende. Het meest opvallend was echter het chiliasme bij de Hollandse pachters in het binnenland van Holstein en Mecklenburg, die al generaties lang luthers waren. Bijeenroepen door de afgezette predikant Johannes Michaelis en de pachter Abraham Fock uit Oldesloe, vormden zij rond 1700 gemeenten die wachtten op de komst van een nieuwe David. De beweging verliep weliswaar snel, maar het is opvallend dat deze immigranten blijkbaar nog doperse gedachten koesterden.²¹²

Geheime netwerken

Op het Noordduitse platteland konden de menisten zich nauwelijks handhaven. Dat ligt echter anders voor de davidjoristen. Juist waar de maatschappelijke acceptatie in het geding was, bood deze richting, die de doperse radicaliteit op een geestelijk vlak handhaafde maar zich tegelijkertijd aanpaste aan de wereldse schijn, een ideale oplossing. Ik wil hier tenslotte de stelling lanceren dat het geheime netwerk van davidjoristen in Noord-Duitsland aanmerkelijk groter is geweest, dan we ooit voor mogelijk hebben gehouden. Voor de buitenwereld goed burgerlijk en vroom

bijdragen N.R. 5 (1979) 95-114. H. Böckmann, 'Ostfriesische Schiffer in Stade', *Quellen und Forschungen zur ostfriesischen Familien- und Wappenkunde* 20 (1971) 19-22. K. Michelson, 'Van ons het Volck die in Spot Quakers genoot werden', *Mitteilungsblatt der Gesellschaft für Friedrichstädter Stadtgeschichte* 10 (1976/77) 70-82. Tiedemann, *Schiffahrt*, 54, bijl. 11, nr 275. *Deutsches Geschlechterbuch* 134 (1963) 502.

210 H. Ramm, 'Ostfriesen unter den Gründern von Neu-Niederland', *Quellen und Forschungen zur ostfriesischen Familien- und Wappenkunde* 18 (1969) 27-28, met name Tjark

Klassen de Witt uit Ostbense (Wittmund), wiens vader eerder samen met de vrijdenker Friedrich Eylers te Westeraccum werd genoemd. Mammen, *Weinkaufsprotokolle*, I, 79 evv. Von Werdum, *Series familiae*, I 76, II, 92.

211 M. Jakubowski-Tiessen, *Der frühe Pietismus in Schleswig-Holstein* (Göttingen 1983) 137. Roosen, *Hamburg*, I, 73.

212 Jakubowski-Tiessen, *Pietismus*, 122-129.

luthers, onderhielden de volgelingen van David Joris in het geheim een vorm van doperse spiritualiteit die de uitgangspunten van hun leermeester levend hield. Mogelijk hebben ook sommige adellijke wederdopers, die zich niet openlijk van hun eigen groepscultuur konden afkeren, eerder deze weg gekozen.

De kern van deze sekte vormden groepen zuivelkopers die zowel het contact met de boeren in hun omgeving, als met handelspartners in den vreemde onderhielden. We zouden – als parallel met de ‘huiskopers’ - welhaast van de sekte der ‘kaaskopers’ kunnen spreken. Juist omdat zij als kooplui een zekere burgerlijke status nastreefden, trok de sobere leefwijze der menisten hen niet aan. Het risico te worden bestraft, zal eveneens hebben afgeschrikt. In tegenstelling tot gewone pachters beschikten zij nochtans over middelen die hen in staat stelden het netwerk van gelijkgezinden verder uit te bouwen. Zodoende bleef de sekte ook op het platteland bestaan.

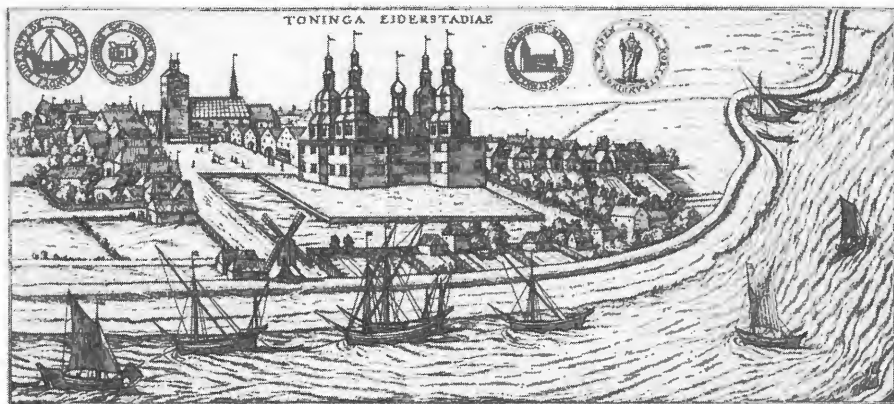
Deze beroepsgroep was al in de beginjaren goed vertegenwoordigd. Zowel in Appingedam, Utrecht en Münster als bij Krechtings aanhang in Oldenburg vinden we ettelijke zuivelhandelaren. Een havenregister uit Bremen vermeldt in 1532 meerdere dopers uit Emden, Appingedam en Groningen die elkaar blijkbaar op de kaasmarkt tegenkwamen.²¹³ In Holstein ging zelfs het verhaal dat de ‘Keese Meyersche’ (kaasmaakster) van David Joris vanuit Basel in het dorp Beidenfleth terecht was gekomen. Vermoedelijk gaat het hier om een lid van de familie Bilderbeck uit Coesfeld, die later in deze omgeving opdook. Een van hen was in 1556 te Bazel.²¹⁴

Het uitgangspunt van dit circuit was ongetwijfeld Emden, waar we eerder tientallen davidjoristen aantroffen. Vooraanstaande families in Tönning klaagden nog in 1642 dat zij telkens in opspraak kwamen, alleen vanwege het feit dat hun voorouders uit Holland of Oost-Friesland kwamen. In werkelijkheid was het zwaartepunt van de sekte al lang verschoven naar hun eigen woonplaats en vandaar naar Bremen, waar de kaaskopers in de Langenstraße huis aan huis woonden.²¹⁵ Ook waar men elkaar niet kende, boden geheime tekens als scheepsnamen in de trant van ‘Koning David’ of ‘St Joris’ vermoedelijk een aanknopingspunt.²¹⁶

213 Mellink, *Documenta*, I, 101-05, 254-63. Kirchhoff, *Münster*, 168, 233. A.E. Hofmeister, ‘Das Bremer Konraksze- und Tonnengeldregister von 1532’, *Bremisches Jahrbuch* 72 (1993) 51-97, betr. Johan van Lynghe (= Kremer, Emden), Johan Mudders en Wyllm van den Damme (Appingedam), Gert Schroder (Groningen?) en mogelijk nog anderen.

214 Kirchhoff, ‘Coesfeld’. Zijlstra, *Blesdijk*, 132. G. Billerbeck, ‘Die Billerbecks in Holstein’, *Norddeutsche Familienkunde* 18 (1969) 279-82. Sachtleben, ‘Häuser am Markt’, 72, 85. Brandewijnstoker Claws Dieryckssen Bilderbeeck te Beidenfleth was vermoedelijk nog omstreeks 1630 doopsgezind. Kortjes, *Bürgerbuch Glückstadt*, I, bijl. 1, nr 37.

215 Hansen, ‘David-Joriten-Prozeß’, 74. Vriendelijke mededeling van dhr V. Sachtleben, Essen.

Afb. 3. Gezicht op het stadje Tönning, omstreeks 1600. (Uit: F. Pont, *Friedrichstadt an der Eider* (1913).)

Slechts het topje van de ijsberg is ons bekend. Zo vinden we in Tönning vermoedelijk de natuurlijke zoon van David Joris, Johan Davids, die eerder in Emden was opgegroeid. Nadat zijn zuster was uitgehuwelijkt aan een davidjorist in Westfalen zou hij zich met zijn vrouw naar Noorwegen hebben begeven om een herberg te beginnen. Ubbo Emmius bericht dat hij daar aan de pest was gestorven.²¹⁷ Waarschijnlijker is het echter dat diens berichtgever het straatje Norwegen in Tönning heeft bedoeld, nu de Johann-Adolf-Straße, waar meerdere davidjoristen hebben gewoond. De herberg 'auf Norwegen' was later in het bezit van de kaaskoper Dierck Willemß, een hardnekkige davidjorist uit de omgeving van Emden (Oldersum?) die omstreeks 1600 met zijn broers in Tönning belandde.²¹⁸

Ook de uit Oost-Friesland verdreven predikant Anthonie van Deventer werkte hier jarenlang als arts, terwijl hij in het geheim bleef preken.²¹⁹ Een leidende rol speelde verder Johan Görritz of Gerritz, een steenrijke kaaskoper – wellicht uit

²¹⁶ Vgl. ook namen als Lam Gods, Vredeborg, Land van Beloften of Ark van Noach. Ecke, 'Schiffe und Schiffer'.

²¹⁷ Dit betreft Johan Bloemsaedt te Haltern. Over diens familie: Kirchhoff, 'Münsterland', 71-73. Over Johan Davids: Zijlstra, 'Relaas', 143. Emmius, *Gheest*, 285, 288, 419 evv. Zijn schoonvader, stuurman Lammert Jansen was gereformeerd. Schilling en Schreiber, *Kirchenratsprotokolle*, II, 990.

²¹⁸ Niet duidelijk is of Johan Davids te Kotzenbüll (1607) en Tönning (1621/22) met hem verwant is. Diens broer Peter woont eveneens 'auf Norwegen'. Sachtleben, 'Herrnhallig', 111, bijl. 3. 'Häuser am Markt', 69, 77, 94. 'Linnich', 203 evv. 'Kettenreaktion', 140 ev.

²¹⁹ Hansen, 'Wiedertäufer', 183. Hansen, 'David-Joriten-Prozeß', 83.

Emden of Het Bildt – die eerst als stadssecretaris, later als burgemeester van Tönning het vertrouwen van de hertog won. Hij organiseerde in 1596 de aankoop van nieuwe boeken, waaronder waarschijnlijk de nieuwste editie van het *Wonderboek*.²²⁰ Tenslotte vinden we hier de rijke libertijn Claus Burgundien, die boeken van alle richtingen bezat en spottend dreigde dat hij misschien wel zou vertrekken als men hem hier niet lijden kon. Een Hollandse immigrant meende dan ook opgewonden: ‘half Tönning wehre woll friegestich’.²²¹

Nog in 1610 kreeg deze groep versterking toen Jan Claesz. Rolwagen – wiens familie overigens uit Bremen stamde – zich hier met zijn dijkbazen vestigde. In Oost-Friesland had hij twee polders bedijkt met geld dat Amsterdamse menisten en libertijnen bijeen brachten. Hier werd zijn eerste project de Sieversfletherkoog, die opnieuw werd betaald door plaatselijke davidjoristen en menisten, onder leiding van Johan Görritz.²²² Toen hij jaren later was teruggekeerd naar Sneek, arriveerden in Friedrichstadt andere libertijnen die weer contact legden met gelijkgezinden in Eiderstedt. Zo overleed hier in 1625 de remonstrantse predikant Herbold Tombergius, een medestander van Herman Herberths die de boeken van David Joris opnieuw had laten uitgeven.²²³ Maar ook treffen we iemand als de houtbewerker Cornelius van Laekhuisen, een oude vlamming uit Amsterdam die felle propaganda had gemaakt voor de leer van Jakob Böhme.²²⁴ In Tönning was bovendien een nieuwe generatie davidjoristen actief geworden, zoals Jürgen Dutscher die optrad als voorganger, de belezen kunstschilder Lorens de Keister en de apotheker Michael Wassenberg die de boeken verkocht. Dutscher werd in 1642 uitgewezen, De Keister, stiefvader van de bekende kunstschilder Jürgen Ovens, dook een tijdje onder, maar de sekte bleef vermoedelijk in stand.²²⁵

220 Hansen, ‘Wiedertäufer’, 179 ev. Sachtleben, ‘Häuser am Markt’, 71, 74, 85 ev. H. Hinrichs, ‘Zur Geschichte der Bedeichung des Sieversflether Kooges’, *Jahrbuch des Nordfriesischen Vereins* 10 (1923) 33-43, 38. Valckema, ‘Printers’, 179 ev. 204 evv. Vgl. Eppens, *Kroniek*, II, 211, 218, 653, 734 (Johan Geert te Emden). Sannes, *Het Bildt*, I, 95 (Jan Gorijsz).

221 Hansen, ‘Wiedertäufer’, 183, 186 ev. Burgundien week in 1636 uit naar Glückstadt. Kortjes, *Bürgerbuch Glückstadt*, nr 661.

222 Rolwagens eigen familie stamde mogelijk uit Bremen. Lohmeier, ‘Rolwagen’. Leymann, ‘Schoonorth’, 317-27. F. Westra, ‘Johan Sems, 1572-1635’ (doctoraalscriptie, Groningen 1980) 31, 66. Rijksarchief Groningen, bestand nr 612. Sax, *Werke*, I, 89-91, VII, 20. Hinrichs, ‘Sieversflether Koog’. Janse, *Hardenberg*, 36, 85 (Syndicus Rolwagen te Bremen).

223 Zijlstra, *Bledijk*, 145. P. van Lent, ‘Herboldus Tombergius’, *Mitteilungsblatt der Gesellschaft für Friedrichstädter Stadtgeschichte* 18 (1981) 14-15.

224 Michelson, *Einwohner*, nr 321. *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek*, X, 495.

225 Hansen, ‘David-Joriten-Prozeß’, 55 evv. Nippold, ‘David Joris’, III, 667, 670. Sachtleben, ‘Kettenreaktion’, 141. H. Schmidt, *Jürgen Ovens, sein Leben und seine Werke* (Kiel 1922) 108-10. De Keister (Keysarr) heet ook wel Lorenz Maler. Dutscher heet elders mogelijk Duitser, Deutsch of Dietz.

De davidjoristen in Tönning hebben hun geloof vaak verloochend. Slechts bij een enkeling wisten de predikanten hun beschuldigingen hard te maken, de overigen bleven deel uitmaken van het meest gerespecteerde deel der burgerij. Hun spontane uitlatingen, de recente boekdrukken en vooral het hechte karakter van hun familierelaties maakt echter duidelijk dat de verboden sekte zich nog rond 1640 in volle bloei bevond. Tijdens het proces van 1642 werden enkele zakken vol boeken ingeleverd, een deel sierlijk ingepakt alsof men de schrijver wilde eren.²²⁶ Opmerkingen van eenvoudige pachters die minder op hun woorden hoefden te letten, zijn opvallend openhartig. Zo vroeg Abraham Jansen, die later quaker werd, waarom de hertog de boeken van David Joris liet inzamelen, want hij bezat ze immers al. En toen de predikant verzekerde dat de hertog ze toch zeker niet las, repleerde Jansen verbaasd dat diens vader het toch zeker wel had gedaan. En een zekere Johann Thimens gaf spottend toe hij het bestaan van hel of duivel niet serieus nam. Eerder geloofde hij aan de brouwer, de bakker, de vleeshouwer en al wat dies meer zij.²²⁷ Dat doet nog altijd denken aan de woorden van Johan Boelsen te Emden, zeventig jaar eerder. Die zei op zijn sterfbed immers dat hij sinds Davids dood niet meer geloofde 'datter hemmel, helle, Godt offt engel, duivel offt geest ist':

Hoor, ick ben een swaer man, coome ick in den hemel, ick valle daer door, sincke ick in die helle, wie wil mij daeruth trecken?²²⁸

De genealoog Volker Sachtleben te Essen heeft deze koopmansfamilies en hun verwanten op het platteland grondig bestudeerd. Uit diens artikelen kunnen we slechts de conclusie trekken dat de invloed van deze sekte in Eiderstedt, Bremen en mogelijk ook elders zwaar is onderschat. Zo zien we – om nog één voorbeeld te noemen – dat de lakenhandelaar Johan Ariens, wiens grootvader omstreeks 1560 uit Holland kwam, bij het verkrijgen van het burgerrecht in Bremen in het jaar 1647 bijgestaan werd door Jürgen von Berchem, een directe nazaat van David Joris, die hier omstreeks 1623 via Warburg terecht was gekomen. Ariens, die het bracht tot burgeroudste, bezat een gesneden christusbeeld van Albrecht Dürer, dat de innerlijke versterving waarnaar de joristen streefden uitstekend moet hebben gesymboliseerd.²²⁹ Stap voor stap brachten doperse pachtersfamilies het via een respectabel bestaan als handwerkers en kruideniers tot rijke linnenreders, die stilaan opgingen in de Bremense burgerij.²³⁰

226 Onder in beslag genomen boeken bevonden zich drukken van 1614, 1616 en 1624. Hansen, 'David-Joriten-Prozeß', 63, 84. Valkema, 'Printers', 207.

227 Hansen, 'David-Joriten-Prozeß', 53. Rehder, 'Volksfrömmigkeit', 79. Michelson, 'Quakers'.
228 Bergsma en Waterbolk, *Kroniekje*, 81.

229 Prange, *Kaufmannschaft*, 69, 159 ev. 188, 193, 195, 207, 210. Hansen, 'Wiedertäufer', 181-84. Sachtleben, 'Häuser vom 8. Quartier', 39, 55. Burckhardt, 'David in Basel', 23, 33 ev.

230 Sachtleben, 'Von Rintelen', 138.

De laatste beschuldiging van davidjorisme dateert eerst uit 1700 en we kunnen er vrij zeker van zijn dat de sekte tot op dat moment heeft bestaan. De weinige notities die men heeft nagelaten, wijken nogal af van de lutherse orthodoxie.²³¹ De betreffende families in Bremen stapten rond 1725 over naar de gereformeerde kerk. Hun nazaten zullen we, zoals elders, vooral onder piëtisten moeten zoeken. Zo was het ook bij de lutheranen in Friedrichstadt en Tönning. Wie de boekenlijst van de schilder Jürgen Ovens bekijkt, gevuld met libertijnse schrijvers, moet wel concluderen dat het werk van David Joris bewust is weggelaten.²³² Doperse gedachten werden langzamerhand geabsorbeerd in een luthers getinte mystiek.

In dit verband moet nog één naam genoemd worden: de lutheraan Christian Hoburg uit Lüneburg. Hij is wellicht de laatste predikant geweest die werd afgezet wegens davidjorisme. Dat gebeurde nog in 1670 door toedoen van de gereformeerde classis te Arnhem. Als voorganger der collegianten te Altona is hij daarna gestorven. Maar in feite stond hij al voor iets nieuws: een luthers piëtisme dat de geheime mystiek der dopers overbodig maakte.²³³

Hoe kwam het nu, dat de Nederlandse erfenis zo lang bleef doorwerken? Ik denk dat we in de eerste plaats moeten vaststellen dat de immigranten representanten waren van een superieure cultuur die voorop liep in techniek, management en beschaving. Zolang zij hun autonomie én hun besef van eigenheid wisten te bewaren, zoals de menisten dit deden, bleven ze de voortrekkersrol vervullen in een samenleving die zich sribbelend begon aan te passen aan de wereldeconomie. Zo wist een doopsgezinde elite zich meer dan twee eeuwen staande te houden.²³⁴

In de tweede plaats speelt echter het volgende: de doperse migranten vormden het mobiele element, zowel economisch als cultureel, in een samenleving die nog gevangen zat in de statische denkwereld van een vorig tijdvak. Als zodanig vormden zij, heimelijk of niet, pioniers van een nieuwe levenshouding. Eerst wanneer anderen dit vaandel konden overnemen, werd die rol minder onvermijdelijk. Dat verklaart misschien waarom ook het doperse sektewezen in Noord-Duitsland zoveel langer in zwang bleef dan in Nederland, waar het zich al tegen het eind van de zestiende eeuw verloor in een brede libertijnse beweging.²³⁵

231 Vgl. de aantekening uit 1667 in een familiebijbel: 'Gott Verleihe Ihrem Körper eine stille Ruhe und der Seelen eine gnädige und fröliche auferstehung'. Von Ueltzen-Barckhausen, 'Nachrichten über die Familie Lambertz', *Blätter der 'Maus'* 8 (1932) 22-40, 26.

232 Schmidt, *Ovens*, 74-80, 97-104.

233 H.-J. Schrader, 'Christian Hoburg' in: *Schleswig-holsteinisches biographisches Lexikon*, V, 133-37. M. Brecht, 'Die deutschen Spritualisten des 17. Jahrhunderts' in: Brecht e.a. eds. *Geschichte des Pietismus* (Göttingen 1993 evv.) I, 205-40, 223 evv.

234 Vgl. E.W. Schepansky, 'Mennoniten in Hamburg und Altona zur Zeit des Merkantilismus. Ein Beispiel zur Sozialgeschichte des Fremden', *Mennonitische Geschichtsblätter* 37 (1980) 43-73.

235 C. Kramer, *Emmery de Lyere et Marnix de Sainte Aldegonde* (Den Haag 1971).

Gereformeerden en doopsgezinden in de spiegel van de Schriftuurlijke liederen in de zestiende eeuw

Onder de mogelijkheden die mensen ter beschikking staan om godsdienstig beleven te verwoorden heeft poëzie – en dan in combinatie met het menselijk vermogen om te zingen – altijd een belangrijke rol gespeeld. Nog maar nauwelijks zijn de Israëlieten met goed gevolg de Rode Zee doorgetrokken of Mirjam geeft met zang en reidans uiting aan de algemene vreugde in een lied: ‘Zingt de Here, want hij is hoog verheven. Het paard en zijn ruiter heeft Hij in de zee gestort’ (Ex. 15:21). In het Nieuwe Testament is het Paulus die in Colossensen 3:16 de gave van de poëzie inschakelt om het welzijn van de gemeente te bevorderen, met name om o.a. door middel van geestelijke liederen te leren en te vermanen, maar ook om aangename ogenblikken met elkaar te beleven door gemeenschappelijk een lied aan te heffen. En om nu maar een grote sprong te nemen: de Reformatie trekt deze lijn door. Het geestelijk lied heeft de hele zestiende eeuw door in dienst gestaan van de vernieuwingsbeweging in de kerk. Van poëzie als zelfstandige, autonome kracht, de kunst om de kunst, is er nog geen sprake.

De man die in de Reformatie het initiatief genomen heeft om aan deze opdracht van de Schrift gestalte te geven is Maarten Luther geweest. Hij bracht die zelf in praktijk door het eerste Schriftuurlijk lied van de Reformatie te dichten. Zodra hij hoorde dat zijn ordegenoten Hendrik Voes en Johannes van Essen op 1 juli 1523 te Brussel op de brandstapel ter dood waren gebracht, en dus in het geloof standvastig waren gebleven, dichtte hij ‘Eyn neues lied wyr heben an’.¹ Het jaar daarop, in 1524, verscheen het *Geystliche gesangk Buchleyn*, het gezangboekje van Johann Walther, met een voorrede van Luthers hand. Daarin wijst de hervormer omschrijvenderwijs op Col. 3:16:² en laat er dan op volgen, dat hij met ettelijke anderen liederen gedicht heeft om een goed begin te maken en om weer anderen die het beter kunnen aan te sporen hetzelfde te doen.

Tenslotte stoot Luther dan door tot de achterliggende bedoeling van deze navolging. Ze moet geschieden opdat men zich daardoor op allerlei manieren in Gods

1 G. Hahn, *Martin Luther, die deutschen geistlichen Lieder* (Tübingen, 1967) 8.

2 ‘Ja auch S. Paulus solchs j. Corinth.14. einsetzt/ und zu den Colossern gebeut / von hertzen dem Herrn singen geistliche Lieder und Psalmen’. Ik citeer uit *Wittembergisch deutsch Geistlich Gesangkbüchlein* (Wittemberg, 1551).

Woord en de christelijke leer kan oefenen en om het evangelie in zwang te brengen. De blijde boodschap moest niet alleen door de prediking verspreid worden, maar evenzeer door het zingen van liederen. De stof voor de liederen is niet alleen uit de Schrift afgeleid, ook de opdracht om ze te dichten is eraan ontleend. Ze hebben dus een dubbele band met de Bijbel.

Daarnaast vervulden de Schriftuurlijke liederen natuurlijk nog andere functies. Ze dienden ook tot versterking van de onderlinge gemeenschap en ze fungeerden zoals de dichtkunst in het algemeen als middel om emoties te ontladen. En die werden overvloedig opgewekt. Regelmatig waren er enerverende terechtstellingen. En de geloofsbeleving kende zijn emoties. Gevoelens van schuldbesef, wroeging om eerder begane zonden, verontwaardiging om aangedaan leed, maatschappijkritiek, maar ook hymnische verrukkingen, werden vaak in heftig bewogen liederen geuit. De poging van Luther om anderen te inspireren tot het schrijven van Schriftuurlijke liederen is niet zonder resultaat gebleven. Veel dichters op tal van plaatsen zijn zich van deze opdracht bewust geworden.³

Dichterlijke gaven zijn verspreid over de mensen uit alle lagen van de bevolking. Eenvoudige mensen blijken ermee uitgerust, evenzeer als geschoolde rederijkers die zich in de kunst gespecialiseerd hebben. Niet zelden komt de gave voor bij oudsten en predikanten. Naast het maken van preken beoefenden ze de liedkunst, maar ze stelden die wel in dienst van hun opdracht. De liedkunst heeft gefunctioneerd in dienst van de geloofsbeleving, niet als doel op zichzelf. De voorbeelden liggen voor het grijpen: Luther heeft 37 liederen nagelaten. Menno Simons heeft de dichtkunst beoefend. Zelfs Calvijn heeft psalmen berijmd en er is een gedicht van hem bewaard gebleven.⁴ Uit de eerste decennia van de Reformatie is er niet veel materiaal bewaard gebleven. Ik heb sporen gevonden van kleine liedboekjes, maar geen daarvan is tot nog toe boven water gekomen. Uit het materiaal dat wel bewaard gebleven is, valt af te leiden dat er van het begin af aan twee verwante stromingen in deze liederen geweest zijn. De eerste is wat ik nu maar de liederen van de gereformeerden zal noemen. De andere die van de doopsgezinden.

Dat is een eenvoudige constatering, maar deze is niet zo vanzelfsprekend als het lijkt. Er hebben met name in de twintigste eeuw misverstanden bestaan over de verhouding tussen het aandeel van gereformeerden en doopsgezinden in het tot stand komen van de liederen. In zijn *Dichters der Reformatie* stelde W.A.P. Smit, dat

3 In *Gheestelike Liedekens* (1563) komt het lied voor: 'O god, mijn herte dat is ghereet'. Strofe 4, r. 1-4 daarvan luidt:

Nu laet ons doen, na Sinte Paulus raen
Leert, vermaent, seyt hy, u selven ghepresen
Met Psalmen, en lofsanck, seer delicaet
Met gheestelike Liedekens tot God

4 E.A. de Boer, *Loflied en hekeldicht. De geschiedenis van Calvijn's enige gedicht* (Haarlem, 1986).

alleen doopsgezinden belangrijke liederen geschreven hebben en dat de bijdragen van gereformeerde zijde te verwaarlozen en slecht van kwaliteit zijn.

De gereformeerde tak van de Schriftuurlijke liederen gaat terug tot 1525. In dat jaar vond het daareven genoemde lied van Luther in de Nederlanden navolging. Een onbekende dichter schreef bij de dood van Jan de Bakker, het eerste Noordnederlandse slachtoffer van de vervolging, het eerste martelaarslied in onze taal: 'Nu heffen wij een nieuw lied aan'. Andere volgden al spoedig.

Van 1525 maken we dan ineens een sprong naar 1546. Toen verscheen een niet bewaard gebleven bundel met de titel *Dit es een zuverlick bouxken, int welcke staen veel schoonder leyssenen, in Latijn ende Duutsch*. Het boekje werd op de index van verboden boeken geplaatst en bevat 21 vroeg gereformeerde liederen.

Omstreeks 1554 krijgen we meer vaste grond onder de voeten. Uit die tijd dateert *Veelderhande // schriftuerlijke Liedekens // ghemaect uit den ouden ende nieuwen te//stamente*. Naar eerst onlangs door de onderzoekingen van P. Valkema Blouw is komen vast te staan, werd deze bundel in Antwerpen gedrukt door de gereformeerde drukker Frans Fraet. Valkema Blouw stuitte op de tweede druk. De eerste van omstreeks 1552 is niet bewaard gebleven. Het gaat hier om een uiterst belangrijke bundel, waarin veel liederen juist uit die vroegste periode zijn samengebracht. En juist dit liedboek werd door Smit ten onrechte bestempeld als van doopsgezinde oorsprong.

Fraet verzorgde in 1556 nog een herdruk van zijn bundel. Maar op 4 januari 1558 werd hij op de markt te Antwerpen onthoofd, 'omdat hij boecken gedruckt hadde, teghen het mandement des Conincx, ende was hem dicwils noch vergheven geweest, maer hy en lietet niet.' De uitgave van de bundel bleef echter in gereformeerde handen. Twee jaar later werd hij door Gilles van der Erven te Emden herzien en uitgegeven. In 1563 verscheen van deze bundel weer een herdruk. De reeks wordt afgesloten met een belangrijke verzamelbundel die in 1580 door Jacob de Boot werd samengesteld en te Dordrecht het licht zag. Het ontstaan van doopsgezinde liederen valt iets later.

De eerste doopsgezinde martelaar, Sicke Freerks, liet op 20 maart 1531 te Leeuwarden zijn leven op het schavot. Uit die eerste turbulente periode van het anabaptisme waarin men door eigen ingrijpen het koninkrijk Gods op aarde dacht te kunnen verwezenlijken, zijn geen liederen bewaard gebleven. Daarbij laten we die van David Joris hier buiten beschouwing. Opmerkelijk is dat ze in de verzamelbundels van beide zijden niet zijn opgenomen. Alleen 'Ik hoorde die basuine blasen' etc. van Anneken Jansdr., het lied dat met zijn donkere, apocalyptische dreiging zo'n grote indruk gemaakt heeft, dat het in alle verzamelbundels van beide richtingen terecht gekomen is, vormt hierop een uitzondering. Maar verder valt de nagenoeg volstrekte scheiding op tussen de liederen van David Joris en die van doopsgezinden en gereformeerden. Geen van beide richtingen wenste zich met hem te identificeren.

Het oudste lied van de stille dopers dat ik heb kunnen vinden, is van niemand minder dan van Menno Simons zelf. In mijn dissertatie heb ik terloops op dit lied gewezen.⁵ Ik maak van de gelegenheid gebruik om op dit tot nu toe onbekend gebleven lied van Menno Simons hier nog eens nadrukkelijk de aandacht te vestigen. Op dit doopsgezinde lustrumcongres zal niemand mij dat kwalijk nemen. Bij het raadplegen van bronnenmateriaal stuitte ik op dit lied, dat begint met de regels:

Almachtich God
Des sonders doots duerstralen
Begeert ghy niet/ maer dat hi omme went
En leve zonder ent

Het markeert het begin van de loopbaan van deze doopsgezinde reformator. Het moet in 1539 ontstaan zijn. Menno is dus niet alleen de grondlegger van de beweging der stille dopers, maar tevens de eerste van wie een doopsgezind Schriftuurlijk lied bewaard gebleven is. De oudste bewaard gebleven tekst komt voor in de bundel *Veelderhande liedekens* van 1559.

Op het lied van Menno Simons sluiten de vroegste martelaarsliederen van de doopsgezinden aan. Ze dateren van 1544. De feiten tonen aan dat er tussen 1550 en 1552 een bundel met ongeveer 123 doperse liederen bestaan moet hebben. Dit liedboek is van grote betekenis geweest voor de bundeling van zowel de verzamelbundel van Fraet als die van de latere doopsgezinde bundels. De bewaard gebleven druk dateert eerst van 1559. Deze bundel mondt in 1560 uit in de eerste geïntegreerde verzamelbundel van doopsgezinde zijde, waarvan pas de derde druk, de *Veelderhande liedekens* van 1566, bewaard is gebleven. Deze bundel is herhaaldelijk herdrukt. Er zijn zelfs nog weer twee 'zijtakken' van te onderscheiden. In 1582 wordt deze bundel nog met een aantal liederen uitgebreid, waarmee hij zijn definitieve vorm heeft bereikt. Een liedboek dat als een aanvulling op dit eerste liedboek beschouwd moet worden, is het *Nieu Liedboek* van 1562, het zogenoemde 'Tweede Liedboek', dat na een toevoeging in 1583 verder geen wijzigingen meer onderging. Binnen de doopsgezinde richting bewegen zich verder o.a. nog de liederen van Soetjen Gerrits, die pas in 1592 in een verzamelbundel werden uitgebracht. Tenslotte is er de lijn van de offerboeken, waarvan tot 1599 elf drukken bewaard zijn gebleven. Er zijn dus twee stromingen in de liederen die gedeeltelijk in elkaars verlengde liggen, maar voor een groot deel ook samenvallen. De doopsgezinde liederen hebben de gereformeerde op den duur in aantal overvleugeld. In gereformeerde kringen ontwikkelde zich al vroeg een grote belangstelling voor de psalmen, waardoor het lied in de schaduw kwam te staan. Bij de doopsgezinden bleef

⁵ E. Hofman, *Liedekens vol gheestich confoort. Een bijdrage tot de kennis van de zestiende-eeuwse Schriftuurlijke lyriek* (Hilversum, 1993) 201.

het volop in trek. Erg vriendschappelijk hebben de beide stromingen niet naast elkaar gestaan. Dat blijkt ook uit de keus van de liederen, zonder dat daar met zoveel woorden verantwoording voor werd afgelegd. De selectie van de liederen spreekt een duidelijke taal.

De specifiek doopsgezinde liederen komen niet voor in Fraets bundeltjes en bloemlezing. Ook het omgekeerde is het geval. Vanaf het moment dat in 1559 de eerste doopsgezinde verzamelbundel verschijnt, ontbreken daarin de specifiek gereformeerde liederen die toch al vanaf 1552-1554 gebundeld waren. Opvallend is dat men van beide zijden liederen van de tegenpartij met uitgesproken signatuur vermijdt. Datzelfde geldt – en dat is wel erg schrijnend – voor elkaars marteelaarsliederen. Zelfs wanneer men het offer van zijn leven bracht, werd dat niet door de andere partij erkend.

Maar zo geruisloos is het niet altijd toegegaan. Als men tegenover elkaar komt te staan, of elkaar met de pen te lijf denkt te moeten gaan, deinst men er niet voor terug elkaar ongezoeten de waarheid te zeggen. Al in de tijd dat Menno zijn oudste lied dicht, schrijft hij o.a. over de gereformeerden als mensen 'die toch opnieuw door de op klaarlichte dag werkende duivel verslonden en deerlijk door de valse profeten verleid zijn'.⁶ Als na 1560 volbloed calvinisten op het toneel komen, dringen hun zuiveringsacties ook in de liederen door. Zo dicht een van hen⁷ als prelude bij een antidopers lied:

Nota bene

Om datter een liedeken schendich ghemaect is
Met versakinghe der menscheyt Christi reene
Hierdoor mijn herte oock veroorsaect is
Dit liedeken te maken, om groot en cleene
Te bewijsen haren grooten erdom gemeene.

Vervolgens waarschuwt hij zijn christenbroeders voor

(...) de veelheyt der secten nu ter tijt
Die hier in Schapens kleeren
Deurlopen Dorp, Stede ende Lant
Om haer dwalinghe te vermeeren
Deur een yver vol onverstant.

De geschiedenis heeft hetzelfde beeld te zien gegeven. Al in 1544 had het eerste twistgesprek plaats tussen à Lasco en Menno. Van de tijd waaruit geen liederen bewaard zijn gebleven, dateert al de strijd tussen doopsgezinden en gereformeer-

6 H.W. Meihuizen, *Menno Simons' meditatie op de 25e Psalm* (Amsterdam, 1976) 22.

7 Zijn naam is niet bewaard gebleven. Hij dichtte onder zijn lijfspreuk 'God werckt den wille // ende tvolbringhen' (GWW), Hofman, *Liedekens*, 218 vlg.

den. In de liedbundels van de jaren vijftig profileren doopsgezinden en gereformeerden zich duidelijk verder ten opzichte van elkaar.

In dat decennium tekende de organisatievorm van de nieuwe gemeenten zich aan beide zijden steeds duidelijker af. Dat leidde ook tot een scherpere afbakening van dogmatische standpunten. Er had in deze tijd een consolidering van de eigen identiteit plaats, of, om met Marnef te spreken, binnen de brede protestantse beweging voltrok zich een proces van religieuze confessionalisering.⁸

Het bovenstaande betekent echter niet, dat er geen raakpunten tussen beide richtingen zouden zijn. De vroegste bundel van beide zijden bevat een contingent liederen dat beide stromingen gemeen hebben. Met andere woorden: in de bundel van Fraet van 1554 komen niet minder dan 72 liederen voor, die ook staan in de *Veelderhande liedekens* van 1559.

De lotgevallen van die gemeenschappelijke doopsgezinde liederen in de bundel van Fraet laten zich gemakkelijk traceren. Ook Fraets opvolger, de Emdense drukker Gilles van der Erven, neemt een groot deel daarvan over. Bij de liederen die hij uit Fraets bundel weglaat, heeft hij niet speciaal de doopsgezinde op het oog, maar toch vallen 19 van de 72 liederen, waaronder zeker niet de slechtste, onder de groep die hij niet meer opneemt.⁹ Dit uitgedunde aantal blijft er deel van uitmaken, maar ondergaat later ook enige veranderingen. Vlak voor 1563 stuit de bundel van Van der Erven op kritiek van calvinisten. De drukker zou niet alle doopsgezinde liederen uit zijn editie van 1558 verwijderd hebben!¹⁰ Maar in de *Gheestelijke liedekens* van 1563 blijft hun aantal desondanks nagenoeg gelijk. In de bundel van De Boot worden er zelfs nog weer enkele doopsgezinde liederen aan toegevoegd, waaronder een lied van Menno Simons.

Dat feit van het grote aantal gemeenschappelijke liederen mag verbazing wekken. Er was dus blijkbaar ook nog overeenkomst mogelijk. Dat maakt ons nieuwsgierig naar de aard van deze liederen. Om te beginnen zijn er veel teksten bij waarin duidelijk een addertje onder het gras schuilt. Het zijn liederen waarin Fraet talrijke kleine, maar ook ingrijpende correcties heeft uitgevoerd die o.a. het doopsgezinde karakter van de liederen raken. Waar ze volgens zijn gereformeerde inzichten konden worden bijgesteld, vonden aanpassingen plaats. Lieder met een uitgesproken doopsgezinde signatuur waren kennelijk terzijde geschoven.

Vergelijken we de resterende gemeenschappelijke liederen, dan blijkt dat het teksten betreft, waarvan het nauwelijks uit te maken is, of ze doopsgezind of gereformeerd zijn.

8 Guido Marnef, *Antwerpen in reformatietijd, ondergronds protestantisme in een internationale handelsmetropool, (1550-1577)* 2 dln (Leuven, 1991) 137.

9 Hofman, *Liedekens*, 184.

10 Hofman, *Ibidem*, 212-213.

Hoe is het voorkomen van deze gemeenschappelijke liederenschat te verklaren? Dat Fraet ondanks zijn kritische, opstandige geest in zijn hart een warm plekje voor doopsgzinden had, is niet onmogelijk. In Antwerpen werden er in zijn dagen velen omgebracht. De reeks die Marnef opsomt laat aan duidelijkheid niets te wensen over.¹¹ Maar aanwijzingen in het leven van Fraet zijn daarvoor niet te vinden. Betonen de gereformeerden zich in hun liedkunst afhankelijk van de doopsgzinden? Daarvoor is de keuze van Fraet in zijn bloemlezing te veelzijdig. Was er gebrek aan eigen liederenmateriaal bij de gereformeerden, zoals Smit veronderstelt? De praktijk is daarmee niet in overeenstemming. De bundel van Jacob de Boot die als de voltooiing van de gereformeerde tak kan gelden, bevat 343 liederen.¹²

Hoe is dat gemeenschappelijke aantal dan te verklaren? Ik zie twee mogelijkheden. Beide richtingen kwamen voort uit dezelfde beweging. Tot op zekere hoogte was er toch ook een bepaalde verwantschap. Zelfs Menno gaf toe dat de gereformeerden oorspronkelijk het Woord hadden leren kennen. Ik zal om iets van de overeenkomst te laten zien een paar citaten geven uit twee liederen die tot de verspillende kampen behoren. In de eerste plaats citeer ik uit het zojuist gesignaleerde lied van Menno Simons, vervolgens uit een lied van een dichter die alleen bekend is gebleven onder zijn devies: Vreest den Heere (VdH). Hij is een gereformeerd man. Zijn liederen komen uitsluitend voor in de gereformeerde tak van de liederen en moeten omstreeks 1555 ontstaan zijn.

In het lied van Menno Simons confronteert de dichter zichzelf met zijn zondige leven vóór zijn bekering, wat hem tot schuld belijden brengt. In dit opzicht beschouwt hij zichzelf als 'ongezond'. De dichter VdH gaat ook een confrontatie met zichzelf aan, maar onder andere omstandigheden. Hij schrijft zijn lied op de vlucht, komt in een noodsituatie terecht en wordt daardoor eveneens gebracht tot schuld belijden.

Menno benadrukt zijn eigen zwakheid en ziet in, dat hij uit zichzelf zeker nooit tot geloof gekomen zou zijn:

Dus onghesont
Had ick ook wel gebleven
En hadde o ewich Vaderlyck graen
V goetheyt niet ghedaen
Die my ghelaeft/ heeft en begaeft
Met u ghenade/ bevrijt vant quade
Want duer mijn cracht had ick geen macht
Dan heel sondich van dade

VdH komt ongeveer tot dezelfde conclusie:

11 Marnef, *Antwerpen*, dl. 2, 99 vlg.

12 Hofman, *Liedekens*, 226.

- 1.Cor.1 Op dat in gheen saysoen¹³
 2.Cor.10 Eenich vleesch dencken liet
 Dat sy door haren vliet¹⁴
 Souden vermoghen yet
 70 Och lacer¹⁵ tbeste is niet¹⁶
 Dat van ons wort ghewracht¹⁷

Menno belijdt:

Maer als ick my selven sach openbaer
 In des gheests spiegel claer
 Aertsch boos en fel
 Buyten u woorts doctryne
 Heb ick my bevonden vol sonden swaer
 Vleeschlyc gesint eenpaer¹⁸
 Duyster gesticht/ so was mijn licht

VdH biecht op:

- Svleeschs lust heb ick ghehantiert
 En u woort wederstaen
 Psal.143 O Heere wildy gaen
 Met uwen dienaer saen
 45 Om naar dijn recht tontfaen¹⁹
 Wie macher salich zijn
 Want noyt vleesch heeft ghedaen
 Yet²⁰ goets voor dijn aenschijn.

Menno smeekt om vergeving:

Maer o Vader der lichten
 De sonden in mijnder ionckheyt geschiet
 En wilt ghedencken niet

VDH doet hetzelfde:

- O god biet my de hant, want cracht in my faelgiert²¹
 Psal.41 Dies roep ick o Heere, ontfermt, en doet bystant
 40 Dijn arm dienaer want, het quaet in my logiert

13 in gheen saysoen = nimmer

14 vliet = vlijt

15 lacer = helaas

16 niet = niets

17 ghewracht = gedaan

18 eenpaer = geheel

19 tontfaen = te ontvangen

20 Yet = iets

21 faelgiert = ontbreekt

Wanneer Menno en VdH met elkaar aan de praat geraakt waren over de beleving van hun geloof – onmogelijk was dat niet, want zij waren elkaars tijdgenoten – dan zouden ze elkaar waarschijnlijk wonderwel hebben kunnen verstaan. Maar als ze ertoe overgegaan waren hun theologisch-dogmatische opvattingen uit te wisselen over de doop, het eedzweren, de vleeswording van Christus, de verhouding tot de overheid en nog vele andere zaken, bestaat er een gereede kans dat ze binnen de kortste keren als kempfanen tegenover elkaar zouden zijn komen te staan. In het godsdienstgesprek tussen doopsgezinden en gereformeerden in 1554 te Wismar werkten de doopsgezinden de gereformeerden de deur uit en verrieden de laatsten Mennos's schuilplaats aan de overheid, zodat hij de wijk moest nemen. Aan beide zijden ging de zuiverheid van de leer boven het beoefenen van de broederlijke gemeenschap. In het denken over belijdenis van zonden, bekering en vernieuwing van het leven stemde men overeen. Balke noemt o.a. nog kerkelijke tucht, bijbelse gehoorzaamheid en onafhankelijkheid van kerk en staat die bij discussie geen verschilpunten opleverden.²² Wanneer de tegenstellingen buiten beschouwing bleven, waren dit soort liederen voor beide partijen acceptabel. En van zulke liederen bestonden er heel wat. En is het zelfs vandaag de dag nog niet zo, dat individuele gelovigen van verschillende richtingen elkaar goed kunnen vinden, zolang er maar niet gesproken wordt over dogmatische kwesties?

De tweede verklaring moet misschien meer in de gezindheid van de samensteller, Frans Fraet, gezocht worden. Omstreeks 1550 bestond er een gereformeerde liedtraditie. Toen Fraet zijn verzameling ging aanleggen, bewoog hij zich in deze lijn. Daarbij stond hij aan de zijde van de bestrijders van de doopsgezinde visie. Hij was dan binnen de gereformeerde opvattingen een ruimdenkend man en een consciëntieus bloemlezer.

Mits ze aan zijn criteria voldeden, wilde hij ook plaats inruimen voor doopsgezinde liederen. Terwille van een compleet beeld van de Schriftuurlijke liederen vond hij dat ze erbij hoorden. In zoverre deed hij zijn reputatie van ruimdenkend Antwerps drukker alle eer aan. Uit dit alles is over de verhouding tussen gereformeerden en doopsgezinden in de eerste decennia na het begin van de Reformatie af te leiden, dat de scherpe scheiding tussen de beide reformatorische stromingen, ook in de liedkunst doorwerkte, maar dat er toch ook raakpunten waren, getuige de liederen van doopsgezinde oorsprong die in gereformeerde bundels een plaats gevonden hebben. Zo hebben gereformeerden in een vroeg stadium in hun liedboek van doopsgezinde vroomheid, die misschien wel een warmere uitstraling had dan de hunne, profijt kunnen trekken.

22 W. Balke, *Calvin en de doperse radicalen* (Amsterdam, 1973) 211.

De Antwerpse drukker Frans Fraeten

De verhouding tussen de vroegste gereformeerde en doopsgezinde liedboeken

Bijna de hele zestiende eeuw door werden er zogenoemde Schriftuurlijke liederen geschreven. Volgens algemeen verbreide opvattingen moesten deze eigenlijk alleen op naam staan van de doopsgezinden. In mijn studie *Liedekens vol gheestich confoort*¹ kwam ik echter een tak van de Schriftuurlijke liederen op het spoor, die vanaf het begin van de Reformatie naast die van de doopsgezinde heeft bestaan. Het bleek dat een behoorlijk deel van de bedoelde liederen op rekening van de gereformeerden geschreven moest worden.

Er deed zich echter al gauw een probleem voor. Kort voordat mijn dissertatie verscheen – de studie was al afgesloten en het manuscript naar de uitgever – publiceerde P. Valkema Blouw een artikel waarin ook het drukken van Schriftuurlijke liederen meespeelde.² In deze minutieuze studie kwamen feiten aan het licht die mijn onderzoek ineens een stuk verder hielpen dan in mijn dissertatie nog het geval kon zijn.

Het draait allemaal om de bundel *Veelderhande Liedekens / gemaect wt den ouden ende nieuwen Testamente / nu derdewerf gecorrigeert ende meer ander daer by gheset / ende op den A/B/C/ by den anderen gheuoecht*.³ De bundel verscheen in 1556 en werd onder schuilnaam gedrukt door een zekere Magnus vanden Merberghe van Oesterhout. In mijn proefschrift toonde ik aan, dat deze bundel van gereformeerde signatuur was en verdedigde ik, ontevreden met het standpunt van Wijnman dat deze naam een pseudoniem was van Van Oldenborch, nog de stelling dat het Nicolaes vanden Berghes was die van deze schuilnaam gebruik gemaakt had.⁴ Hierin schiep de studie van Valkema Blouw duidelijkheid. Door nauwkeurig de lettertypes die door verschillende drukkers in hun uitgaven gebruikt worden te bestuderen toonde hij aan, dat de drukker van de genoemde liederenbundel de Antwerpse uitgever Frans Fraet was.⁵

Tevens vestigde Valkema Blouw de aandacht op een oudere druk van het zojuist genoemde *Veelderhande Liedekens* van 1556. Het betreft *Veelderhande // schriftuerlijcke*

1 (Hilversum, 1993) 244-247.

2 P. Valkema Blouw, 'The Van Oldenborch and Vanden Merberghe pseudonyms or Why Frans Fraet had to die', *Quaerendo* 22 (1992) no. 3, 165-190; no. 4, 245-272.

3 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, signatuur 7 B 20.

4 Hofman, *Liedekens*, 175, 189 en 191 vlg.

5 Valkema Blouw, 'The Van Oldenborch and Vanden Merberghe pseudonyms', I 190, II 248.

*Liedekens // ghemaect wt den ouden ende nieuwen te-//stamente, nu nyeus anderwerf gecorrigeert // ende verbeterd ende vermeerderd met meer //ander Godlijke Liedekens, die noyt // In Printe en zijn gheweest, ende zijn // op den A,B,C, by den an-// deren gheuecht.*⁶ Valkema Blouw stelt het jaar van verschijnen op 1552-1554. De bundel blijkt zich al sedert het midden van de zeventiende eeuw in de Herzog August Bibliothek te Wolfenbüttel te bevinden. Hertog August von Braunschweig-Lüneburg-Wolfenbüttel verwierf het boek omstreeks 1660. In feite waren dat twee belangrijke ontdekkingen die grote invloed zouden kunnen uitoefenen op de resultaten van mijn onderzoek.

In zijn recensie van mijn dissertatie ging P. Visser op deze nieuwe ontwikkeling in.⁷ Het feit dat een Antwerpenaar de drukker was, kon de theorie van het gereformeerde karakter van de *Veelderhande Liedekens* van 1556 weleens op losse schroeven zetten. Antwerpse drukkers zouden meer algemeen christelijk zijn en minder specifiek gereformeerd. Visser sprak in dit verband van een gemiste kans, die zich niet gemakkelijk zou laten herstellen. Het is duidelijk dat hier vragen rijzen. Moet door de identificatie van Frans Fraet als de drukker en door de herontdekking van de genoemde bundel het gereformeerde karakter van de *Veelderhande Liedekens* van 1556 in twijfel getrokken worden? Werpen de nieuwe gegevens een ander licht op de uitkomsten van mijn studie in *Liedekens vol gheestich confoort*? In dit artikel zal ik op deze vragen ingaan. Eerst zal ik onderzoeken welke de gevolgen zijn van de ontdekking van Frans Fraet als de drukker en in de tweede plaats de consequenties die de herontdekking van de bundel van 1552-1554 zou kunnen hebben voor de conclusies met betrekking tot de *Veelderhande Liedekens* van 1556.

Frans Fraet

Wie was de drukker Frans Fraet? Lange tijd is er heel weinig over hem bekend geweest. L. Roose gaf een overzicht van zijn leven en werk in het artikel 'De Antwerpse hervormingsgezinde rederijker Frans Fraet'.⁸ Zetten we Rooses gegevens en die van latere onderzoekers op een rijtje, dan ontstaat van Fraet het volgende beeld.

Zijn afkomst en die van zijn familie liggen in het duister. Als zijn geboortjaar wordt 1505 opgegeven, maar harde gegevens daaromtrent ontbreken. Van beroep was hij boekdrukker. In Antwerpse archieven van 6 februari 1551 duikt zijn naam voor het eerst op. Fraet werd toen voor de magistraat van Antwerpen gedaagd. De reden daarvan wordt niet uit de gegevens duidelijk. Drie maanden lang mocht hij

6 *Ibidem*, II, 249 en noot 86.

7 *Doopsgezinde Bijdragen, Nieuwe Reeks* 19 (1993) 220-224.

8 *Jaarboek Koninklijke souvereine hoofdkamer van retórica 'De Fonteyne' te Gent*, 19-20 (1969-70) 95-107, waar ook andere literatuur wordt opgegeven.

Fraets aanwezigheid in Antwerpen als zelfstandig drukker dateert van 1551. Op 6 oktober van dat jaar werd hem het octrooi van boekdrukker verleend. In 1552 volgt zijn opname als meesterdrukker in het Lucasgilde. Pas vijf jaar later horen we weer van hem. Op 30 en 31 december 1557 staat Fraet voor de Antwerpse Hoger Vierschaar en op 3 januari 1558 wordt hij ter dood veroordeeld. Reeds de dag daarop wordt hij op de markt te Antwerpen onthoofd. De reden: hij heeft onder verschillende pseudoniemen ketterse boeken gedrukt, verkocht en verspreid.¹² Hij werd veroordeeld als een recidivist. Herhaaldelijk was hij ervoor met het gerecht in aanraking geweest, maar hij kon het niet laten. Fraet was onverbeterlijk. Voortdurend stelde hij met zijn ondergrondse activiteiten zijn leven in de waagschaal. Zijn schuld moet wel zonneklaar gebleken zijn, dat hij op zo korte termijn ter dood werd gebracht. De 'pronostication' die hem de kop kosten, zijn tot nu toe niet teruggevonden. Rijk is Fraet er overigens niet van geworden. Bij zijn dood liet hij geen bezittingen na.

Fraet als drukker

Fraet was dus werkzaam als drukker, de gegevens daaromtrent laten geen twijfel bestaan. Er zijn slechts twee legale uitgaven van hem bekend. In 1553 verschenen

9 Valkema Blouw, 'The Van Oldenborch and Vanden Merberghe pseudonyms', noot 79, 246.

10 *Ibidem*, II, 250-253 .

11 *Ibidem*, II, noot 100, 255.

12 *Ibidem*, II, 245-246, noot 78: '[...] dat den verweerdere diverssche seditieuse boecken, als pronostication ende andere op versierde en gefingeerde namen gedruet, vercocht ende verpreyt heeft, etc. [...]';

twee kleine boekjes die wat hun onderwerp en inhoud betreft niets bevatten, dat tot zijn veroordeling zou hebben kunnen leiden.¹³ Wel komt daarin ook een lettertype voor, dat ook in Fraets onder schuilnaam uitgegeven publicaties wordt gebruikt.¹⁴

Frans Fraet is er tijdens zijn leven in geslaagd zijn ware identiteit lange tijd verborgen te houden. Wanneer, zoals destijds in Boskoop bleek, soms verboden boekjes werden ingemetseld in een toren, dan kunnen we ons er een beeld van vormen, hoe diep er bij de burgerij de angst voor ontdekking in gezeten moet hebben en dat mensen zich ervan verzekerd hebben, dat er bij huiszoekingen geen beslag op belastend materiaal gelegd kon worden. Dat er desondanks in Antwerpen, in het hol van de leeuw, drukkers waren die zelfs complete bundels durfden uit te geven, moet als een daad van grote moed gezien worden, die uit een sterke overtuiging voortkwam. Deze angst voor strafmaatregelen van de overheid verklaart ook, dat uitgevers die niet geaprobeerde boeken op de markt brachten, zorgvuldig hun ware identiteit trachtten te verbergen. Zo wordt het enigszins begrijpelijk, dat er in Antwerpen verboden boeken zijn verschenen, waarvan men absoluut niet zou vermoeden, dat ze in de Scheldestad van de persen konden komen. In het diepste geheim werden ze vervaardigd, net zoals pamfletten in de Tweede Wereldoorlog, terwijl de drukkers er alles aan deden om hun identiteit te verbergen. Zo'n figuur moet Frans Fraet geweest zijn.¹⁵

Het zwaartepunt van Fraets activiteiten als drukker ligt in zijn ondergronds opgebouwde fonds. Valkema Blouw somt niet minder dan 33 publicaties op, die door hem werden gedrukt of met hem in verband gebracht kunnen worden.¹⁶ Onder zijn uitgaven bevinden zich ook drie, mogelijk vier bundels Schriftuurlijke liederen, waarvan er hiervoor drie reeds werden genoemd.

Fraet als rederijker en dichter

Als rederijker en dichter is Fraet actief geweest onder het devies 'Als 't God belieft'. Zijn vaardigheid als dichter heeft hij naar alle waarschijnlijkheid opgedaan in een rederijkerskamer. Van zo'n kamer is hij in zijn woonplaats ongetwijfeld lid geweest, maar het is niet bekend van welke.¹⁷ Tot nu toe zijn de volgende drie publicaties van hem bekend.

13 A. Rouzet, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des VXe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle* (Nieuwkoop, 1975) 65.

14 Valkema Blouw, 'The Van Oldenborch and Vanden Merberghe pseudonyms', II, 248.

15 *Ibidem*, II, 261-262.

16 *Ibidem*, II, 269-272.

17 P. Pikhaus, *Het tafelspel bij de rederijkers* (2 dln, Gent, 1988-89) 444-445.

- 1) Het refrein 'O catyvich wormken ghecome van niet tot yet.'
Het lied kritiseert de rijken in hun hoogmoedig gedrag, omdat ze de armen aan hun lot overlaten. De oudste versie dateert van 1549.
- 2) Het presentspel *Een present van God loondt // Grammerchijs /Besolos Manos* ¹⁸.
- 3) De emblematabundel *Tpalais der // gheleerder ingienen / oft der constiger gheesten*. Het betreft een vertaling van een Frans origineel dat verscheen in 1554 en als de eerste emblematabundel in het Nederlands beschouwd kan worden.

Fraet moet nog meer werk geschreven hebben. Ook de bundel *Refereinen en andere gedichten uit de 16e eeuw*¹⁹ zou werk van hem kunnen bevatten evenals de verschillende drukken van de *Schriftuerlijke Refereinen*²⁰. Roose slaagde er niet in het op te sporen.²¹ Niet onmogelijk is het, dat ook in de liedbundels die Fraet zelf heeft uitgegeven refreinen en andere gedichten van hem zijn opgenomen. Zo heb ik een sterk vermoeden, dat hij de dichter is van het fel kritische refrein 'Ghy vyperen gheslachte, antechristce papisten' op de stock 'Dit seg ick v ghy Antechristen / Gods vianden' in *Een suyuerlijck ende schriftuerlijck Boecxken van drie Schriftuerlijke Liedekens / ende drie schriftuerlijke Refereynen*. In ieder geval is hij er de drukker van.

Fraet als bloemlezer

Met Fraets dichterschap kunnen in verband gebracht worden zijn activiteiten als bloemlezer en uitgever van Schriftuurlijke liederen. Hij is zoals we reeds opmerkten de uitgever van drie, mogelijk vier bundels. De *Veelderhande // schriftuerlijke Liedekens*, waarvan hij zelf drie drukken verzorgde, is daarvan de belangrijkste. Uit de titel blijkt dat er van alles met de teksten is gebeurd. Ze zijn geselecteerd, gecorrigeerd, verbeterd en vermeerderd.

De naam van de samensteller wordt niet genoemd. Het ligt echter voor de hand te veronderstellen, dat Fraet zelf de liederen verzameld heeft en de ingrepen die in de titel worden genoemd op de teksten heeft toegepast. Het was onder de gegeven omstandigheden niet verantwoord zijn identiteit prijs te geven. Zelf was hij dichter. Hij had verstand van poëzie. We kunnen hem bekwaam genoeg achten om teksten te selecteren en er wijzigingen in aan te brengen.

18 Beide uitgegeven door L. Roose, 'Het refrein en het presentspel van Frans Fraet' *Jaarboek Koninklijke souvereine hoofdkamer van retorica 'De Fontaine' te Gent*, 25 (1975), 119-140.; P. Pikhaus, *Het tafelspel bij de rederijders* (2 dln, Gent, 1988-89), dl. 2, 444 en 496.

19 Uitgave Charles Ruelens (Antwerpen, 1879-1881).

20 L. Roose, 'Voorlopers van de Dordtse bundel met Schriftuurlijke refreinen', *Spiegel der letteren* 4 (1960) 210-219; het betreft de edities van 1558, die van 1580 of 1581 te Delft en die van 1592 te Dordrecht.

21 *Jaarboek* (1969-70) 101 .

De Antwerpse drukker blijkt een deskundig bloemlezer geweest te zijn, die goed op de hoogte is van de ontwikkeling van de Schriftuurlijke liederen in de eerste helft van de zestiende eeuw. We hebben kunnen constateren, dat hij zijn materiaal aan reeds bestaande bundeltjes heeft ontleend, of zelfs complete boekjes in zijn verzamelbundel heeft opgenomen. Zo komen er enkele liederen van David Joris in sterk gewijzigde vorm in voor, selecteerde hij een aantal van de oudste sacramentarische liederen, heeft hij een ruim gebruik gemaakt van een waarschijnlijk doopsgezinde bundel uit het begin van de jaren vijftig en heeft hij de liederen van het zoëven genoemde *Hier zijn ghestelt vier Liedekens* naast nog vele andere in zijn verzameling een plaats gegeven.²² Met een opvallende kennis van zaken is hij erin geslaagd een representatieve, breed opgezette en rijk gevarieerde bundel op de markt te brengen. Een vergelijkbare doopsgezinde bundel verscheen pas in 1560.²³

Fraets godsdienstige opvattingen

Dat Fraet hervormingsgezind was, staat vast. Zijn eigen oeuvre en zijn fondslijst laten daarover geen twijfel bestaan. Maar van welke hervormde kleur was hij?

Roose stelt naar aanleiding van Fraets refrein 'O catyvich wormken' de vraag of de dichter doopsgezind was. Hij durft het niet met stelligheid te beweren, maar uitdrukkingen als 'broeders' en 'leden cristi' die in dit refrein voorkomen, zouden daarop kunnen wijzen. Maar de term broeders is ook in gereformeerde liederen volop in gebruik.²⁴ Dat in 'O catyvich wormken' meermalen 'leden cristi' of verwante formuleringen voorkomen, kan in deze context niet op doperse invloed wijzen. Met 'ledemens' worden zonder twijfel de armen aangeduid, die evenals de rijken leden van Christus zijn en als zodanig niet verwaarloosd mogen worden. Aanduiding van de armen als leden van Christus komt overigens vaker voor.²⁵ Op deze gronden kunnen we dus moeilijk aannemen dat Fraet doopsgezind was. Er zijn duidelijker aanwijzingen dat dit niet het geval geweest is. Het is bekend dat hij voor zijn verzamelbundel doopsgezinde liederen negeerde en teksten van deze signatuur die hij wel opnam corrigeerde hij juist op doopsgezinde passages.²⁶ Opmerkelijk is ook dat Fraet nog tegen het einde van zijn leven in zijn fonds een fel antidopers geschrift opnam: *Dit is een seer schoon Christelijcke onderwijsinghe vanden Doopsel*,

22 Hofman, *Liedekens*, 174-176.

23 *Ibidem*, 202 vlg.

24 Zie hiervoor F.C. Wieder, *De Schriftuurlijke liedekens*, (2e dr. Utrecht, 1977) register, 184.

25 Hofman, *Liedekens*, 106-109.

26 *Ibidem*, 171, 195.

teghen die Wederdoopers, Papisten en alle valsche seckten.²⁷ Op deze gegevens afgaande kunnen we dus moeilijk blijven beweren dat hij doopsgezind was.

Pikhaus wijst vooral op grond van het slot van Fraets presentspel op wat hij noemt lutheraniserende invloed.²⁸ Dat het geschenk een 'borcht', 'slot', 'casteel' bleek te zijn, kan inderdaad in verband gebracht worden met Luthers 'Een vaste burcht is onze God'. Ook in Fraets fondslijst komen geschriften van Luther voor.²⁹ Enige invloed van Luther is dus zeker niet uit te sluiten.

Toch blijkt uit het hele beeld dat hiermee lang niet alles gezegd is. Fraet was feller. Iemand die zich gedurende zijn hele Antwerpse periode daadwerkelijk verzette tegen de overheid door het drukken van verboden boeken. Hij werd door de autoriteiten als een gevaarlijke delinquent beschouwd, met wie toen hij eenmaal door de mand gevallen was, korte metten werden gemaakt. Het refrein 'O catyvich wormken' laat ons hem zien als een onbarmhartig criticus die met gebruikmaking van bijbelteksten misstanden ongenadig kon hekelen. Het volgende fragment³⁰ is daarvan een voorbeeld:

	Mensche, siet van wat niet dat ghij sijt gegenereert
	Die hier practiseert // alle loosheyten en nieu vonden
	Tot allen stonden.
	Om darne te bedriegene / ghij nacht en dacht studeert,
	Uwen naesten ghij molesteert // om vergaren veel ponden.
Mat. 11	Hoort scrifts orconden:
Esa. 11	Wee u, heeft Esayas wel te recht ontbonden,
	Ghij ghierighe honden // die darne laet lyden commen en noot,
	Hongherich sonder broot.
	Valsch inde mate / licht int ghewichte / schaempt u der sonden
	Sprekende met twee monden // vol valscheyt groot
	Sonder te wordene root.

Ruim een jaar voor zijn ontmaskering publiceerde hij nog *Een suyuerlijck ende schriftuerlijck Boecxken van drie Schriftuerlijcke Liedekens / ende drie schriftuerlijcke Refereynen* met daarin het felle refrein 'Ghy vyperen gheslachte, antechristce papisten', waarvan hij – wij vestigden daar reeds de aandacht op – waarschijnlijk zelf de dichter is. Het slaat een toon van verzet aan, die er niet om liegt.³¹

27 Valkema Blouw, 'The Van Oldenborch and Vanden Merberghe pseudonyms', II, 272, no. (33).

28 *Het tafelspel*, 496, 497.

29 Valkema Blouw, 'The Van Oldenborch and Vanden Merberghe pseudonyms', 269-272, no. (5), (7), (11).

30 r. 21-32.

31 r. 35-41.

- 2.Tess.2. Noch stelt Antechrist in zijn Mandementen
 Datmen Gods woort niet en sal prenten
 Dan by consenten // in gheender manieren
 Noch van tsacrament / om excellenten
- 1.Cor.11. Noch vanden geloove spreken / O helsche serpente
 mat.23 Aenhoort S. Peeters publicieren
- 2.pe.2.3 Men sal God meer dan den mensche obedieren

Het refrein eindigt met de uitdagende regels:

- Ghi Antechrist / al haddi mandementen vol .M. manden
 Dan1.12 En gouts een zee vol / ghi vaert by Gods vianden

Hier is een man aan het woord die zich verzet, wettelijke bepalingen aan zijn laars lapt en zijn eigen weg gaat, als hij meent dat die volgens de Schrift is. In zijn opstandige toon is hij een geus avant la lettre die gehoorzaamheid aan God stelt boven die aan de overheid. Meer dan een lutheraan was hij een gereformeerd christen met een vleugje lutheranisme en een flinke scheut calvinistische opvattingen. In hem kiemde het verzet, dat tien jaar later algemeen zou zijn. Dat past in het beeld dat men zich van het gereformeerd protestantisme van die dagen gevormd heeft: het was nog pluriform en zou steeds duidelijker calvinistische trekken gaan vertonen.³²

Betekenis van Fraet

De betekenis van Fraet is niet gering geweest. Valkema Blouw ziet hem als de tegenwoordiger van het belangrijkste drukkershuis van Nederlandse protestantse literatuur.³³ Voor Roose is hij een belangrijk dichter. Volgens hem betoont hij zich geen verbluffend poëet, maar is hij een Antwerps rederijker van een niveau dat aan de vergetelheid ontruikt dient te worden.³⁴ We kunnen eraan toevoegen, dat hij een eigentijds dichter was, die de literatuur van zijn tijd goed kende, een kundig bloemlezer, een voorvechter voor de vrijheid van drukpers. Iemand die rijp was voor verzet, achter de schermen een felle criticus van kerk en overheid. Overzien we nu de gevolgen die de ontdekking van Fraet als drukker van de *Veelderhande Liedekens* van 1556 heeft voor de conclusies die ik in mijn dissertatie trok, dan moeten we constateren, dat er op hoofdzaken geen aanleiding bestaat deze te herzien. Het gerefor-

32 Guido Marnef *Antwerpen in reformatietijd, ondergronds protestantisme in een internationale handelsmetropool, (1550-1577)*, 2 dln (Leuven, 1991), dl. 1, p. 138.

33 Valkema Blouw, 'The Van Oldenborch and Vanden Merberghe pseudonyms', II, 249.

34 L. Roose, 'De Antwerpse hervormingsgezinde rederijker Frans Fraet', 107.

meerde karakter van de *Veelderhande Liedekens* is door de identificatie van de drukker niet op losse schroeven komen te staan. Integendeel, het is er eerder door versterkt. Was Nicolaes vanden Berghe een gereformeerd drukker, Frans Fraet blijkt dat niet minder te zijn, al zou hij wat ruimer van opvattingen geweest kunnen zijn. In de tweede plaats zouden we de consequenties onderzoeken die de herontdekking van *Veelderhande // schriftuerlijcke Liedekens* (1552-1554) zou kunnen hebben voor de conclusies die ik verbond aan de bestudering van *Veelderhande Liedekens* (1556). Het was immers deze laatste bundel die ik uitvoerig analyseerde, waarbij ik tot de slotsom kwam, dat deze van gereformeerde signatuur was en niet van doopsgezinde, zoals tot dan toe algemeen werd aangenomen.

Eerst de gegevens van de herontdekte bundel. De nummering van de liederen in *Veelderhande // schriftuerlijcke Liedekens* loopt tot 209. De bundel bevat echter maar 206 liederen.³⁵ Lied met het nummer 209, 'Wilt onderhouden Gods gheboden', het laatste van de bundel, is beschadigd. Het is niet duidelijk of er op dit lied nog enkele volgden en het drukkersmerk ontbreekt.³⁶ De *Veelderhande Liedekens* van 1556 bevat 217 liederen.³⁷

Belangrijk is nu na te gaan, hoe de inhouden van beide bundels zich tot elkaar verhouden. Fraet herstelt in de eerste plaats enkele fouten. Op het ontbrekende nummer 26 plaatst hij het lied 'Comt al van Suyden en van Oosten'. Van de dubbel voorkomende liederen schrapt hij er één. Voor het tweede geval neemt hij op de lege plaats het lied 'O laet ons Godt singen eenen nieuwen sanck' op. Tot het lied 'Verhuecht cleyn hoopken al gelijcke', lied 204 in *Veelderhande // schriftuerlijcke Liedekens* en 205 in de herdruk, lopen de beide bundels parallel. Op dit punt worden in *Veelderhande Liedekens* vijf liederen ingevoegd, aan het einde nog vier. Tellen we alles bij elkaar op, dan blijkt *Veelderhande Liedekens* welgeteld negen liederen te bevatten die niet in *Veelderhande // schriftuerlijcke Liedekens* voorkomen. In de herdruk zijn slechts 4% van de liederen nieuw. De volgorde van de teksten is behalve twee correcties in beide bundels nagenoeg gelijk. Slechts aan het eind is er een omzetting. Het lied 'Wilt ghy wesen een oorloochs man' zakt enkele plaatsen naar beneden. De nieuwe liederen zijn bijna uitsluitend aan het slot opgenomen. Uit dit alles blijkt dat inhoud en samenstelling van beide bundels vrijwel identiek zijn.

Wanneer we de teksten van de beide liedboeken vergelijken, valt er weinig bijzonders op. In de herdruk zijn ze opnieuw gezet en op sommige spelvormen na volledig aan elkaar gelijk. Ik heb de indruk dat er in de herdruk wat meer drukfou-

35 No. 26 is eenvoudig overgeslagen. De liederen 'Ghy broeders en susters weest verblijt' en 'O Heere al inder eeuwicheyt' komen tweemaal voor.

36 De mededeling van Valkema Blouw dat de laatste bladzijde het drukkersmerk bevat (II, noot 86, 249) is onjuist.

37 Zie Hofman, *Liedekens*, bijlage I, 333-338.

ten staan dan in de uitgave van 1552-1554. Dat is alles. Ook de negen liederen die in de *Veelderhande Liedekens* ten opzichte van *Veelderhande // schriftuerlijcke Liedekens* nieuw zijn, scheppen geen ander beeld.

Vergelijking van de titels

Bijzondere aandacht vragen nog de titels. Deze vertonen wel enkele opvallende verschillen.³⁸ Bij vergelijking valt op, dat de tot nu toe oudst bekende bundel (1552-1554) de term *Schriftuurlijk* in de titel voert. De benaming 'Schriftuurlijke liederen' heeft daarmee tot nu toe de oudste rechten.³⁹

Volgens de titel is de oudste bundel *nv nyeus anderwerf gecorrigeert // ende verbeterd ende vermeerderd* en de jongste *nv derdewerf gecorrigeert en- meer ander daer by gheset*. De oudste blijkt de tweede druk te zijn. Er moet dus nog één uitgave aan deze bundel vooraf gegaan zijn. De keer dat de liederen voor de eerste maal werden gecorrigeerd, resulteerde meteen in de eerste druk. Die zal dan als we weer een tussenperiode van twee jaar in acht nemen, zo tussen 1550-1552 verschenen moeten zijn, direct al het jaar waarin Fraet in het drukkersgilde van Antwerpen werd ingeschreven. De derde druk is niet meer verbeterd, wel gecorrigeerd, en de negen toegevoegde liederen zijn kennelijk alle al eens eerder verschenen.

Een derde en laatste opmerking over de titel. Een blik op de herdruk die Gilles van der Erven in 1558 van Fraets uitgave verzorgde, laat zien dat hij de titel van de editie 1552-1554 overneemt en niet die van de druk van 1556. Slechts het woord 'schriftuerlijcke' vervangt hij door 'gheestelijcke'. Als we de inhoud van deze bundels vergelijken, blijkt duidelijk dat Van der Erven deze tweede druk ook als voorbeeld gebruikt heeft voor zijn eigen editie van de *Veelderhande Liedekens* en niet de *Veelderhande Liedekens* van 1556, al moet hij die wel gekend hebben. De reden

38 Het verschil in titels bij boeken met ongeveer dezelfde inhoud is niet ongebruikelijk in de gereformeerde tak van de Schriftuurlijke liederen.

39 Visser acht deze term historisch niet representatief (*Doopsgezinde Bijdragen, Nieuwe Reeks* 19(1993) 221-222. Maar behalve in de vermelde bundel komt de benaming in verschillende zestiende-eeuwse liedboeken reeds in de titel of als kolomtitel boven de bladzijden voor, inclusief de representatieve doopsgezinde *Veelderhande Liedekens* van 1566. Ook buiten de liederen was deze naam in zwang. De kroniek van G. van Haecht vermeldt (I, 25): 'Op 12 maart 1566 noteerde Godevaart van Haecht dat twee mannen uit de stad gebannen waren omdat "se op de hoecken der straten gesongen hadden goede schriftuerlycke liedekens, daert 't volck meer by gesticht werdt, dan by misse te horen."' Van de latere onderzoekers houden ook Wieders e.a. de benaming Schriftuurlijke liederen aan. In dit stadium de aanduiding Schriftuurlijke vervangen door geestelijke kan alleen maar verwarring stichten. Het lijkt me beter de laatste benaming te reserveren voor het geestelijk lied in het algemeen.

waarom hij toch de voorkeur gaf aan de editie van 1552-1554 kan geweest zijn, dat deze laatste beter verzorgd was.

Conclusie

De conclusie ligt voor de hand. De beide bundels zijn wat hun inhoud, compositie en ingrepen die Fraet op de teksten heeft toegepast in hoge mate identiek. De verschillen zijn dermate klein, dat wanneer de conclusies voor *Veelderhande Liedekens* (1556) juist zijn, deze ook voor de *Veelderhande // schriftuerlijke Liedekens* van kracht zijn. Noch de ontdekking van Frans Fraet als drukker/uitgever van *Veelderhande Liedekens*, noch de herontdekking van *Veelderhande // schriftuerlijke Liedekens* geven op zichzelf aanleiding om mijn conclusies ten opzichte van de verhouding tussen doopsgezinde en gereformeerde liedboeken in de zestiende eeuw te herzien.⁴⁰ In de geschiedenis van de literatuur is een scheef beeld gegroeid over het aandeel van gereformeerden en doopsgezinden in het ontstaan van de Schriftuurlijke liederen. Met name door de publicaties op dit terrein van W.A.P. Smit is het standpunt dat de produktie van de Schriftuurlijke liederen bijna uitsluitend voor rekening van de doopsgezinden zou komen, algemeen aanvaard. Sterker nog, het weinige dat op naam van de calvinisten geschreven kan worden, zou van weinig meer dan navolging van en dogmatische selectie uit de doopsgezinde liederen getuigen en van slechte kwaliteit zijn. Dit is voor de zestiende eeuw onjuist.

Begrijpelijk was Smits standpunt overigens wel. De calvinisten schakelden al vroeg over op bijna uitsluitend de psalmen. Het ligt dan voor de hand te veronderstellen, dat dit altijd zo geweest zou zijn en dat het Schriftuurlijk lied bij hen al van meet af aan onderontwikkeld zou zijn gebleven.

⁴⁰ Op enkele ondergeschikte punten is dat natuurlijk wel het geval. Zo komt mijn veronderstelling dat de drukker van *Veelderhande Liedekens* (1556) Nicolaes vanden Berghe was te vervallen en is nu gebleken dat de editie van Van der Erven geen herdruk is van *Veelderhande Liedekens* (1556), maar van de *Veelderhande // schriftuerlijke Liedekens* (1552-1554).

Gereformeerde piëtisten

Opposanten en geestverwanten van de doopsgezinden

1. Inleiding

Tijdens de belegering van Maastricht in 1632 door de Staatse troepen hield de gereformeerde piëtistische predikant Henricus Velthusen¹ uit Wognum en Wadwaij, die voor die gelegenheid door de classis Hoorn als legerpredikant was afgevaardigd, regelmatig kerkdiensten onder de open hemel op de St. Pietersberg. Tijdens een van die preken, die handelde over Lukas 3:9, merkte hij tot zijn groot leedwezen op dat de zich christelijk noemende soldaten de predikanten die aandrongen op godzaligheid, uitscholden voor 'Sabbatarisen/ Puriteynen/ Mennisten/ swarte Monicken/ etc.'² De achtergrond van het scheldwoord 'mennist' voor een gereformeerde piëtist was de historische werkelijkheid van de zeventiende eeuw, waarin de dogmatische, kerkelijke en maatschappelijke implicaties van het Doperdom en het gereformeerde Piëtisme voor duidelijke en scherpe scheidslijnen stonden. Het gebruik van dat invectief in het genoemde verband geeft evenwel te kennen dat in de belevingswereld van de zeventiende-eeuwer de vroomheid van de gereformeerde piëtisten blijkbaar als twee druppels water op die van de doopsgezinden leek.

In dit artikel zal nagegaan worden of en in hoeverre dit beeld aan de historische werkelijkheid beantwoordde. Daartoe wordt eerst de term 'gereformeerd Piëtisme' verantwoord. Vervolgens wordt een overzicht geboden van de meningen over het onderhavige thema zoals die in het verleden zijn geformuleerd. Hierna komen de confronterende contacten tussen beide stromingen aan bod, gevolgd door hun niet-polemische relaties. Uit beide paragrafen worden conclusies getrokken. Het onderzoek mondt uit in een these en in desiderata voor verder onderzoek.

1 Zie voor hem (Z.v.h.) *Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling* (s.l., 1994) 44-45.

2 H. Velthusen, *Drie Theologische Tractaten. Vervatende. 31. predicatien. gedaen op St. Peters Bergh voor. Maes-tricht ende Stichtelick geapplianceert op den. gepasseerden krijchshandel des Iaers. 1632* (Amsterdam, 1633) 30a. In een latere preek deed hij een soortgelijke uitlating: 'Also leert ons oock de huyden-daeghsche bevindinghe/ dat niemant leyt onder meerder haet ende spotternije als die vromen ende Liefhebbers der Ghereformeerde Religie: die becladdet men met bedenckelijcke namen van Puriteynen/ Precisianen/ vjise Monicken/ Mennisten/ onbuygelijcke ende onreckelijcke luyden ende hart-hoofden: ende dat aldermeest te beclaghen is ende recht godsaligen doet suchen ende duchten/ dese sieckte is niet alleen in de Gast-huysen/ maer self int Heylichdom alreede inghecro-pen': 392a.

2. Gereformeerd Piëtisme

Voordat de zoektocht kan beginnen, moet eerst de terminologische kwestie worden afgehandeld. De context waarin deze verhandeling verschijnt, ontslaat mij van de plicht om de begrippen 'doopsgezinden' en 'Doperdom' te verhelderen. Dit gaat niet op voor wat de tegenpool betreft, het 'gereformeerde Piëtisme'. Deze uitdrukking vraagt niet alleen om opheldering met het oog op buitenstaanders, maar zelfs – en misschien wel juist – met betrekking tot kenners van het verschijnsel waarover het hier gaat. Illustratief is in dit verband dat de titel van dit artikel oorspronkelijk een andere inzet kende: 'nadere reformatoren' in plaats van 'gereformeerde piëtisten'.

De sinds S. van der Linde ingeburgerde term 'Nadere Reformatie' is door het verschijnen van het *Documentatieblad Nadere Reformatie* definitief algemeen gangbaar geworden.³ Dankzij een in 1983 in dit periodiek gepubliceerde begripsbepaling⁴ is het laatste decennium meer helderheid gekomen over wat onder de Nadere Reformatie moet worden verstaan en is dit begrip consistentier gebezigd. De laatste tijd werd echter door onderzoekers steeds meer de wenselijkheid gevoeld om een nieuwe begripsbepaling op te stellen, waarin de Nadere Reformatie als historisch fenomeen nog scherper afgezet zou worden tegen de haar overkoepelende stroming van het Nederlandse gereformeerde Piëtisme dan ooit tevoren was gedaan. Binnen de Stichting Studie der Nadere Reformatie is een werkgroep geformeerd die zo'n nieuwe begripsomschrijving tot stand moest brengen. Deze projectgroep, waarin onder anderen prof.dr. A.T. van Deursen, prof.dr. C. Graafland, drs. F.A. van Lieburg en schrijver dezes actief zijn, heeft een concept van enkele tientallen bladzijden vervaardigd, dat begin deze maand op de jaarlijkse themadag van de genoemde stichting met een aantal terzakekundigen en de overige deelnemers aan die dag kritisch is doorgesproken.⁵

In dit artikel wil ik mij richten naar de nieuwe definitie, die in de naaste toekomst officieel gepubliceerd zal worden. Maar vooraf nog één opmerking over het bijvoeglijke naamwoord 'gereformeerd'. Dit kent hier een formele en een materiële inhoud. Formeel ziet het op de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden, die tijdens de Republiek de enige publieke Kerk was. Materieel kent het als norm de belijdenisgeschriften van deze Kerk, de drie formulieren van enigheid: Nederlandse Ge-loofsbelijdenis, Heidelbergse Catechismus en de Dordtse Leerregels.

Onder Piëtisme wordt die stroming verstaan, die in reactie op het gebrek aan

3 W.J. op 't Hof, 'Studie der Nadere Reformatie: verleden en toekomst', *Documentatieblad Nadere Reformatie (DNR)* 18 (1994) 14, 39.

4 T. Brien e.a., 'Nadere Reformatie, een poging tot begripsbepaling', *DNR* 7 (1983) 109-116.

5 *Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling*.

en/of de verflauwing van een levend geloofsleven zowel de innerlijke doorleving van de leer als de ethische consequenties hiervan voor het leven van alledag nastreefde. Het doel was een verregaande hervorming van de persoonlijke levens en van alle maatschappelijke verbanden.

In de nieuwste begripsbepaling wordt de Nadere Reformatie gedefinieerd als die beweging, die voor de beoogde hervormingen inhoudelijke en procedurele programma's ontwierp, die zij door middel van publikatie in brede kringen bekendheid gaf, in de hoop dat velen zich bij haar streven aan zouden sluiten. Verder bestaat het eigene van de Nadere Reformatie hierin dat zij de daad bij het door haar geschreven woord voegde door zelf zowel bij kerkeraden, classes en synoden als bij burgerlijke overheidsorganen en maatschappelijke organisaties hervormingsvoorstellen in te dienen en krachtig aan te dringen op de realisatie daarvan. Voor zover haar bevoegdheden reikten, gaf zij aan dat laatste uiteraard zelf ook haar beste krachten. Het de Nadere Reformatie typerende actie-element impliceert van meet af de trek van een beweging. Omdat de actie in feite reactie was, kreeg de Nadere Reformatie als vanzelf de contouren van een groepering, die zowel voor medestanders als buitenstaanders herkenbaar was.

Deze pregnante definitie van Nadere Reformatie, toegepast op het publiceren en indienen van hervormingsprogramma's, maakt de beweging totaal ongeschikt voor een vergelijking met het Doperdom. Vandaar dat het in dit verhaal zal gaan over gereformeerde piëtisten, die zich wegens hun vroomheid en hun hervormingsbezieling in het algemeen veel meer voor zo'n comparatief onderzoek lenen.

3. Historiografisch overzicht

De nadruk op de – vaak gevoelsmatige – beleving van het geloof en het sterke heiligsstreven met de consequenties hiervan voor de gemeenten en de tucht vormen treffende overeenkomsten tussen Doperdom en gereformeerd Piëtisme. Het is dan ook verwonderlijk dat zowel de beschrijvingen die Nederlandse doopsgezinden zelf van hun geschiedenis hebben geleverd,⁶ als de overzichten van de Nederlandse kerkgeschiedenis in het algemeen vrijwel stilzwijgend aan die analogie voorbij-

6 S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland* (2 dln; Leeuwarden, 1839); S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland* (2 dln; Leeuwarden, 1842); S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland* (2 dln; Leeuwarden, 1847); W.J. Kühler, *Geschiedenis van de Doopsgezinden in Nederland* (3 dln; Haarlem, 1932-1950); N. van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Arnhem, 1952); S. Groenveld e.a., ed., *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland, 1530-1980* (Zutphen, 1993).

gaan.⁷ Voor wat de eerste categorie betreft is dit des te opmerkelijker, aangezien de doopsgezinde beschrijvers wel oog blijken te hebben voor de invloed die er in de loop van de tijd vanuit de Gereformeerde Kerk op het Doperdom is uitgegaan.⁸

Dit sluit niet uit dat er ook andere inzichten zijn verkondigd. De man die als een van de eersten de geschiedenis van het Piëtisme – inclusief het gereformeerde – wetenschappelijk beschreef, was de Duitse hoogleraar A. Ritschl. Zijn driedelig handboek zag van 1880-1886 het licht.⁹ Naar zijn inzicht heeft de middeleeuwse kloostervroomheid in de Reformatie vooral de gestalte van het Doperdom aangenomen, terwijl ze binnen de traditie van de gereformeerde Hervorming vorm kreeg in het gereformeerde Piëtisme. Dit zou dan in tegenstelling tot het lutherse Piëtisme bepaald zijn door een van de wereld afgekeerde en in feite doperse vroomheid. Ritschl is met zijn werk niet alleen in het Duitse taalgebied, maar ook in ons land lange tijd gezaghebbend geweest.¹⁰

In het midden van deze eeuw heeft J.G. Woelderink de inhoudelijke verbinding tussen Doperdom en gereformeerd Piëtisme aangescherpt en gepopulariseerd. Hij beschouwde de laatste stroming ten diepste als een doperse afwijking. Titels als *De gevaren der doopersche geestesstroming* en *Was de Reformatie een vergissing? De doopersche Geestesstroming in den reformatietijd* spreken voor zich.¹¹ Onder 'dopers' verstond hij geestelijk subjectivisme, gevoelsmatige bevindelijkheid en afzondering uit de wereld en de maatschappij, kortom: alles wat de objectiviteit en de maatschappelijke doorwerking van het heil in de weg stond.

Woelderinks visie heeft velen aangesproken en is zelfs geruime tijd heersend geweest bij de wetenschappelijke bestudering van het gereformeerde Piëtisme. Na de Tweede Wereldoorlog heeft de Utrechtse hoogleraar Van der Linde die studie een geweldige stimulans gegeven. Ging hij in de jaren vijftig nog uit van een grote mate van overeenstemming tussen Calvin en het gereformeerde Piëtisme, twintig jaar

7 Kühler veronderstelt – zoals nog zal blijken – zegge en schrijve één keer invloed van het Engelse Piëtisme op een doopsgezinde, terwijl Van der Zijpp het gereformeerde Piëtisme als de belangrijkste factor van gereformeerde kant beschouwt waardoor de schutting tussen de publieke Kerk en het Doperdom in de achttiende eeuw verlaagd of zelfs afgebroken is: Van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland*, 157-158.

8 Kühler, *Geschiedenis van de Doopsgezinden in Nederland*, II, 10-12, 90; Groenveld e.a., ed., *Wederdopers*, 103-104, 106, 116, 121; Van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland*, 113-114, 169-170, 175; vgl. C.B. Hylkema, *Reformatie. Geschiedkundige studiën over de godsdienstige bewegingen uit de nadagen onzer Gouden Eeuw* (2 dln; Haarlem, 1900-1902) I, 31-33.

9 A. Ritschl, *Geschichte des Pietismus* (3 dln; Bonn, 1880-1886).

10 Zie hiervoor Op 't Hof, 'Studie der Nadere Reformatie', 3-7.

11 J.G. Woelderink, *De gevaren der doopersche Geestesstroming* ('s-Gravenhage, 1941); J.G. Woelderink, *Was de Reformatie een vergissing? De doopersche Geestesstroming in den reformatietijd* ('s-Gravenhage, s.a.).

later sloeg hij heel andere tonen aan. Hij constateerde toen in die gereformeerde vroomheidsstroming een sterke verinnerlijking.¹² Van der Linde's opvolger C. Graafland maakte een omgekeerd proces mee. Zoals deze precies een jaar geleden zelf op een congres meedeelde, stond hij aanvankelijk voor wat zijn visie op het gereformeerde Piëtisme betreft sterk onder invloed van Woelderink, maar onderging zijn denken in een later stadium een aanzienlijke ommekeer.¹³ Een jaar nadat W. Balke zijn proefschrift over de verhouding van Calvin tot de doperse radicalen had verdedigd,¹⁴ verscheen van hem een bewerkte lezing in artikelvorm over dopers radicalisme in historisch perspectief.¹⁵ Hoewel hij eerst duidelijk maakt dat het beeld van het Doperdom dat Woelderink hanteerde, historisch niet te rechtvaardigen is, vervalt hij vervolgens toch weer in een woelderinkiaanse terminologie en evaluatie wanneer hij poneert dat het gereformeerde Piëtisme haar ondoperse inzet niet heeft kunnen handhaven.

De doperse vroomheid heeft tot dusver bij mijn weten nooit de aandacht gekregen die ze verdient. De enige die over dit onderwerp een internationaal en interseculair gerichte monografie heeft geschreven, is de Amerikaan R. Friedmann.¹⁶ Zijn geschrift uit 1949 is een bundeling van twee studies, waarvan de eerste gaat over de verhouding tussen Doperdom en Piëtisme. Dit laatste vat hij op als het gezelschapschristendom, waarbinnen de innerlijke heilservaring centraal stond. Bij het Doperdom was zijns inziens de radicale navolging van Christus primair, inclusief de bereidheid om de gevolgen daarvan van de kant van de wereld te ondergaan. Uit deze begripsbepalingen komt naar voren dat hij beide bewegingen als afzonderlijke verschijnselen beschouwt. Des te meer is hij geïntrigeerd door de overeenkomsten en de historische contacten die hij waarneemt. Zo is hij van mening dat het Piëtisme onder andere door het Doperdom is beïnvloed.

Friedmanns landgenoot F.E. Stoeffler kwam in 1965 met een interessant handboek over het protestantse Piëtisme van vóór 1700, waarin hij een ander geluid laat horen.¹⁷ Hij ontwikkelt de these dat er in heel de geschiedenis van het Christendom

12 C. Graafland, 'De verhouding Reformatie en Nadere Reformatie. Een voortgaand onderzoek', *DNR* 17 (1993) 97-98; Op 't Hof, 'Studie der Nadere Reformatie', 11-15.

13 Graafland, 'De verhouding Reformatie en Nadere Reformatie', 98-99; vergelijk W.J. op 't Hof, 'Graafland als dogmenhistoricus' in: C.G. Graafland e.a., ed., *Uitdagend gereformeerd. Reacties op Prof. dr C. Graafland. Feestbundel in verband met het afscheid van prof. dr C. Graafland als bijzonder hoogleraar vanwege de Gereformeerde Bond aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Universiteit Utrecht op 1 september 1983* (Zoetermeer, 1993) 49-68.

14 W. Balke, *Calvin en de doperse Radicalen* (Amsterdam, 1973).

15 W. Balke, 'Dopers radicalisme in historisch perspectief', *Theologia Reformata* 17 (1974) 112-129.

17 F.E. Stoeffler, *The Rise of Evangelical Pietism* (Leiden, 1965).

een bevindelijke traditie oplicht, waarbij de nadruk valt op de innerlijke beleving van het christelijk geloof. Die traditie nam in de loop der tijden verschillende gestalten aan. Een hiervan is het Doperdom. Een andere verschijningsvorm, die zich binnen het Protestantisme voordoet, is het Piëtisme. Het is duidelijk dat Stoeffler beide historische bewegingen als een wezenlijke eenheid ziet.¹⁸

In een beknopt artikel dat echter nog steeds van richtinggevende betekenis is, heeft L. F. Groenendijk in 1977 de relatie tussen het gereformeerde Piëtisme en onder anderen de dopers aan de orde gesteld.¹⁹ Hij laat aan de hand van enige voorbeelden zien dat de gereformeerde piëten de doperse kritiek op het gebrek aan heiligheid bij de gereformeerden ernstig hebben genomen, ja, dat zij dit zelfs als een motief gebruikt hebben voor hun eigen streven naar vroomheid. De gebruikelijke redenering is daarbij dat de doopsgezinden geen reden zouden hebben om te volharden in hun dwalingen als de gereformeerden maar een heilig leven zouden vertonen. Groenendijk waagt het om de stelling te poneren dat het gereformeerde Piëtisme *mede* een antwoord is geweest op het verwijt van de zijde der doopsgezinden, dat de gereformeerde leer niet leidde tot heiliging van het leven der belijders van die leer en dat de gereformeerde gemeenten vol vlekken en rimpels bleven.

Zelf heb ik in 1987 in mijn proefschrift de onderhavige problematiek zo geformuleerd dat de ondergrond van beide stromingen in grote trekken dezelfde was, maar dat de onderlinge verhouding uiterst kritisch was.²⁰ Wel stelde ik toen de vraag of de teruggang van het Doperdom te maken had met de opkomst van het gereformeerde Piëtisme in ons land.

Van doopsgezinde zijde is het onderwerp van deze bijdrage nog maar één keer voorwerp van wetenschappelijke interesse geweest. P. Visser gaat er in zijn bekende dissertatie uit 1988 over de gebroeders Schabaelje terloops op in. Uit de bibliografie blijkt dat hij op de hoogte is van de studies van Friedmann, Stoeffler en Op 't Hof. Wanneer hij het streven van de vredestdadburgers in een ruimer kader plaatst, signaleert hij verwantschap met het gereformeerde Piëtisme. Hij typeert dit als een vrijwel gelijktijdige, gereformeerde pendant. In de lijn van Stoeffler constateert hij bij beide een gemeenschappelijk uitgangspunt, overeenkomstige piëtistische trekken en een teruggrijpen naar de mystiek van de Moderne Devotie. Nadrukkelijk waarschuwt hij evenwel voor het trekken van overhaaste conclusies.²¹ In het notenapparaat verklaart hij zich nader. Hij vindt de door Op 't Hof gesugge-

18 Stoeffler, *The Rise of Evangelical Pietism*, 6-7.

19 L.F. Groenendijk, 'De gereformeerde proeve van de kracht der godzaligheid', *DNR* 1 (1977) 115-117.

20 W.J. op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622* (Rotterdam, 1987) 606-607.

21 P. Visser, *Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* (2 dln; Deventer, 1988) I, 117.

reerde verbanden nogal in het luchtledige hangen. Het lijkt hem zinvoller om het onderzoek naar raakvlakken op latere perioden te concentreren, en dan meer gericht op personen dan op ideeën. Zelf geeft hij een eerste aanzet tot zo'n onderzoek door te wijzen op J. Schabaelje en diens *Lusthof des Gemoets*, het liedboek van C. Stapel, *Lusthof der Zielen*, en de Luiken-Boekholt connectie.²²

Met deze bijdrage beoog ik de door Visser aangewezen weg te bewandelen, zonder mij evenwel op voorhand te laten weerhouden van een speurtocht naar gegevens van vóór 1650.

4. Confrontaties

Aangezien het gereformeerde Piëtisme een hechte confessionele basis kende, zijn confrontaties tussen gereformeerde piëtisten en het Doperdom niet uitgebleven. Het volgende chronologische overzicht geeft inzicht in het aantal en de omstandigheden daarvan. De chronologie wordt bepaald door het geboortjaar van de desbetreffende persoon of door het jaartal van de in het geding zijnde gebeurtenis.

4.1. Jean Taffin

Allereerst wordt de schijnwerper gericht op Jean Taffin (1528-1602).²³ Formeel gezien hoort hij in dit overzicht niet thuis, omdat hij een Waal was die nooit één woord Nederlands heeft geschreven. Dat hij hier toch door een zijdeur binnen wordt gehaald, heeft te maken met het feit dat hij een groot deel van zijn leven op Nederlands grondgebied heeft gewerkt.²⁴ Taffin aanschouwde in 1528 te Doornik het levenslicht. Toen hij als secretaris van Granvelle ketterse boeken moest beoordelen, werd hij door deze bezigheid gewonnen voor de Reformatie. Sinds 1557 diende hij als Waals predikant achtereenvolgens de gemeenten van Antwerpen, Aken, Metz en Heidelberg. Daarna werd hij vertrouwensman van Willem van Oranje, wat in 1574 tot het hofpredikerschap leidde. In 1583 kwam hieraan een eind. Van 1586-1590 diende hij de Waalse gemeente te Haarlem, terwijl hij van 1590-1602 het ambt vervulde in die te Amsterdam.

Taffin schreef twee werken, die als echte piëtistica aangemerkt mogen worden.²⁵

²² Visser, *Broeders in de geest*, II, 65.

²³ Z.v.h. C. Boer, *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje. Jean Taffin en Pierre Loyseleur de Villiers* ('s-Gravenhage, 1952); S. van der Linde, *Jean Taffin* (Amsterdam, 1982).

²⁴ Z.v. deze kwestie Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 44.

²⁵ Zie hiervoor S. van der Linde, 'Jean Taffin: eerste pleiter voor 'nadere reformatie' in Nederland', *Theologia Reformata*, 25 (1982) 6-29; Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 44-50.

De titel van het eerste, dat in 1586 verscheen, luidt *Des Marques des enfans de Dieu et des consolations en leurs afflictions*. Het tweede werk betreft Taffins uitvoerigste geschrift, dat in 1594 het licht zag: *Traicte de l'amendement de vie*. In het eerste werk staat de innerlijke zijde van de vroomheid centraal, terwijl in het tweede geschrift vooral de praktijk der godzaligheid met het oog op het dagelijkse en maatschappelijke leven wordt belicht. Van deze geschriften verschenen in totaal minimaal tien uitgaven: alle uitgekomen in de Nederlanden.²⁶ Taffins invloed op en betekenis voor het Nederlandse gereformeerde Piëtisme was evenwel nog veel groter dan uit deze cijfers blijkt. De genoemde werken zijn immers in het Nederlands vertaald en hebben in deze taal in totaal minstens 25 edities gehaald!²⁷

In 1589 zag van Taffin een bestrijding van doopsgezinde inzichten te Haarlem het licht: *Instruction contre les erreurs des Anabaptistes en quatre points suivans: 1°. De l'incarnation de Jesus Christ, vray Dieu et vray homme. 2°. Du Baptisme des petits enfans des Chrestiens. 3°. Du Devoir autorité et puissance du Magistrat. 4°. Du Jurement ou serment solemnel*. Het jaar daarop verscheen het werk in Nederlandse overzetting.²⁸ De inhoud blijkt genoegzaam uit de titel.

Boer merkt met betrekking tot dit boekje op dat Taffin hierin naar alle waarschijnlijkheid vier losse opstellen heeft bijeengevoegd en dat het niet onmogelijk is, dat in het derde deel het stuk is verwerkt dat Taffin indertijd aan de Prins had gezonden om deze voor te lichten omtrent de taak van de overheid ten aanzien van de dopers.²⁹ Zelf kan ik hieraan toevoegen dat in elk geval het derde stuk al jaren tevoren separaat in octavo-formaat was uitgekomen: *Traicté du debuoir du Magistrat*, Antwerpen 1581.³⁰

4.2. Arent Corneliszoon

De oudste Nederlandse gereformeerde piëtist van wie bekend is dat hij de doopsgezinden heeft bestreden, is Arent Corneliszoon (1547-1605).³¹ Vanaf 1573 tot aan zijn dood heeft hij de gereformeerde gemeente van zijn vaderstad Delft als predi-

26 Boer, *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje*, 161-162, 168.

27 P.L. Eggermont, 'De werken van Jean Taffin Sr. (1529-1602) in de Nederlandse taal, al dan niet samen uitgegeven met een werkje van Jean de l'Espine. Een beknopte bibliografie', *DNR*, 3 (1979) 1-20.

28 Boer, *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje*, 165.

29 Boer, *Ibidem*, 166.

30 J.J. van Toorenenbergen, ed., *Philips van Marnix van St. Aldegonde godsdienstige en kerkelijke geschriften* (3 dln; 's-Gravenhage, 1871-1878) III, 140.

31 Z.v.h. H.J. Jaanus, *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz (1573-1605)* (Amsterdam, 1950); P.H.A.M. Abels en A.P.F. Wouters, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621* (2 dln; Delft, 1994).

kant gediend. Hij was een getalenteerd figuur, die niet alleen de organisatie van het gereformeerd kerkelijk leven in Delft op zijn naam heeft staan, maar die ook op provinciaal en zelfs landelijk niveau een belangrijke rol vervulde bij de verbreding en de consolidatie van de Gereformeerde Kerk. Zonder twijfel behoorde hij tot de top van het gereformeerde predikantencorps van zijn tijd.

Van de hand van Corneliszoon kwam in 1584 een werkje uit waarin de door hem gehouden Dooppreek van Frederik Hendrik en begrafenispreek van Willem van Oranje zijn samengebracht. Deze preken getuigen zowel formeel als materieel van een volledig piëtistische inslag bij de auteur.³² Zijn postuum uitgegeven meditaties over het Onze Vader en preken over het lijden en sterven van Christus openbaren en bevestigen zijn vroomheidsstreven in rijke mate.³³ Hij deed er ook alles aan om zijn piëtistische inzichten in de werkelijkheid van het maatschappelijke en politieke leven gerealiseerd te krijgen. Zo bracht hij namens de kerkeraad de magistraat bij diverse gelegenheden onder de aandacht dat deze het lichtvaardig kaatsen op zondag, het dansen en de rederijkerspelen moest tegengaan.³⁴ Tevens ondernam hij met zijn plaatselijke Waalse collega Taffin stappen om van de kant van de overheid een verbod op toneelspelen te verwerkelijken.³⁵ Aan hen beiden is te zien dat en hoe calvinistische Reformatie en gereformeerd Piëtisme in elkaar overlopen.

Corneliszoon zag in de doopsgezinden de voornaamste secte³⁶ en gispte zowel hun leer als hun tactiek³⁷ om volgelingen te maken. Uit pastorale bewogenheid met gemeenteleden die met die doopsgezinde praktijken en leer geconfronteerd werden,³⁸ stelde hij twee manuscripten op: *Grondtlich bewijs ende onderricht wt der heiliger Schriftuyre, dat het Godts wille ende bevel is, dat men de onmondiche kinderkens der Christenen doopen sal en Wederlegghinghe der voornaemste bewijsredenen*. Hij wenst vurig dat zijn gemeenteleden zijn pennevruchten serieus zullen lezen. De tegengestelde ervaring die hij met dat soort werkjes heeft opgedaan, wijt hij aan de harde en soms scheldende toon van die publikaties. Hij geeft daarom uitdrukkelijk te kennen een andere toon te willen aanslaan. Inhoudelijk gaat het in deze opstellen over de bekende

32 Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 68-69.

33 Zie hiervoor G.H. Leurdijk, 'Arent Cornelisz. Croese' in: T. Brienens e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie* (3 dln; Kampen, 1987-1993) I, 9-16.

34 Jaanus, *Hervormd Delft*, 109, 120-121.

35 Leurdijk, 'Arent Cornelisz. Croese', 11-12.

36 Vgl. Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien*, II, 155.

37 Hierbij zal onder andere gedacht mogen worden aan doperse diaconale ondersteuning van gereformeerde lidmaten: Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien*, II, 254.

38 In de periode 1572-1621 scoren van alle door de gereformeerde kerkeraad te Delft gecensureerde contacten van lidmaten met andersdenkenden die met de doopsgezinden het hoogst: Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien*, II, 62-63.

verschilpunten als de kinderdoop, een overheidsambt en de menselijke natuur van Christus.³⁹

Misschien zat er achter het opstellen van de twee anti-doperse stukken bij Corneliszoon ook wel een soort frustratie. Met zijn collega's heeft hij zich vaak aangeboden om met doopsgezinde leraars in dispuut te gaan, maar hem werd geen kans geboden.⁴⁰ Wel trad hij in naam van de kerkeraad op tegen de Delftse uitgever Aelbrecht Heyndrickszoon, omdat deze doopsgezinde lectuur drukte.⁴¹ Wie in die tijd te Delft wel een godsdienstgesprek met een doopsgezinde voorganger hebben gehouden, waren enige in Schriftuitleg geoefende lidmaten, die deel uitmaakten van het zogenaamde college van exercenten. Met instemming van hun kerkeraad begaven zij zich begin 1599 onder het gehoor van Jan Woutersen, vermaner van de Friese doopsgezinden, en dwongen hem tot een twistgesprek. Toen Woutersen hierover protesteerde bij de kerkeraad, stelde deze zich vierkant achter de exercenten en spoorde hen krachtig aan daarmee door te gaan, met dien verstande dat zij daarbij een zachtmoedige geest ten toon moesten spreiden en niemand aanleiding tot laster mochten geven.⁴² Deze laatste conditie vertoont een opmerkelijke overeenkomst met wat Corneliszoon in een van zijn opstellen over de wijze van polemiseren opmerkt. Het is dan ook niet gewaagd om hem achter de desbetreffende voorwaardelijke bepaling te zien.

4.3. *Willem Teellinck*

Dat een confrontatie niet altijd bewust gezocht werd, wordt zichtbaar aan Willem Teellinck (1579-1629).⁴³ Afkomstig uit de hoogste Zeeuwse regentenaristocratie deed hij na zijn promotie in Frankrijk tot doctor in de beide rechten in puriteinse kringen in Engeland een soort bekeringservaring op, die uitmondde in de roeping tot het predikambt. Na van 1606-1613 te Haamstede en Burgh gestaan te hebben, bekleedde hij tot aan zijn dood het ambt te Middelburg. Heel zijn ambtelijke leven heeft hij zich ingespannen om de idealen en de praktijken van het overzeese Purita-

39 Het is tekenend voor de eenzijdigheid van de sociaal-historische studie van Abels en Wouters dat zij deze manuscripten niet eens vermelden. Zo wijden zij ook niet één woord aan de piëtistische ligging van Corneliszoon.

40 Dit stemt precies overeen met de recente constatering dat er vóór 1622 te Delft geen spoor te bekennen is van disputen tussen gereformeerde predikanten en doopsgezinde voorgangers: Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien*, II, 156.

41 Jaanus, *Hervormd Delft*, 114-116.

42 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien*, II, 156.

43 Z.v.h. W.J.M. Engelberts, *Willem Teellinck* (Amsterdam, 1898); K. Exalto. 'Willem Teellinck (1579-1629)' in: T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers* ('s-Gravenhage, 1986) 17-47.

nisme ook in de Nederlanden ingang te doen vinden. Een van de belangrijkste middelen die hij hiervoor aanwendde, was de publikatie van geschriften waarin hij zijn denkbeelden uiteenzette en propageerde. Van zijn in totaal niet minder dan 62 geschriften vertonen er vijftig een volledig piëtistische aard.⁴⁴ Daaronder bevinden zich enerzijds puur mystieke teksten als *Soliloquium* (1628) en *Het Nieuwve Ierusalem* (1635) en anderzijds het hoofdprogramschrift van de Nadere Reformatie: *Noodwendigh vertoogh, Aengaende den tegenwoordigen bedroefden Staet/ van Gods volck; waer-inne Getrouwelijck aenghewesen wort; in wat swaricheyt ende vervallinghe wy ghecome zijn/ in wat perijckel wy noch staen/ met de noodighe remedien/ om ons verderf te verhoeden* (1627).

Teellincks eersteling was een door hem vertaald geschriftje van de Engelse puritein William Perkins: *Een Dialogue, Oft t'samen-sprekinghe vanden Staet van een Christen mensche* (1607 of 1608). Hierin komen passages voor die te kennen geven dat al de zonden van de wereld niet bij machte zijn om de verkiezing Gods omver te werpen en dat God Zijn kinderen niet om hun zonden verdoemt, wanneer Hij hen eenmaal tot Zijn kinderen heeft aangenomen. In een in 1620 uitgekomen werk beklaagt Teellinck zich erover dat in het bijzonder enige Middelburgse doopsgezinden hem ervan betichten dat hij leert dat het er niet toe doet, hoe een kind van God leeft, als hij maar tot zodanig is aangenomen. Resoluut wijst hij dit van de hand.⁴⁵

4.4. Godefridus Udemans

De tweede Nederlandse gereformeerde piëtist die zich in het strijdperk tegen de doopsgezinden heeft begeven, is Godefridus Udemans (1581/2-1649).⁴⁶ Bijna 45 jaar lang heeft hij het ambt van predikant te Zierikzee bekleed. Hij behoorde tot de meest vooraanstaande predikanten van zijn tijd. Als afgevaardigde nam hij deel aan de Synode van Dordrecht en gedurende de tweede helft van het jaar 1648 zat hij de grote kerkelijke vergadering te 's-Hertogenbosch voor, die belegd was met het oog op de reformatie van de Meierij van Den Bosch. Hij heeft zestien boeken geschreven,⁴⁷ waarvan diverse gericht zijn op de stichting van het innerlijke geloofsleven. Meer bekendheid heeft hij echter gekregen door die geschriften waarmee hij een leidraad voor de praktijk van de godzaligheid in de context van de maatschappij gaf. Zo stelde hij handleidingen op voor zeelui, vissers en kooplui. Met een hiervan heeft hij zich roem vergaard: *'tGeestelyck roer Van 't Coopmans Schip*,

⁴⁴ W.J. op 't Hof, *Bibliografische lijst van de geschriften van Willem Teellinck* (Rotterdam, 1993).

⁴⁵ W. Teellinck, *Den Volstandigen Christen* (3 dln; Middelburg, 1620) II, 62.

⁴⁶ Z.v.h. P.J. Meertens, 'Godefridus Cornelisz Udemans', *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, Nieuwe Serie 28 (1936) 65-106; W. Fieret, *Udemans. Facetten van zijn leven en werk* (houten, 1985); K. Exalto, 'Godefridus Udemans (1581/2-1649)' in: T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme* ('s-Gravenhage, 1989) 87-121.

⁴⁷ W.J. op 't Hof, *Bibliografische lijst van de geschriften van Godefridus Udemans* (Rotterdam, 1993).

Dat is: Trouw bericht/ hoe dat een Coopman, en Coopvaerder, hemselfen dragen moet in syne handelinghe/ in Pays, ende in Oorloghe, voor Godt, ende de Menschen, te Water ende te Lande, insonderheyt onder de Heydenen in Oost ende West-Indien: ter eeren Godts, stichtinge syner Ghemeynten, ende salicheyt syner zielen: midtsgaders tot het tijdtlyck welvaren van het Vaderlandt, ende syne Familie.

Udemans is de gereformeerde piëtist geweest die zich het meest intensief met de bestrijding van de doopsgezinden heeft beziggehouden. Met zijn plaatselijke collega's dwong hij in de maand september van het jaar 1609 de voorganger van de lokale doopsgezinde gemeente, Frans de Knuyt, drie keer tot een godsdienstgesprek over de menswording van Christus. De eerste keer werd De Knuyt bijgestaan door zijn collega's Cornelis de Cuyper en Jan van Voorden, respectievelijk uit Haarlem en Utrecht, de derde keer door collega's als Claes Janszoon uit Alkmaar en Jacques Outerman uit Haarlem. De gereformeerde predikanten wilden het niet met lede ogen aanzien dat enige lidmaten van hun gemeente onder de bekoring van doperse gedachten waren gekomen. Udemans heeft van dat gesprek notulen gemaakt, die hij het jaar daarop in druk liet verschijnen, maar niet nadat hij ze ter goedkeuring aan De Knuyt had voorgelegd. Het opmerkelijke van deze uitgave is dat Udemans De Knuyts commentaar aan de kantlijn heeft laten afdrukken, met zijn eigen weerwoord daarbij. De titel van dat verslag luidt: *Corte Notulen, Van seker ghespreck ghehouden over den Artijckel van de Menschwerdinghe onses Heeren Jesu Christi*. Aan het slot hiervan biedt Udemans de lezer nog een korte en systematische samenvatting van het verschil in opvatting.

In 1618 zag van De Knuyt een soort geloofsbelijdenis het licht, waarin hij zijn inzichten verwoordde over die zaken waarover hij met de gereformeerden van mening verschilde: *Onder Verbeteringhe, een Corte Bekentenisse onses Geloofs, Van Vader, Sonne, ende Heylighen Geest, den Heylighen Doop, het ampt der Overheijt ende het Eedt-sweren*. Udemans liet dit niet op zich zitten en kwam twee jaar later met een uitvoerige reactie daarop: *Noodighe verbeteringhe*. Hij verwijt zijn tegenstander bijna woordelijk De Cuyper en Outerman na te schrijven. Hoewel hij eerst niet van zins was te reageren, heeft hij dit toch gedaan, niet het minst omdat dit hem werd opgedragen. Wie die bevelende instantie is geweest, wordt niet duidelijk, maar waarschijnlijk was dat de kerkeraad van de gereformeerde gemeente te Zierikzee.⁴⁸ Aan het feit dat Udemans' weerwoord twee jaar later verschijnt, is in eerste instantie zijn deelname aan de Synode van Dordrecht en in tweede instantie de drukker debet. Aan de eigenlijke tekst, waarin de tekst van *Onder Verbeteringhe* op de voet wordt gevolgd, gaat een voorrede vooraf, die gericht is aan de verdwaalde schapen onder de menisten. Hierin betuigt de schrijver dat hij geen personen, maar wel hun dwalingen

⁴⁸ Dit moet bij een veronderstelling blijven, aangezien de notulen van dit kerkelijk lichaam niet bewaard zijn.

Noodighe verbeteringhe
DAT IS
Schriftmatige Aenmerckin-
ghen op seker Boercken van François de Knuyt, **Wif-**
schop der Mennisten tot Ziericzee, genaemt/ Onder verbeteringe,
Eene Corte Bekentenisse des Geloofs van Vader, Sone ende
H. Gheest: den heyligen Doop: Het Ampt der Ove-
riceyt: ende het Eedt-sweeren: met eenighe
Christelijke Ghebeden, &c.

ALWAER

By occasie bande verwerde ende dubbel-sinnige cor-
ticheyt van dese Bekentenisse/ den gront van den voorszeden
François de Knuyt ende syne Wede-saenders / wat naerder ontdekt wozt/
niet alleene upt de Corte Notulen van het gesprek / dat de Predicanten van
Ziericzee met de ghemelte Mennisten ghehouden hebben tot Ziericzee ende
Colijnf-place, maer oock upt de Protocollen van Franckenthal, Embden ende
Leeuwaerden, als oock upt de Schyften van Menno Simons, Dierick Philips,
Cornelis de Cuyper, Isques Outerman, &c. Alles met eene grondighe weder-
legginghe upt de W. Schriftuere / van hare voornaemste bewijs-redenen.

G H E S T E L T

Tot waerschouwinge ende trouwe onderrichtinge van alle bro-
me eenvoudighe Christenen/die daer crachten na de kennisse der waer-
heyt / die nae de Godsalicheyt is.

Doo: GODEFRIDVM VDEMANS C. F. Bedienaer des
heylighen Evangelij tot ZIERICZEE.

Hier zyn noch by-geboecht de Corte Notulen vant geroerde
gesprek tot Ziericzee, ende Colijnf-place.

Mitsgaders by bequame Register/om alle suchen gherieffelijc te hebben

ZIERICZEE,

Gedrukt voo: Balthazar Doll, woonende op den Dam/ 1620.

Afb. 1. Titelpagina van G. Udemans, *Noodighe verbeteringhe*, Zierikzee, 1620. (Ex. Doopsgezinde Bibliotheek, UB Amsterdam.)

Corte Notulen,
Van seker ghespreck gehou-
den ober den Artijckel van de Mensch-werdinge on-
ses Heeren Jesu Christi/ tusschen de Predicanten van Ziericzee
ter eener/ ende Cornelis de Cuyper, Wederdoopschen Bis-
schop tot Haerlem, Ian van Voorden Bisschop tot Vtrecht,
ende Frans de Knuyt Vermaender/ ter anderer zijde/
ende dat op dyn verscheyden reysen: waer van d' eer-
ste is gheweest den vierden September seshien
hondert negghene/ binnen Ziericzee.

Hier zyn by ghevoecht

1. Sekere Annotatien ende byeder verclaringhen / die Frans de Knuyt op dese Notulen ghestelt heeft/ met een coyte antwoorde daer regghen.
2. Een coyte ende clare verthooninghe van het verschil / dat tusschen de Ghescrefzmeerde Kercke ende de Wederdooperen is/ in het stuck van de Menschwerdinghe Christi.

Noch is hier achter by ghevoecht

Een coyt ende waerachtich verhael van een seker ghespreck/ge-
houden in Colijns-plate, den 5. November 1606. tusschen eenige Dienaers
der Ghescrefzmeerder Kercke/ ende eenighe Wederdoopers.

TOT ZIERICZEE,
Gedruckt door Balthazar Doll, woonende op den Dam / 1620.

Afb. 2. Titelpagina van *Corte Notulen*, Zierikzee, 1620. (Heruitgave ed. 1610; achter: G. Udemans, *Noodighe verbeteringhe*, Zierikzee, 1620. Ex. Doopsgezinde Bibliotheek, UB Amsterdam.)

haat. Hij spreekt de geadresseerden aan met ‘beminden vrienden’ en eindigt met de bede om hun bekering.

Aan *Noodighe verbeteringhe* voegde Udemans twee kleinere geschriften toe: allereerst de tweede druk van *Corte Notulen* en tenslotte een werkje waarvan de titel voor zichzelf spreekt: *Cort ende Waerachtich verhael Van een seker ghespreck/ ghehouden in Colijns-plaete, den 5 November 1606 tusschen eenighe Dienaers der Ghereformeerder Kercken/ ende eenighe Wederdoopers. Hier is noch by ghevoecht een Cope van een gheschrift by de Wederdooperen over desen wt-ghegheven/ met een corte verantwoordinghe daer op*. Dit laatste traktaatje is opgesteld door Udemans’ plaatselijke collega Hendricus Brandt. De reden dat dit in deze uitgave is opgenomen, zal wel zijn geweest dat De Knuyt ook aan dat godsdienstgesprek actief heeft deelgenomen.

Dat Udemans ook om een andere dan een lokale oorzaak polemieek kon en wilde bedrijven, bleek in 1627. Zes jaar eerder had de Middelburgse predikant Hermanus Faukelius zijn bekende *Babel, dat is, verwerringhe der Wederdooperen onder malkanderen, over meest alle de stucken der Christelike leere* de wereld ingezonden. De Hoornse dokter en voorganger Anthony Jacobszoon (Roscius) bleef het antwoord niet schuldig: *Babel, dat is verwerringe der Kinder-doooperen onder malkanderen over het artykel des doopsels ende den aencleve van dien, tot eenen spiegel voor Hermanno Faukelio*. Dit geschrift verscheen postuum in 1626. Omdat Faukelius ook reeds in 1625 gestorven was, achtte Udemans zich geroepen om de eer van de Gereformeerde Kerk en de nagedachtenis van Faukelius te verdedigen: *Vrede Ierusalems, Dat is Eendracht vande christ. Gereformeerde met de Eerste Apostolische Kercke, nopende den H. Doop met den aencleven van dien*. Enig eigenbelang zal hieraan niet vreemd geweest zijn. Faukelius had namelijk nogal eens argumenten aan Udemans’ polemieek ontleend. *Vrede Ierusalems* kan derhalve in zekere zin als een zelfverdediging van Udemans worden opgevat.

4.5. Theodorus à Brakel

De derde gereformeerde piëtist die de doopsgezinden bestreed, is Theodorus à Brakel (1608-1668).⁴⁹ A Brakel kende van jongs af een sterk religieuze inborst. In Enkhuizen geboren vestigde hij zich in 1634 als schoolmeester in Leeuwarden. Op aandrang van de plaatselijke predikant Rippertus Sixti en de Franeker hoogleraar Meinardus Schotanus werd hij predikant zonder een theologische studie gevolgd te hebben. Hij diende achtereenvolgens de gemeenten van Beers en Jellum (1638-

49 Z.v.h. G.H. Leurdijk, ‘Theodorus Gerardi à Brakel’ in: Brienens e.a., *Figuren en thema’s van de Nadere Reformatie*, I, 52-63; A. Ros, ‘Theodorus à Brakel’ in: W. Fieret en A. Ros, *Theodorus à Brakel, Wilhelmus à Brakel en Sara Nevius* (Houten, 1988) 13-59; T. Brienens, ‘Theodorus Gerardi à Brakel (1608-1669)’ in: Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 123-148.

1652), Den Burg (Texel) (1652-1653) en Makkum (1653-1669). De titels van zijn drie stichtelijke werken, *Het Geestelicke Leven* (1649), *Eenige Christelijcke Meditatie ende Danksegginge, om 's Nagts/ 's Morgens/ 's Middags en 's avonds te gebruiken; Mitsgaders by andere gelegentheden* (1652) en *De trappen des Geestelyken Levens* (1670), zijn sprekende getuigen van zijn bevindelijke, ascetische en mystieke ligging. Via de vele tientallen herdrukken van deze geschriften – tot op vandaag de dag toe – ⁵⁰ heeft A Brakel een verstrekkende invloed gehad.

Behalve zijn stichtelijk oeuvre heeft A Brakel één strijdschriftje het licht doen zien: *Disputatie Ofte Bevestigende de Waerheyt, Wederleggende de Valscheyt, Toonende de Nutticheyt Der menschwerdinge Iesu Christi* (1664). In zijn voorrede doet hij de aanleiding tot het verschijnen van dit boekje uitvoerig uit de doeken. Eens was zijn lokale doopsgezinde collega Hessel Ipes 'door sekere ghelegentheydt' bij hem aan huis. Het gesprek kwam toen ook over de menswording van Christus. Later sprak Ipes A Brakel openlijk op straat aan met het verzoek om een polemiëk te beginnen. Een van de redenen voor A Brakel om dit niet te weigeren – en wellicht de belangrijkste – was gelegen in oud zeer voor hem. In het verleden had hij met zijn kerkeraad een dienst van de plaatselijke doopsgezinden bijgewoond, waarin hun bisschop preekte. Als reden hiervan geeft hij op: 'om sekere gewichtighe redenen nootwendich om onse Religie voor te staen en te verdedigen/ te lang om hier te verhaelen'. Zeer waarschijnlijk slaat dit op het onder andere anti-sociniaanse request van de Friese synode van 1661 en van de hieruit voortkomende resolutie van de Friese Staten alsmede het plakkaat van de Gedeputeerden, beide uit begin 1662.⁵¹ Na de dienst wilde A Brakel een godsdienstgesprek aangaan. Door onwilligheid van de tegenpartij kwam hier niet veel van terecht. Wie schetste A Brakels verbazing en verontwaardiging toen hij vernam dat die bisschop rondbazuinde dat deze hem de mond gesnoerd en overwonnen had! Met zijn *Disputatie* wil hij dit praatje de wereld uithelpen. Heel opmerkelijk noemt hij die bisschop en de zijnen in vergelijking met Ipes 'een ander soorte van Menisten'.

Het geschriftje bevat de tekst van de brief die Ipes A Brakel deed toekomen en die intrigerend genoeg begint met 'Seer weerde vriendt', en A Brakels bestrijding van de daarin verwoorde inzichten. Kenmerkend voor de piëtistische ligging van de auteur is dat het geschriftje eindigt met een pastoraal gedeelte, waarin de troost die er in de leer van de menswording van Christus voor Gods kinderen gelegen is, uit de doeken wordt gedaan.

⁵⁰ J. van der Haar, *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (c. 1600-c. 1800). Bibliografisch onderzoek* (Veenendaal, 1987) 51-54.

⁵¹ Hylkema, *Reformateurs*, I, 182-185.

4.6. Cornelis Gentman

Cornelis Gentman (1617-1696) was de vierde piëtist van gereformeerde signatuur die de degens met doopsgezinden kruiste. De familie Gentman was tijdens Parma om haar doperse opvattingen uit Vlaanderen naar Zeeland gevlucht. Cornelis zelf heeft echter een gereformeerde opvoeding gehad. Tijdens zijn studie theologie in Utrecht verkeerde hij veel ten huize van zijn leermeester professor Gisbertus Voetius. Deze heeft als overtuigd piëtist decennia lang een stempel gezet op het geestelijk klimaat in de Domstad en op een paar generaties studenten, uit binnen- en buitenland. Gentman diende eerst de gemeenten Heinkenszand (1640-1649) en Hulst (1649-1654). Hier ontving hij het door Voetius bewerkstelligde beroep naar Utrecht. Onder aandrang van zijn leermeester nam hij dit aan. Van januari 1655 tot aan zijn overlijden in januari 1696 stond hij in de Domstad. Van zijn hand verschenen enkele publikaties, waaronder verklaringen van 2 Koningen 1 en van de Heidelbergse Catechismus,⁵² die kenmerkend zijn voor zijn geestelijke ligging.

Toen vier voorgangers van de doopsgezinden te Utrecht in 1659 een geloofsbelijdenis opgesteld hadden, wist vooral Gentman de kerkeraad ertoe te bewegen om de magistraat op 13 februari 1660 een request te doen toekomen, waarin werd gevraagd om de verspreiding van de sociniaanse ketterijen tegen te gaan. Daarop moest het viertal twaalf vragen schriftelijk beantwoorden, die door hun behoudende collega's waren opgesteld. In 1661 kregen de vier twaalf omgewerkte vragen voorgeschoteld, die uitsluitend met 'ja' of 'neen' beantwoord mochten worden. Het ligt voor de hand dat achter de nieuwe vragen de gereformeerde kerkeraad en met name Gentman zat. Na allerlei verwickelingen werd op 12 augustus 1661 het beoogde resultaat bereikt: het viertal werd door het stadsbestuur geschorst. Eerst op 4 augustus 1664 werd deze schorsing ongedaan gemaakt.⁵³

Ondertussen trok Gentman ook in geschrifte tegen de vier voorgangers te velde: *Aenteyckeninghen op de geloofsbelijdenisse van G. van Aldendorp, A. van Heuven, J. Andries en Dr. van Maurik, vermaners der Mennonyten binnen Utrecht* (1662), in hetzelfde jaar herdrukt met de bestreden belijdenis erbij.⁵⁴ In de laatste uitgave maakt hij onderscheid tussen oude doopsgezinden, die zich aan de oude geloofsbelijdenissen hou-

52 Van der Haar, *Schatkamer*, 145. Z.v. Gentmans Catechismus-verklaring W.J. op 't Hof, 'De verschillen tussen voetianen en coccejanen in het licht van hun verklaringen van de Heidelbergse Catechismus' in: F.G.M. Broeyer en E.G.E. van der Wall, ed., *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk: voetianen en coccejanen 1650-1750* (Zoetermeer, 1994) 66-69.

53 Z.v. deze alinea W.J. Kühler, 'De strijd om de belijdenis in de vereenigde Vlaamsche, Frijsche en Hoogduitsche gemeente te Utrecht', *Doopsgezinde Bijdragen*, 53 (1916) 145-195.

54 W.P.C. Knuttel, ed., *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek* (9 dln; 's-Gravenhage, 1889-1920) nr. 8684.

den, en de nieuwe doopsgezinden, die collegianten worden genoemd.⁵⁵ Deze uitgaven veroorzaakten een pamflettenoorlog in het klein. Gentman beantwoordde een weerwoord met *De aenteyckeningen, van Cornelius Gentman Predikant binnen Utrecht, verdedicht tegen een ongenoemt sociniaen* (1663), dat op zijn beurt niet onweersproken bleef.

4.7. *Johannes Hoornbeeck*

De enige exponent van het gereformeerde Piëtisme die zich op academisch niveau bezig heeft gehouden met de bestrijding van heidenen, joden, mohammedanen en alle ongereformeerde christenen, is Johannes Hoornbeeck (1617-1666).⁵⁶ In 1639 aanvaardde hij het predikantschap in de Nederlandse gereformeerde vluchtelingengemeente te Mühlheim bij Keulen. Door lutherse tegenwerking werd hij in 1643 genoodzaakt naar Nederland terug te keren. Hier werd hij hoogleraar in de theologie te Utrecht en een bekwame medestander van Voetius. In 1653 verwisselde hij zijn Utrechts professoraat voor een Leidse hoogleraarszetel. Hij zorgde voor wetenschappelijke bestrijdingen van het Coccejanisme en het Socinianisme. Zijn uitbreiding van *Gisbertus Voetii Disputaty van geestelicke verlatingen* (1646), zijn *Euthanasia, ofte wel sterven* (1651) en zijn geschriften over de sabbat doen hem als een toegewijd piëtist kennen.

Als het hoofdwerk van Hoornbeeck mag *Summa Controversiarum Religionis* (Utrecht, 1653) worden genoemd. Hij onderscheidt ongelovigen, ketters en scheurmakers. Tot de tweede categorie rekent hij na de papisten de doopsgezinden. Hij biedt een historisch resumé van het ontstaan en de ontwikkelingen van de doperse beweging, waarna hij cursorisch diverse facetten van de doperse leer bestrijdt. Bij een groot deel van zijn eigentijdse doopsgezinden signaleert hij een sterke neiging tot het Socinianisme.

4.8. *Franciscus Ridderus*

De gereformeerde piëtist die de gereformeerde leer op het niveau van het gewone gemeentelid tegen allerlei dwalingen heeft verdedigd, is Franciscus Ridderus (1620-1683).⁵⁷ Nadat hij als predikant te Schermerhorn (1644-1648) en te Brielle

⁵⁵ Van der Haar, *Schatkamer*, 121-122.

⁵⁶ Z.v.h. en het volgende J.W. Hofmeyr, *Johannes Hoornbeeck as polemikus* (Kampen, 1975) in het bijzonder [i.h.b.] 107-118.

⁵⁷ Z.v.h. D.J. Budding, 'Franciscus Ridderus, zijn leven en werken en zijn opvattingen aangaande het Heilige Avondmaal onderzocht en vergeleken met enkele karakteristieke vertegenwoordigers uit de Reformatie en de Nadere Reformatie', *DNR*, 8 (1983) 73-108.

(1649-1656) werkzaam was geweest, bediende hij tot aan zijn overlijden in 1683 het ambt in Rotterdam. Typierend voor zijn geestelijke ligging is dat hij een zeer omvangrijke bloemlezing uit de geschriften van Teellinck publiceerde: *De Mensche Godts* (1656). Zijn andere talrijke werken leggen vrijwel alle getuigenis van zijn piëtisme af.⁵⁸

Van 1666-1679 verscheen van Ridderus' hand in vier kloeke delen te Rotterdam *Apollon, Ofte Zedige verantwoorder Voor de Leere der Gereformeerde Kercke: Uyt de Heylige Schriftuere tegen de uytvluchten van allerley Partyen. Als mede Tegen allerley Tegenwerpingen uyt de Schriftuere en Instantien, waer door deselve Leere wort bestreden*. Systematisch wordt in de eerste drie delen de hele Bijbel van Genesis 1 tot en met Openbaring 22 behandeld voor zover daarin teksten voorkomen waarover de meningen uiteenlopen. De bestreden fronten bestaan uit joden, rooms-katholieken, lutheranen, mennonieten, socinianen, remonstranten en vrijgeesten. Het vierde deel loopt weer van Genesis tot en met Openbaring en bevat aanvullingen op de vorige delen, maar is voornamelijk gevuld met de verantwoording tegenover independenten, quakers en chiliasten.

In deze delen neemt de bestrijding van de doopsgezinde opvattingen een relatief geringe plaats in. Toch zijn er enige opmerkelijke zaken te vermelden. In de dedicatie van het eerste deel merkt Ridderus nadrukkelijk met betrekking tot de mennonieten op dat hij alleen die auteur en die richting – hij gebruikt hier het woord 'secte' – bedoelt, die hij in de kantlijn noemt. Hij wil alle doopsgezinden dus bewust niet over één kam scheren. In zijn voorrede in het tweede deel (1669) attendeert hij op de verschijning van *Gansche Natuere des Doops* (1668) van zijn plaatselijke doopsgezinde collega en landelijk voorman der zonisten Bastiaan van Weenigem.⁵⁹ Hij weet nog niet wat hij zal doen: of hij weerlegt dat werk aan het eind van het derde deel van *Apollon*, of – en hiertoe is hij reeds menigmaal verzocht – hij stelt een afzonderlijk verweerschrift op. Scherp en uitvoerig uit hij zich over Van Weenigem en diens geschrift. Hij had nooit gedacht dat deze zo'n werk het licht zou laten zien en hij verwijt hem onoprechtheid. Uiteindelijk heeft zijn bestrijding van B. van Weenigem in het vierde deel haar beslag gekregen.

4.9. Franciscus Elgersma

De volgende hier in aanmerking komende persoon is Franciscus Elgersma (1627-1712). Na in 1650 het predikambt te Oudkerk en Roodkerk begonnen te zijn, nam hij in 1652 de herdersstaf in zijn geboorteplaats Leeuwarden op. Wegens zijn onaf-

⁵⁸ Van der Haar, *Schatkamer*, 380-387.

⁵⁹ Z.v.h. K. Vos, 'Bastiaan van Weenigem en het eedvraagstuk', *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, Nieuwe Serie 6 (1909) 120-138.

hankelijke houding jegens de burgerlijke overheid zag hij zich in 1667 genoodzaakt het beroep naar Oude- en Nijeschoot aan te nemen.⁶⁰ Vanaf 1669 stond hij te Grouw. Op zijn naam staat een heel rijtje werken, voor het merendeel van piëtistische aard. Hiervan is zijn uitleg van Psalm 23, *De Herder Israels*, het meest bekend.⁶¹

In 1683⁶² diende Elgersma een aanklacht wegens sociniaanse opvattingen in tegen Foecke Floris, doopsgezind leraar te Surhuisterveen. Toen hij hiermee uiteindelijk bij de burgerlijke overheid geen succes boekte, bestreed hij Floris in geschrift: *Rechtzinnige leere Van het Sacrament des H. Doops; Uyt Godts onfeylbaar Woordt, ende veele treflijke Schriften van Oude ende Nieuwe Godtgeleerde, vergaadt, verklaart, bevestigt, ende verdeedicht, tegen Socinianen, Papisten, Mennisten, ende andere Dwaalgeesten* (Leeuwarden, 1685). In de voorrede beschuldigt hij Floris ervan de oude doopsgezinde leer te besmetten met Socinianisme. Deze reist stad en land af om discipelen te maken. Door zijn invloed is de vrede die te Grouw tussen de doopsgezinden onderling en tussen hen en de gereformeerden geruime tijd bestond, grondig verstoord. Omdat er gesnoefd wordt dat Floris wel drie Elgersma's aankan, neemt Elgersma de handschoen op. Tussen de voorrede en de eigenlijke tekst heeft deze de tekst van het placcaat van de Gedeputeerde Staten van Friesland uit 1662 laten afdrukken.

In 1686 liet Elgersma verschijnen: *Kanker der Sociniaansche Ketteryen. In Zommige van haare Voornaamste Gronden klaarlijk ontdekt, ende kortelyk wederlegt; ten proeve van een grooter Werck, voor de Liefhebbers van de Leere der Waarhey, die naa de Godtzaligheyt is* (Leeuwarden, 1686). Het is een soort voorontwerp van zijn reactie op Floris' weerwoord, dat echter op zich laat wachten. In het voorwerk is een briefwisseling tussen Floris en Elgersma afgedrukt, waaruit blijkt dat de eerste de laatste zelf wil laten bepalen of het weerwoord zal verschijnen. Elgersma bedankt voor deze keus. Wil Floris het werk publiceren, dan verzoekt Elgersma hem wel uitdrukkelijk het niet door een ander te laten schrijven, 'door eenen Galenus, of Becius, gelijk het Gerucht al over-lange zeer sterk geloopen heeft'.

Een jaar later zag te Leeuwarden Floris' weerwoord het licht: *Beschermingh Der Waerhey Gods; Of Schriftuyrlycke verantwoording. Stuks-wijse of ten deele gedaen op het Boek van Franciscus Elgersma*. Uitdrukkelijk verklaart Floris dat hij en niemand anders dit geschrift heeft opgesteld. Op grond van dit werk klaagde Elgersma Floris aan bij de Gedeputeerde Staten van Friesland. Hiermee had hij nu wel succes. *Beschermingh Der Waerhey* werd in november 1687 bij de uitgever in beslag genomen

60 Zie hiervoor J.J. Kalma, *Mensen in en om de Grote Kerk. Beelden uit de Leeuwarder kerkgeschiedenis* (Drachten/Leeuwarden, 1987) 61-63.

61 Van der Haar, *Schatkamer*, 121-122.

62 Vergelijk voor het volgende S.D. van Veen, 'Foecke Floris', *Doopsgezinde bijdragen* (1887) 49-85; H.W. Meihuizen, *Galenus Abrahamsz 1622-1706. Strijder voor een onbepaalde verdraagzaamheid en verdediger van het Doperse Spiritualisme* (Haarlem, 1954) 161-162. Beide beschrijvingen zijn niet compleet, terwijl Van Veens evaluatie behoorlijk gekleurd is.

en de volgende dag in het openbaar verbrand. Op 27 november volgde voor Floris een preekverbod. Zijn weigering bezorgde hem een verblijf van acht weken in het tuchthuis te Leeuwarden. Na zijn vrijlating verhuisde hij naar Noord-Holland, waar hij leraar werd in de waterlandse gemeente te Zaandam-Oost. Door ingrijpen van stadhouder-koning Willem III werd Elgersma verhinderd Floris verder te vervolgen. Het was Galenus Abrahamszoon, die dit met behulp van enige Engelse edelen had weten te bewerkstelligen.

Elgersma haalde nu zijn gram door middel van een nieuwe publikatie: *Zeedige verhandeling van de Hooge Verborgentheyt Der H. Drie-eenigheyt; Uyt Godts onbedrieghlyk Woordt, ende veele treflyke Schriften van Oude ende Nieuwe Kerkenleeraars, voorgesteld, verklaart, bevestigt, ende verdeedicht teegen verscheydene Ketteren; Voornaamelyk Tegen de Socinianen, ende den Verbasterden Mennonijt Foekke Floris*. Na de voorrede heeft hij het placcaat van de Friese Gedeputeerde Staten van 20 augustus 1687 een plaats gegeven, dat een actualisering was van dat uit 1662.

In 1689 kreeg Elgersma met een tweede tegenschrift te maken: *Klaar Vertoog, dienende tot wederlegginge van de ongefondeerde beschuldigingen door Franc. Elgersma, praedikant tot Grouw, gedaan tot last van Foekke Floris en andere Christenen, die hij Socinianen noemd*. Volgens H.W. Meihuizen is het veel waarschijnlijker dat de Hoornse collegiantse notaris Claes Stapel dit werk heeft opgesteld dan Galenus Abrahamszoon.

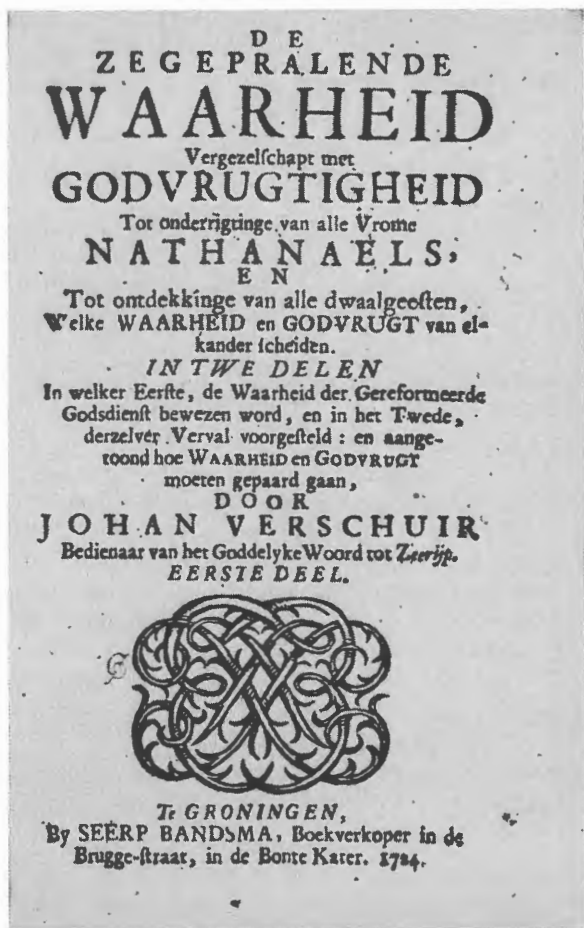
Van meet af is de polemiek tussen Elgersma en Floris onverkwikkelijk. De eerste betoont zich aanzienlijk hooghartig: hij voelt en weet zich de meerdere van Floris en schaamt zich er niet voor hier regelmatig openlijk mee voor de dag te komen. Anderzijds wijst de in 1687 door Floris betoonde burgerlijke ongehoorzaamheid uit dat de door Elgersma ingebrachte beschuldigingen op dat vlak niet zonder grond waren en doet Floris' bewering dat hij de auteur van *Beschermingh Der Waerheyt Godts* is, wonderlijk aan, wanneer men weet dat niet slechts zijn eigentijdse tegenstanders, maar ook de doopsgezinde onderzoeker Meihuizen aan Galenus dachten.⁶³

4.10. Johan Verschuir

De laatste gereformeerde piëtist wiens penneveer een anti-dopers geschrift produceerde, is Johan Verschuir (1680-1737).⁶⁴ Deze Groninger van geboorte is evenals A Brakel predikant geworden zonder een academische opleiding te hebben genoten. Van 1714-1737 heeft hij het Woord in de gereformeerde gemeente te Zeerijp bediend. Hij was een van de belangrijkste exponenten van het bij uitstek mystiek

63 Meihuizen, *Galenus Abrahamsz*, 162.

64 Z.v.h. J. van Genderen, 'Johan Verschuir (1680-1737)' in: Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 203-241.

Afb. 3. Titelpagina van Jo-
han Verschuier, *De zegepralen-
de Waarheid*, Groningen,
1724.

getinte, piëtistische reveil dat de Ommelanden in de eerste decennia van de achttiende eeuw kenden. Van zijn hand kwamen diverse werken uit.⁶⁵ De titel van zijn hoofdwerk, dat vijf keer is herdrukt, spreekt voor zichzelf: *Waarheit in het Binnenste, of Bevindelyke Godtgeleertheit* (1737).

In 1718 liet de Groningse doopsgezinde leraar Jacob ten Cate *Vaderlyk Geschenk aan alle Godzoekende Kinderen* het licht zien. Dit vormde met de aan A. Bourignon

65 Van der Haar, *Schatkamer*, 524-525.

ontleende ideeën een verleiding voor eenvoudige lieden die het binnen de Gereformeerde Kerk niet erg naar hun zin hadden. Verschuur voelde zich geroepen om het dreigend gevaar te keren. Hij schreef *De zegepralende Waarheid, vergezelschap met Godvruchtigheid* (Groningen, 1724), dat ruim een eeuw later nog een herdruk beleefde. Het werk was voorzien van een approbatie van de Groninger hoogleraren A. Driesen en O. Verbrugge. De bedoeling van de auteur met zijn geschrift is om de godzaligheid te funderen op de waarheid. Hij waarschuwt de ware gelovigen voor de geestdrijverij, waarbij de – zogenaamde – verlichting en leiding van de heilige Geest losgekoppeld is van – de norm van – het Woord. Tevens zuivert hij de ware godsvrucht van de blaam die haar treft van de kant van onbekeerden, namelijk dat zij geestdrijverij zou zijn. Hiermee is in het kort de hoofdinhoud beschreven van de eerste vier samenspraken waaruit *De zegepralende Waarheid* bestaat.

4.11. Terloopse bestrijding

Vanzelfsprekend bleef de bestrijding van de doopsgezinden door gereformeerde piëtisten in gedrukte vorm niet beperkt tot complete polemische traktaten. Net als alle andere gereformeerden in het algemeen hebben zij, wanneer het in hun betoog te pas kwam, de doperse opvattingen bestreden. Kwamen de onderwerpen ter sprake die de inzet van de verschillen vormden zoals de Doop, de menselijke natuur van Christus, de overheid, de eed en de oorlog, dan vonden ook de gereformeerde vroomheidsbevorderaars het gepast om tegen de inzichten van de doopsgezinden als ketterijen in het krijt te treden. Uiteraard geldt dit voor hun catechetische⁶⁶ en dogmatische geschriften,⁶⁷ maar ook in hun overige werken⁶⁸ komen en passant polemische passages voor.

66 B.v. W. Teellinck, *Huysboeckken* (2 dln; Middelburg, 1618-1621), vgl. W.J. op 't Hof, 'Willem Teellinck in het licht zijner geschriften (8)', *DNR*, 2 (1978) 104 en W.J. op 't Hof, 'Willem Teellinck in het licht zijner geschriften (21)', *DNR*, 8 (1984) 39.

67 B.v. S. Oomius, *Dissertatie van de Onderwijnsingen in de Practycke der Godgeleerdheid* (Bolsward, 1692) 603, vgl. K. Exalto, 'Simon Oomius (1630-ca 1707)' in: Bienen e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 157.

68 B.v. W. Teellinck, *Hemelsche Openinge/ Van de Zeghelen des Verbonds der ghenade: Ons voorstellende de hoog-weerdigheyd/ ende groote nuttigheyt des H. Doops/ ende des H. Avondtmaels* (Amsterdam, 1621), vgl. W.J. op 't Hof, 'Willem Teellinck in het licht zijner geschriften (18)', *DNR*, 7 (1983) 41; J. de Swaef, *Mardachai, ofte Christelijcken Patriot* (Middelburg, 1630), vgl. P.J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1943) 425; G. Saldenus, *Kort en Klaar Bericht Van de Roepinghe Des armen Sondaars tot Godt* (Delft, 1683), vgl. G. van den End, *Guiljelmus Saldenus (1627-1694). Een praktisch en irenisch theoloog uit de Nadere Reformatie* (Leiden, 1991) 40, 44.

5. Raakvlakken

Stonden in de vorige paragraaf de confrontaties tussen vertegenwoordigers van beide historische bewegingen centraal, nu wordt een overzicht gegeven van de niet-polemische relaties en zelfs van bepaalde samenwerkingsvormen tussen hen. De chronologische volgorde is op gelijke wijze geordend als in de vorige paragraaf.

5.1. *Jean Taffin*

In zijn hoofdwerk over de boetvaardigheid steekt Taffin de hand in eigen, gereformeerde boezem als het gaat over de kleding. Hij erkent dat het verwijt dat de doopsgezinden de gereformeerden daaromtrent maken, namelijk pracht en praal, terecht is en ziet hierin een reden tot reformatie:

de Mennonisten en hebben by nae anders geen strijdtreden, om haer selven te verhardenen in hare dwalingen, ende andere van onse leere af te keeren, dan de prachten ende overdadigheden in Cleederen, de welcke men siet in de ghene die belydenis doen onser Religie. Siet (seggen sy) daer en is anders niet dan de Wereldt in haer: Het zijn wereldtsche Menschen. Zijnt dan kinderen Gods? [...] soo soudet onse schuldige plicht ende ampt wel wesen, hen te benemen alles wat sy billijck in ons connen berispen, ende waer mede wy haer verargerden.⁶⁹

5.2. *Willem Teellinck*

In het voorgaande is reeds geschetst hoe Teellinck onbedoeld het mikpunt van dopperse kritiek is geworden. Zijn verweer hiertegen behelst niet slechts een verontwaardigde negatie van de geuite beschuldigingen, maar ook een terminologisch aanleunen tegen doopsgezinde zegwijzen. Letterlijk schrijft hij:

wy houden ja het tegendeel/ ende ghelooven heylichlijck/ dat sy alsoo niet en sullen sondighen/ soo Johannes leert/ 1 Johan. 3.9. ende betuygen daerom vryelijck/ dat soo yemant quame te leven na alle grouwelen der godloose/ dat hy in sijne sonde soude sterven/ dat hy even daer aen soude bekend werden/ noyt een ware kint Gods gheweest te zijn.⁷⁰

69 Groenendijk, 'De gereformeerde proeve van de kracht der godzaligheid', 116. In of na 1658 noemt de Gamerse gereformeerde predikant en piëtist M. Spranger de doopsgezinden uitsluitend in precies dezelfde context in zijn stichtelijke dichtbundel *Silo, of Haften in brant; Ten spiegel voor gantsch Nederland: Waar in 't korte bygevoegt is des zelfs Mara, of Regte Oorspronk van Gelderlands groote en droeve Waters-nood des jaars 1658; en Nederlands grootste en schrikkelijckste Vyand* (Amsterdam, s.a.), 32: 'Hoe meenig Mennonijt Stoot zig aan onze leer? om datg' hovaardig zijt'.

70 Teellinck, *Den Volstandigen Christen*, II, 62.

Dit procédé is uiteraard een vorm van opportunisme. Het is evenwel – en hier komt het in dit verband op aan – ook meer dan dat, namelijk de verwoording van het heiligingsideaal van het gereformeerde Piëtisme.

Het voorgaande verweer van Teellinck betekent niet dat hij de doperse kritiek in het algemeen niet serieus zou nemen. Integendeel, op diverse punten erkent hij dat de gereformeerden het daar zelf naar maken. In *Hemelsche Openinge* schrijft hij:

het en kan noyt genoegh beklaeght werden; dat dat kostelycke talent des H. Doops/ soo schandelycken van vele onder de voeten vertreden wert. Dit is het aldermeest/ dat de weder-Doopers styft in haere dwalinge/ ende groot onghemack brengt over onse Ghemeynte. Want voorwaer hier is allenthalven groot gebreck onder de luyden; luyden van allerley soorte werdender gevonden/ die sich niet wel en dragen tot haren Christelycken Doop. Sommighe syn gantsch roeckeloos/ sommige gantsch sorgeloos/ sommige syn kleynmoedigh en wantrouwich; alle doch buyten de wegh.⁷¹

Enige bladzijden verder geeft hij als zijn mening te kennen:

Dus achte ick datmen onder de Christenen/ die daer nu wat meer toe-ghenomen hebben/ dan den ordinarisen man/ niet weynigh vinden sal/ die daer al fraeykens/ ende in 't breede sullen weten te disputeren/ teghen de Papisten/ en de Weder-doopers/ om onse rechte bedieninghe des Doops te verdedighen/ die nochtans gevraegt synde/ van de kracht des Doops/ vande vruchten/ ende het rechte ghebruyck van dien in het Gheestelycke leven; haest uyt ghekout sullen syn/ ende seer weynighe ten propooste daer toe sullen weten te seggen; even als ofte daer anders gheen ghebruyck van den Doop en waere/ dan den armen Papisten/ ende Weder-dooperen over te halen/ om harer dwalingen wille; ende dat het opmercken van de vruchten des Doops/ ende het rechte gebruyck van dien; niet de pyne weert waere/ om syn sinnen oyt daer mede besich te houden.⁷²

In het directe vervolg van deze passage maakt Teellinck duidelijk dat dit absoluut niet als een depreciatie van de dogmatische polemieck mag worden opgevat. Dat het desalniettemin een bepaalde relativering daarvan in zich bergt, is onmiskenbaar.

Aan het slot van zijn *Kole Van den Altaer/ tot verwarminge der Lauwe* (1622) laat Teellinck het door Groenendijk gesignaleerde intrinsieke verband tussen de doperse kritiek en het gereformeerde Piëtisme evident naar voren komen:

Zien wy oock niet dat de Weder-doopers/ de Papisten/ de Libertinen/ en alle onse weder-partyen/ so vele als zy zijn; siende onse laeuwigheydt inden dienst des Alderhoogsten (daer wy ons doch roemen Gereformeerde Christenen te wesen) op het hoogste daer aen zijn gheerghert? jae daer op occasie nemen/ om de kercke Godts gantsch smadelijck te beschimpen/ ende de H. Leere daerom te lasteren? behoorden

71 *Ibidem*, 37b.

72 *Ibidem*, 40a.

dan niet billijcken deur een H. jalousie/ onse herten te branden binnen in ons/ ghelijck het David ginck/ Psalm 119. 136. om ons bet te verkloecken/ ende dien laster hun t'ontnemen? ghewisselijck indien wy noch eenighe liefde/ ofte sucht hebben tot de waarheydt des H. Euangeliums/ tot d'eere Christi/ en der Ghereformeerder Kercke/ so sal ons dit billicken oock doen onse laeuwigheyd af-schudden/ ende ons verkloecken/ om met vierigheydt des geestes den Heere onsen Godt voortaan te dienen'.⁷³

5.3. *Jacobus Trigland*

Jacobus Trigland (1583-1654)⁷⁴ werd tijdens zijn priesteropleiding te Leuven met een opdracht naar Haarlem gezonden, waar hij gelegenheid kreeg de reformatorische leer te bestuderen. Het gevolg hiervan was dat hij in 1603 overging naar de Gereformeerde Kerk en zich op het predikantenambt voorbereidde. In 1607 werd hij te Stolwijk bevestigd, welke plaats hij in 1610 verwisselde voor Amsterdam. In 1634 werd hij hoogleraar te Leiden. Hij staat bekend als een bestrijder van het Remonstrantisme en het Rooms-katholicisme, maar kende blijkens zijn *De Kracht der Godtsaligheyt* (1631) ook een piëtistische kant.

Triglands piëtisme komt ook duidelijk tot uiting in een afschrift van een preek van hem uit 1614 over 1 Petrus 3:3-4. Een passage daaruit heeft betrekking op de doopsgezinden in combinatie met de rooms-katholieken:

Die van het Pausdom, hoe smaden ende lasteren zij daerop? Wat is 't dat zij dagelijks zeggen? Zij willen Gereformeerde heeten, maer waer is hare reformatie? Zij en beteren haer niet, zij leven in alle over-dadigheidt ende ongebondenheidt daerhenen. End' om de waarheid te zeggen, hebben zij niet al wat oorsaek? Voorwaer ja. De Wederdooperen en gebruiken bijna anders geen argument om de lieden van ons af te trekken, als dit. Siet, zeggen zij, hoe schoon zijn zij op-gepronkt! Hoe zijn zij met goudt ende zilver behangen! Hoe zijn zij verciert! Soude dat de Gemeinte Godts wesen? Soude dat Gods volk zijn? maeckt eens onderscheet tusschen haer ende tusschen de wereldt.⁷⁵

De overeenkomst met Taffins zinsnede is frappant!

⁷³ *Ibidem*, 214-215; vergelijk W. Teellinck, *Bueren-Cout* (1620) 3.

⁷⁴ Z.v.h. H.W. ter Haar, *Jacobus Trigland* ('s-Gravenhage, 1891).

⁷⁵ H.C. Rogge, 'Een preek van Jacobus Trigland. Bijdrage tot de geschiedenis van de evangelieprediking in de Nederlandsche Hervormde Kerk', *Godgeleerde Bijdragen*, 39 (1865) 775-796, i.h.b. 791.

5.4. Uke Walles

Uke Walles (1593-1653)⁷⁶ was sinds de jaren twintig voorganger bij de doopsgezinden te Noordbroek. Hij sloot zich aan bij de Groninger oude vlamingen en volgde in 1637 Jan Luies als hun leider op. Fundamenteel is hun gedachte dat met Christus' kruisdood de wet en hiermee het uiterlijke onderscheid tussen goed en kwaad is vervallen. Enerzijds is ieder mens zondig, omgekeerd is voor iedereen – dus ook voor Judas! – geestelijke redding mogelijk. De mens mag zich Gods oordeel niet toeëigenen. Deze gedachtengang leidde tot vervolging door regenten en zowel gereformeerde als lutherse predikanten, omdat naar hun mening op deze wijze de basis voor iedere moraal wegviel. Uiteindelijk werd Walles in 1637 uit Groningen verbannen. Hij vestigde zich toen in Oost-Friesland, van waaruit hij onvermoeibaar al zijn gemeenten overal in de Nederlanden bezocht. Bij zijn sterven liet hij zo'n vijftig gemeenten na, geleid door zeker een honderdtal lekepredikers en verenigd in de Groninger sociëteit der oude vlamingen.

Walles heeft enige geschriftjes het licht doen zien, voornamelijk apologetisch van aard. In 1645 verscheen *Een Weemoedige klaghende Supplicatie aen alle Heeren/ Rechteren/ Officieren/ ende aen alle menschen/ so hooghe als nederige standes: Tot ontlastinghe ende verantwoordinghe van veele onware beschuldigingen over mijn Persone [...]* Met noch eenige verklaringe van 't Lyden Christi, uyt Wilhelmo Perkinsio, aengewesen.⁷⁷ Voor het forum van de gereformeerde overheid verweert hij zich bijna uitsluitend tegen de beschuldigingen zoals die door zijn geestverwant Juriaan Thomas in druk zijn uitgegeven. In deze intern doperse polemieek poogt hij op grote schaal⁷⁸ de rechtzinnigheid van zijn gevoelens te adstrueren met citaten uit de Nederlandse vertaling – in de editie 1604 – van een geschriftje van de Engelse puritein Perkins: *Verclaringe van de rechte maniere om te kennen Christum den ghecruysten*.⁷⁹ De bijzondere opvattingen op grond waarvan hij veroordeeld was, zijn daarin uiteraard niet te vinden, maar hij leest ze erin. Aan de keuze van dit – gereformeerde – boekje zal de godsdienst van het forum dat hij beoogde te bereiken, niet vreemd zijn geweest. Toch mag deze handelwijze niet enkel als tactiek gequalificeerd worden, want hij werpt zijn gereformeerde tegenstanders voor de voeten dat zij allerlei zonden bedrijven en toelaten. Dit verwijt maakt hij hard door te verwijzen naar het nader-reformatorische geschrift van de gereformeerde piëtistische predikant te Workum Adamus Wester-

76 Z.v.h. en het volgende O.S. Knottnerus, 'Walles, Uke' in: J.D.R. van Dijk en W.R. Foort-huis, ed., *Vierhonderd jaar Groninger Veenkoloniën in biografische schetsen* (Groningen, 1994) 252-258. Mijn dank gaat uit naar O.S. Knottnerus, die mij op Uke Walles wees.

77 Kühler, *Geschiedenis van de Doopsgezinden in Nederland*, II, 135-136.

78 *Ibidem*, 55-68.

79 Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 121, 288-289.

mannus⁸⁰: *Vrye Iaer-Merckt voor den Volcke Zion, In de welcke de zonden ende grouwelen die heden ten daghe in de Iaer-Merckten ende Kermissen in swangh gaen/ ontdekt ende ghestraft worden/ tot voorcominghe van de rechtvaerdighe Oordeelen Godes* (1628). In dit verband verklaart hij dat hij met zijn leer en arbeid altijd dezelfde bedoeling heeft gehad als Westermannus.⁸¹

Wallis had Westermannus heel hoog staan, want in een andere publikatie uit 1645 speelt de laatste dezelfde rol als Perkins in het vorige geschrift: *Een Corte Leerachtige Verklaringe/ uyt de H. Schrifte vervatet/ hoe men de tijdt verstaen sal/ doen Christus Jesus onsen Saligmaecker/ in sijn heylige Menschwerdinghe/ op aerden was: dat doen een donkeren en onwetene tijdt was: (de Wet was by nae ten eynde/ en dat Euangelium noch niet bevestight) dat welcke Christus alles door sijn Doot en gawe des Heyligen Geestes/ in't licht ghebracht heeft/ als een klare Spiegel der Godlijcker kracht/ Mede uyt Adamo Westermannus verklaert. Met Een kort bewijs onses Christelicken Geloofs*. In deze nadere verklaring van zijn toch wel bijzondere opvattingen meent hij ten onrechte hiervoor grond te kunnen vinden in Westermannus' *Vrye Iaer-Merckt voor den Volcke Zion*.⁸²

5.5. Johannes de Swaef

Ook de sterk onder invloed van Teellinck staande Middelburgse schoolmeester en gereformeerde piëtist Johannes de Swaef (1594-1653)⁸³ moet de doopsgezinden in zijn *De Geestelycke Queeckerije/ Vande ionge Planten des Heeren* (Middelburg, 1621) bijvallen wanneer zij de kinderdoop als krachteloos belasteren.⁸⁴

5.6. Johannes Grindal

Opmerkelijk zijn de figuur en het vertaalwerk van de Amsterdamse apotheker Johannes Grindal (1616-1696).⁸⁵ Hij was lid en ouderling bij de waterlandse gemeente

80 Z.v.h. en zijn oeuvre K. Exalto, *De kracht der religie. Tien schetsen van gereformeerde "oude schrijvers"* uit de 17e en 18e eeuw (Urk, 1976) 8-17; S.J. de Groot, 'De "groote Christelycke Zee-vaert" en "De God-vreezende Zeeman", hun meer dan driehonderdjarige rol als toeverlaat voor de zeevarenden', *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zeegechiedenis*, 34 (1977) 5-18; Van der Haar, *Schatkamer*, 557-558.

81 *Ibidem*, 37-39.

82 *Ibidem*, 23-37.

83 Z.v.h. L. F. Groenendijk, 'Johannes de Swaef (1594-1653)' in: T. Brienens e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie*, II, 11-18.

84 Groenendijk, 'Johannes de Swaef', 14.

85 Z.v.h. en het volgende C.W. Schoneveld, *Intertraffic of the Mind. Studies in Seventeenth-Century Anglo-Dutch Translation with a Checklist of Books Translated from English into Dutch, 1600-1700* (Leiden, 1983) 63-112.

te Amsterdam en toen hij in de tweede helft van de jaren zeventig naar Rotterdam verhuisde, werd hij weer lid en diaken bij een doopsgezinde gemeente, nu van de signatuur der vlamingen. Met ingang van 1652 heeft hij in de loop van zijn leven meer dan twintig Engelse geschriften vertaald, grotendeels uitgekomen bij de Amsterdamse gereformeerde uitgever J. Benjamin, die kosten noch moeiten spaarde om het gereformeerde Piëtisme in de Nederlanden te bevorderen. Voor het merendeel bestond zijn vertaaloeuvre uit theologische boeken met een stichtelijk, puriteins dus gereformeerd karakter. Zelf merkt hij hierover op:

Dat de Engelsche Natie andere Natien in de speculatieve (och! of sy soo gheluckigh waren in de practijcke selfs) kennisse der Theologie overtreffen ende een aengename bevalligheyt hebben, wort by na van alle gesonde oordeelen, die hare wercken grondigh door-snuffelt hebben voor een onfeylbare waarheyt gekeurt; en wat my selfs belanght, (dien veele haere Schriften niet onbewust zyn) ick bekenne geern, dat ick aen de selvige grootelijcks verplicht ben, als hebbende een groote soetigheyt dickmaels daer in gheproeft, die de mondt mijnder Ziele seer smaeckelijck, ende volghens dien tot in het herte toe troostelijck gheweest is.

In een van Grindals omvangrijkste vertalingen, die ook door Benjamin – in 1660 – is uitgegeven, treft men een voorrede aan van een der voormannen van het gereformeerde Piëtisme, S. Oomius.⁸⁶ Deze verwijst naar de vertaler als ‘den Godtvruchtigen en buyten allen twijfel wel-geoeffende Oversetter *Iohannes Grindalus*’.⁸⁷ Het woord ‘Godtvruchtigen’ wijst op een onvoorwaardelijke religieuze waardering.

5.7. *Ridderus*

Het siert Ridderus dat hij aan het slot van zijn voorrede in het derde deel van *Apollos* de scherpe kantjes van zijn reactie op Van Weenigems boek over de Doop afslijpt en dat hij openlijk verklaart dat hij Van Weenigem niet alleen in het verleden hooggeacht heeft, maar nog steeds hoogacht. Juist zijn waardering voor Van Weenigem bracht hem tot zo’n felle reactie. Letterlijk schrijft hij:

Maer men sal my mogelijck tegen werpen, dat ick in de Voor-reden van het tweede Deel van Apollos een scherpe penne gebruyckt hebbe tegen Bastiaen van Weenigem, soo dat, eer ick dese Voor-reden sluyte, noodigh is daer van aen den Leser noch eenige onderrichtinge te geven. Die my ende mijn penne wel kent, sal konnen weten dat het tegen mijn stijl is scherp uyt te varen. Doch wie kan juyst altijd hem selfs gelijk zijn? het paert ontsnapt somtijts de toom: en oock, als Salomon seyde, veel druckens doet

86 Z.v.h. W. van Gent, ‘De zwanenzang van Simon Oomius’, *DNR*, 1 (1977) 42-66; J. van der Haar, ‘Aanvulling op “De zwanenzang van Simon Oomius”’ (Jg. 1, n. 2, p. 42vv.), *DNR*, 2 (1978) 117-120; Exalto, ‘Simon Oomius (1630-ca 1707)’, 149-179.

87 I. Ambrose, *Prima, Media & Ultima* (Amsterdam, 1660) **3v.

de neuse bloeden. Doe ick de Voor-reden stelde, vondt my wat in ontsteltenisse, dewijle my wegens die Man yet was voor-gekomen, 't welck my dacht dat ick op hem niet verdient hadde: daer by maeckte sijn stijl van schrijven my wat heet-hoofdigh, en soo viel oock wat warme inckyt uyt de penne. Als ick op de Persoon sie, soo moet ick seggen dat door lange kennisse ick hem geacht hebbe voor een vriendelijck, eerlijck en bescheyden Man, des verwonderde my te meer over sijn scherpe penne: In die achtinge is hy noch by my, die geleert hebbe alle mensche lief te hebben, ende mis-noegingen oock in Partyen over te sien.⁸⁸

5.8. Samenwerking in Utrecht

Staat de geschiedenis van de doopsgezinden doorlopend vol van onderlinge spanningen en onenigheden, vanaf het midden van de zeventiende eeuw voltrok zich een proces dat in diverse opzichten opzienbarend was.⁸⁹ De strijd tussen de conservatieve doopsgezinden en de modernere galenisten, die zich richtte op de invloed van het Socinianisme bij de laatsten, bereikte in 1659 zo'n hoogtepunt dat de eersten in Utrecht ertoe overgingen om de hulp van buitenstaanders te baat te nemen ten einde de verspreiding van de verafschuwde inzichten in eigen doopsgezinde gederen tegen te gaan. De leiders van de traditionele doopsgezinden in de Domstad stelden in samenwerking met plaatselijke gereformeerde predikanten, onder wie vooral Gentman, twaalf vragen met een anti-sociniaanse tendens op. Zo'n actie had uiteraard niet veel zin als de hulp van de burgerlijke overheden niet werd ingeroepen. Dit gebeurde dan ook. Zo zien we het opmerkelijke zich voltrekken, dat de behoudende doopsgezinden via gereformeerden de burgerlijke overheid liet optreden tegen sociniaansgezinde dopersen! Waar het evenwel in het verband van dit artikel op aankomt, is dat de coöpererende gereformeerden zonder uitzondering voetianen en nog wel overtuigde pitisten waren. In de overvloedige literatuur over deze zaak is dit facet alleen maar door W. Goeters opgemerkt. Welbeschouwd had de in paragraaf 4.6. besproken polemiek van Gentman een positieve achtergrond, namelijk de samenwerking met de behoudende dopersen.

⁸⁸ Het voorgaande is geheel in de lijn van Buddings tekening van Ridderus' karakter en persoonlijkheid, die afsluit met de zin: 'Kortom een soms wat ruwe bolster met een gouden pit': Budding, 'Franciscus Ridderus', 74-75.

⁸⁹ Z.v. het volgende Hylkema, *Reformatours*, I, 186-195; W. Goeters, *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krisis 1670* (Leipzig/Utrecht, 1911) 121-122; Kühler, 'De strijd om de belijdenis'; A.C. Duker, *Gisbertus Voetius* (3 dln; Leiden 1879-1915) III, 105 noot 1 en 151 noot 1; D. Nauta, 'Drie brieven van Gisbertus Voetius', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, Nieuwe Serie, 60 (1980) 198-202; O.J. de Jong, 'Voetius en de tolerantie' in: J. van Oort e.a., ed., *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989* (Kampen, 1989) 114-115.

De behandelde coöperatie heeft de Utrechtse gereformeerde gemeente geen windeieren gelegd. In de jaren vijftig en zestig kwamen er jaarlijks vele honderden lidmaten bij, onder wie een opmerkelijk aantal personen dat overkwam uit de doopsgezinde gemeente.

De nationale leider van de gereformeerde piëtisten, de Utrechtse hoogleraar in de godgeleerdheid Gisbertus Voetius (1589-1676)⁹⁰ schreef op 12 april 1664 een brief aan zijn collega J. H. Heidegger te Steinfurt, waarin de geschetste gang van zaken wordt weerspiegeld en waaruit tevens blijkt hoe positief de gevolgen daarvan waren voor de relatie tussen de gereformeerde piëtisten en de doopsgezinden in het algemeen.

Om met het laatste te beginnen: op aandrang van een Amsterdams koopman en een vooraanstaand regeringspersoon uit de Staten van Utrecht, beiden toegewijde gereformeerden, richt Voetius zich in zijn schrijven tot Heidegger met het verzoek om de invloed die deze door middel van diens vader, die daar predikant is, bezit, aan te wenden ten gunste van de doopsgezinden in Zürich. Dezen werden niet alleen uit het stadsgebied verbannen, maar werden bovendien van al hun bezittingen beroofd. Vooral het laatste acht de briefschrijver een handelwijze gereformeerden onwaardig.

Voor zijn standpunt ontleent Voetius twee argumenten aan de situatie die hij zelf beleeft. Hij maakt het mee dat de doopsgezinden de fundamenteën van de christelijke leer verdedigen tegen arianen en socinianen en dat zij zelfs bereid zijn hen die met die ketterijen besmet zijn, uit hun samenkomsten te weren. Ja, zij zijn zelfs bezig om overleg te plegen en de hulp van de overheden in te roepen om de genoemde ketters, door hen kerkelijk veroordeeld, het voorgaan in hun gemeenten te verbieden. Te Utrecht voeren de gereformeerde predikanten dagelijks overleg met de doopsgezinden en steunen zij hen in hun streven en strijd. De Utrechtse hoogleeraar heeft goede hoop dat deze doopsgezinden zich weer bij de Gereformeerde Kerk zullen voegen.

Als tweede grond voert Voetius aan dat de doopsgezinden geheel eigener beweging een bijzondere liefde en weldadigheid hebben betoond aan de verdrukte gereformeerden in Ierland (enige jaren geleden) en aan de Waldenzen in Piemonte (in 1655 en kortgeleden). De laatste keer had een Amsterdamse doopsgezinde niet minder dan duizend gulden voor dat doel geofferd!

De twaalf in Utrecht opgestelde vragen hebben landelijke betekenis gekregen. Op de Leidse synode werden zij in 1660 door de doopsgezinde kerkeraadsleden en leraren nationaal vastgesteld. Bovendien is uit diverse provincies bekend dat zij als norm werden gehanteerd bij de door de overheid opgelegde examinatie van de rechtzinnigheid van doopsgezinde voorgangers: Groningen, Overijssel en Zee-

90 Z.v.h. Duker, *Gisbertus Voetius*; Van Oort e.a., ed., *De onbekende Voetius*.

land. In Friesland waren de Staten in 1662 de synode iets minder ter wille. Het is intrigerend te zien dat de twee Friese predikanten die wellicht uit ongenoegen over deze handelwijze de gewenste bestrijding zelf ter hand namen in de vorm van de publikatie van een polemisch werk, A. Brakel en Elgersma, beiden fervente pië-tisten waren.

In Gentmans voorrede in zijn *De aenteyckeningen* komt naar voren dat hij de eenvoud van zijn door hem zo verfoeide tegenstanders kan waarderen en zelfs velen van zijn medegereformeerden ten voorbeeld stelt:

de Sociniaensche sedigheyt in kledinge, en voorts hare uyerlijcke vertooninge van borgerlijke stoische deughtsaemheyt, moet menigte onser belyders, overtuygen en verschricken, die in haer handel en wandel, noch waerheyt, noch schijn van heyligheyt hebben, en wegen haer dertel getoy, bedriegelijcken en ergerlijcken ommeganck, de heerlyke belijdenis hares Christendoms tot grouwelyke versmadinge strecken, en 't sal oock die van Tyrus en Sidon, of Socinianen en Turcken, verdragelijcker sijn, in den dag des oordeels, als dat geslagte. Want 't schijnt dat de uyerlijcke en lighamelijke voorspoet van onse Religie, als de warme blickerende sonneschijn, veel verrottingen veroorsaect, in de valsche ledematen, die Christum meer om de mode, om brood, of om heerlykheden volgen, als om hem gelijckformigh te sijn.

5.9. *Hero Sibersma*

Het autobiografisch relaas van de coccejaanse predikant Hero Sibersma (1644-1728),⁹¹ die een aanzienlijk aantal en in sommige gevallen diverse malen herdrukte, stichtelijke werken op zijn naam heeft staan,⁹² geeft een aantal intrigerende bijzonderheden voor wat het onderhavige onderwerp betreft. In zijn eerste gemeente Sexbierum (1671-1677) kwam een doopsgezinde voorganger vaak bij hem ter kerk. Deze kwam na vele gesprekken met Sibersma zelfs over naar de Gereformeerde Kerk.⁹³ In zijn tweede gemeente Ternaard (1677-1680) onderhield Sibersma zeer vriendschappelijke betrekkingen met de talrijke doopsgezinden daar.⁹⁴ Soms kwamen zij onder zijn prediking. Zij stuurden hun kinderen bij hem op de woensdagse catechisatie en verzochten hem ook bij hen huisbezoek af te leggen. Sommigen vonden hem net zo'n goede mennist als hun eigen voorgangers. Zelf legt hij uit wat zij hiermee bedoelden:

91 H. Sibersma, *Het jubilé, of gedagtenisse Van het Voltrokken vyftigste jaar, in de Bedieninge van het Woord Gods* (Amsterdam, 1722).

92 Van der Haar, *Schatkamer*, 419-422.

93 Sibersma, *Jubilé*, 29.

94 Z.v. het volgende *ibidem*, 31-32.

Dies ik met de Reformeerde Leeraars de goede werken so leerde/ datse regt Christelyk waren/ vleyende uit het gelove en onse Gemeenschap met Christus, en Spruitende uit den Geest Christi/ en uit syne Gerechtigheid, die wy in hem besitten/ en dienende Godt in hem/ als ons Verlosser en Eigenaar te verheerlyken. en also de goede Werken aandringende/ was ik ruim so goed Mennist als hare Vermaners.

Tenslotte memoreert hij dat zijn boeken en met name zijn *Het Woord des Levens* (1681) door veel doopsgezinden gelezen zijn en nog worden.⁹⁵

5.10. *Lusthof der Zielen*

In 1681 bezorgde de Hoornse collegiant Stapel de uitgave van een religieuze gedichtenbundel, *Lusthof der Zielen*, waarin behalve poëzie van doopsgezinden en collegianten produkten van gereformeerde dichters bijeengebracht zijn. De laatsten zijn zonder uitzondering allen piëtist: B. Busschof, J. Kloek, J. van Lodensteyn en H. Uylenbroek.⁹⁶

5.11. *Franciscus Elgersma*

Dat de strijdschriften van Elgersma voornamelijk moeten worden gezien in het verband van de bestrijding van de sociniaanse inzichten blijkt niet alleen uit alles wat tot hiertoe hierover is behandeld, maar ook uit het feit dat hij in de voorrede van *Rechtzinnige leere Van het Sacrament des H. Doops* zijn waardering voor de behoudende doopsgezinden niet onder stoelen of banken steekt. Hij gedenkt met warme liefde hun leraar Marten Wisses, onder wiens leiding de doopsgezinden te Grouw in de beste harmonie met de gereformeerden hebben geleefd. Openlijk spreekt hij uit dat Wisses 'nu bij den Heere' is.

In de levensgang van Elgersma blijkt de samenwerking tussen doopsgezinden van de oude stempel en gereformeerde piëtisten bij hun bestrijding van opkomende rationalistische tendensen in het Doperdom zoals die in Utrecht rond het midden van de zeventiende eeuw is ontstaan, door te lopen tot aan het eind van die eeuw. In april 1695 verschenen twee doopsgezinde voorgangers uit Grouw, Jentie Idtses en Aucke Jeltjes, om hun lokale collega Jan Klaaszoon van sociniaanse dwalingen te beschuldigen. Uit de hele gang van zaken wordt duidelijk dat Elgersma daar achter zat.⁹⁷ Maar er is nog meer.

Galenus publiceerde in 1699 zijn *Verdediging der Christenen, die Doopsgezinde ge-*

⁹⁵ *Ibidem*, 35.

⁹⁶ J. B. H. Alblas, *Johannes Boekholt (1656-1693). The first Dutch publisher of John Bunyan and other English authors* (Nieuwkoop, 1987) 228-229.

⁹⁷ Van Veen, 'Foecke Floris', 78, n. 2.

naamd worden, *benefens Korte Grondstellingen van hun gelove en leere*. Met het eerste deel pareerde hij een aanval van de Leidse gereformeerde professor F. Spanheim junior. De in het tweede deel ontvouwde gedachten leidden al heel snel tot verenigingen van vlamingen en waterlanders op lokaal vlak. De zonistische sociëteit zag deze ontwikkeling met zorg aan en droeg begin mei 1700 de Harlinger leraar Douwe Feddriks op een tegenschrift tegen Galenus *Korte Grondstellingen* te vervaardigen, waarin uit de doeken gedaan zou worden wat wel de ware menniste geloofsleer was, waarin voornamelijk een beroep gedaan zou worden op auteurs uit eigen kring en verleden en waarin Galenus' onrechtzinnigheid aangetoond zou worden. Zo verscheen in dat zelfde jaar *Mennonitisch ondersoek op de Korte Grondstellingen, die van Dr Galenus opgesteld zijn in zijn Verdediging der Christenen, die Doopsgezinde worden genaamt*. Deze uitgave was voor de Grouwster voorganger Jan Klaaszoon weer aanleiding om twee jaar later zijn *De leer der Doopsgezinden verdedigt tegen de vremde misduidingen van Douwe Feddriks in zijn boekje genoemd der Mennonisten leer* in het licht te geven. Hij beschuldigde Feddriks ervan dicht bij de gereformeerde positie uit te komen. En niet geheel zonder grond. Op 25 november 1698 had Klaaszoon Feddriks, die toen in Grouw verbleef, uitgenodigd om van gedachten te wisselen over de verschillen van inzicht, maar Feddriks had slechts in het bijzijn van Elgersma willen disputeren.⁹⁸ Blijkbaar bestond er een nauwe band tussen deze twee!

5.12. Gerhard Meyer en Jan Kelderman

De samenhang tussen doperse kritiek en gereformeerd Piëtisme heeft in de achttiende eeuw zelfs geleid tot het uitbreken van een felle kerkelijke strijd binnen de Gereformeerde Kerk, die eerst door ingrijpen van de burgerlijke overheid is beëindigd.⁹⁹ In het Oldambt waren de doopsgezinde gemeenten alle de richting van de oude vlamingen toegedaan. Hier was sprake van een klimaat waarin het gemoed werd geraakt en waarin zeer strenge eisen aan de levenswandel van de gelovigen werden gesteld. Deze aspecten oefenden aantrekkingskracht uit op leden van de Gereformeerde Kerk die met de toestand in hun eigen Kerk niet tevreden waren. In de beginjaren tachtig van de zeventiende eeuw was er een gereformeerd predikant in het Oldambt, die onder invloed van de doopsgezinde kritiek op de gereformeerde Dooppraktijk worstelde met de vraag wie er nu wel en niet behoorden ge-

⁹⁸ Meihuizen, *Galenus Abrahamsz*, 170-186.

⁹⁹ Z.v. het volgende G. A. Wumkes, *De Gereformeerde kerk in de Ommelanden tussen Eems en Lauwers (1595-1796)* (Groningen, 1904); H. J. Olthuis, *De doopspraktijk der Gereformeerde kerken in Nederland. 1568-1816* (Utrecht, 1908) 94-95, 177-182; E. W. Hofstee, *Het Oldambt. Een sociologie* (Groningen/Batavia, 1937) 262; L. F. Groenendijk, 'Het Oldambster piëtisme gewogen door Gerhard Meyer (1655-1718)', *DNR*, 9 (1985) 43-61; F. A. van Lieburg, 'Gerardus van Schuylenburg (1681-1770). Een piëtistisch predikantenleven', *DNR*, 16 (1992) 112-113.

doopt te worden. Hij legde dit probleem voor aan de gebroeders Herman en Gerhard Meyer, beide regionale collega's van hem. Gedrieën kwamen zij tot de slotsom dat de noodzakelijke zuivering van de gemeenten het vereiste dat geen kinderen gedoopt zouden worden van ouders die: a. ongedoopt en onkundig waren; b. wel gedoopt waren, maar geen kennis van God, godsdienst en Doop toonden te bezitten; c. wel enige letterkennis bezaten, maar door hun daden blijkt gaven God en Zijn verbond te verachten; d. felle papisten waren. Uit alles komt naar voren dat dit drietal de vorming van een godvruchtig gemoed en een heilige levenswijze binnen hun Kerk beoogden.

G. Meyer stelde toen een schriftelijk stuk op waarin de visie van het drietal werd beredeneerd, maar waarmee in die tijd verder niets werd gedaan. Ruim dertig jaar later werkte hij de oorspronkelijke schets uit. Het nieuwe produkt liet hij ter beoordeling onder collega's circuleren.

Te zelfder tijd hield hetzelfde probleem de gereformeerde Zwolse predikant Jan Reinier Kelderman erg bezig. Toen hij via zijn collega D. Frantzius te Raalte Meyers manuscript onder ogen kreeg, was dat voor hem een openbaring. Hij drong bij Meyer aan op publikatie en zegde deze zijn hulp daarbij toe. Uiteindelijk wilde Meyer daartoe wel overgaan. Hij vroeg Kelderman zijn boekje door de Utrechtse theologische faculteit te laten approberen. Tijdens de langdurige procedure overleed de schrijver. Zo verscheen pas in 1720 te Utrecht Meyers manuscript onder de titel *De onderwerpen Van Den Heyligen Doop Nader Bepaald*, voorafgegaan door een dedicatie en een zeer lange voorrede van de intussen te Utrecht in het ambt gekomen Kelderman, die de uitgave bezorgde.

In 1723 besloot de Utrechtse provinciale synode onderzoek te doen naar het onjuist lezen van de liturgische formulieren. Dit resulteerde in 1727 hierin dat de gedeputeerden van de synode zich over het Doopformulier verstonden met de vier Utrechtse predikanten A.J. Brakonier, A. van de Putt, Kelderman en J. Vos, alsmede de predikant van Tienhoven G. van Schuylenburg. De synode van het jaar daarop werd geconfronteerd met hun verdediging in gedrukte vorm. In reactie hierop kwam een ware stroom van pamfletten van voor- en tegenstanders uit het hele land op gang. Een absoluut verbod van de Staten van Utrecht om over deze kwestie te (s)preken en te publiceren betekende in 1729 het einde van die theologische strijd.

5.13. *Johan Verschuir*

In paragraaf 4.10. zijn reeds de eerste vier samenspraken uit *De zegepralende Waarheid* van Verschuir aan bod geweest. Dit werk telt in totaal echter negen samenspraken. In de laatste vijf wordt de kritiek die geestdrijvers op de Gereformeerde Kerk hebben, opgepakt en positief verwerkt. Verschuir tekent hierin het diepe verval van zijn Kerk. Hartstochtelijk roept hij zijn lezers op om daarin niet een reden te zien

om die Kerk te verlaten, maar om hun uiterste best te doen om te werken aan haar herstel. Op programmatische wijze geeft hij de wegen en de middelen hiertoe aan. Het is niet te boud om dit geschrift als een typisch nader-reformatorisch traktaat te beschouwen.

5.14. *Boekhandelscontacten*

Het oudst bekende boekhandelscontact tussen de gereformeerde piëtistische en de doperse wereld dateert van 1626. Toen verscheen de eerste druk van Teellincks *Christi Waerschouwinge Om voor te comen Het weeren van onsen Candelaer uyt zyne plaetse* bij de doopsgezinde uitgever Jacob Aertszoon Colom.¹⁰⁰ Het bijzondere van deze editie wordt geaccentueerd door het ontbreken van de auteursnaam op de titelpagina.

Wat zit er achter deze unieke Teellinck-uitgave? In de door hem ondertekende dedicatie maakt de auteur duidelijk dat hij met dit geschrift wil laten zien dat de kennis der waarheid het zaad van de godzaligheid is. Zijns inziens mag de levenswijze van veel gereformeerden dan aanleiding geven tot de laster dat de leer die op de Synode van Dordrecht is vastgesteld, het einde van alle godzaligheid betekent, maar hiermee is de gereformeerde leer wel geweld aangedaan. Tot degenen die zo'n opvatting over de gereformeerde leer koesterden, behoorden juist ook de doopsgezinden. Heeft Teellinck met zijn keuze van Colom als uitgever voorgעהad om in het doopsgezinde kamp begrip te kweken voor de gereformeerde positie en heeft Colom anderzijds dit streven willens en wetens ondersteund?¹⁰¹ Als deze suggestie een kern van waarheid bevat, krijgt deze Teellinck-editie een nog nimmer opgemerkte importantie.

Het succesboek van de vredestdadsburger J. Schabaelje *Lust hof. des Gemoets inhoudende uerscheijden. Geestelike Oeffeningen*, waarvan de eerste editie uit 1635 stamt, is met ingang van 1643 met grote frequentie door gereformeerde uitgevers de wereld ingezonden.¹⁰²

De gereformeerde Rotterdamse piëtistische dichter en schilder Heijmen Dullaert (1636-1684)¹⁰³ liet in 1656 zijn eerste vertaling uitkomen bij de in Rotterdam

100 Op 't Hof, *Bibliografische lijst van de geschriften van Willem Teellinck*, 100.

101 Dit sluit goed aan bij de constatering van D. Visser dat Colom met zijn uitgaven voorhad een toleranter klimaat te scheppen: D. Visser, 'De Geest buiten spel. Jacob Aertsz. Colom, een onorthodox drukker en uitgever te Amsterdam' in: I. B. Horst e.a., ed., *De Geest in het geding. Opstellen aangeboden aan J. A. Oosterbaan ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar* (s.l., 1978) 268-282, i.h.b. 269.

102 Visser, *Broeders in de geest*, I, 354-356; II, 231-244.

103 Z.v.h. en het volgende P.C. A. van Putte, *Heijmen Dullaert. Een biografische studie over de Rotterdamse dichter-schilder; commentaar en taalkundige verklaringen bij zijn gedichten, gevolgd door een fotomechanische heruitgave van zijn dichtwerk* (2 dln; Groningen, 1978) i.h.b. 18, 22-23.

gevestigde doopsgezinde uitgever F. van Hoogstraten. Getuige vele lofdichten hebben zij sindsdien nauwe betrekkingen met elkaar onderhouden. Van Hoogstratens boekhandel was de vaste ontmoetingsplaats van onderling bevriende dichters, die, hoewel tot verschillende denominaties behorend, met elkaar gemeen hadden een diepe geloofsovertuiging, een sterk ethisch besef, een afkeer van dogmatisme en een zekere tolerantie.

Van 1679-1693 was te Amsterdam Johannes Boekholt (1656-1695)¹⁰⁴ als uitgever werkzaam. Zowel zijn uitgeversfonds als zijn eigen geschriften wijzen uit dat hij een vurig aanhanger van het gereformeerde Piëtisme was. Bij hem komt een grote interesse voor de mystiek naar voren. Deze mystieke neiging voerde hem regelmatig in interconfessionele banen. Een van zijn meest belangwekkende tevens belangrijke connecties in dat opzicht was zijn relatie met de doopsgezinde en mystiek georiënteerde dichter en graveur J. Luyken. Het begin van hun zakelijke samenwerking werd gevormd door het door Luyken gegraveerde en door Boekholt in 1679 uitgegeven portret van een van de hoofdvertegenwoordigers van het gereformeerde Piëtisme, de door de Staten-Generaal uit zijn gemeente Sluis verbannen predikant Jacobus Koelman.¹⁰⁵ Luyken werd de voornaamste illustrator voor Boekholt. Onder andere was hij verantwoordelijk voor de gravures in de door Boekholt uitgegeven Nederlandse vertalingen van werken van de Engelse baptist J. Bunyan. In 1691 verscheen bij dezelfde uitgever *Goddelycke liefde-vlammen* van P.I.L.B.C. Minstens een gedeelte van het aanhangsel daarvan is door Luyken geschreven, terwijl het geschrift zelf teruggaat op Luykens *Jezus en de ziel*. In een van zijn voorredes noemt Boekholt Luyken zijn goede vriend.

6. Conclusies

Van de honderden gereformeerde piëtisten in de Nederlanden die een of meer publicaties op hun naam hebben staan, zijn er slechts zeven van wie bekend is dat zij een anti-dopers werk(je) hebben geschreven. Zoals reeds is aangegeven, hoort een van hen, Taffin, formeel in dat rijtje niet thuis.

Bij een van het overblijvende zestal gaat het slechts om twee – kleine – manuscripten: Corneliszoon. Het is vrijwel zeker dat ze nooit in druk zijn verschenen.

104 Z.v.h. en het volgende Alblas, *Johannes Boekholt*, i.h.b. 37, 104-106.

105 Z.v.h. A. F. Krull, *Jacobus Koelman* (Sneek, 1901); W. van 't Spijker, 'Jacobus Koelman (1632-1695)' in: Brienens e.a., *De Nadere Reformatie*, 127-163; F. A. van Lieburg, 'Jacobus Koelman (1631-1695): jeugd en studietijd' in: Brienens e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie*, II, 57-62; C. J. Meeuse, 'Jacobus Koelman (1631-1695): leven en werken' in: Brienens e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie*, II, 63-93.

Ze zullen uitsluitend in handschrift gecirculeerd hebben, waarbij ze, zoals dat toen vaak gebruikelijk was, de nodige keren overgeschreven zullen zijn.

Men vraagt zich af wat de reden is geweest dat de handschriften ongepubliceerd zijn gebleven. Dat Corneliszoon de bestrijding van de doopsgezinde inzichten niet zo relevant zou gevonden hebben, kan het niet geweest zijn. Hij beschouwde de bestredenen immers als de belangrijkste secte. Voor zover ik kan zien zullen twee zaken daarbij een rol hebben gespeeld. In de eerste plaats bedoelde Corneliszoon met zijn pennevruchten uitsluitend Delftse gereformeerden te helpen. Zijn pastorale ervaring had hem geleerd dat zij gezien de lokale situatie dat nodig hadden. Wellicht vreesde hij dat publikatie ertoe zou kunnen leiden dat mensen die vanuit hun directe woon- en werkomgeving zulke hulp konden ontberen, onchristelijk over de doopsgezinden zouden gaan denken en spreken. Onnodige polemiek en verwijdering tussen christenen wilde hij allerm minst. Dit sluit naadloos aan bij de tweede zaak die voor hem een argument geweest kan zijn om niet over te gaan tot publikatie van zijn manuscripten. Hij had een hekel aan de harde woorden en de invectieven die polemiek kenmerkten.

Onder de vijf overblijvende gereformeerde piëtisten zitten er drie, van wie op goede gronden betwijfeld mag worden of de spits van hun polemiek wel tegen de specifiek doopsgezinde ideeën was gericht. In het geval van Gentman, die een zeer werkzaam aandeel heeft gehad in de oorspronkelijk Utrechtse samenwerking tussen orthodoxe doopsgezinden en gereformeerde piëtisten ter bestrijding van het sociniaanse gedachtengoed binnen het Doperdom, is het zonneklaar dat zijn polemiek anti-sociniaans gericht was. Ditzelfde geldt voor Elgersma's strijdschriften. Zijn latere contact met Feddriks bewijst ten overvloede dat het hem ging om de strijd tegen het opkomende Rationalisme. Tenslotte kent Verschuirs werk eveneens een anti-sociniaanse spits, hoewel daarin de bestrijding van de geestdrijverij de eerste plaats inneemt.

De enige gereformeerde piëtist die zich toegelegd heeft op de weerlegging van de typisch doperse inzichten, was Udemans.

A Brakels optreden tegen de doopsgezinden vertoont een complex karakter. Enerzijds was de verschijning van hem en zijn kerkeraad in de doopsgezinde samenkomst naar alle waarschijnlijkheid een onderdeel van het gereformeerde offensief tegen de opkomst van het Socinianisme en van allerlei rationalistische tendensen. Aan de andere kant mist zijn polemiek met Ipes de daarvoor wezenlijke trekken. Men krijgt sterk de indruk dat Ipes een behoudende vermaner is geweest. Wellicht verklaart dit ook het onderhoud dat hij 'door sekere ghelegentheydt' met A Brakel te diens huize heeft gehad. Het is immers niet onmogelijk dat die ontmoeting in hetzelfde kader gezien moet worden als het contact tussen Elgersma en Feddriks. In elk geval noemt Ipes A Brakel 'Seer weerde vriendt'. Uit alles blijkt dat het gesprek niet de gewenste uitkomst heeft gegeven. Heeft Ipes zich provocerend opgesteld? Zijn latere verzoek om een schriftelijke discussie wijst wel in die richting.

Dat de gereformeerde piëtisten niet polemisch ingesteld waren ten opzichte van de doopsgezinden, wordt ten overvloede bevestigd door Ridderus. Hoewel hij aanvankelijk fel op Van Weenigems geschrift over de Doop reageerde, is hij niet ingegaan op de aandrang van velen om een afzonderlijke bestrijding van B. van Weenigems inzichten in het licht te geven.

Minstens evenveelzeggend als het geringe aantal echte polemisten is het feit dat de belangrijkste vertegenwoordigers van het gereformeerde Piëtisme zich allen zonder uitzondering onthouden hebben van speciale bestrijding der doopsgezinden in druk. Teellinck, Voetius, Koelman, Van Lodensteyn, W. à Brakel en Witsius hebben zich primair toegelegd op het ontwikkelen en het bevorderen van een calvinistische interne en externe vroomheid. Zij waren hierbij wel zo gereformeerd, dat zij deze leer verdedigd hebben tegenover Rooms-katholicisme, Remonstrantisme, Labadisme en Cartesianisme en hiermee de strijd hebben aangebonden. Merkwaardig genoeg ontbreekt het Doperdom als afzonderlijk bestreden front bij hen. Wat zat hierachter?

Men kan erop wijzen dat de doopsgezinden getalsmatig niet zo veel voorstelden als de rooms-katholieken, dat zij wegens hun inzichten aangaande de overheid geen dreiging vormden voor de positie van de Gereformeerde Kerk in het algemeen noch voor de positie van de contraremonstranten binnen die Kerk in het bijzonder zoals de remonstranten, dat zij niet zoveel aantrekkingskracht op gereformeerde lidmaten hadden als de separatistisch ingestelde labadisten en dat zij bij lange na niet zulke enorme dynamietladingen onder de fundamenten van de gereformeerde en zelfs algemeen christelijke leer legden als de cartesianen, maar al deze verklaringen gaan ook op voor de 'gewone' gereformeerden. Toch hielden dezen zich over het algemeen meer met de anti-doperse polemieken bezig dan hun piëtistische broeders. Het kan niet van vooringenomenheid getuigen als de verklaring wordt gezocht in het wezen van het gereformeerde Piëtisme, namelijk de vroomheid. De Nederlandse calvinistische piëtisten ontwaarden bij de doopsgezinden zoveel elementen van bijbelse en authentieke vroomheid, dat zij zichzelf in hen herkenden en er daarom weinig of geen behoefte aan hadden om polemieken met hen te bedrijven. Deze geestelijke herkenning vormt het grondpatroon van de calvinistisch piëtistische houding jegens de doopsgezinden.

Uiteraard bestonden er aan deze sympathie in distantie grenzen. Was er plaatselijk of regionaal sprake van een offensief en aanstootgevend optreden van een doopsgezinde leraar en/of een onmiskenbare groei van het Doperdom, dan kroop het gereformeerde bloed bij de piëtisten toch weer waar het niet gaan kon. In dit licht wordt niet alleen de anti-doperse polemieken van Corneliszoon, A Brakel en Udemans begrijpelijk, maar ook het onderlinge verschil daartussen. Udemans' lokale doopsgezinde tegenhanger De Knuyt was een ijverig voorvechter van de doperse principes, die de openbaarheid allerminst schuwde. Behalve in de reeds genoemde godsdienstdisputen van 1606 en 1609 had hij een actief aandeel in dat van

1617 te Sommelsdijk. De door hem in 1615 betoonde burgerlijke ongehoorzaamheid te Aardenburg, waar hij tegen een uitdrukkelijk verbod van de magistraat in een doopsgezinde samenkomst leidde, getuigt bepaald niet van een inschikkelijke of defensieve instelling. Voor Udemans was er dan ook heel wat meer reden dan voor Corneliszoon om de publiciteit te zoeken. Dit zelfde geldt voor A Brakel. Ipes vroeg zelf om polemieken. Bovendien kon A Brakel zich in een publikatie openlijk verweren tegen laster die over hem rondgestrooid werd.

Toen vanaf het midden van de zeventiende eeuw rationalistische denkbeelden binnen het Doperdom gestaag veld wonnen, werd een andere en veel principiëlere grens aan de calvinistische piëtistische sympathie voor het Doperdom overschreden. De piëtisten zagen in – wellicht kan beter gezegd worden: voelden aan – dat die ontwikkeling niet slechts levenbedreigend voor de gereformeerde Orthodoxie, maar ook voor de calvinistische orthopraxis was. Vandaar de relatieve opbloei van de polemieken, in welk kader de desbetreffende werken van Gentman en Elgersma passen.¹⁰⁶

Aan de laatste gereformeerde piëtistische bestrijding van het Doperdom, die van Verschuier, zijn twee dingen af te lezen. In de eerste plaats heeft het Rationalisme in de jaren twintig van de achttiende eeuw zijn betekenis als front niet verloren. In de tweede plaats wordt de supraconfessionele mystiek van Bourignon als een nog gevaarlijker want verleidelijker zaak bestreden. Hoewel dit laatste ook wel elders van toepassing zal zijn geweest, ging dit in het bijzonder op voor de provincie Groningen, waar in die tijd allerlei vormen van Mystiek hun duizenden versloegen.

Dat de vrome instelling en de hieruit voortvloeiende herkenning en erkenning de verklaringssleutel vormen voor het geringe aandeel dat de gereformeerde piëtisten hadden in de doperse bestrijding, wordt bevestigd door de in paragraaf 5 bijeengebrachte gegevens. Aan Taffin, Teellinck, Trigland, De Swaef, Gentman, de voor- en nageschiedenis van Meyers *De onderwerpen Van Den Heyligen Doop Nader Bepaald* en Verschuier blijkt dat de calvinistische vroomheidsstrevers zich zowel in de zeventiende als de achttiende eeuw de doperse kritiek op de wereldse leefwijzen en op het niet of althans onvoldoende uitoefenen van de tucht ter harte hebben genomen. Dit is een opvallend verschil met de overige gereformeerden. Dezen wilden de redelijkheid van het doperse verwijt niet erkennen. Ik geef twee voorbeelden. De Middelburgse predikant en collega van Teellinck H. Faulkelius schrijft tegen het einde van de dedicatie in zijn *Babel* (1621):

106 In dit zelfde kader passen ook het optreden en het polemisch traktaat van de Middelburgse predikant Jacobus Leydekker uit de jaren 1700-1701 tegen zijn doopsgezinde lokale collega Adriaan van Eeghem. Dat die in deze bijdrage niet aan de orde komen, wordt veroorzaakt door het feit dat ik er niet zeker van ben dat Leydekker een echte piëtist was.

Wy moghen ons roemen inden Heere (tegen den ydelen roem van dese lieden) datmen onder den ghenen/ die belijdenisse doen van de ware Ghereformeerde leere/ oock veel duysenden vindt die haer gheloove met een stichtelick leven vercierden/ also dat liefde/ trouwe/ oprechticheyt/ Godtvruchticheyt/ niet en zyn van ons tot dese lieden overgelopen ende onse gemeente verlaten. Zijnder nu eenighe die ergernisse gheven/ men moet ons niet toeschryven al wat opentlick inde steden gheschiet/ om dat wy de openbare Predick-stoelen in hebben: want sy en zijn niet alle vanden onsen/ die inden steden woonen. Ende al ist dat oock sommige die inde ghemeynten zijn/ erghernissen gheven (ghelyck oock onder haer zijn) wy en verdedighen sulcke niet/ maer straffense na behooren.

Deze passage kent een heel andere strekking dan de Teellinck-citaten die in paragraaf 5.2. aangehaald zijn.

Op last van de synode van Noord-Holland stelden de predikanten A. van Doorslaer en P. Austro-Sylvius een bestrijding van de doperse dwalingen op, die in 1637 verscheen onder de titel *Grondige ende Klare Vertooninghe van het onderscheydt in de voornaemste Hooft-stucken der Christelijcker Religie/ Tusschen De Gereformeerde ende de Weder-dooperen*. In hun voorrede geven zij min of meer in de trant van Faukelius te verstaan:

Is't dan noch soo, datter onder de Belijders van de Waerheyt gevonden werden, die de genade onses Godts veranderen in ontuchtigheyt; in voeghen, datter zyn selfs onder de Gereformeerde, die ('t welck wy beclaghen) niet waardighlijck hare Christelijcke Belijdenisse wandelen: soo moet men nochtans sich daer aen niet ergheren. Om dat sulcx ontstaet, niet uyt de nature van de Waerheyt, ofte Leere, die sy belijden, maer uyt de verdurventheyt van de Belijders selve: ende soodanigh een oncruydt spruyt, niet, uyt het goede zaedt van Godes H. Woordt, maer uyt den Sathan, den vyandt, die dat selve weet te zaeyen in den Acker des Heeren; die doch daer van niet en sal bevrijdt zijn voor den jonghsten dagh, op welcken de Engelen Godts alle ergernissen eens voor al vergaderen, ende uyt sijn Koninghrijcke wegh doen sullen.

De gereformeerde piëtisten ontkenden de dogmatische waarheid van het laatste niet, maar zij trokken een tegengestelde conclusie. Juist omdat zij een heel eind met de doperse kritiek mee konden gaan, zagen zij in de gecritiseerde wantoestanden oorzaken om een nadere reformatie van de Gereformeerde Kerk ter hand te nemen. Hier kunnen Taffin, Teellinck, Meyer, Kelderman en Verschuier worden genoemd. In het desbetreffende werk van de laatste blijkt zijn reformatieprogramma het antwoord te zijn op de doperse en mystieke kritiek op de Gereformeerde Kerk. Kennelijk kan het intrinsieke verband tussen beide niet openbaar worden.

Deze positieve verwerking van het doperse ongenoegen doet de vraag rijzen of er geen nauwe contacten hebben bestaan tussen representanten van beide hier bedoelde stromingen. De vorige paragraaf geeft aan dat dit inderdaad in elk geval vanaf het midden van de zeventiende eeuw het geval is geweest. De voorbeelden van Grindal en Sibersma en de gereleveerde contacten in het kader van de boekhandelswereld zijn illustratief voor wat de devotionele banden betreft. De coöpera-

tie die om die zelfde tijd in Utrecht begon en tot in de volgende eeuw in Friesland te Grouw bij Elgersma werd voorgezet, lijkt op het eerste gezicht meer te maken te hebben met het altijd in de geschiedenis aanwezige facet van conservatief verzet tegen nieuwe ontwikkelingen in de theologie. Bij nader toezien blijken echter alle betrokken gereformeerden piëtisten te zijn, zodat het niet gewaagd is om te veronderstellen dat de devotionele (h)erkenning over en weer de voedingsbodem daarvan vormde.

Elgersma komt er openlijk voor uit dat hij zijn strijdschrift de wereld inzendt, nadat bepaalde doopsgezinden bij hem lange tijd over zijn tegenstander Foekes hebben geklaagd.¹⁰⁷ Zijn polemieek was derhalve onder andere het gevolg van positieve directe betrekkingen. Sibersma, een andere Friese predikant, blijkt deze in die tijd ook veelvuldig gehad te hebben. Zoals gereleveerd is, heeft naar alle waarschijnlijkheid zelfs het contact tussen A Brakel en zijn tegenstander Ipes positieve kanten gekend. Hieruit mag geconcludeerd worden dat de vriendschappelijke banden tussen doopsgezinden van de oude stempel en gereformeerde piëtisten in Friesland nauwer zijn geweest dan elders en het ook langer hebben uitgehouden. Er is dan sprake van een paradox: de grote mate van polemieek werd veroorzaakt door de innigheid van de betrekkingen.

Deze laatste stelling kan worden geïllustreerd aan de hand van Ridderus. Waarom reageerde hij zo heftig? Omdat hij Van Weenigem had leren kennen als metgezel zowel in de bestrijding van de sociniaanse inzichten als in het streven naar vroomheid.

Evenals het Doperdom viel het Nederlandse Calvinisme vanaf het midden van de zeventiende eeuw in twee blokken uiteen. Hier speelde niet zozeer de tegenstelling tussen conservatisme en rationalisme zoals bij het Doperdom, maar veelmeer die tussen Voetianisme en Coccejanisme¹⁰⁸. Deze scheiding heeft ook het gereformeerde Piëtisme niet onberoerd gelaten. In de lijn van hun voorman G. Voetius¹⁰⁹ waren de meeste voetianen min of meer op de vroomheid gericht. Daarentegen kenden de aanhangers van J. Coccejus een aparte stroming: die der bevindelijke coccejanen. Het grote praktische verschil tussen de voetiaanse en de coccejaanse piëtisten was dat de laatsten veel minder wettisch en stringent waren dan de eersten. Zo gezien kwam de vroomheid van de coccejaanse piëtisten veel dichterbij de buurt van die van bevindelijke doopsgezinden dan die der piëtistische voetianen. Een sprekend voorbeeld hiervan is Sibersma. Hij onderhield nauwere relaties met doopsgezinden dan welke andere gereformeerde piëtist ook.

107 Hylkema, *Reformatours*, I, 186 noot 229.

108 Zie hiervoor Op 't Hof, 'De verschillen tussen voetianen en coccejanen'.

109 Z.v. diens piëtistische ligging W. van 't Spijker, 'Voetius practicus' in: Van Oort e.a., ed., *De onbekende Voetius*, 242-256.

Zoals de vroomheid van de voetiaanse predikanten vele doopsgezinden in de stad Utrecht in de jaren vijftig en zestig ertoe bewoog om de overgang naar de Gereformeerde Kerk te maken,¹¹⁰ zo heeft in de eerste helft van de achttiende eeuw het in de Groninger Gereformeerde Kerk vigerend Piëtisme vele mennisten dezelfde gang doen maken, terwijl in de tijd daarvóór in deze provincie de doopsgezinde vroomheid nog grote aantrekkingskracht op ernstige gereformeerden had uitgeoefend.

Hoe is het nu met de eerste helft van de zeventiende eeuw gesteld? Directe persoonlijke contacten zijn uit deze periode – nog? – niet bekend. In ieder geval gelden voor deze tijd de geestelijke herkenning van de doopsgezinde vroomheid door de gereformeerde piëtisten en hun aan de doperse kritiek ontleende motivering voor hun eigen binnenkerkelijk streven naar praktijk der godzaligheid en nadere reformatie. Hier staat aan de doopsgezinde kant in ieder geval Walles tegenover. Volgens Kühler zou hij onder invloed van de gereformeerde Perkins zijn geraakt.¹¹¹ Uitgerekend nu durft schrijver dezes niet zover als Kühler te gaan. Het is onmiskenbaar dat Perkins en nog meer Westermannus van grote betekenis zijn in Walles' oeuvre. Kühler ziet echter het apologetische verband, waarin die twee gereformeerden voorkomen, over het hoofd. Bovendien ontbreekt iedere aantijging van die gereformeerde invloed van de kant van Walles' opposenten. Toch zijn er argumenten om aan te nemen dat er meer aan de hand was dan opportunisme en tactiek. Een van de voornaamste hiervan is dat de twee desbetreffenden niet zomaar gereformeerden, maar gequalificeerd gereformeerden, namelijk uitgesproken piëtisten waren. Walles' uitspraak dat hij hetzelfde beoogde als Westermannus moet dan ook serieus worden genomen. Mijns inziens bewandelt de huidige onderzoeker de veiligste weg als hij stelt dat doopsgezinden als Walles omgekeerd in gereformeerde piëtisten geestverwanten herkenden en waardeerden.

De voorgaande conclusies lopen prachtig parallel met de resultaten van het recente onderzoek naar het gereformeerde Piëtisme. Er is steeds meer oog voor gekomen dat dit geen theologische maar een devotionele stroming is geweest¹¹². Weliswaar was zij als zodanig confessioneel bepaald, maar het leven bezat voor haar toch een zekere meerwaarde boven de leer. Dit wordt vooral manifest in haar openlijke waardering van de vroomheid van aanhangers van andere confessies. Zo doet zich het merkwaardige feit voor dat de calvinistische piëtisten hoge achting hadden voor bepaalde devoten uit de rooms-katholieke traditie, met name voor Thomas a Kempis. Zij gingen hierin zelfs zover dat een man als Voetius de aanwezigheid van godzaligheid bij contemporaine rooms-katholieken en remonstranten erkende en apprecieerde.

110 Vergelijk J.C. Trimp, *Jodocus van Lodensteyn: predikant en dichter* (Kampen, 1987) 60.

111 Kühler, *Geschiedenis van de Doopsgezinden in Nederland*, II, 135.

112 Op 't Hof, 'Studie der Nadere Reformatie', 49.

De wijze waarop dit door de gereformeerde piëtisten – achteraf – werd gelegitimeerd, laat zien dat zij geen afbreuk wensten te doen aan hun eigen dogmatische positie en verworteling. Zij waren van oordeel, dat de door hen gewaardeerde vromen uit andere confessionele kampen onbewust in de kern gereformeerd waren! Mag een zekere openheid voor de vroomheid van andersdenkenden hun niet ontzegd worden, indifferentisme was hun ten enenmale vreemd.¹¹³

Tegen de achtergrond van deze spanningsvolle relatie tussen leer en leven moet de zeer bescheiden bestrijding van de doopsgezinden tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw en de aanwakkerende polemiek tijdens de tweede helft daarvan door de calvinistische vroomheidsstrevers gezien worden.

7. These

De (h)erkenning door gereformeerde piëtisten en doopsgezinden van elkaars spiritualiteit tijdens de Republiek veronderstelt een identieke instelling, die meer is dan het produkt van tijdelijke omstandigheden of historische ontwikkelingen. Er is sprake van overeenkomst in geaardheid. Het zijn twee gestalten van reformatorische vroomheid die nog het best met de term 'Piëtisme' aangeduid kan worden.

Het heeft alle zin deze these historisch te specificeren. Het Doperdom is veel ouder dan het gereformeerde Piëtisme, dat eerst in 1588 traceerbaar wordt.¹¹⁴ Hoe zit het met de relatie tussen dopersen en de Gereformeerde Kerk in wording? De gegevens die hierover bekend zijn, doen het beeld van vrij open grenzen ontstaan. De verhoudingen waren behoorlijk ongedifferentieerd en diffuus. Hiervoor zijn uiteraard diverse redenen aan te wijzen, maar de devotie is daarvan geenszins de minste. De gemeenten onder het kruis in eigen land en de vluchtelingengemeenten in het buitenland leefden – uiteraard – bij de gratie van een sterk doorleefd geloof van de leden. Een vrome leefwijze was min of meer een vanzelfsprekendheid. De tucht werd streng toegepast. Zo'n klimaat had devotioneel gezien een behoorlijke aantrekkingskracht op dopersen.¹¹⁵

113 Z.v. deze en de vorige alinea W.J. op 't Hof, 'Gisbertus Voetius' evaluatie van de Reformatie. Een voorlopig onderzoek', *Theologia Reformata*, 32 (1989) 239-242; W.J. op 't Hof, 'Roomskatholieke doorwerking binnen de Nadere Reformatie. Een eerste algemene verkenning', *DNR*, 15 (1991) 73-120. Vissers opmerking dat de kring van Vredestad zich in haar teruggrijpen naar de middeleeuwse Mystiek fundamenteel onderscheidde van de theologische oriëntatie van de hervormingsstroming der Nadere Reformatie berust derhalve op een grondig misverstand: Visser, *Broeders in de geest*, I, 452. Dat beide stromingen dat doen, is een argument te meer voor de these die in de volgende paragraaf uiteengezet wordt.

114 Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 613-616.

115 Vergelijk S. Cramer en F. Pijper, ed., *Bibliotheca reformatica neerlandica* (10 dln; 's-Graven-

Toen de Gereformeerde Kerk evenwel de plaats van de Rooms-katholieke Kerk als publieke Kerk ging innemen en de toenemende confessionalisering zich liet gelden, veranderde wellicht langzaam, maar toch wel zeker het gehalte van de gereformeerde gemeenten. Dit proces maakte de scheidslijnen steeds evidentier, zodat Doperdom en de Gereformeerde Kerk twee blokken werden, die in plaats van in elkaar over te lopen, nu alleen nog maar tegen elkaar stootten. Die zelfde ontwikkeling maakte echter ook binnen de Gereformeerde Kerk de weg vrij voor het ontstaan van het Piëtisme. Historische en geografische omstandigheden zorgden er wel eens voor dat het ook tussen dit Piëtisme en het Doperdom tot botsingen kwam waar de stukken vanaf vlogen, maar gewoonlijk verhielden deze twee grootheden zich meer als kussens tot elkaar. Dit geldt althans voor het Doperdom dat zich niet in liet palmen door tendensen in de richting van Rationalisme of indifferente Mystiek.

Met ingang van de tweede helft der zeventiende eeuw nam het aandeel dat vertegenwoordigers van deze behoudende richting in het geheel van het Doperdom hadden, zienderogen af. In de achttiende eeuw verwerden zij van minderheid tot randverschijnsel. Een zelfde proces maakte het Piëtisme binnen de Gereformeerde Kerk gelijktijdig door. Het voorspelbare gevolg hiervan was enerzijds dat de behoefte om te polemiseren helemaal wegviel en anderzijds dat men in toenemende mate een geestelijke eenheid ervoer.¹¹⁶ Deze ontwikkeling vormt op haar beurt weer een verklaring voor het feit dat vele doopsgezinden overgingen naar de publieke Kerk.¹¹⁷

8. Desiderata

Naar ik hoop heeft het voorgaande de wenselijkheid van verder onderzoek naar de verhouding tussen Doperdom en gereformeerd Piëtisme aangetoond. Ik wil er dan ook een stevig pleidooi voor voeren dat onderzoekers van beide stromingen die relatie in hun werk – gaan – betrekken. Met het oog hierop wil ik enige zaken

hage, 1903-1914) II, 258 noot 1; E. Hofman, *Liedekens vol gheestich confoort. Een bijdrage tot de kennis van de zestiende-eeuwse Schriftuurlijke lyriek* (Hilversum, 1993) 39-42, 162-247; O. Boersma, *Vluchtig voorbeeld: de nederlandse, franse en italiaanse vluchtelingenkerken in Londen, 1568-1585* (s.l., 1994) 52, 134-136, 258.

¹¹⁶ Vergelijk Wumkes, *De Gereformeerde kerk in de ommelanden*, 41-42.

¹¹⁷ Het is tekenend voor de blinde vlek op het netvlies van de doopsgezinde onderzoekers dat zij de piëtistische factor over het hoofd gezien hebben; zie bij voorbeeld Van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland*, 180; S. Groenveld, 'Doopsgezinden in tal en last. Nieuwe historische methoden en de getalsvermindering der Doopsgezinden, ca. 1700-ca. 1850', *Doopsgezinde Bijdragen*, nieuwe reeks, 1 (1975) 99-104.

aangeven, waarop de toekomstige bestudering zich zal kunnen richten, of waaraan zij in elk geval niet voorbij mag gaan.

In de eerste plaats dient de samenwerking tussen doopsgezinden van de oude stempel en gereformeerde predikanten zoals deze aan het einde van de jaren vijftig van de zeventiende eeuw te Utrecht gestalte kreeg en vervolgens elders in de Republiek voortgezet werd, tot op de bodem uitgezocht te worden, met name naar de kant van de vraag in hoeverre gereformeerde piëtisten bij dat proces betrokken waren.

In de tweede plaats is een diepgaande vergelijking op haar plaats tussen de verhouding doopsgezinden – piëtistische voetianen en de relatie doopsgezinden – bevindelijke coccejansen.

In de derde plaats is er behoefte aan een omzichtig uitgevoerd onderzoek naar het mogelijk piëtistische motief van de vele doopsgezinden die in de tweede helft van de zeventiende eeuw en vooral in de achttiende eeuw overgingen naar de Gereformeerde Kerk.

Gereformeerden en doopsgezinden

Van concurrentie tot gedwongen acceptatie

‘Anghaende die conventiculen der Wedderdöperen, dewile up den gemeinen landessdach die E. E. heren sinnen angesocht umme den Mennisten ehre bijeinkumsten unde exercitien tho verbieden, und sie solckes dan tho dohnnde belovet, *doch biss hertho nit darup erfolget* (curs. W.B.), resolvert synodus, dat die vörgenomde gecommitterden uth ein jeder classe suclkes wedderum bij die heren versoecken, dat den Wedderdöperen ehre exercitien einsdeel vörbaden, anderdeels rigerose executie bij die ungehorsamen mochte geschien’. Hervormde synode te Appingedam in 1604. Reitsma/Van Veen, *Acta*, 83.

Foar myn kollega-undersiker op it mêd fan de Reformaasje Alastair Duke

Inleiding

In 1679 maken de leden van de classis Oldambt in de provincie Groningen de balans op van het kerkelijke leven in hun classis. Naast tevredenheid over de prediking, de visitatie en de catechese zijn er ook tal van klachten. Er zijn nu in alle plaatsen schoolmeesters, maar velen zijn onbekwaam voor hun functie; niet in alle plaatsen is de school ook geopend. ‘Mennonisten, oock selfs Ucowallisten, werden in menigthe gevonden; zijn oock al insolent’. Er zijn geen ‘paapse reliquieën’ en roomse kerkvoogden, behalve het oude exempel van Onstwedde. De profanatie van de sabbat is groot en ‘steijgerende’, vooral door het tappen in de herberg in Pekela en Nieuweschans. Dat gebeurt ook in andere plaatsen, in het bijzonder door de mennonieten. De broeders willen in Westerwolde een plakkaat tegen de sabbatsontheiliging met name in verband met de meibomen. Apostaten van de gereformeerden worden met censuur bestraft.¹

‘Overall voor het grijpen en toch moeilijk te benaderen is de doopsgezinde factor in de Nederlandsche beschaving’.² Huizinga’s bekende constatering (1941) is maar ten dele waar. Een historicus weet dat vooral archiefwerk de mogelijkheid biedt nieuwe gegevens over de verhouding tussen gereformeerden en doopsgezinden van

1 RAG, notulen visitatie classis Oldambt d.d. 8 juli 1679. Gelet op het belang van de visitatie-verslagen heb ik in dit artikel veel letterlijk uit die bron overgenomen.

2 J. Huizinga, ‘Nederland’s beschaving in de zeventiende eeuw’, in idem, *Verzamelde Werken*, II (Haarlem, 1948) 453.

verschillende signatuur te vinden, zoals blijkt uit de voorbeelden waarmee ik mijn verhaal begon.³ In deze bijdrage beperk ik mij voornamelijk tot de verhouding tussen de gereformeerden van de publieke en geprivilegieerde kerk en de mennisten in Groningen en de Ommelanden in de zeventiende en achttiende eeuw, deels op basis van nieuwe archivalische gegevens. De mennisten zelf zien we voornamelijk door de ogen van de gereformeerden, daartoe gedwongen door het eenzijdige, gereformeerd gekleurde bronnenmateriaal.

Dopers en gereformeerden braken beiden in de zestiende eeuw met de katholieke kerk. Hoe katholieken dachten over beide ketterijen is bekend. In de zeventiende eeuw blikte een clandestiene missiepater in de Ommelanden, de Jezuïet Franciscus Mijleman (1610-1667) terug op de godsdienstige ontwikkelingen in de Nederlanden in de zestiende eeuw. In 1559 waarschuwde Filips II de inwoners van de Lage Landen de rooms-katholieke religie onbevlekt te bewaren en te beschermen. Tot zijn verdriet constateerde de missiepater het tegendeel:

Ondertusschen vloog het vyer der ketterijen – opgestoockt door de oproerige nevelachtige noordwind van Luther, Calvijn, Menno, apostaten van de roomsche religie ende monsters van ondeugden – ter daecken en vensteren uut in de landen van Duytsland, Vranckrijck, Engeland.

Ende de voncken werden verspreijt, oock in de Nederlanden, door uutheemsche geesten, die op een stroijwisp hier quamen aendrijven ende nederslaen ende ten deele in haere landen uutgegeesselt, ofte de justitie ende de galge ontkloopen waeren, ende niet en hadden te verliezen.⁴

Deze pater geeft natuurlijk zijn eigen visie op de godsdienstige ontwikkelingen in de Lage Landen. Hij had zijn verboden status te danken aan de godsdienstige en politieke ontwikkelingen in de zestiende eeuw. Opstand en Reformatie leidden ertoe dat er een Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was ontstaan, die een bevoorrechte en publieke gereformeerde kerk kende. Sedert de Reductie van 1594 behoorden Stad en Ommelanden eveneens tot de Republiek en konden de vele ballingen die het land hadden moeten verlaten terugkeren. Ook in deze gebieden kon begonnen worden met de opbouw van de gereformeerde kerk. Voor de Reductie waren de gereformeerden en de mennisten de verdrukte partij, na 1594 vormden de gereformeerden de bevoorrechte kerk, die een *modus vivendi* moest zien te vin-

3 Een belangrijk desideratum lijkt mij een studie naar de geschiedenis van de doopsgezinden in de zestiende en zeventiende eeuw in Friesland, Groningen en Oost-Friesland, waarbij serieel alle archieven, ook die van kerkeraden, classes en synodes, worden bestudeerd om de dopers in kaart te brengen. Een goede manier om doopsgezinden te achterhalen is fundamenteel genealogisch onderzoek, zoals onlangs is aangetoond.

4 A. Pathuis, 'Het handschrift "Ommelands Eer" van pater Franciscus Mijleman S.J. missionaris der Ommelanden, 1639-1667', *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 7 (1965) 39.

den met de talrijke mennisten en joristen en de katholieken van de eeuwenoude moederkerk. Hoe was de verhouding tussen de gereformeerden en Menno's volk?

Gereformeerden en wederdopers in Stad en Lande

De bevoorrechte gereformeerde kerk

Tien jaar na de invoering van de publieke kerk vergaderen in 1604 de leden van de hervormde synode in Appingedam. De notulen van die bijeenkomst laten zien dat de opbouw van de gereformeerde kerk moeizaam verliep. De synode dringt bij de Staten aan op het verbieden van de conventikels van de wederdopers, maar in de praktijk gebeurt er niets. Veel schoolmeesters onderwijzen de jeugd niet in de beginselen van de ware gereformeerde religie. Kosteren en schoolmeesters moeten 'membra ecclesiae' zijn, maar in vele plaatsen zijn ze katholiek of mennist. De kerkvoogden moeten ook lidmaat zijn, of ten minste 'fautores', begunstigers van de gereformeerde religie. Op bruiloften wordt vaak onstichtelijk gehandeld. De huwelijken worden vaak op onoirbare wijze gesloten. Bij de redgers ten plattelande worden velen aangetroffen 'de vianden der waren religion sint'. In Westerwolde zijn in de meeste kerken nog altaren en beelden die herinneren aan de paapse superstitie. Kermissen maken soms het preken onmogelijk. Een waarzegger moet uit het land gebannen worden. Verschillende dorpen hebben geen predikant. Er zijn veel klachten over het collatierecht of *jus patronatus*; de synodeleden signaleren vele 'abusen und fraudatie'. Niet alleen gewone kerkvoogden zijn papist of mennist, maar ook gasthuisvoogden.⁵

Deze klachten van de broeders van de gereformeerde synode zijn niet aan tijd en plaats gebonden in de Republiek. De calvinisering verliep ook in de Ommelanden niet snel. In 1641 en 1647 bijvoorbeeld kwamen er pas kerkeraden in Uithuizermeeden, Usquert, Westerwijtwert, Onderwierum, Noordwolde en Kantens (in Stedum waren geen ouderlingen gedurende de jaren 1698-1747).⁶ Ds. Hiddingius van Stitswert werd door de classis Middelstum in 1620 berispt, omdat hij geen Heilig Avondmaal vierde. De *pastor loci* verontschuldigde zich door te wijzen op de dood van 'etlycke van sijn ledematen', waardoor er te weinig lidmaten waren voor het vieren van het Avondmaal. In 1616 namen in Weiwert 14 lidmaten deel aan het Avondmaal, in 1681 was dit aantal opgelopen tot 55. In Westerwijtwert waren er

5 J. Reitsma en S.D. van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, zevende deel, Groningen (Groningen, 1898) 82 vlg. en verder register sub voce.

6 G.A. Wumkes, 'Ecclesiastica Omlandica', *Groninger Volksalmanak* (1917) 136.

in 1642 10 mannelijke lidmaten, in 1719 waren hier in totaal 52 lidmaten die deelnamen aan het sacrament van brood en wijn.⁷ Volgens de classicale verslagen was de onwetendheid van de gemeenteleden ook groot, omdat de schoolmeesters vaak hun plicht verzuimden.⁸ Kerkelijke gremia klagen graag over de geringe kerkgang in de verschillende dorpen. Gaan de dorpelingen wel ter kerke dan nog zijn de broeders van de kerkelijke vergaderingen niet tevreden, want ze vermoeden dat kerkgangers vooral komen om na afloop van de dienst de berichten over de boelgoeden en verhuur en verkopen van landerijen aan te horen, die door de koster worden voorgelezen.⁹ Wie 'ecclesiastica omlandica' sprokkelt uit de archieven, zal vele van dergelijke voorbeelden kunnen vinden.

Bij twee problemen sta ik even stil, omdat die de godsdienstige ontwikkelingen in Stad en Lande en de verhouding tussen gereformeerden en mennisten zo diepgaand hebben beïnvloed. In de eerste plaats is er namelijk een grote continuïteit met de middeleeuwen ten aanzien van de benoeming van de voorgangers. In de middeleeuwen werden de pastoors benoemd door de plaatselijke grootgrondbezitters. Na de Reductie wijzigde die situatie zich in de Ommelanden niet. De hervormde predikanten werden ook nu benoemd door de grootgrondbezitters. Al waren zij katholiek, zij hadden niettemin het *ius patronatus*. Gedurende het gehele *Ancien Régime* zou dit patronaatsrecht een bron van conflicten zijn.¹⁰

In de tweede plaats dient voor een goed begrip van de kerkelijke ontwikkelingen het ook door de gereformeerden zelf destijds gehanteerde onderscheid tussen lidmaten en liefhebbers. Een lidmaat van de gereformeerde kerk kon deelnemen aan het Avondmaal. Dat impliceerde dat hij of zij bereid was zich te plaatsen onder de *exercitia disciplinae ecclesiasticae* ofwel de kerkelijke tucht. Liefhebbers of fautores gingen wel ter kerke, maar wilden of konden geen lidmaat worden. Zij vielen dus niet onder de kerkelijke tucht en zij namen geen deel aan het Avondmaal.¹¹ Dit verschil

7 Gegevens ontleend aan G.A. Wumkes, 'Oud Ommelander Nachtmal', *Groninger Volksalmanak* (1915) 123, 142.

8 Gravamen van classis Groningen op de synode van 1667: 'Nadien overal grote onwetendheid in 't stuck van religie wordt bespeurd...waervan de oorsaeck is de sobere onderwijnsinge der Jonge Jeugd'. Aangehaald bij G.A. Wumkes, 'Ommelander schoolwezen tijdens de Republiek', *Groninger Volksalmanak* (1912) 72.

9 Wumkes, 'Ecclesiastica Omlandica', 138.

10 De gereformeerde Appingedammer Doede van Amsweer was een fel criticus van het heersende patronaatsrecht. 'Dat ius patronatus is oock dat gheringste niet, dat ons de goede voortganck des gheboutes belettet. Nostri nobiles behoorden wal tho zijn (ghelijck de Name metbrengh) Collatores et patroni Ecclesiarum, overst moghen beter heten ablatores et destructores'. Doede van Amsweer, *De praepositis Reformatis* (Groningen, 1611) 150.

11 In Bierum namen in 1657 5 tot 6 personen deel aan het Avondmaal. Hierover werd in de classis Loppersum geklaagd. Niettemin kunnen er veel meer liefhebbers in de kerkbanken hebben gezeten. RAG, Classis Loppersum, d.d. 4-9-1657.

tussen lidmaten en liefhebbers verklaart het aanvankelijke ambivalente karakter van de gereformeerde kerk: enerzijds een kleine Gideonsbende, die zich een plaats had verworven dankzij een lange strijd tegen Spanje en 'Rome' en die een Avondmaalsgemeente wilde vormen en anderzijds een geprivilegieerde en publieke kerk, die aan lidmaten en weifelende liefhebbers een plaats bood.¹²

In 1656, dus twee generaties na de Reductie, lezen we over de inwoners van Opende dat zij niet bereid zijn het altaar te verwijderen uit de plaatselijke kerk: 'Tot Opende is een altaer daarover d' inwoonders ijveren om t' behouden'.¹³ De dorpelingen in Opende waren geen uitzonderingen in de Ommelanden. Ook al zou de gereformeerde kerk in Stad en Lande steeds meer mensen aan zich weten te binden en zou zij in de loop van de zeventiende eeuw uitgroeien tot de bevoorrechte volkskerk, lange tijd echter omvatte zij slechts een minderheid van de gehele bevolking.¹⁴ In dat perspectief moeten we ook de talrijke maatregelen tegen de katholieken, mennisten en andere varianten van het Christendom zien.¹⁵

De mennisten

De al genoemde missiepater Mijleman heeft – uiteraard in het kader van zijn apologie – ook een beschrijving gegeven van een voor de dopers traumatisch geworden gebeurtenis, namelijk de Munsterse variant in de Ommelanden zelf in 1535.

Daar was een onder hen, genoemd Harman Schoenmaker van 't Zand. Dese wierp hem selven op als voor den regten propheet, den waaragtigen messias, die ze alle verlossen wilde, ja voor den Vader selve; ende leijde hem zelve op een bedde, boven naakt tot den halven lijve, alwaar ook een tonne biers lag, daaruijt dat hem tot dikmaals te drinken getapt wierd, want hij was seer dorstig, overmits dat hij sommige dagen lang als een dronken zwijn op 't bedde liggende met luijder stemmen en wonderlijk gebaar onder andere woorden seer schrikkelijk geroepen hadde: "Slaat dooot, slaat doooooot monniken, papen, alle overeigheijd over de gantsche wereld en sonderlinge onse ove-

¹² Zie voor de algemene ontwikkelingen in Stad en Lande G.A. Wumkes, *De Gereformeerde kerk in de Ommelanden tussen Eems en Lauwers (1595-1796)* (Groningen, 1975, tweede druk) en O.J. de Jong, 'Kerkgeschiedenis', in: W.J. Formsma e.a., red., *Historie van Groningen. Stad en Land* (Groningen, 1976) 361-388. Een recente interpretatie biedt W. Bergsma, 'Reductie en Reformatie', in: P.Th.F.M. Boekholt, e.a., red., *Rondom de Reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen 1594-1994* (Assen, 1994) 236-254.

¹³ Zie bijlage 2.

¹⁴ J.J. Woltjer, 'De plaats van de calvinisten in de Nederlandse samenleving', in: *De zeventiende eeuw* 10 (1994) 3.

¹⁵ Voor de duidelijkheid vermeld ik nog dat de Ommelanden in vijf classes waren verdeeld: Loppersum, Appingedam, Middelstum, Marne en het Westerkwartier. De stad Groningen met haar jurisdicties vormde een eigen classis.

righeijd. Betert u, betert u, betert u, uwe verlossinge is nu voorhanden, u verlossinge is voorhanden".¹⁶

Deze profeet Harman Schoenmaker was de extreme vertegenwoordiger van de wederdopers in de Lage Landen die in de jaren dertig hoopten met geweld een godsrijk op aarde te stichten. De gebeurtenissen in Munster in 1534-1535, Amsterdam en 't Zand, zouden tot in de zeventiende eeuw sterk stigmatiserend werken. Een wederdoper was nu per definitie een oproerkraai, een bedreiging van kerk en gemeenbest. Gereformeerde en katholieke opposanten zouden tot diep in de zeventiende eeuw met graagte herinneren aan het revolutionaire verleden van de dopers.

De dopers van verschillende signatuur hadden over het algemeen weinig te duchten van de gewestelijke besturen.¹⁷ In een plakkaat van oktober 1535, dus na de extreme gebeurtenissen in 't Zand, werd pas na vier waarschuwingen een doper gebannen. Het Groningse stadsbestuur was strenger, maar in vergelijking met de rest van de Lage Landen, was de plaatselijke overheid mild ten opzichte van de Dopers. Ondanks herhaalde pogingen van het centrale gezag pasten de plaatselijke besturen de politiek van conniventie toe.¹⁸ Terechtstellingen vonden hier nagenoeg, in tegenstelling tot in Westerlauwers Friesland, niet plaats.¹⁹ De uitgeweken Ommelander gereformeerde balling Abel Eppens (1534-1590) klaagt in de jaren tachtig herhaaldelijk over de groei van de wederdopers in de Ommelanden en de geringe belangstelling voor de ware gereformeerde leer.²⁰

Voor en na de Reductie hadden de dopers het niet altijd even gemakkelijk.²¹ Zelf benadrukten zij al of niet in ballingschap meer de onderlinge verschillen dan de

16 Pathuis, 'Handschrift', 79.

17 Zie in het algemeen A. F. Mellink, 'Uit de voorgeschiedenis van de reformatie in Groningen', in: *Historisch Bewogen. Opstellen over de radicale reformatie in de 16e en 17e eeuw* (Groningen, 1984) 139-158.

18 Zie voor een goed overzicht van de geschiedenis der dopersen in Stad en Lande S. Zijlstra, 'Dopers in Groningen. 1530-1795', in: G. van Halsema Thzn., J. M. M. Hermans en F. R. J. Knetsch, red., *Geloven in Groningen. Capita selecta uit de geloofsgeschiedenis van een stad* (Kampen, 1990) 119-131.

19 In de periode 1523 - 1566 werden in de Lage Landen meer dan 1300 personen terechtgesteld. Het merendeel was afkomstig uit doperse kringen. Alastair Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries* (Londen en Ronceverte, 1990) 71, noot 1.

20 J. A. Feith en H. Bruggmans, *De kroniek van Abel Eppens*, dl. II (Amsterdam, 1911) 350-351. Eppens' kroniek is een waardevolle bron voor de geschiedenis der dopers in de Ommelanden en Oost-Friesland. Zie register.

21 Zie voor de plaats van de mennisten in de zestiende en zeventiende eeuw in het algemeen Sjouke Voolstra, '"The colony of heaven": The Anabaptist aspiration to be a church without spot or wrinkle in the sixteenth and seventeenth centuries', in: A. Hamilton, S. Voolstra en P. Visser ed., *From Martyr to Muppy (Mennonite Urban Professionals) A Historical Introduction to Cultural Assimila-*

overeenkomsten en dus viel de beweging ook in Stad en Lande uiteen in verschillende elkaar rivaliserende groepen. Er waren Waterlanders, Oude en Jonge Vlamingen en Oude en Jonge Friezen. De Oude Vlamingen vormden de grootste groep. In 1627 vond een afsplitsing plaats die leidde tot de Groninger Oude Vlamingen. Zij waren zeer streng, pasten de ban streng toe, droegen eenvoudige kledij, wensten geen sieraden of pruiken, hadden geen spiegels in hun woningen, wasten elkaar voor het Avondmaal de voeten en leefden sober. Nog weer later vond een afsplitsing plaats van de Ukowallisten, een meer mystiek georiënteerde stroming, die veel commotie in deze contreien veroorzaakte.²²

Kwantitatieve gegevens over de mennisten zijn voor de 16e en 17e eeuw nauwelijks beschikbaar. Wel is duidelijk dat in de 18e eeuw de achteruitgang in aantal dramatisch is geweest. Sommige gemeenten verdwenen, anderen werden samengevoegd, weer andere gemeenten werden tot zeer kleine aantallen teruggebracht.²³ In de tijd zelf schreef men de afname toe aan het gebrekkige onderwijs aan de jeugd, het gebrek aan leraren, geringe belangstelling bij de leden zelf, zodat de financiën verslechterden en de vrijzinnige beginselen.²⁴ Historici wijzen ook op demografische en economische omstandigheden.²⁵ Bij de godsdienststelling van 1809 bleek dat er in Stad en Lande 3871 mennisten waren, een fractie dus nog van de totale bevolking.²⁶

Een bekend rijtje in de doperse geschiedschrijving vormen de ledenaantallen van de menniste gemeente van Appingedam. In 1710 50 mannen, in 1733 26 mannen en 33 vrouwen, in 1754 15 mannen en 15 vrouwen en in 1767 slechts 14 leden.²⁷ Dit zijn marginale aantallen op de stadsbevolking van het Fivelstadje.²⁸ Toch moe-

tion Process of a Religious Minority in the Netherlands: the Mennonites (Amsterdam, 1994) 15-29. Zie voor de situatie in de Ommelanden ook Wumkes, *Gereformeerde kerk* 30 e.v. die vele voorbeelden geeft van de 'dagelijks aanzwellende droesem der Anabaptisten'.

²² Zie voor Uke Walles (1593-1653) O.S. Knottnerus, 'Uke Walles', in: J.D.R. van Dijk en W.R. Foorthuis, red., *Vierhonderd jaar Groninger Veenkoloniën in biografische schetsen* (Groningen, 1994) 252-258.

²³ Zie bijvoorbeeld H.J. Busé, 'De verdwenen Doopsgezinde Gemeenten in Friesland', *De Vrije Fries* 22 (1914) 1-19.

²⁴ S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland* 2 dln., (Leeuwarden, 1842) 234-235.

²⁵ Zie S. Groenveld, 'Doopsgezinden in tal en last. Nieuwe historische methoden en de getalsvermindering der Doopsgezinden, ca. 1700-ca.1850', *Doopsgezinde Bijdragen* nieuwe reeks 1 (1975) 83-110.

²⁶ J. A. de Kok, *Nederland op de Breuklijn Rome – Reformatie. Numerieke aspecten van Protestantisering en Katholieke Herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Assen, 1964) 375 e.v.

²⁷ *The Mennonite Encyclopedia*, vol I, (Hillsboro, 1955) 144.

²⁸ Over de mennisten in Appingedam in gereformeerde context zie Bergsma, 'Reductie en Reformatie', 247 vlg.

ten we voorzichtig zijn om de getallen van de Bataafse tijd of de bekende cijfers uit de achttiende eeuw terug te projékteren in de zeventiende eeuw.²⁹ Die bevolkingscijfers uit de Bataafse tijd zijn nogal misleidend wanneer ze worden gebruikt om mogelijke getalsmatige verhoudingen in de zeventiende of zelfs de achttiende eeuw te reconstitueren. De cijfers van Noordbroek in het Oldambt uit 1809 bewijzen dit duidelijk.

In dit dorp waren in genoemd jaar op een bevolking van 1441 personen 28 katholiek, 1321 hervormd, 7 luthers, 78 doopsgezind en 11 joods.³⁰ Nu weten we bij benadering de aantallen doopsgezinden vanaf het midden van de 17e eeuw:

1645:	33 broeders.
1710:	60 broeders.
1733:	49 broeders en 44 zusters.
1754:	33 broeders en 38 zusters.
1767:	3 leraren en totaal 45 leden. ³¹

Het aantal lidmaten van de hervormde gemeente in Noordbroek bedraagt in 1705 205.³² Nu staan de cijfers in een geheel ander perspectief, omdat alleen de lidmaten van beide geloofsgemeenschappen worden geteld, wat niet het geval is bij de bevolkingstellingen in de Bataafse tijd. Noordbroek is dan ook een gemeente waarin gedurende de zeventiende en achttiende eeuw zeer veel geklaagd wordt over de lidmaten die overgaan 'tot die schadelicke secte der mennonieten'.

In dit dorp waren in 1645 maar liefst 33 eigenerfden die wilden verdedigen dat Uko Walles ruim twintig jaar een goede naam had in het dorp.³³ Geen wonder dat in dit dorp ook lidmaten in aanraking kwamen met de kerkelijke discipline en 'die utertse remedie', namelijk excommunicatie uit de gereformeerde gemeente.

Een duidelijk voorbeeld vormen de hervormde Jan Meertens en de doperse Saskia Peters. Zij proclameren in Noordbroek, maar trouwen in Oterdum. Het huwelijk wordt door de mennisten ter plaatse niet erkend en Sara wordt verstoten. Jan op zijn beurt wordt nu mennist. De hervormde gemeente besluit Jan nu te excom-

29 In het Friese Molkwerum waren in 1809 103 doopsgezinden. De Kok, *Nederland* 367. In de zeventiende eeuw waren er in Molkwerum c.a. zeker 1000 doopsgezinden. Zie W. Bergsma, 'Kalinistysk krewearjen yn Molkwar yn de 17de ieu', *De Vrije Fries* 59 (1989) 33-44.

30 De Kok, *Nederland*, 380.

31 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis*, I, 76 en 127.

32 RAG, Archief Nederlandse Hervormde Gemeente Noordbroek, inv. nr. 2, lidmatenlijst 1702. Enkele gegevens kwam ik dankzij de lange inleiding op de inventaris van dit archief op het spoor. I. Matthey, *De Hervormde Gemeente van Noordbroek. Geschiedenis en inventaris van de archieven* on-gepubl. (Groningen, 1978).

33 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis*, I, 76.

municeren en de gemeente wordt krachtig opgeroepen Jan te mijden 'opdat hij beschaamt werde'.³⁴ Nog bonter maakte Claas Sijbrants het in 1717. Ruim twaalf jaar was hij niet onder het gehoor van Gods Woord geweest, maar 'daartegen sig vervoegt ter vergadering der Collegianten te Groningen en ter Switsersche menno-nyten'.³⁵ Met name ds. H. Stegnerus, die ruim veertig jaar (1712-1756) in Noordbroek stond, trok fel van leren tegen afvallige gemeenteleden.

Uit dit Noordbroekster voorbeeld blijkt dus dat klachten over afvallige gemeenteleden niet altijd als kerkelijke topiek kunnen worden beschouwd, maar dat zij, gelet ook op de getalsverhoudingen, een reële historische basis hadden. Uit vele bronnen blijkt dat de dopers in die eeuw overal nadrukkelijk aanwezig waren, maar 'moeilijk te benaderen'.³⁶ Ook al zullen we het precieze aantal dopers nooit te weten komen, zeker is dat de mennisten in de Republiek en ook in Stad en Lande door de gereformeerden als concurrenten en als een bedreiging van de ware kerk werden gezien. De kerk probeerde vele decennia de overheden te bewegen krachtig op te treden tegen Menno's volk.³⁷

De bestrijding der dopers

In het 'Tractaat van de Reductie' werd bepaald dat de gereformeerde godsdienst de bevoorrechte zou zijn, maar tevens dat niemand in zijn geweten mocht worden onderzocht of bezwaard. Niettemin wordt in de notulen van de kerkeraden, classes en synodes herhaaldelijk aangedrongen op zeer scherpe maatregelen tegen de dopers, het houden van twistgesprekken, het verbieden van vermaningen, het invoeren van plakaten, het verplicht ondertekenen van bepaalde credo's, het censureren van boeken, het verbieden van stemrecht aan katholieken en dopers, gemengde huwelijken en het echtmijden der mennisten. Het stramien is wel duidelijk: kerke-

34 RAG, Archief Nederlandse Hervormde Gemeente Noordbroek, inv. nr. 1, 147 recto.

35 RAG, Archief Nederlandse Hervormde Gemeente Noordbroek, inv. nr. 2, d.d. 2-6-1717.

36 Soms blijkt uit een incidenteel archiefstuk iets over de omvang der doopsgezinden. Op Het Bildt in Friesland was in 1655 ongeveer 23% van de bevolking mennist. Zie H. Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt I* (Franeker, 1951) 348. Relevant is ook H. J. Oldenhof, *In en om de schuilkkerkjes van Noordelijk Westergo. Katholiek leven in Frieslands Noordwesthoek onder de Republiek 1580-1975* (Assen, 1967) 92 vlg. met belangrijke kwantitatieve gegevens.

37 Naar aanleiding van de 'grouwelijke gevoelens' onder de doopsgezinden in Groningen en Oost-Friesland constateerde de gereformeerde kerkeraad in Kampen bijvoorbeeld dat de 'wederdopers [...] langs soo meer stouter werden, soeckende zelfs lidmaten van ons af te trekken'. Aangehaald door F. van der Pol, 'Kerkelijke geschiedenis: zeventiende en achttiende eeuw. "Maer het is hier te Campen"', in: H. J. J. Lenferink, e.a. red. *Geschiedenis van Kampen. Deel I. "maer het is hier te Campen"* (Kampen, 1993), 203.

lijke vergaderingen drongen er bij de wereldlijke besturen op aan krachtige maatregelen tegen de papisten en de wederdopers te treffen, maar in de praktijk werden de plakaten lang niet altijd uitgevoerd. Zowel de Raad van de Stad als de jonkers op het platteland legden doorgaans de plakaten naast zich neer (Vgl. het motto).

Gedurende de gehele zeventiende eeuw werd er in de synodale acten geklaagd over de 'schandalose averblifsels des heillosen pausdoms' en de *reliquiae papistarum* en de conventikels der mennisten, de vrijheid die zij *de facto* ondervonden, hun huwelijkspraktijken en de toename van hun gemeentes in de loop van de zeventiende eeuw.³⁸ Hoe te handelen met personen die van de ware christelijke gereformeerde religie zijn afgefallen en lid zijn geworden van de secte der wederdopers of hun toevlucht hebben genomen tot de katholieke kerk? Wie in het publiek zijn zonden herriep kon opnieuw worden aangenomen.³⁹ Vaak dringt de synode aan op het daadwerkelijk uitvoeren van de plakaten tegen de mennisten. In dit opzicht is de situatie goed te vergelijken met de situatie in Westerlauwers Friesland, al waren daar de wederdopers nog talrijker.⁴⁰

In de Stad Groningen traden zowel de kerkeraad als het stadsbestuur op tegen de dopers.⁴¹ Geregeld werd ook hier geklaagd over het grote aantal davidjoristen en wederdopers.⁴² Een van de scherpste maatregelen tegen de mennisten nam de Stad Groningen in 1601 door middel van het zogenaamde 'Scherpe plakkaat'.⁴³ In dit plakkaat tegen de doopsgezinden werd onder meer bepaald dat alleen de hervormden hun godsdienst mochten uitoefenen, wie zijn huis openstelde voor de wederdopers 10 daalders boete kreeg, iemand die herdoopte 20 daalders verbeurde, ongedoopte kinderen geen erfenis konden ontvangen, openbare ambten alleen

38 Reitsma en Van Veen, *Acta*, passim (zie het voortreffelijke register).

39 Reitsma en Van Veen, *Acta*, 197.

40 Zie de drie delen synodeverslagen uitgegeven door J.J. Kalma onder de titel *Een kerk onder toezicht. Friese synodeverslagen*, deel I 1621-1650 (Leeuwarden, 1987) en de delen II 1650-1675 en III 1676-1700 (Leeuwarden, 1990) sub voce. Een plaatselijk voorbeeld in Wiebe Bergsma, 'Calvinismus in Friesland am Beispiel der Stadt Sneek', *Archiv für Reformationsgeschichte* 80 (1989) 252-285.

41 Gemeentearchief Groningen, Acta Consistorii 1595-1637, deel I. In 1598 willen de gereformeerden de bijeenkomsten van de mennisten verbieden (p. 107) en in april 1600 verbiedt de kerkeraad een huwelijk van een lidmaat met een mennist of katholiek (p. 118).

42 Zie vooral de prachtige brief (1598) van ds. Arnoldus Martini, predikant te Groningen aan de Delftse predikant Arend Cornelis over de toestand van de gereformeerde gemeente. Volgens de *pastor loci* zijn er in Groningen in 1598 650 lidmaten, waarop hij vervolgt: 'Copiosorem messem haberemus ni Diabolus per suos libertinos, Davidianos, quorum magna est apud nos copia, et Papistas en Mennonistas cursum Evangelii impediret'. J.J. van Toorenenbergen *Brieven uit onderscheidene kerkelijke archieven*, (*Werken der Marnix Vereniging*, serie, deel V) (Utrecht, 1885) 318.

43 Hierover S. Zijlstra, 'Het "Scherpe plakkaat" van Groningen uit 1601', *Doopsgezinde Bijdragen* 15 (1989) 65-78.

openstonden voor mensen die de eed hadden afgelegd en mensen die trouwden buiten de kerk geen erfenis konden krijgen en de kinderen uit deze huwelijken niet voor echt werden gehouden.⁴⁴ In opdracht van de Raad van Groningen en de kerkeraad werkte ook Ubbo Emmius (1547-1625) mee aan een verdedigingsgeschrift van deze scherpe maatregelen.⁴⁵ Dit plakkaat paste niet bepaald in de Groningse traditie van tolerantie. Een felle pamflettenstrijd volgde op de publikatie van dit plakkaat, dat nationale aandacht trok. Aan de letter van dit plakkaat werd in de praktijk niet vast gehouden. In 1607 wendden de doopsgezinden zich tot de gereformeerde stadhouder Willem Lodewijk (1560-1620). De Staten-Generaal grepen in en brachten voor de mennisten in deze gebieden verlichting. In 1616 krijgen de mennisten de mogelijkheid de belofte in plaats van de eed af te leggen. In 1625 mogen de menniste voorgangers de huwelijken inzegenen.⁴⁶ Zo nam ook in de Stad en haar jurisdicties de vrijheid voor de doopsgezinden toe.

Concurrentie

De gereformeerde Damster Doede van Amsweer (1546-1630/31), vele jaren balling vanwege zijn geloof, heeft eens opgemerkt dat Christus in het laatste oordeel niet zal vragen of wij luthers, zwingliaans, calvinistisch of paaps zijn. Bij God is geen aanzien des persoons; Luther, Zwingli, Calvin, Augustinus, Cyprianus en Ambrosius zijn mensen en geen goden.⁴⁷ Deze voormalige balling was geen doorsnee gereformeerde of doopsgezinde, want oecumenische gevoelens en wederzijdse sympathie of begrip verbonden doopsgezinden en gereformeerden niet.⁴⁸ De gereformeerden beschouwden de mennisten ook als concurrenten. In de notulen van de classicale vergaderingen en in de synodeverslagen van de verschillende provincies, Friesland en Groningen zeker niet uitgezonderd, wordt continue geklaagd over het vrijpostige optreden van de dopers en de groei van de secten.⁴⁹ In de classis

⁴⁴ Blaupot, *Geschiedenis*, II, 33. Zie voor nadere uitwerking Zijlstra, 'Scherpe plakkaat'.

⁴⁵ W. Bergsma, 'Het godsdienstig wereldbeeld van Ubbo Emmius', in: W.J. Koppers, red. *Ubbo Emmius. Een Oostfries geleerde in Groningen/Ubbo Emmius. Ein Ostfriesischer Gelehrter in Groningen* (Groningen-Leer, 1994) 122-123.

⁴⁶ Zie Zijlstra, 'Dopersen', die deze ontwikkelingen kort heeft beschreven.

⁴⁷ Aangehaald bij Wumkes, *Gereformeerde kerk*, 109.

⁴⁸ Wumkes, *a. w.* 109 verbindt hieraan ten onrechte de conclusie dat de gereformeerden van het eerste uur gespeend waren van 'alle eng-kerkelijkheid'. Zie vooral E. W. Hofstee, *Het Oldambt. Een sociografie. deel I Vormende krachten* (Groningen-Batavia, 1937) 260, noot 2 en Bergsma, 'Wereldbeeld'.

⁴⁹ Op de nationale synode in Den Haag van 1586 werd opgemerkt: 'Ende aenghesien de Secten dagelicx meer ende meer toeneemen ende vermenichuuldigen waer door den loop des Euangeliii

Franeker bijvoorbeeld wordt in 1647 geklaagd over de liefhebbers ten plattelande die predikanten beroepen. Achter die liefhebbers gaan volgens de classis papisten, mennonieten, libertijnen en atheïsten schuil. Bovendien schamen de leraren der mennisten zich niet zich als Dienaar van de Gemeente van Jezus Christus aan te kondigen, terwijl zij niet gestudeerd hebben. Bovendien verleiden de menniste leraren met hun boeken de eenvoudigen van geest.⁵⁰

In de jaren zestig van de zeventiende eeuw wordt er ook in de Ommelanden geklaagd over de zware oordelen Gods die over de provincie worden uitgeroepen in verband met de 'stouticheit der dwaelgeesten', als pausgezinden, Ukowallisten en vooral de mennonieten die hun conventikels in de meest volkrijke plaatsen van de Ommelanden organiseren, ja, zelfs in het aangezicht van de gereformeerden. 'En also hare schijnheilicheit seer bequaem is tot omleiding der eenvoudige, sal hoognodich zijn dat hare tsamenrottinge tot afgelegender plaatsen werden verwesen'.⁵¹ Meer voorbeelden hoeven we niet te citeren, want aan de wet van de afnemende meeropbrengst is al gauw voldaan.⁵² Een plaatselijk voorbeeld onthult soms meer dan officieel synodaal of classicaal proza.⁵³ Over het algemeen zijn de gereformeerden het felst wanneer eigen lidmaten overgaan tot de menniste vermaning.

Een voorbeeld uit het Westerkwartier. In 1654 wordt in Niezijl melding gemaakt van Anna Roelefs. Zij was een lidmaat van de gereformeerde kerk, maar zij was getrouwd met een mennoniet en tot diens secte 'afgeweken'. De *pastor loci* probeerde de vrouw weer in de hervormde kerkbanken te krijgen. Tijdens één van de huisbezoeken antwoordde de man van Anna: 'Wat soude u kercklijcke tucht, waer gebruijckt ghij die selvige, wat hebt ghij een hoope dronckaers en ongebonden menschen, wat onenicheit, lasteren gaet daer niet om onder die ledematen, gelijk men alledage voorneemt'. Volgens de predikant wilde hij hier mee aantonen 'dat sijn vrou groote reden had om af te gaen'. De mennist verwijt de gereformeerde predikant dat in de gereformeerde kerk de tucht geen grote rol meer speelt. Twee jaar later wordt Anna van de hervormde kerk afgesneden. In 1664 behandelde dezelfde

ende de gerustheijt der politije belet worden, is het versoeck dat goede bequame middelen ghe-raemt worden om sulx te voorkomen'. F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw* (Dordrecht, 1980, tweede druk) 543.

50 J.J. Kalma, *Een kerk in opbouw. Classisboek Franeker 1636-1658* (Leeuwarden, 1983) 161-162.

51 Aangehaald in Bergsma, 'Reductie', 250.

52 De klachten worden vaak herhaald. Vlg. RAG, archief van de hervormde synode, synode van 1649: 'refereren D. Deputati synodi dat sie over den 40 articuli van verleden synodo tegen de stouticheyt der papisten ende ucowallisten hadden gevigileert, maer weinich bevordert, siet daerom synodus voor raedsaem an dat elck broeder bij sijn speciale overheit haer stouticheyt soe-ke te remedieren'.

53 Vgl. ook F. S. Knipscheer, 'De Nederlandsche gereformeerde synoden tegenover de doopsgezinden (1563-1620)', *Doopsgezinde Bijdragen* (1910) 1-49.

kerkeraad de zaak van broeder Bastiaen Peters, die in geen drie jaar had deelgenomen aan het Heilig Avondmaal, maar wel de vermaning der mennisten had bezocht. Pas acht jaar later met de dood van Bastiaen kwam er een einde aan deze slepende zaak.⁵⁴ Deze problemen van afval van lidmaten vinden we in vele hervormde kerkeraadsarchieven.⁵⁵

Mennisten en gereformeerden concurreerden dus om de Ommelander zielen. In 1649 bijvoorbeeld maakt de scriba van de hervormde gemeente in Appingedam tevreden de balans op van de gemeente aldaar. Hij stelt vast 'dat de gemeente niet afneemt, om haren geheelen onderganck te vreesen, maar elck reis noch toeneemt ende zeer aenwast, zijnde dese clachte op de synode t'eenemaal valsch, de papisterie hoe langer hoe meer vergaende, ende de mennisterie oock niet toenemende....'.⁵⁶

Een nieuwe bron. De visitatieprotocollen: 'Mennonieten stouticheyt was noch groot genoeg'

In de Ommelanden probeerden de gereformeerden ook door middel van visitatie de calvinisering te bevorderen, de paapse relikten te bestrijden en een halt toe te roepen aan het dopers proselytisme.⁵⁷ In 1603 werd op de synode een soort visitatie-programma geregeld. De visitatoren, samen met de predikanten, ouderlingen en diakenen zullen erop toezien dat de ware leer wordt verkondigd aan de gemeente en de toehoorders (= liefhebbers). Mocht bij lidmaten of toehoorders hieraan iets mankeren, dan zullen zij vermaand worden. Verder moet het Heilig Avondmaal worden bediend en de kerkelijke tucht worden uitgeoefend. De kerkeraaden moeten hun kerkeraadsboeken laten lezen aan de visitatoren. Ook moet ge-

54 W.J. Formsma, *Grijskerk. De geschiedenis van een Groninger gemeente* (Groningen, 1986) 85.

55 Hierbij moeten we vermoedelijk niet in termen van duizenden, maar eerder in termen van tientallen en honderdtallen denken. In Amsterdam bijvoorbeeld waren in de periode 1578-1700 in totaal 163 tuchtgevallen rond een overgang tot de doopsgezinden. Herman Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum, 1990) 167.

56 Bergsma, 'Reductie en Reformatie', 244.

57 Over visitatie in het algemeen W.F. Dankbaar, 'De kerkvisitatie in de Nederlandse gereformeerde kerk in de 16de en 17de eeuw', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 38 (1952) 38-55. Helaas behandelt de auteur weinig concrete voorbeelden van de visitatie. Een mooi voorbeeld van een visitatieverslag is 'Visitatie der kerken te platten lande in het Sticht van Utrecht, ten jare 1593', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 7 (1884) 186-267. Hierover J.P. van Dooren, 'Kerkelijke toestanden in de provincie Utrecht omstreeks 1600', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 49 (1969) 183-193.

waakt worden tegen de papisten, de wederdopers en andere secten.⁵⁸ Deze idealen deelden de Ommelander gereformeerden met hun geloofsgenoten elders in de Republiek. Het is bekend dat de praktijk vaak anders was, zoals de schriftelijke neerslag van de visitatie zelf bewijst.

Tot mijn grote vreugde trof ik namelijk in het Rijksarchief Groningen de classicale visitatieprotocollen aan, die sedert 1622 tot 1707 met enkele hiaten, zijn bewaard gebleven en nog nooit adequaat zijn benut.⁵⁹ In het kader van dit verhaal kan ik niet al deze verslagen behandelen, maar een eerste indruk van de angst bij de gereformeerden voor de mennisten van verschillende signatuur geven zij zeker.

In 1656 zijn de vragen opgetekend die de classes hebben te beantwoorden. Die vragen zijn gedetailleerd (Zie appendix I). Blijkt bij de censura morum iets aan te merken op leer en leven van de classicale broeders? Worden de sacramenten van doop en avondmaal op de juiste wijze bediend? Wordt door goed prediken en vlijtig huisbezoek geprobeerd het aantal lidmaten uit te breiden? Is er simonie? Worden de kerkelijke examens juist afgelegd? Zijn de schoolmeesters bekwaam en ondertekenen zij de Formulieren van Enigheid? Wordt er iets vernomen van 'inkruipende Jesuïten, papen, cloppen', Ucowallisten, Socinianen? Doet een ieder zijn best bij de plaatselijke redgers om deze secten te weren? Studeren kinderen aan buitenlandse Jesuïeten-academies? Zijn er paapse kerkvoogden? Wordt de sabbat geprofaneerd en wordt er op bruiloften en bij begrafenissen onstichtelijk gehandeld? Zijn er notoire doodslagers, overspeligen en bloedschenders? Is er sprake van afval (naar mennisten of katholieken)? Op deze vragen hebben de Groningse classes in de loop der jaren verschillende antwoorden gegeven. Een kleine proeve geeft een indruk van de rijkdom van deze bron.⁶⁰

Een voorbeeld van een visitatieverslag

Classis Middelstumana 11-7-1636

1. Sal blijken in censura morum.
2. Gelijkheid in ceremonien, lijckpredication worden noch op sommige plaetsen gehouden.
3. Op verscheiden plaetzen konen geene bequame personen tot sodanige bedieningen gevonden worden.

⁵⁸ Reitsma en Van Veen, *Acta*, 63-64.

⁵⁹ D.J. Wijmer, *Inventaris van het archief van de Provinciale Synode van Stad en Lande, sinds 1816 het Provinciaal Kerkbestuur van Groningen 1595 – 1951* (Groningen, 1992) inventarisnummers 81-83. Om het notenapparaat te ontlasten verwijs ik in tekst en noten naar de data van de visitatieverslagen.

⁶⁰ Binnenkort hoop ik in mijn boek *Geloven in Friesland 1580-1650* uitvoeriger op deze bronnen in te gaan, waarbij ik de bron serieel verwerk.

4. Ein iegelijk predicant doet sijn devoir tot stichtinge der gemeente.
5. Geen exempelen van onordentlicke indringinge in 't ministerium end geschiet de onderteekeninge der formulieren.
6. Geen exempelen van onordentlicke verlatingen der bedieninge.
7. Wordt geclaegt dat wel vele incruipende papen zijn, ende wegen des dat de magistraten niet continueren kan sulck qualick geremideert worden in specie tot Bedum in 't Loech (?) op sacramentsdach bij dage misse gehouden, doch willen de pastoors bij haere magistraten anholden.
8. Protocollen worden goorgaens gevonden.
9. Vallen wel clachten van schoelmeisters doch arbeitet classis daerin nae behooren.
10. Wordt goede ordre gehouden in de proclamatie end copulatie.
11. Een seker lidmate der gemeente kerckvogt tot Doornwert de ein tijdtlang met sijn deenstmaget geboleert, haer oock wel beloffte gedaen van te trouwen, doch nu sulckes wijgert, daerom hij ten deele van de redgers gestraffet, ende oock bij des classe behoorlicke censure over hem in de kercke te holden beslooten. De persone toe Warf-fum is wegen beruchtinge van bloetschande met sijn dochter noch in hechtenisse.
12. Sonderlinge geen reliquien des pausdoems, dan alleene de cruisen op kerkhoven die bi gelegentheit affgeschafft werden.
13. Geen exempelen van persoenen die op jesuitische scholen studeren.
14. Toe Oldensijl een menniste kerkvogt, doch wil deselve renuncieren, de tweede kerkvogt ein atheist, end verachter van religie mit namen Harcke Frereks. Ein schatbeurder toe Westerwijtwier mennist zijnde mit namen Jan Egberts.
15. Toe Oldensijl ein nieuwe lidmate van de kercke gewest zijnde schijnt sick tot de mennisten te willen geven, oock toe Middelstum seker vrouwe bij den mennisten onlanges gedoopt, daerinne de broederen doende zijn om nae kerckenordeinge te procederen.
16. In censura morum is niet strafbaars voorgevallen end op de punten van de formula visitationis mede gelettet.
17. Classicale boeck is gevisiteert end alles wel bevonden.
18. Angaende het pondt groot is particuliere opteekeninge gedan.

Ik kies het jaar 1682. De classis Groningen (17-9-1682) memoreert 'inkruipende' Jezuïeten, papen, kloppen en Ucowallisten en maatregelen tegen de afvalligen, d.w.z. kerkelijke tucht. In het Oldambt (11-7-1682) zijn Jezuïeten, Socinianen, Ucowallisten, maar geen exempelen van menniste voorgden, wel van profanatie van de sabbat. In het Westerkwartier (1-8-1682) is een paapse wedman; afvalligen naar andere geloven worden gecensureerd. In de classis Marne (8-8-1682) wordt verhaald over de mennonieten, 'een groote confluentie van papisten' en een paaps voorgd. In Warfhuizen is een paaps wedman. De ontheiliging van de sabbat is hier 'een gemeene klachte'. Afvalligen zijn er verder niet. In de classis Middelstum (22-8-1682) wordt geklaagd dat de papen in Uithuizen een eigen woning hebben bij een klopp en dat zij preken in Oudezijl ten huize van Wiebe Baltzares. In Zandweer is een exempel van 'mombaers van contrarie religie...te weeten Jan Peters, die sijn pupille belettede in alles 't geene de godsdienst angingh en in 't stuck van de reformeerde religie'. Ook zijn er paapse wedmannen en schatbeurders. In de classis

Loppersum zijn geen exempelen van Jezuieten, papen en Socinianen.⁶¹ In Appingedam c.a. (20-9-1682) geen voorbeelden van Jezuieten, papen, kloppen en Ucowallisten en geen voorbeelden van paapse *reliquiae*, kerkvoogden, wedmannen en schatbeurders. De Damsters klagen vooral over de ontheiliging van de sabbat.

De antwoorden op de vragen verschillen natuurlijk naar tijd en plaats. In 1680 wordt er in het Oldambt meegedeeld dat de predikatie en de sacramenten conform afspraak zijn en dat niemand verzuimd de gemeente te vermeerderen. Toch zijn de schoolmeesters op sommige plaatsen 'niet seer te prijzen'. Ook zijn de broeders, anders dan hun eerdere opmerking over de stand van zaken in de gemeente doet vermoeden, niet tevreden:

Paepen leeren des nachts in de Wildervanck ende Lutheranen even buiten Winschoot. Berent Rentsen tot Onstwedda heeft een soon nae Luttje Bossum, de costers dochter van Midwolda woont tot Groningen bij de mennist bij Poele poorte.
Geen paepsche reliquien, noch kerkvoogden, wedlieden etc.
Profanatie des sabbaths Godt betert meer dan te veel. Weinige insolentien bij 't trouwen en begraven.
In d' Eexta een dootslaegher van Grijpskerck wordt genaemt Derck Louwes en in Scheembder Hamrick een bloedtschender.
Geen exempel van afvallighe.

In datzelfde jaar klaagt de classis van het Westerkwartier (29-6-1680) over het omlopen van papen in Lutkegast, is aldaar een paaps buurrichter en is in Noordhorn een menniste buurrichter. In Grijpskerk is een vrouw tot de Ucowallisten overgegaan. In de classis Marne wordt in 1680 (3-8) vastgesteld dat men in kleine plaatsen geen bekwame schoolmeesters kan hebben. In Uithuizen zijn weer twee papen, in Zuidwolde gaat het gerucht dat een paap op een uitvaart gebeden heeft, in Bedum is een paaps boekhouder, in Uithuizen is een jaarmarkt op zondag gehouden en in Huizinge is een vrouw 'van ons tot de menno[nie]ten gegaen ende bij haer gedoopt'. 'Desgelijcs tot Uithuisen wordt een vrouwe door haer man, die paeps is van de kercke afgehouden; tegens welcke beide alle vlijt angewent wordt om haer te behouden'. In de classis Loppersum zijn op 14 juni 1680 meer klachten te beluisteren:

Paepen wandelen vrij door 't landt. Ucowallisten bij menichte op Zijldijk.
Geen exempel van kinderen tot paepsche scholen gesonden. Tot Bierum een kindt van gereformeerde ouders tot Thesinge wordt van Harmen Hoikes in de mennisten religie opgevoedt.

61 In het visitatieverslag van de classis Loppersum d.d. 14-7-1679: 'Jesuiten, Socinianen zijn onbekent; Ucowallisten zijn seer veele. Geen exempelen van kinderen tot paepsche scholen gesonden: maer is voorgesteld een exempel van een kindt van gereformeerde ouders tot Tésinge, hetwelcke tot Berum van Herman Heijckes in der mennisten religie soude opgebracht werden. Tot Berum zijn kinderen, hebbende een mennisten voormundt'.

Tot Bierum is een paepsche scatbeurder.

Geen merkelyck exempel van profanatie des sabbaths als alleene een lotinghe op Paeschmaendagh door den redger selfs geschiedt. Geen insolentien noch bij het trouwen noch bij de begravinghe der dooden.

Geen exempelen van notoire doorslagers, bloedtschenders etc.

Van apostaaeten geen exempel.

In de classis Groningen zijn weer andere klachten.⁶² Hier zijn veel papisten, Socinianen en 'op 't Hooghhesandt hebben d' ucowallisten vrije leere'. Doctor Coehoorn en advocaat Pathuis hebben ieder een zoon op de Jezuïeten-school in Emmerich – 'wordt geseght'.

Ik volsta hier met een eerste indruk van dit boeiende kerkelijke proza. Evenals bij de interpretatie van notulen van kerkeraden zit de historicus met een interpretatieprobleem en met de reikwijdte van zijn voorbeelden. Wanneer een scriba – wat nogal eens voorkomt – opschrijft: 'Vandaag niets bijzonders gebeurd', dan schrijft hij geschiedenis. Met die geschiedenis kan de historicus niet uit de voeten. Hij is aangewezen op de uitzonderingen, op zondige lidmaten die als historicus zijn beroepsmatige sympathie hebben, die in aanraking komen met de kerkelijke tucht en die dus bijdragen aan het ontstaan van *bronnen*. Hoe interpreteert een historicus de *censura morum* van de classis in het Westerkwartier in 1680: 'Is *censura morum* gehouden over praesente en absente broederen en is door Godts genaede niemant strafbaer bevonden dan alleene dominus Heineus wordt van lelijke onkuisheit beruchtigt etc'. Wat is uitzondering en wat is regel? Wat zeggen de vermeldingen van Mennisten, Ukowallisten en Socinianen of juist het niet-noemen van deze groepen? Bovendien weten we niet hoe waarheidsgetrouw de classes antwoord hebben gegeven op de aan hen gestelde vragen.

Het zal niettemin uit deze voorbeelden duidelijk zijn dat deze visitatieverslagen een belangrijke aanvullende bron vormen voor onze kennis van de verspreiding der dopers en Ukowallisten en voor de angst die bij de dopers lange tijd bij de heersende kerk heeft geleefd.⁶³

⁶² Visitatieverslag 14 september 1680.

⁶³ Van Deursens conclusie geldt niet voor Friesland en Groningen: 'Maatschappelijk gezien had de broederschap de kenmerken van een secte. Dat alleen belemmerde haar groei. Tussen de voorrechten van de gereformeerden en de rijke tradities van de katholieke kerk bleef ze bekend als een curieuze, voor de grote kerkgenootschappen ongevaarlijke variëteit'. A.Th. van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw. IV. Hel en hemel* (Assen, 1980) 120.

Een nieuwe manier: inwendige zending

In het visitatieverslag van de classis Appingedam komen bij de 'particularia' twee opvallende zaken aan de orde. Ten eerste de 'middelen tot bekeeringe der Joden ende het gebedt als het voornaemste gerecommendeert'. Ten tweede 'is versocht dat middelen tot bekeeringe der mennonieten tesaemen gestelt ende aen de Deputaten synodi overgesonden mogen werden'. Wat beoogden de gereformeerden met de bekeering der joden en de mennisten?⁶⁴

In de jaren zeventig en tachtig van de zeventiende eeuw is er bij de gereformeerden een verandering te bespeuren ten opzichte van godsdienstige dissidenten. In 1679 wordt namelijk de bekeering der joden en de dopers als een apart agendapunt opgevoerd. Op de provinciale synode van Friesland in 1678 in Bolsward worden de 'projekten tot de bekeeringe der jooden' gememoreerd in Zuid-Holland. Deze pogingen tot bekeering der joden ademen een geheel andere geest dan het eerdere kerkelijke optreden tegen de joden. De gereformeerden gaan namelijk ook over tot zelfonderzoek en bezinnen zich op de eigen missionaire werfkracht of het juist gebrek hieraan.⁶⁵ De gereformeerden noemen als middelen tot bekeering der joden onder meer het wegnemen van alles wat aanstoet geeft aan de joden: de afgoderij der papisten en hun beelden, de ontheiliging van Gods naam, het verzuim en de ontering van de eredienst, scheuringen en twisten in de kerk, verachting van het profetisch woord, de algehele afkeer van de joden, blijkend uit scheldnamen en 'ongebondenheit onder de christenen besonder onder kerckelycke personen'.⁶⁶

In het rampjaar 1672 stellen de Friese gereformeerden onder leiding van de bekende predikant Balthasar Bekker (1634-1698) een soort reformatie-programma op waarin wordt opgeroepen tot een algehele nadere reformatie van de gereformeerde kerk, ook met het oog op de katholieken en de mennisten.⁶⁷

Gaandeweg gingen namelijk sommige gereformeerden in het laatste kwart van de zeventiende eeuw inzien dat een beroep op de plakaten van de overheid niet voldoende was om de mennisten te bewegen lidmaat van de gereformeerde kerk te worden. In het 1672 verandert ook de houding van de overheid in Friesland. De dopers fungeren als geldschietters in de geldverslindende oorlogen waar de Republiek in was betrokken en na 1672 is de houding der gereformeerden ten opzichte van de dopers gewijzigd.⁶⁸

64 Wumkes, *Gereformeerde kerk*, 40-41 vermeldt deze ontwikkeling zeer summier.

65 Zie hierover S.D. van Veen, 'Iets uit het innerlijk leven der vaderlandsche kerk in de 17de eeuw', in: idem, *Historische studiën en schetsen* (Groningen, 1905) 413-444. Vlg. G.A. Wumkes, 'Sprokkeling uit oude kerkacten in zake de joden', *Groninger Volksalmanak* (1911) 87.

66 Kalma, *Friese synodeverslagen 1676-1700*, 51-52.

67 J.J. Kalma, 'It rampjier en de dûmnys', in: Kalma en De Vries, *Friesland*, 144-174.

Over de plakaten van de overheid wordt in 1680 in de Ommelanden vermeld 'dat sulckes met de consistorie ende staat des lands niet wel convenabel zoude zijn'.⁶⁹ Zo'n opmerking lijkt een wending in de verhouding tussen gereformeerden en dopers in te luiden.

Op instigatie van de synode worden de classes aangespoord in 1679 middelen te bedenken om de mennonieten te bewegen lidmaat van de gereformeerde kerk te worden.⁷⁰ In het Westerkwartier komen ds. Heijdanus van Noordhorn, ds. Beckeringh van Zuidhorn en ds. Hoisingius van Nieuwezijl met hun voorstel, waarin zij alderhande mogelijkheden bespreken om de mennisten te bewegen hun gemeentes te verlaten ten gunste van de gereformeerde kerk.⁷¹ Zij onderscheiden wereldlijke en kerkelijke maatregelen. Politieke maatregelen hebben betrekking op die doopsgezinden die sympathie hebben voor de Socinianen, de ketters die de leer van de Triniteit verwerpen. Verder dient de huwelijks staat bij de mennisten beter geregeld te worden. Bij de kerkelijke maatregelen hebben de predikanten een breed scala van activiteiten op het oog in het kader van de 'inwendige zending'. De leden van de gereformeerde kerken moeten de overgang van de mennisten niet verhinderen door te schimpen en te schelden op de mennisten, door te pronken met kleren of met huizen, door twist, door vloeken en misbruik van Gods naam. Verder moeten de lidmaten een goed gesprek voeren met de doopsgezinden, ijverig voor hen bidden en catechisaties houden ter weerlegging van de dwalingen der mennisten. De predikanten van de gereformeerde kerk moeten de menniste dwalingen weerleggen en in de classicale vergaderingen aandringen op krachtige censuur tegen de zonden van dronkenschap en te veel baatzucht. In het bijzonder wordt van iedere predikant verwacht dat hij

1. alle vooroordelen van de mennisten jegens de gereformeerden wegneemt,
2. dat hij zieke mennisten bezoekt en hen de ware hemelse troost voor ogen houdt,
3. de strenge kerkelijke tucht op de eigen lidmaten toepast,
4. dat hij de dwalingen der mennisten in preken, catechisaties en huisbezoeken weerlegt en
5. dat hij de mennisten uitnodigt tot het bijwonen van de kerkdiensten van de gereformeerden.

De 'middelen tot bekeeringe' die de classis Loppersum heeft bedacht zijn zeer uitvoerig. De broeders motiveren hun voorstel met de opmerking dat wie een zondaar

68 Zie bijvoorbeeld G. Abma, 'Dissenters yn 1672 of: De Mennisten wine har foar it jildlienen wei', in: J. J. Kalma en K. de Vries, red., *Friesland in het rampjaar 1672. It jier fan de miste kânsen* (Leeuwarden, 1972) 175-185. Zie voor eenzelfde ontwikkeling Van der Pol, 'Kerkgeschiedenis', 204.

69 Wumkes, *Gereformeerde kerk*, 40.

70 Wijmer, *Inventaris*, nr. 114. Ik verwijs in de tekst en de noten naar de data van de verslagen.

71 Zie bijlage 1.

van de dwalingen zijns weegs afhoudt, een ziel van de eeuwige dood redt. Daarom moeten de ogen worden geopend. Om de ergernissen bij de mennisten weg te nemen in verband met de ergerlijke handelwijze van de gereformeerde lidmaten is een strenge discipline noodzakelijk. De classicale broeders memoreren de hovaardij in huisgerei, kleding, dronkenschap en brasserijen, dansen van mannen en vrouwen op bruiloften, het frequente procederen om beuzelingen, etc. Verder moeten de mennisten en hun leraren zachtmoedig worden onderwezen en de mennisten dienen te worden gewaarschuwd voor de listen van de voorgangers. Ook de Loppersumer broeders (25-3-1680) kennen hun klassieken:

dat sie veel spreken van haere martelaars ende dierselver vastandijcheijt, edoch dat sie deurgaens oproermaekers geweest ende als soodaene gestrafft zijn, gelijk Muncerus, Jan van Leiden, Knipperdollingh en diergelijcke welcke laster Menno Symens selve in sijn fundamentboek noemt sijn lichte broeders, zijnde dierselver vastandij-scheijt enkel hartneckijgheyt en onge(?)lijgheijt over afgeschroeijde conscientie; ooc Sathan heeft sijn martelaars gelijk sie (?) door haeren afgrijselijcken ban tot seperatie ende selfs morderije brengen.

De classis dringt er op aan die conventikels te tolereren, die afstand nemen van het socinianisme en Uko Walles. Verder dient men zieke mennisten te bezoeken, de mennisten aan te bevelen de Heidelbergse Catechismus en de Nederlandse Ge-loofsbelijdenis alsmede de Staten Vertaling te lezen en de menniste kinderen moeten op school door de meester in de Catechismus worden onderricht. De gereformeerden moeten zonder bitterheid met de mennisten omgaan en tevens veel bidden voor hen bidden. Dergelijke raadgevingen vinden we eveneens in andere classicale aanbevelingen

Van dit actieprogramma is vermoedelijk niet veel terecht gekomen, althans de bronnen laten niet zien dat de mennisten massaal zijn overgegaan naar de gereformeerde kerk.⁷² De Damster classis had zo zijn twijfels en de broeders toonden realiteitszin toen zij concludeerden 'dat het heilige speculatiën waren, echter seer swaer om sulx in trajn te brengen'.⁷³ Wel is dit voorstel tot bekering van de mennisten een duidelijk voorbeeld van de toenemende 'tolerantie' en het inzicht van de gereformeerden dat dwang alleen niet voldoende is.

Conclusie

In de zestiende eeuw groeiden de doperse en gereformeerde gemeenten in Stad en

⁷² Vgl. ook Wumkes, *Gereformeerde kerk*, 40 e.v., die evenwel deze verslagen niet heeft benut in zijn proefschrift.

⁷³ Aangehaald bij Wumkes, *Gereformeerde kerk*, 41.

Lande tegen de verdrukking in. Na 1594 vormden de gereformeerden de bevoorrechte kerk en werden zij van vervolgd tot vervolgers. Hoewel het Tractaat van Reductie van 1594 gewetensvrijheid garandeerde hebben de gereformeerden op verschillende manieren geprobeerd dopers en katholieken te hinderen. In kerkeraad, classis en synode hebben zij aangedrongen op de gebruikelijke maatregelen, zonder veel succes.

‘De kerk gaf niet dat, waaraan het volk behoefte had en daarom kreeg ze geen vat op de mensen. Zij die werkelijk gemoedsbevrediging zochten, vonden deze nog eerder bij de Doopsgezinden’.⁷⁴ Zo eenvoudig geponeerd is deze stelling niet juist, maar terecht suggereert de auteur dat het met name in de Ommelanden de gereformeerden lange tijd veel moeite heeft gekost een stempel op het geloofsleven te drukken, zoals blijkt uit de visitatieprotocollen. Die visitatieverslagen toonden ook de angst aan voor de verschillende vormen van doperdom in de Ommelanden. De kerk drong aan op maatregelen van de overheid tegen de mennisten en katholieken, maar conniventie was vaak de realiteit. Uit het visitatieverslag van de Damster classis blijkt dit overduidelijk:

Noopende socinianen zijn geene exempelen, maer over papisten en mennisten zijn wel klachten, doch 't komt dat magistraten niet doen devoir ... In den Dam wort ook veele over Mennonisten geklaget.⁷⁵

In de periode van Paul Hazards *la crise de la conscience européenne* werden de gereformeerden niet verdraagzaam, maar omstreeks 1680 is toch ook bij de Ommelander gereformeerden het besef ontstaan dat een beroep op de overheid niet het gewenste effect sorteerte in godsdienstige zaken. Een principiële waardering van de mennisten door de gereformeerden kunnen we in de zeventiende eeuw natuurlijk niet verwachten. De voorbeelden van zelfonderzoek van de gereformeerden zelf maken wel duidelijk dat in die periode voor de mennisten het tij was gekeerd. Zij hadden nu minder te duchten van kerk en staat en dus waren zij vanaf nu vooral nog een gevaar voor zichzelf.

⁷⁴ Hofstee, *Oldambt*, 262.

⁷⁵ Visitatie classis Appingedam d.d. 14 juli 1657. Vgl. visitatie classis Groningen van 7 juli 1656: '1. papisten: hebben papen door toelatinge van magistraat doch onder belofte geen dienst te doen. 2. Socinianen: heeft geen kennis. 3. Uckowallisten hebben in Gröninge geen naem, maer in 't gemeen mennisten'.

Appendix I. Vragen tijdens classicale visitatie

Gewoonlijke vragen bij de visitatie ad annum 1656.

Generalia

In visitatione clascium anno 1656.

1. Of oock op iemant van de broederen, 't zij in lere, bedieninge ofte leven eenich bedencen valt? Als mede op 't leven ofte habijt van iemants huisvrouw? Dit sal blijcken in censura morum.
2. Offer overal eenparicheit in den dienst ende ceremonien wort onderhouden? ende met namen:
 1. of de catechismi predicationen ende het catechiseren van oude ende jonge alomme werden bij de handt genomen? alsmede de predicationen voor ende nae het houden des H. Nachtsmaels?
 2. Of bij den H. Doop der kinderen de gewoonlijke vragen al zijn ingevoerd?
 3. Of 't Heilige Nachtmale al neerstich wort gehouden ende dat viermael 't sjaers.
3. Offer oock nerstich gearbeidt wordt om de gemeente te versammelen ende te vermeederen, niet alleen met het predigen van Godts Woort, maer oock met de ingesetene vlijtich te besoecken in gesontheit ende kranckheit?
4. Offer overal kerckenraden ende kerckelijke regeringe angestellt zijn? Ende offer mede behoorlijke boecken der kerckenraeds zijn? Als protocollen van acten, van ledematen, van gedoopte ende getrouwde.
5. Of oock iemandt door simonie, indringinge, ergerlick omlopen ende diergelijke quade ende ongeoorloogde middelen tot den H. dienst zij gekomen? Item of alle nieuwe ankommende predicanten nae behoiren geproclameert ende geconfermeert werden.
6. Of iemandt den dienst onwettlick verlaten ende andere plaetsen onbehoorlick gembieert hebbe.
7. Of oock op de candidaten, die sich praeparatoiric willen laten examineren nae behooren gelettet wert, angaende hare testimonia ende hare geschicklickheit in leven ende leere? item of sij oock in linguist ende andersins strictelick werden ondersocht, alsmede of sij oock de behoorlijke ondertekeninge doen van gelijcken of sij oock van lange hairen ende ergerlijke (?)
8. Offer op de ordre van proclameren ende copuleren in den houlicken staet nae behooren gelettet wort? ende of oock overal attestatien geeischt worden?
9. Of oock alomme bequame schoolmeesters gevonden worden? Ende of de schoolmeester in 't examineren behoorlick ondersocht worden in lesen, schrijven, singen etc. Item of sij behoorlijke ondertekeninge doen? Mede of sij oock van 't advoceren spelen op bruiloften etc gecensureert worden?
10. Offer oock vernomen worden inkrimpende Jesuiten, papen, cloppen etc. Item Sociniani. Item wat overlast men heeft van Uke-Wallisten etc. Ende of een iegelijk bij den richter ter plaetse sijn devoir doet om sodane te weren?
11. Offer oock eenige kinderen uith dese provincie op Jesuiten ende diergelijke scholen ende academien gesonden zijn?
12. Of oock noch paepsche reliquien ergens gevonden worden? Item paepsche kerckvoogden, weddeluiden, schatbeurders?
13. Of oock merckelijke exemplen gevonden worden van de profanatie des Sabbaths; item van insolentien bij 't trouwen van schieten, branden, blaken etc. alsmede bij de begravinge der dooden, ende of elck daer tegen nae behooren iijvert?

14. Of oock notoire dootslagers, bloetschenders, overspeelders ende andere exempen van krijtende sonden ergens gevonden worden?
15. Of ende hoe censure wordt gehouden tegen die, die van onse kercke afgaen?
16. Of vicarien ende andere geestlijke goederen tot een vreemt gebruik werden angewendet?
17. Offer oock combinatien zijn die bequaemlick kunnen gesepareert worden?
18. Of oock de nieuwe oversettinge in alle kercken ingevoerd is ende overal gebruyckt wordt?
19. Of oock sorge wordt gedragen dat de classicale maaltijden insonderheit tempore examinum anderen niet en mogen zijn tot anstoot ende ergernisse.
20. Of oock nae behoiren gelettet wordt op d' testimonia an den genen te geven dewelcke of praeparatoire of plenarie zijn geexamineert, dat deselve niet met al te lange voorreden ende nae waarheit mogen gestelt worden?

Appendix II. Enkele voorbeelden van classicale visitatie

1. *Visitatie classis Occiduae den 18. Junii anno 1656*

Generalia

1. Zal blijken in censura morum. Is van de praesenten hooft voor hooft verclaart in conscientie 't selve t' doen, ende voortan t' zullen doen exempt eenige daervan ongelegen.
2. 1. (? zin onduidelijk)
2. Sulx en is noch in praxis niet 't H. Nachtnael wort 4 maal overal gehouden.
3. Geschiedt over al soo veele.
3. Iegelijk doet sijn devuoir daarin na gelegenheit van sijn plaets en dienst.
4. Wieter in 't een of ander geen sonderling gebreck.
5. 1. Hebben daar van geen exempelen of blijck.
2. Daarin is geen defect.
6. Daar van sijn geen exempelen.
7. Op iegelijk stuck wort na behoiren gelett.
8. Daarover wort geijvert ende gevigileert.
9. 1. Fit a pastore loci.
2. Fit.
3. Loopt leijder nochal gebreck daaronder.
10. Jesuiten, paapsgesinden etc. worden der gespeurt.
Socinianen zijn noch niet bekent, ten ware tsij schulden onder d' mennonieten.
Ukwallisten dedden jegenwoordig geen sonderlinge overlast en wierde van iegelijk broeder bij d' resp. richters daartegens geijvert.
11. Heerschap Wijtceers sijn soon is gesonden op d' grensen van Vrancckrijck in 't schole en (?) tot Douai.
12. 1. Tot Opende is een altaer daarover d'inwoonders ijveren om t' behouden.
2. Daarvan had men geen contrarie exempel.
13. 1. Is contraventie doch wort daartegens bij de magistraten geijvert.
2. T' Lutkegast, Northorren etc. reten dese insolentien weder in.
3. Vernamen daar van niet sonderlinge.

14. 1. Dootslager tot Northorren uijt Vriesland bij Doccum hijr gekomen met name Bouwe Hoykes.
2. Bloetschande Jacob Jans tot Grijskercke de quo praeterito anno ut et van Focke Louwes tot Doesum.
D' grote keercke tot Tolbert slaapt bij zijn broeders vrouwe.
15. Daarse zijn procederen daartegens na kerckelike ordre.
16. Wisten daarvan geen sonderling gebreck. Marumer vicarie weder tot d' kercke geemploijert.
17. Hadden daarvan voorhands niet bekend t' maken.
18. Fit.
19. Daar wort met sorgvuldicheijt op gelett.
20. Daarop zal gelett worden.

Volgen nog enkele specialia.

2. Notulen van de visitatie van de classis Midtelstumanæ den 19de augusti anno 1679

Ad generalia quæsita.

1. Het ondersoek of eenigh bedencken valt op der broederen leere ende wandel is gediffereert ad censuram morum.
2. Nopende de eenpaerigheijt in den godtsdienst ende ceremonien is bij ommevraegen bevonden:
 1. dat catechismi ende alle gerequireerde nachtmaels, prediciën alomme werden gedaen, maer niet van allen werden gehouden catechisatie ende dat deselve immers met de oude, sonder hope schijnen te zijn in veele plaetzen.
 2. Dat de vraeghstucken bij den H. Doop der kinderen zijn in gebruik tot Uijthuijster Mieden, Huijsinga, Oosternijlandt etc.
 3. dattet H. Avontmael werdt gehouden 4 mael in het jaer met goede ijver; ende dat oock de vraegen nae de proefpredicatie werden voorgestelt.
3. Behoorlicke neerstigheijt werdt gepleeght om de gemeijnten te doen wassen door predigen ende visiteren.
4. In alle plaetzen zijn kerckenraaden, oock prothocollen van acten, ledemaeten etc. Uijtbesondert Huijsinga, Sandeweer ende Westerwijtwert, daer geen ouderlingen zijn.
5. Van simonie ende quaede middelen om tot den H. dienst te komen is niet gehoort. De nieuwe praedicanten werden gekondiget ende bevestiget nae ordre.
6. Geen exempelen van sodaenige die haeren dienst onwettelick souden hebben verlaeten ende andere onbehoijrlick geambieert.
7. Op de testimonia van sodaenige die sich willen laeten praeparatorie examineren, wordt wel gelett, gelijk oock op haere geschicklickheijt in leere ende wandel ende mede op haere bequaemheijt in linguis behoijrlicke onderteijckeninge werdt bij haere admissie van haer gedaen.
8. Proclamatien ende copulation van houwelicken werden gedaen nae ordre.
9. De scholen zijn in alle plaetzen bestellet met schoolmeesters; maer eenige mochten wel meerder bequaem zijn; eenige zijn oock niet versien met beroepinghen als tot Eppenhuisen ende beijde tot Bedum; veele houden geen schole.

10. Papen ende Jesuiten zijn apparentelick veele tot Uijthuijsen; Ucowallisten zijn insolent ende houden synode.
11. Een paepse boeckhouder van de kerckengoederen continueert tot Bedum; tot Noordt-wolde is oock een sodaenige genaemt Batholomaeus N. zijnde een kremer in de Ebbingestraete.
12. Paepse kinderen tot paepse leege ende hooge scholen gesonden zijn niet bekend.
13. Prophanatie van den dagh des Heeren werdt bevonden, die aenstootelick is; oock geen insolentiën bij het rouwen etc. door den ijver die tegens desen allen gebruijckt werdt.
14. Censure werdt gehouden tegens de apostaten; het exempel tot Huijsinga is noch in deselve staat. D. Beckeringh sullen assisteren twee committeerde broederen ende de terughbrenginge van dse vrouwe tot de schoot der gemeijnte bejweesen.
15. Censure in cas van apostaten wordt gehouden. Een meulenaer over den sonde van zijn pastor bestraft zijnde, hadde sich daerover geexcuseert ende de pastor bedanckt; is echter sedert dien tijdt van de kercke ende Avontmael afgebleven; zijn oock meerder klachten gehoort van ledemaeten hier ende daer van de Taefel des Heeren sich onthoudende.
16. Van vervreemdinge der vicarie ende andere geestelicke goederen is niet sekens.
17. Combinatiën bij dese kommerlicke tijdt niet separabel zijn oock geen sodaenige combinatiën.
18. In alle kercken werdt de nieuwe oversettinge des Bibels gebruijckt.
19. Classicale maeltijden zijn tot alle tijden ende insonderheijt tempore examenum maetigh ende sonder opspraeck.
20. Testimonia examinum werden gestelt kort ende nae werheijt.
21. Bedelboecken sullen niet geteijckent worden volgens belofte.

Censura morum is gehouden als bij het eerste quaesitum generale is genoteert in de catechismi predicationen zijn de broederen gekomen tot sodaanigen sondagh als neffens haere respectie caspelen is geteijckent.

Classis prothocol is gevisiteert ende in een nette staet bevonden.

Salarium pro scriba is geëischt ende met 2 ducaton betaelt.

(volgen nog de particularia).

Appendix III. De bekering der mennisten

1. *Classis Westerkwartier*

Voorslach van middelen om de Mennoniten van haare tot der gereformeerde gemeijnte over te brengen, konden onder alle mogelijcke verbeteringhe dese volgende wesen.

I Politica, welke sonder dwangh ofte force zijn twederleije.

- a. Uit last ende op ordre der overicheijt te ondersoecken wie bedecktelijck in de secte der wederdoperen Socinianen zijn, daer eenige vragen der vermaeneren voor te stellen ende ofte andere stellingen in de welke de sociniaanse dwalingen verworpen werden te doen onderteijkenen.

- b. Alle behoorlijke debvoires te hervatten ten eijnde ingevoerd worden dat de in ondertrouw staende Mennoniten bij ons op het gevoeglijkste geproclameert ende gecopuleert in den houwelijcken staet.

II Ecclesiastica, welke oock konden geseght te zijn twederleije.

A. Om de overbrenginghe niet te verhinderen, behoorde naegelaten worden van een ieder ende de gansche gemeijnte:

1. Alle versmaedinghen, in schemp, bijnamen ende belachingen tegens de Mennoniten bestaende.
2. Alle sonden welke haere overbrenginghe verhinderen, t. w.,
 - * pronck in kledingen en woningen.
 - * twist ende liefdeloese woorden oft werken.
 - * vloecken ende misbruijck van Godes naem.
 Ende tot dien eijnde daer tegen:
 - * krachtigh predicken.
 - * De sterke handt der overicheijt tot rigoreuse exercitie der placcaeten daer tegen geemancert te versoecken(?).
3. In 't werk gestelt tot voortsettinghe van deselve.
 - * Een soete ende vriendelijke conversatie met haer.
 - * Een ijverigh gebedt tot Godt voor haer.
 - * Een catechisatie tot wederlegh van haere dwalingen.

B Om deselve te bevorderen, souden nodigh zijn voor de leraren:

1. In 't generael.
 - a. Sick besonderlijk te beneerstigen om crachtigh ende schriftmatigh haer dwalingen te wederleggen.
 - b. In classicale vergaderingen nadere opsicht te nemen over de sulcke welke ongeregelt wandelen, door rigoreuse censure tegens de sonden van:
 - * Dronckenschap.
 - * Pronk in mannen, vrouwen ende kinderen.
 - * Luijheijt ende versuiminge der aenbetroude taken.
 - * Al te veel aerds gevoel ende baatsucht.
2. In het bijzonder, dat een jeder leeraar:
 - a. weghneme alle soorte van prejudicia welke de Mennoniten tegens ons opvatten.
 - b. Die bij Mennoniten wonen sullen deselve in haere sieckte besøeken ende de ware fundamenten eener hemelschen troost vertoonen.
 - c. De kerkelijke discipline in cracht met liefde ende gematigheijt tegen quade leden te oefenen.
 - d. Dat hij dwalingen der Mennoniten opene ende wederlegge in predication, bij catechisatie, huisbesoekinghen ende indien doenlijk doer conferentien.
 - e. Dat hij de Mennoniten tot gehoor van sijne predicatione nodige met aenwysinghe van dat het haer niet ongeoorlooft zij.

G. Heijdanus, pastor in Noordthorn, p.t. classis praeses.

Joannes Beckeringh, pastor in Suidthorn, p.t. classis assessor.

S. Hoisingius, pastor tot Nieuzijl, p.t. classis scriba.

2. Classis Oldambt en Westerwolde

Middelen tot bekeeringe der Mennonieten opgesteld en overgeleverd door het classis van het Oldeampt en Westerwoldingerlant in gevolge synodale resolutie van den jaere 1679.

Eerstelijck dat de Mennonieten uit ons niet toenemen, waer toe vereijtscht wort:

A. dat sij haeren aenwas niet hebben uijt de onsen en daertoe te besorgen.

1. Dat geene mennonieten voormonders en voochden sijn over ouderloose kinderen der gereformeerde ouders, of welker ouders geen mennonieten sijn geweest.
2. Dat geene ouderloose kinderen der gereformeerde bij mennonieten in de kost bestelt worden, oft en oock om te dienen.
3. Dat onse kinderen, aenkomende jongelingen en dochteren, oock onse ledemaeten meer en meer mogen onderwesen worden in de fundamenten van de waere religie, besonderlijk in de stucken tegen de mennonieten; waertoe boven de schooldienst en cathesisatie bequamelijk kan worden gebruikt de visitatie om die gelegentheijt de dwaeling der mennoniten bij maniere van discours aen te wijsen en te wederleggen; alsmede wat breder aen te trecken in de predikatiën.
4. Dat men met alle neerstigheijt soekt te wederhouden de houweliijken der mennoniten met die van onse geloven; en bij aldien een soodanig houwelijk niet konde verhinderd worden, dat de predikant ter plaetse wel vigileere, om den afval voor te komen.

B. Dat sij haer aenwas niet hebben uyt haer eijgen; en daer toe te besorgen.

1. Dat mennoniten kinderen genootsaekt sijn in de schoole de catechismus van buiten te leeren, soo als die in onse kerke geleert wort, en haer door de schoolmeesters eenige korte gronden, tegen de leere der mennoniten sonder die eenigsins te noemen, in te scherpen en sulks onder eene voorsichtige bestieringe van de predikant ter plaetse; dat ook in de schoolen geen menno[ni]ten boeken gebruikt worden om daar uyt lesen te leeren.
2. Dat men die, dewelke aen haere gemeijnte niet sijn neerstelijck besoeke en der mennoniten verfoeijelijke dwaelingen voorstellen en haer dar van af te schricken en tot ons gehoor in onse kerke versoecken.

Ten tweede, dat haere ledemaeten tot de onse mogen getrocken worden om daer toe te besorgen.

1. Dat ijder predikant in sijne plaetse met de mennoniten conversatie soeke, soo met derselver leeraeren als leden, voornaementlijk buijten de visitatie en met haer voorsichtelijck handelen van derselver leere met alle sachtmoedigheijt aenwijsende de kracht der dwaeling dear in stekende; oock bij gelegentheijt te reppen de leere der sociniaenen, en die te wederleggen.
2. Dat wij onse personen bij haer aengenaem maeken door weringe van alle aenstotelijckheijt; dat wij predikanten nuchteren, sober en matig sijn in onse leven, vreedsaam in onse ommegang met onse gemeijnten, still en sachtmoedig van geest; nedrig in onse gewaet voor ons selfs, voor onse vrouwen en onse kinderen; en daer op wat nauwer ondersoek te doen in visitatie classis; oock die van onse gemeente sijn, naerstelijck daer toe te vermaenen.

3. Van onse christelijke overheijt te versoecken dat aen haere sijde eenige middelen mochten bedacht worden, waer door den aenwas der mennoniten mochte geweert worden,
4. Dat de predikanten in haere particuliere en openbaere gebeden den Heere hertelijk bidden om de bekeeringe van dese dwaelgeesten.

Wilh. van der Schuur, p. t. classis scriba.

3. *Classis Appingedam*

Advijns der gecommiteerde broederen rakende de bekeeringe der Mennoniten.

De middelen van haer bekeeringhe sullen moeten geproportioneert wesen na de principale oorsaken van haar vervreemdinghe van ons, te weten haer onweetenheijt en gebreck van kennisse als mede haer vooroordeel en ergernisse ter oorsaeke van het onordentlick leven van veele belijders onser religie, soo leeraars als toehoorders.

Aengaende d'eerste oorsaeke daer toe sal dienstich zijn.

- I. In plaatze van haer te verachten, off teghen met vreemde benaminghen als anders, alle gelegenheit soeken van minlicke conferentien met haer te houden, en haer te visiteeren in gesontheit en kranckheit en haer te onderwijsen insonderheit in sulcke fundamentale pointen welckers kennisse en verstandt meerder lickt kan brengen in andere articulen daer van dependerende.
- II. Haere kinderen tot de schoele selfs te brengen ende deselve neerstelick soe wel als andere te catechiseeren.
- III. Dat in de plaetsen daerse met meerder getal woonen ende haeren godtsdienst verichten iverighe en ervaren predicanten door autorisatie des E.E. gerichtts haere vergaderinghen nu en dan bijwoonen en haer leere anhooren; doch in der stilter en sonder eenighe beroerte daeruijt eenighe occasie nemen om met haer bij bequame occasie in 't particulier in alle sachtmoedicheijt te handelen tot haerer onderwijsinghe.

Angaende de tweede oorsaeke.

'T waer te wenschen dat door een heijlich en stichtich leven in liefde onse belijders, soo wel grote als kleine de reden en oorsaken van ergernissen hatrer mochten benomen worden; tot welcken einde nodich wordt geoordeelt dat de kerckclike discipline onder ons beeter en stichter geobserveert en de lanck gedesidereerde classicale visitatie in train gebracht werde.

S. Meijer, eccls. in Schiltwolda, p.t. classis Praeses.

Sam. Severinus, assessor,

Albertus Alberthoma, p.t. classis scriba eccls. Dammon.

Jan van Calker, 1696-1773

De levensweg van een doopsgezinde piëtist aan de hand van zijn 'Levensbericht'

In een bundel die in het teken staat van de beïnvloeding over en weer tussen doopsgezinden en andere godsdienstige richtingen, mag het piëtisme niet ontbreken. Het ontstond in de 17de eeuw als een stroming in de kerkgeschiedenis na de Reformatie. Het legde een sterke nadruk op de persoonlijke geloofsbekering en vroomheidspraktijk, was afkerig van dorre leerstellige prediking en het voor uiterlijk waar houden van de belijdenis.

Daarmee ontstond een stroming die met name het beeld van de 18de eeuw als eeuw van de Verlichting, een stuk ingewikkelder en paradoxaler zou maken. Enerzijds immers zien we in die tijd de opkomst van het rationalisme, waarbij ook in de religieuze beleving aan het verstand een plaats werd gegund, anderzijds voedde het piëtisme een tegenstroming door juist het gevoel, de persoonlijke innerlijke ervaring en het hart te laten spreken.

Als term lijkt het 'piëtisme' makkelijk te hanteren, maar zijn historische plaats en theologische lading blijken complex en diffuus. Wat de herkomst betreft, kunnen we deze stroming wel vergelijken met een grote boom, waarvan de stam uitloopt in vele takken. Puriteinen, labadisten, quakers, herrnhutters, methodisten, en zelfs het reveil hangen als sappige vruchten aan zijn takken.¹ De boom op zijn beurt wordt gevoed door evenzovele wortels die reiken naar een soms ver verleden: naar de beweging der hussieten, naar het doperdom, naar de mystiek uit Spanje en naar de gereformeerde wereld van bevindelijkheid.²

Het onderzoek naar het piëtisme als historisch, theologisch en cultureel fenomeen is relatief laat op gang gekomen en is nog gaande.³ Het is dus niet verwonder-

1 Een inleiding op de theologische en kerkhistorische betekenis van het piëtisme geeft: J. van den Berg en J.P. van Dooren (ed.), *Pietismus und Reveil. Referate der internationalen Tagung: Der Pietismus in den Niederlanden und seine internationalen Beziehungen. Zeist 18.-22. Juni 1974.* (Leiden, 1978) (Kerkhistorische Bijdragen 7). Het accent lag bij deze conferentie echter meer op de plaatsbepaling van het piëtisme ten opzichte van de grote volkskerken, zodat de relatie tussen piëtisme en doperdom niet aan de orde kwam. Zie voorts de ter gelegenheid van deze conferentie georganiseerde tentoonstelling, met de bijbehorende catalogus: *Vromen en Verlichten. Twee eeuwen protestantse geloofsbeleving, 1650-1850. Tentoonstellingscatalogus Aartsbisshoppelijk Museum* (Utrecht, 1974).

2 Zie S. van der Linde 'Der reformierte "Pietismus" in den Niederlanden' in: *Pietismus und Reveil*, 102-117; en W.J. op 't Hof, 'Studie der Nadere Reformatie: Verleden en toekomst' in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 18(1994) 1-50.

3 Vgl. E. Beyreuther, *Geschichte des Pietismus* (Stuttgart, 1978). Voorts *Geschichte des Pietismus*, im

lijk dat ook zijn relatie tot het doperdom tot nog toe niet onderwerp is geweest van systematisch onderzoek. Waar het piëtisme juist de persoonlijke vroomheid raakte, leek het dus aantrekkelijk een persoonlijk getuigenis op te voeren dat inzicht geeft in de relatie tussen doopsgezinden en herrnhutters,⁴ de religieuze beweging die tot het piëtisme gerekend wordt.

Het gaat om het '*Levensberigt*'⁵ van de Deventer koopman en fabrikant Jan van Calker, dat ik tegenkwam in het kader van een onderzoek naar de Deventer doopsgezinden en dat zich bevindt in het archief van de Doopsgezinde Gemeente aldaar.⁶ Van Calker bleek een typische piëtist te zijn. In 1696 geboren in een fijn mennistenmilieu, zou hij een 'bekering' ondergaan en als herrnhutter in 1773 te Zeist overlijden.

Voor enig begrip van de herrnhutters en hun beweging moeten we naar Duitsland, waar in de tweede helft van de 17de eeuw binnen de lutherse kerk het type piëtisme groeide dat Zinzendorf, de stichter van de herrnhutter broedergemeente,⁷ als voorbeeld zou dienen. In 1675 publiceerde de lutherse predikant Philipp Jacob Spener zijn '*Pia desideria*'.⁸ Hij pleitte voor bijbellezing, voor de praktische toepassing van wat men erin vond en voor gesprekken in kleine kring. Vooral door de leerlingen van het piëtistische internaat te Halle a.d. Saale, het beroemde Paedagogium, zou deze vorm van innige, praktische vroomheid grote invloed krijgen. De benaming 'piëtist', oorspronkelijk als spot bedoeld, kreeg hier zijn positieve lading.

Een van de bekendste leerlingen van dit jongensinternaat was Nikolaus Ludwig, graaf von Zinzendorf.⁹ In Halle werd de jonge Nikolaus geconfronteerd met vergaande eisen die aan een christenleven zouden moeten worden gesteld, waartegen hij zich later keerde vanwege de 'tierische Ernst', die zo'n christenmens te wachten stond. Een christendom dat volgens hem 'den Weg dahinhinkte', terwijl hij juist 'tanzen' wilde.

Auftrag der Hist. Kommission zur Erforschung des Pietismus hrsg. von M. Brecht u.a. I: *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, in Zusammenarbeit mit J. van den Berg u.a. (Göttingen, 1993).

4 Ter gelegenheid van de overzichtstentoonstelling 'Erfgoed van Herrnhut', herfst 1974 in het Rijksarchief in Utrecht, verschenen de catalogus *Erfgoed van Herrnhut. De Zeister Broedergemeente ten toon gesteld* (Utrecht, 1974) en M.P. van Buijtenen e.a. (eds.) *Unitas Fratrum. Herrnhuter Studien – Moravian studies* (Utrecht, 1975).

5 Zie voor nadere biografische en bibliografische gegevens de teksteditie.

6 B. Rademaker-Helfferich, *Een wit vaantje op de Brink. De geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Deventer* (Nieuwegein, 1988) (Deventer reeks 3) passim. De uitgave verscheen ter gelegenheid van 450 jaar Deventer doperdom.

7 De huidige benaming in Nederland is: Evangelische Broedergemeente Nederland.

8 Zie over Philipp Jakob Spener: 'Philipp Jakob Spener (1635-1705) und der frühe Pietismus', in: Beyreuther, *Pietismus*, 61-122.

9 Vgl. E. Beyreuther, *Der junge Zinzendorf* (Marburg/Lahn, 1957).

Afb. 1. Portret van de uit Deventer afkomstige doopsgezinde koopman en landeigenaar Jan Berends van Calker (1696-1773). Hij vestigde zich in 1743 te Herrnhut. Van 1747 tot 1773 was hij lid van de herrnhutter broedergemeente te Zeist, waar hij verschillende functies vervulde. Paneel; schilder onbekend. (Zentralarchiv der Brüderunität, Herrnhut (Dtsl.) BA 1122.)

Zinzendorfs experiment met communaal leven kreeg vaste vorm, toen hij als rijksgraaf van Oostenrijk op zijn landgoederen in de Oberlausitz onderdak bood aan vluchtelingen uit Moravië en Bohemen, de laatsten van de ooit bloeiende Moravische broederschap. Een nieuwe kolonie, Herrnhut,¹⁰ ontstond. Voor de luthers opgegroeide edelman betekende dit de aansluiting bij een voorreformatoisch christendom.

Dit Herrnhut, in 1727 met een zeer bijzondere avondmaalsviering gegrondvest,

¹⁰ De kolonie Herrnhut – onder de rook van Dresden – nam een begin, toen op 8 juni 1722 een groep Moravische vluchtelingen, die in het geheim vast hadden gehouden aan de denkbeelden van de oude Boheemse broederuniteit, zich onder leiding van de timmerman/prediker Christian David vestigden op het landgoed Berthelsdorf, bezit van de graaf Von Zinzendorf. Vgl. H.-C. Hahn und H. Reichel (eds.), *Zinzendorf und die Herrnhuter Brüder. Quellen zur Geschichte der Brüder-Unität von 1722 bis 1760* (Hamburg, 1977).

wilde de droom van wereldwijde broederschap, van een 'unitas fratrum', realiseren door zich open te stellen voor leden van alle christelijke denominaties. Het revolutionaire van zijn beweging was dat Zinzendorf een bovenkerkelijke situatie op het oog had, waarin mannen en vrouwen vanuit hun eigen wijze van denken en geloven elkaar konden vinden. Zijn theologie van het hart, zijn 'Herzenstheologie', het elkaar vinden in het besef van zonde en verlossing door het doordenken van Christus' lijden, zou de bestaande geloofsverdeeldheid kunnen doorbreken. In zijn latere gemeenschap te Zeist leefden de Moravische broeders dan ook aanvankelijk met lutheranen, collegianten, doopsgezinden en gereformeerden in één gemeente bijeen. Tegenwerking van de streng-lutherse regering van Saksen dwong Zinzendorf ertoe, wilde hij zijn ideaal van een bovenkerkelijke gemeente realiseren, zich tot bisschop van de Moravische broedergemeente te laten wijden om zich zo legitimatie te verschaffen. Zelf bleef hij overigens zijn hele leven luthers.

Praktische evangelisatie, in de sfeer van opwekking en zending, waren de kenmerken van deze gemeenschap. Wie aan herrnhutters denkt, denkt direct aan de zending in het Caraïbisch gebied en in Suriname.¹¹

Dit herrnhutterdom was in zekere zin een wonderlijk amalgaam, waarin de lutherse wereld van liedkunst en liturgie samen met de cultuur en goede smaak van een hoogadellijke rijksgraaf tot één geheel werden met de wereld van nederige Moravische broeders die door handwerk in hun levensonderhoud voorzagen.

Deze andersoortige broederschap zou ook op de Nederlandse doopsgezinden een bijzondere aantrekkingskracht uitoefenen. Van een, al was het maar onvolledig, overzicht van beïnvloedingselementen in de relatie dopers en herrnhutters kan vooralsnog geen sprake zijn. Systematisch is eigenlijk alleen de relatie tussen Herrnhut en de grote volkskerken onderzocht.¹² Bepaalde elementen van overeenkomst of onderlinge beïnvloeding springen wel in het oog. Wat opvalt, is de grote financiële steun van de zijde van de doopsgezinden voor de herrnhutters, en voorts – meer in het bijzonder – de aandacht voor de 'kruis- en wondendevotie' van Jan Luyken – hij werd graag gelezen en bekeken bij de herrnhutters -, het gebruik van de voetwassing (bij de fijne mennisten in de 18de eeuw nog steeds in zwang en door Zinzendorf ingesteld bij zijn broedergemeenten) en de vele piëtistische liederen die van elkaar werden overgenomen.

Er wordt daarbij in de historiografie vooralsnog van uitgegaan dat het streven naar geloofsvrijheid en tolerantie bij de Verenigde Vlaamse en Waterlandse ge-

11 Zie W. Lütjeharms, *Het philadelphisch-oecumenisch streven der Herrnhutters in de Nederlanden in de achttiende eeuw* (Zeist, 1935).

12 Over de verhouding tussen de 'Freikirche' en de herrnhutter broedergemeente verscheen recent: G. Balders (ed.) *Freikirchenforschung; hrsg. vom Verein zur Förderung freikirchlicher Geschichte und Theologie an der Universität Münster e. V.* Bd. 1 (Münster, 1993).

Afb. 2. Schilderij van Johann Valentin Haidt (Danzig 1700 – Bethlehem, U.S.A. 1780), vervaardigd in 1747 te Hernhaag (Dtsl.), voorsstellende de 'eerstelingen' (Opb. 14:4) uit de volkeren waaronder de Broedergemeente haar zendingswerk verrichtte. (Evangelische Broedergemeente Zeist; Kleine Zaal.)

meenten in Amsterdam in de eerste helft van de 18de eeuw de reden was voor hun belangstelling voor de herrnhutters. Joannes (Jimme) Deknatel,¹³ leraar bij de Toren en het Lam, was een echte opwekkingspredikant en zou zijn leven lang een aanhanger van de herrnhutters blijven. Het is echter heel goed mogelijk dat de Waterlanders juist wegens het verdwijnen van de oude structuur bij de herrnhutters zochten, wat bij hen verloren dreigde te gaan: een consequente, streng doorgevoerde organisatie in een daadwerkelijk communaal leven en een alles verbindende liturgie. De aantrekkingskracht die de broedergemeenten hadden op de 'fijne' doopsgezinden is daarbij onderbelicht gebleven. Het levensbericht van Jan van Calker kan hier een ander accent leggen.

Jan van Calkers '*Levensbericht*', zoals bij de herrnhutters gebruikelijk bij zijn begrafenis in Zeist uitgesproken, is één van de duizenden levensbeschrijvingen die in de archieven van Herrnhut en Zeist bewaard zijn gebleven. De levensberichten bezaten een voorbeeldkarakter en moesten de heiligenlevens vormen van de nieuwe tijd, in navolging van de martelaarsboeken. Als ego-documenten hebben ze een apologetisch karakter en moeten dan ook met enige voorzichtigheid gehanteerd worden. Het '*Levensbericht*' bestaat uit een autobiografisch deel en uit een deel dat na Jans dood door zijn kinderen of andere familieleden is aangevuld. Qua persoonlijkheid hebben we hier te maken met een man, die – totdat hij rust vond bij de herrnhutters – onophoudelijk bezig was met de kwellende vragen van zonde en boetedoening, en vervuld was van een piëtistisch zoeken naar het uur der bekering. Het vinden van Christus volgens Zinzendorfs 'Herzenstheologie' was hem een bevrijding, opluchting en zekerheid.

Jan Berends van Calker stamde uit een van die doperse families die vanuit het Nederrijnse en Westfalen naar de welvarende Hanzestad gevlucht waren toen de contrareformatie hen het leven daar onmogelijk had gemaakt. De eerste wijkplaats

13 Zie het lemma 'Jimme Deknatel' (J.P. Jacobszoon) in het *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, I (1983) 62-64.

De doopsgezinde leraar, Joannes Deknatel (1698-1759), was de belangrijkste promotor van het piëtisme onder de Nederlandse en Paltse mennonieten. In 1734 had hij kennis gemaakt met A.G. Spangenberg, bisschop van de Moravische broeders. In 1737 vond in zijn huis zelfs een gemeenschappelijke avondmaalsviering plaats. Ondanks zijn enthousiasme voor de nieuwe beweging, bleef hij lid van zijn eigen denominatie. Onder zijn groep, de Lammisten – meer geneigd tot rationaliteit en vrijzinnigheid – was hij de 'bevindelijkheid' toegedaan en hield in zijn huis op zondagavond vele devotionele oefeningen, die ook door calvinisten werden bijgewoond. Belangrijk was zijn vertaling en berijming van honderden liederen, de '*Evangelische liederen*', uit het Duits (1738, met vele herdrukken). Ze zijn vol van een mystiek geborgenheidsgeloof in Jezus. In 1751 trok hij zich enigszins terug wegens een geschil over een lening aan Zinzendorf. Toch bleven de betrekkingen warm. Mede door zijn toedoen kwamen vele doopsgezinden in aanraking met de herrnhutters.

van de stamvader, koopman Hendrik van Calcar, was Burgsteinfurt, waar het prachtige vroegrenaissancistische 'Houcks oder Kalckers Hauss' nog steeds over de volle diepte langs de Kalkersteeg ligt. Toen hij ook hier bedreigd werd, week overgrootvader Hendrik in 1633 uit naar Deventer. Daar bewoonde hij voortaan met zijn familie het huis 'Tho Vreden', genoemd naar de plaats waar Hendrik was geboren. Dit huis, nu 'Tevreden' geheten, staat er – zij het met een nieuwe voorgevel – nog steeds en had vanuit de achterdeur toegang tot de oude verborgen kerk-schuur die nog uit de vervolgingstijd stamde en in 1688 tot het reguliere 'Vermaen-huys' voor de menniste gemeente werd verbouwd.¹⁴ Zelf werd Jan van Calcar geboren op 19 februari 1696 in het enorme huis 'Het Wapen van Amsterdam' aan de Menstraat, waarvan het perceel doorliep tot aan de Rijkmanstraat en dat zijn vader Berend in 1695 verworven had.

De doperse denominatie, waartoe Hendrik van Calcar behoorde, was die van de Groninger Oude Vlamingen, ook wel de fijne mennisten genoemd. Met name hun strenge en afgezonderde levenswijze dwong de Oude Vlamingen zich te verenigen binnen een overkoepelende organisatie van broedergemeenten – met Groningen als centrum – die zich uitstreekte langs de Noordzeekust tot in Polen toe. Het wereldwijde perspectief zoals Zinzendorf zich dit bij zijn broedergemeente voorstelde, was Jan van Calcar dus van huis uit niet geheel en al vreemd. Op kleinere schaal had het immers bij de Oude Vlamingen in hun Groninger Sociëteit al gestalte gekregen.

In een wereld van zedelijke ernst, maar opgenomen in een hecht sociaal netwerk, groeide de jonge Jan van Calcar op. Wat waren nu voor de oude man, terugkijkend op zijn leven, de beslissende momenten in zijn bestaan. Zoals in elk herrnhutter levensverhaal staat ook in Jans '*Levensbericht*' zijn bekering centraal: het ogenblik waarop de Heiland ingrijpt in het leven van de zondaar, deze zijn zonden aflegt en radicaal voor een nieuwe weg kiest. Jan kreeg een zorgvuldige opvoeding, ver van de wereld en haar gevaren. Als voorbeeld golden de martelaren. Zeker binnen de Deventer gemeente zal steeds de herinnering aan het martelaarschap levendig zijn gebleven. De vervolgingen van 1535 en 1571 lagen nog niet zo ver terug. In de boedelscheidingen van Deventer doopsgezinden, de optekening die het stadsbestuur bijhield van alle nalatenschappen, van erfenissen dus, worden – soms als

14 Dit familiehuis van de Van Calckers werd in 1855 na het overlijden van de laatste Deventer afstammeling, Hendrika van Calcar verkocht. Haar vermogen had zij ter beschikking gesteld van verschillende godsdienstige instellingen in Deventer. Het leeuwendeel, f 40.000, liet zij na aan de Doopsgezinde gemeente, die er in 1891/92 haar huidige kerkgebouw in de Penninckshoek van bouwde. Zie voor de geschiedenis van het huis: B. Rademaker-Helfferich, *100 huizen in Deventer en hun historie. 25 jaar monumentenzorg door de NV Bergkwartier, Maatschappij tot stadsherstel 1968-1993* (Nieuwegein, 1993) (Deventer reeks 8) 106 (met afb.)

Afb. 3. Het huis 'Het Wapen van Amsterdam' in Deventer, Menstraat 34/40, waar Jan van Calker op 19 febr. 1696 werd geboren. (NV Bergkwartier, Deventer.)

enig boekenbezit – de *Biestkensbijbel* en de *Martelaarsspiegel*¹⁵ aangetroffen. Voor de jonge Jan van Calker moeten deze martelaren levende mensen zijn geweest.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de komst van de in 1711 uit Zwitserland verdreven mennonieten diepe indruk op hem maakte. Deze Zwitserse 'Amischen' waren door het kanton Bern op genadeloze wijze verbannen, een aantal zelfs naar de galeien verkocht of als slaven naar de Engelse kolonies gevoerd. Hun lot bracht grote solidariteit teweeg bij de Nederlandse mennonieten. Maar liefst 107 van de

¹⁵ Het relaas van de gevangenschap en de terechtstelling van de Deventer dopers in 1571 is weergegeven in: T.J. van Braght, *Het bloedigh tooneel der doopsgezinde en weereloose Christenen, die om het getuygenisse Jesu (...) geleden hebben en gedoodt zijn* (Amsterdam, 1685. Repr. Dieren, 1984). Met inl. bij de heruitg. door S.L. Verheus en T. Alberda-Van der Zijpp, II, 552-560.

ruim 340 naar de Nederlanden gevluchten, werden blijkens Jans levensbericht tijdelijk in Deventer gehuisvest. De ontmoeting met deze ontheemden die men als verwante broeders ontving, was voor de jonge Van Calker aanleiding tot een leven van boete en ascese. Later, tijdens een bezoek aan zijn Groningse familie stelde hij zich juist met deze Zwitserse mennonieten in verbinding. Een preek van hun oudste, Hans Anker, riep bij Jan zulke heftige gevoelens op over zijn zondige levenswandel, dat hij 'de gantsche predicatie regt bitterlijk weende'. Let wel, in het begin van de achttiende eeuw, niet tijdens de Romantiek.

Dit moment nu heeft Van Calker tot het eerste uur van zijn ware bekering gerekend, en op 17 maart 1718 liet hij zich bij de Zwitsers dopen. Toch raakte Jan, in plaats verlost te zijn, juist in een veel grotere geloofscrisis. Het bleek dat de door leer en leven gestaalde Zwitserse dopers misschien wel martelaren, maar geen engelen waren geworden. Tijdens zijn verblijf in Kampen, waar Jan een graanhandel annex -molen had opgebouwd, bleek dit maar al te zeer. De Zwitserse mennonieten zouden uiteindelijk in twee groepen uiteen vallen, maar bij geen van beide heeft Van Calker zich kunnen vinden. Helaas, want Van Calker en zijn vrouw 'zugtten naar gemeenschap'.

Door middel van een goede vriend, de schatrijke Jacob Schellinger, een doopsgezinde broeder uit Amsterdam, kwam hij in aanraking met Zinzendorf en zijn beweging. In die tijd was diens broedergemeente in Herrnhut het gesprek van de dag. Zinzendorf zocht ook in de Nederlanden steun voor zijn expansieve religieuze gemeenschap. Van 4 maart tot 16 april 1736 maakte hij er een oriënteringsreis om 'Seelen für das Lamm' te werven. Op zijn reis, onder meer naar Groningen en Friesland werd hij door de prinses-weduwe Maria Louise allerhartelijkst aan het hof in Leeuwarden ontvangen.

Een ontmoeting in Amsterdam bij Jacob Schellinger thuis, was gauw gearrangeerd. Van Calker, eerder teleurgesteld in zijn enthousiasme voor de Zwitserse dopers, maakte aanvankelijk een voorbehoud. Toen de graaf hem tijdens een onderhoud op de man af vroeg: 'Of wij malkander lief hadden?' zei hij: 'Ik hoop ja! want ik dogte, is het mij zo slegt met de Zwitsers gegaan, die ik dog voor een waare Gemeente Gods aangezien hadde'.

Het is aardig te lezen hoe Zinzendorf in diens dagboek Van Calker tekent. We lezen: 'Da ich den lieben Schellinger bezuchte, fand ich daselbst den Bartmann Jan van Calker, [kennelijk droeg ook Jan de bekende mennistenbaard] der war von Campen gekommen, mich zu sprechen. Ich habe eine innige Freude ueber diesen Mann gehabt; er ist ganz' [= bekeerd]. 'Wenn er von den Wunden Jesu spricht, so schmilzt er'.¹⁶

16 De ontmoeting vond plaats op 15 maart 1736. Het citaat geeft de innig-piëtistische gemoeds-

Tenslotte zouden Van Calker en zijn derde vrouw zich in 1741 laten aannemen in de Amsterdamse broedergemeente. Twee jaar later reisden zij, na huis en hof verkocht te hebben, definitief af naar Herrnhut. Voortaan zou hun leven en dat van hun kinderen geheel in het teken van de broedergemeente staan. Daar vervulde Van Calker verschillende ambten totdat hij in 1747 met de opbouw van de broedergemeente in Zeist werd belast.

Hier houdt het autobiografische deel van Van Calkers '*Levensbericht*' op, en begint het stuk dat door zijn kinderen, misschien nog tijdens zijn leven, deels echter na zijn dood eraan is toegevoegd. Er blijkt uit dat de Zeister gemeente omstreeks 1753 een grote crisis kende. Er was verdeeldheid ontstaan door een conflict tussen Cornelis Schellinger, de heer van Zeist, en zijn doopsgezinde medebroeders met de autocratische Zinzendorf over diens eigenmachtige bestuurswijze en de enorme schuldenlast die op de broedergemeente rustte. Met name doopsgezinde geldschieters, gewend hun zaken zuinig te beheren, sloten zich met andere ontevreden aan en hielden zich van lieverlee van het gemeentelijk leven afzijdig. Ook Van Calker hoorde hiertoe.

Gelukkig voor Zinzendorf stierf de grootste schuldeiser, de Rotterdamse doopsgezinde/collegiant Matthias Beuning. Daar bleef het niet bij. Diens echtgenote, Catharina Oudaen, betaalde ook nog eens alle schulden. Ook zij was een bekeerde, naar eigen zeggen zonder veel omhaal: 'Ik wierd verliefd op de saligheyd dezer luyde en kon dog geen een woord verstaan wat sij seyde'.¹⁷

De immateriële schade van deze crisis is groot geweest: bijna alle Nederlandse broedergemeenten buiten Zeist, de meeste van doopsgezinde herkomst, verlieten. Opvallend is dat juist Van Calker na deze ingrijpende reorganisatie weer toetrad en nog belangrijke ambten binnen de gemeenschap zou bekleden.

Op 24 maart 1773 kwam er een einde aan zijn leven. Naar herrnhutter gewoonte, met gezang en harpspel 'den Himmel hineingesungen',¹⁸ bereidde Jan van Calker zich voor op 'de vriend zijner ziele'. In het Zeister *Diarium* van 1773 staat vermeld:

toestand van Van Calker weer. Hij droeg de lange baard die bij de Zwitsers gebruikelijk was. Zij werden dan ook 'baardmannen' genoemd. De uitdrukking 'ganz' was de staande uitdrukking voor een persoon die bekeerd was. Zie voor de teksteditie van Zinzendorfs dagboek: P.M. Peucker, 'Das Diarium von Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf, geschrieben während seiner Reise durch die Niederlande 1736', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*/DRCH 74(1994) 1, 72-122. Het citaat bevindt zich op p. 94.

¹⁷ Geciteerd naar P.M. Peucker, '*s Heerendijk. Herrnhutters in IJsselstein 1736-1770* (s.l.[Zutphen], 1991) (Stichtse historische reeks 16) 26.

¹⁸ Bij de herrnhutters was het gebruikelijk dat de stervende door de aanwezige broeders en zusters met gezang en harpspel de 'Himmel hineingesungen' werd.

‘Freilich ist von diesem Monat noch anzumerken, die selige Heimreisz unsers alter lieber Bruder Jan van Calkers am 24., in seinem 78. Jahr. Er sehnte sich zuletzt sehr herzlich, um balde zum ausruhen an Jesu Wunden zu kommen’.¹⁹

Op het mooie kerkhofje van de Zeister broedergemeente ligt hij begraven; onder grafsteen 219 volgens het register.

19 Dit *Jaarboek* of *Diarium* bevindt zich in het RA Utrecht, Archief Evangelische Broedergemeente R 48, inv. 62, nr. 1227.

Tekstuitgave

Levensbericht van Jan van Calker. Overleden te Zeist, 24 Maart 1773. Uit het Hoogduitsch

De wandel van een deugdzaam man
strekt ons een baaken
op 's werelds zee,
om eens te raaken
aan 's hemels rêe. [2]

Onze zalige broeder Jan van Calker²⁰ heeft van zijn levensloop zelve het volgend berigt²¹ nagelaaten.

Ik ben gebooren in Deventer 1696, den 19 february. Mijn zaalige vader Berend van Calker,²² een koopman aldaar, behoorde onder de Mennoniten. Het was een zeer eerwaardig man, die ons kinder met zijn voorbeeldigen wandel zeer eerbiedenswaardig was. Hij deed zijn uiterste best om ons voor alle verleidingen te bewaaren, en in de liefde en vreeze Gods op te voeden. Ik ben van mijn jonkheid aan veele

20 Jan Berends van Calker (1696-1773). Zijn portret, door een onbekende schilder omstreeks 1745 te Herrnhut op paneel vervaardigd, bevindt zich in de collectie van Herrnhut (Archiv der Brüder-Unität, Herrnhut, Dld., BA 1122). Het is ook afgebeeld in: *Nederland's Patriciaat* 60(1974) 178; in: Peucker, 's *Heerendijk*, 35. De genealogie van het geslacht van Calcar(-ker), *Nederland's Patriciaat* 60(1974) 171-217, berust voor een groot deel op een familieboek, begonnen door Mattheus van Calcar (1616-1692), in het Archief van de Doopsgezinde Gemeente onder sign. DF 61 ('Geslagttafel der van Calkers'), Gemeentelijke Archiefdienst te Deventer. De Deventer tak, afstammend van de in 1612 op beschuldiging van wederdoperij uit Vreden (Westf.) gevluchte Hendrik van Calker, schrijft haar naam steeds met -ker. Zie voorts: *The Mennonite Encyclopedia* I, 490; Lütjeharms, *Philadelphisch-oecumenisch streven*, 30, 49, 62 e.v., 137; Rademaker-Helfferich, *Wit vaantje*, passim. Jan van Calker is de stamvader van de herrnhutter tak.

21 Het 'Levensbericht' berust onder sign. DF 62 in het Archief van de Doopsgezinde Gemeente Deventer, Gemeentelijke Archiefdienst Deventer. Het bestaat uit 14 pagina's op papier (206 x 164 mm; 30 tot 34 regels), geschreven door een niet nader geïdentificeerde hand in een cursieve letter uit de 2de helft van de 18de eeuw. Een Duitse tekst (*Lebensslauf*) berust in: Archief EBG (Evangelische Broedergemeente) Zeist, RA Utrecht, RA 48, inv. nr. 62, nr. 1332. De Nederlandse tekst is weergegeven volgens de *Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden*, uitg. door het Nederlands Historisch Genootschap en de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis (Bibliografische Reeks 4) (6e dr.: 's-Gravenhage, 1988). Voor de Duitse tekst: *Nachrichten aus der Brüdergemeine* (Gnadau, 1886) 617 e.v.

22 Berend Mattheussen van Calker (1668-1742) was koopman en suikerraffinadeur te Deventer. Hij bezat tevens een zeem (= honing)bereidingsmolen. Hij was gehuwd met Grietje Jans Doornbosch (1670-1742) uit Groningen.

eerbied gehad voor zulke lieden die ik dagt waarlijk kinderen Gods te zijn, en las veel in den Bijbel als ook in de geschiedenissen van de eerste Martelaaren, waardoor ik dikmaals zo beweegt wierde dat ik mij in een kamer alleen opsloot, op mijn aangezicht viel, en de lieve Heiland met veel traanen bad, hij mogte mij dog ook verwaardigen om zijns naams wille te lijden.

In 't jaar 1711, als de Mennoniten uit Zwitserland²³ verdreeven wierden, en een gedeelte van dezelve met een schip in Deventer aankwamen, en ik met mijn vader heen ging om dezelve te zien en te verwelkomen, voelde ik in mijn hart eene bijzondere liefde tot haar omdat ik geloofde dat zij waare kinderen Gods waaren, en wel daarom te meer wyl zij om haares geloofs wille verdreeven waaren en haar aardsche goederen verlaaten hadden, zo dat ik het mijn leven niet vergeeten konde.

Mijn vader nam zeven van dezelve in zijn huis,²⁴ die ik dagelijks tot zegen van mijn arm hert bezogt; men hadde ook verscheiden familiën van haar in een groot huis gehuisvest, alwaar zij verzamelingen hielden die ik ook [3] dikwijls bezogt. Dit gaf mij aanleiding tot een wettisch leven, welk dog niet lang duurde, want de liefde tot de wereld en de wellusten deezes leevens kreegen weder gantsch de overhand, waarbij ik dikwijls groote angst in mijn geweten moest voelen. Dat duurde eenige jaaren totdat ik in 't jaar 1716 naer Groningen reisde om mijn familie aldaar te bezoeken, aldaar zig eene gemeente der Zwitsers gevestigd had. Ik ging naar haar vergaderplaats in welke haar toenmaaligen oudste, met naame Hans Anken,²⁵

23 In 1709 besloot het kanton Bern voortaan de dopers, als vervolg op decennia eerder tegen hen uitgevaardigde plakaten, bij eed- en dienstweigering uit het land te bannen. Een aantal werd naar de galeien verkocht, en zelfs als slaven naar de Engelse kolonies gevoerd. Op 9 april 1709 werd in Nijmegen, na waarschuwing door de Nederlandse doopsgezinden, een schip met verdrevenen, vanuit Bazel onderweg naar Amerika, door raadpensionaris Fagel aangehouden. De opvarenden werden bevrijd en een hulpaktie kwam op gang onder leiding van Steven Abrahamsz Cremer uit Deventer, die tot de strenge richting der Groninger Oude Vlamingen behoorde. Zijn geloofsrichting kwam nog het meest overeen met die van de Amische richting, die onder de gevluchten overheerste. Toen de stad Bern niet bereid bleek tot een mildere houding, werd een groep van ca. 340 gevluchten in augustus 1711 op genereuze wijze in de Nederlanden opgenomen. De Zwitsers werden gehuisvest in en rond Kampen, Groningen en Sappemeer. Een bijzonder gevolg van de nood der Zwitserse broeders en zusters was dat de gezamenlijke hulpverlening een stap betekende in de richting van doopsgezinde eenheid. Zie J. Huizinga, *Stamboek of Geslachtregister der Nakomelingen van Samuel Peter (Meihuizen) en Barbara Fry van Gontenschuyl (Aargau-Zwitserland), omvattende de jaren (1671) 1714 tot en met 1889* (Groningen, 1890) 20-79; Rademaker-Helfferich, *Wit vaantje*, 104-106; P. Visser, 'Amischen in Nederland. Enkele haken en ogen van Zwitserse bergbewoners op sompige veengrond', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 19(1993) 107-129.

24 Vader Berend van Calker bewoonde het hoge en diepe pand 'Het Wapen van Amsterdam', kadastrale nummering E 2196, huidige nummering: Menstraat 34/40 en Rijkmanstraat 33/35. Zie voor de geschiedenis van dit pand: Rademaker-Helfferich, *100 huizen*, 71 en 82 (met afbn.).

predigte, in dewelke ik zeer in mijn hert geroerd wierd, bijaldien de lieve Heiland mij mijne verdoemeniswaardige en zondige toestand zo op het hert drukte dat ik gedurende de gantsche predicatie regt bitterlijk weende. Dit is de eerste uur van het welke ik mijne waare bekeering rekene. Ik liet mij ook in 't jaar 1718, den 17 maart, van bovengemelde oudste doopen, en wierd als meedelid haarer Sociëteit aangenoomen. Daarna geraakte ik in eene groote bekommring over mijne zaligheid en ook tegelijk in een zeer wettisch leven, waarin ik het voorbeeld der Zwitsers volgde en mijn tijd veel met vasten en bidden doorbragt, waardoor ik zo verzwakt wierde dat ik niet meer voort kon. Waarom ook mijn vader en moeder mij dikwijls met traanen baden dog niet alzo te leven, maar mijn lighaam in agt te neemen. Het wierd mij ook bijna alles tot zonde, en wel bijzonder de koophandel, waarom ik mijn vader en moeder bad mij het bakkers handwerk in Groningen te laten aanvangen, waarbij ik ruste meende te vinden voor mijn arm hert. En dewijl daar verscheiden menschen waaren die ik voor waare Broeders, en /4/ kinderen Gods hield, zo stelde ik mij voor dat ik dan gered zoude zijn en vrede des herten bekomen zoude, hetwelk in 't begin ook zo was, dog niet lang duurde, want ik kende de lieve Heiland in zijne wonden nog niet regt en daarom was mijn gang zeer onvolkomen en veranderlijk.

In 't jaar 1720 resolveerde ik om in den egten staat te treên, waarom ik alreeds dikmaals gedacht hadde, maar ik was zeer bekommerd dat, als ik met kinder gezeegend mogte worden, om die regt en voor den lieven heiland op te voeden, waarom ik Hem ook dikmaals om genade en wijsheid bad, en dat hij mij naar zijn hert hier in leiden mogte. In Groningen was een persoon met welke mijn gemoed veel overeenstemming hadde, eene dogter van Jacob Jacobsen,²⁶ een koopman aldaar, welke om voor den Heere te leeven uit haares vaders huis gegaan was en alleen woonde. Zij waar zeer geneigd om naar Wiwert²⁷ in Friesland onder de Labadisten te

25 Hans Anken was de oudste van de gecombineerde Zwitserse gemeente Hoogezand/Sappemeer. Het tijdelijke verblijf van de Zwitsers in Deventer in 1711 had op de Deventer gemeente van Groninger Oude Vlamingen diepe indruk gemaakt, en zou zelfs leiden tot een scheuring in de gemeente. Blijkens een brief van 4 oktober 1721 zou een groep van negen familieleden van de oudste Steven Abrahamsz Cremer zich bij de groep van Anken voegen en zich afscheiden van de Deventer 'vrienden'. De medestanders van Anken waren, eveneens omstreeks 1720, gebannen door de Zwitserse Amischen, die sindsdien aangeduid werden met 'Oude Zwitsers'. Zie Rademaker-Helfferich, *Wit vaantje*, 114-116; Visser, 'Amischen', 121-124.

26 Aaltje Jacobsz van Hovel (1690-1723), geb. te Groningen. Haar ouders waren Jacob Jacobsz en Geertje Gerritsz Teunisz Hulshoff.

27 Wieuwerd in Friesland huisvestte sinds 1675 op het landgoed van de freules Van Aerssen de Labadisten, volgelingen van Jean de Labadie (1610-1674), een piëtisch-chiliasische opwekkingsprediker van Franse afkomst. Hij was met zijn zuivere gemeente van wedergeborenen in conflict gekomen met de gereformeerde kerk te Middelburg en was daar in 1669 als predikant

gaan dog in die tijd liep haar samenleving te niete. En zij geraakte ook onder de Zwitsersche Mennoniten. Met deeze persoon wierd ik in 't jaar 1720, den 24 september, getrouwd. En dewijl wij gaarne een afgescheiden leven voeren wilden, zo kogten wij een landgoed en trokken daarop. Dog daar wij beide onervaren in die zaak en zulk leven niet gewoon waaren, zo verkogten wij hetzelfde weder en trokken naar Campen²⁸ in Overijssel, alwaar ik geleegenheid had mijn uiterlijk bestaan te vinden.

In deeze tijd wierd de gemeente der Zwitsers over uiterlijke zaaken, als kleding en diergelijke dingen oneens. Ik kwam ook eenmaal in haare 't samenkomst over deeze oneenigheden, welke in mijne oogen zo laag waaren, dat ik mij in mijn hert daarover zeer bezwaard voelde, en hierdoor een gantsch ander gevoelen van haar kreeg, waarom ik van die tijd af mij van haare handelingen [5] onttrok. Zij verdeelden zig ook werkelijk en wierden twee secten²⁹ en ik bleef met mijn vrouw en nog etlijke persoonen alleen overig; wij konden ons met geen van beide partijen vereenigen. Waaren also genoodzaakt hoe zeer wij ook nog naar gemeenschap zugtten, een afgezonderd leven te leiden, hetwelk verscheiden jaaren duurde.

In 't jaar 1721, den 10 september, schonk de Heer ons een zoon.³⁰ In 't jaar 1723, den 18 mai, eene dogter,³¹ waarbij het den lieven Heiland behaagde mijne lieve vrouw in het kraambd den 26ste derzelver maand zalig tot zig te nemen.

1724, den 17 november, trouwde ik voor mijn tweede huisvrouw Fenneken Stevens Kremer,³² met welke ik een zevenjarige regt vergenoegde egt beleeft hebbe

afgezet. In Amsterdam stichtte hij een huisgemeente, waartoe ondermeer de beroemde Anna Maria van Schurman behoorde. Na het vertrek in 1732 van de laatste leraar, Coenraad Bosman, verliet de gemeente te Wieuwerd. Van Calkers eerste vrouw was kennelijk deze piëtistische stroming toegeedaan.

28 Kampen moet een aantrekkelijke vestigingsplaats zijn geweest voor het echtpaar Van Calker, omdat hier een betrekkelijk grote gemeente van Zwitsers bestond, die in en om de stad huisdiensten hield. Van Calker bewoonde er een boerderij ('landgoed') en bezat hier ondermeer een olielmolen.

29 Tussen 1720 en 1726 deed zich binnen de Zwitsers een splitsing voor. De 'Oude Zwitsers' waren het meest wettisch, en conservatief in kleding en gebruiken. De 'Nieuwe Zwitsers', onder leiding van Hans Anken, waren bevindelijker, maar ook vooruitstrevender. De Kamper gemeente sloot zich aan bij de 'Oude Zwitsers', wier wetticisme de piëtistisch/bevindelijke Jan van Calker afstootte. Zie Visser, 'Amischen', 119-120.

30 Berend van Calker, geb. 1721 te Haren (Gr.), gest. 1727 te Deventer.

31 Antje van Calker, geb. 1723 te Kampen, gest. 1798 te Zeist. Zij behoorde tot de Zeister herrnhutters en was in 1754 gehuwd met de apotheker en herrnhutter Johann Christian Zink (1718-1762).

32 Fenneken Stevensz Cremer, geb. 1700 te Deventer, gest. 1732 te Kampen. Zij was een dochter van Steven Abrahamsz Cremer, de ziel van de hulpverlening sinds 1709 aan de Zwitserse Amischen.

die met 5 kinderen gezeegend wierd. Zij verscheidde den 18 maart 1732 regt zagt en zalig. Zij was een regt godvruchtig persoon, en dagt zeer klein van zig zelf.³³ Kort voor haar einde was zij zeer bekommert over haare zaligheid, waardoor zij in haare groote zwakheid haar verstand verloor, dog zij fantaseerde zeer keurig. Dit duurde enige dagen welke mij uit liefde en meedelijden tot haar zeer groote verlegenheid veroorzaakte. In deeze bedrukte omstandigheden bad ik den lieven Heiland om genade en bermhartigheid. En daar ik, door het dag en nacht bij haar te waaken zeer afgemat en verzwakt was en ik op het verzoeken mijner vrienden een nacht gerust had, kwam ik des morgens weder tot haar en vond haar door des lieven Heilands genaade weder bij haar verstand, dog zo zwak dat zij bijna niet meer spreken konde. Als zij mij zag, zeide zij lieve kind! dank! dank onze lieven Heer! met mij, dat hij mijn verstand weder gegeven, en mijn gantsch /6/ hert getroost heeft. In deze zalige toestand is zij tot aan haar zalig einde gebleeven.

Onder de goede vrienden met welke ik en mijn zalige vrouw in naauwe betrekking stonden, was ons broeder Jacob Schellinger³⁴ bijzonder lief, welke mij in 't jaar 1735 van Amsterdam meldde dat in de Lausnitz³⁵ onder den heer graaf van Zinzendorff zig eenige moravische broederen nedergezet hadden, die uit Moraviën gevlugt en door den heer graaf opgenoomen werden, ja, dat eene van deeze broeders bij hem geweest en naer Amerika³⁶ gereist was. Hierdoor ontstond zulk

33 Over deze gelovige vrouw, haar tweede moeder, vertelt Elizabeth van Calker (1723-1798), Jan van Calkers dochter uit diens eerste huwelijk, in haar levensbericht: 'Weil mein lieber Vater eine grosze weiltläufige Wirtschaft hatte, heiratete der selbe nach 3 Jahren Fennetje Stevens Cremer [...]. Diese meine zweite Mutter hat ein unvergleichlichen Andenken bei mir hinterlassen, weil sie in meiner Kindheit gar oft Psalmen und Lieder mit mir sang und oft mit mir auf den Boden lag und betete, dasz ik doch den Herrn Jesu möchte liebe kriegen [...]'. Universiteitsbibliotheek UvA, Doopsgezinde Bibliotheek, hs. 65-74, nr. 6.

34 Jacob Schellinger (1706-1769), een vermogend doopsgezind koopman uit Amsterdam, was een der eersten die zich bij de herrnhutters aansloot. Na zijn kennismaking met graaf Von Zinzendorf in Amsterdam, liet hij zich in 1736 in Duitsland in de Broedergemeente dopen. Voor de broeders en zusters kocht hij grond bij IJsselstein om er 's Heerendijk te bouwen. Zijn broer Cornelis Schellinger zou in 1745 het slot Zeist voor de herrnhutters verwerven.

35 Lausitz, een landschap, deels in het Oosten van Duitsland, deels in Polèn gelegen. Na de Dertigjarige Oorlog verkreeg de keurvorst van Saksen, Johann I Georg, dit gebied in 1648 als erfleen.

36 Naar alle waarschijnlijkheid gaat het hier om August Gottlieb Spangenberg (1704-1792), naaste medewerker van Zinzendorf, die in november en december 1734 in Amsterdam en Rotterdam contact had gehad met doopsgezinde kringen, maar vooral met de Sociëteit van Suriname teneinde toestemming te verkrijgen voor zending onder de negerslaven op de plantages aldaar. De eerste groep Moravische broeders landde in Savannah (Georgia) op 8 april 1735, onder leiding van Spangenberg. In hetzelfde jaar probeerden zij vaste voet te krijgen in Suriname, maar pas in 1738 lukte dit.

een groote vreugde in mijn herte dat ik die nooit vergeeten zal. Ik dagte dat zijn gewis kinderen Gods! Ach!, mogte ik ze leeren kennen. Ik schreef daarover aan bovengemelde broeder, welke mij in 't begin des jaars 1735 meldde, dat zij in Amsterdam eenige van haar en ook den heer graaf zelf verwagten.³⁷ Zodra ik van haar aankomst narigt had, reisde ik terstond daarheen, daar ik den heer graaf bij broeder Jacob Schellinger de eerste maal zag. Hij verzocht mij om alleene met mij te spreken; hij vraagde mij of wij malkander lief hadden? Mijn antwoord was: Ik hoop ja! want ik dagte, is het mij zo slegt met de Zwitzers gegaan, die ik dog voor een waare gemeente Gods aangezien hadde, zo mogt ik dog gaarne meer grond van haar in 't herte hebben, eer ik van herten ja! zeggen konde. Wij kwamen dog tegelijk in een herten gesprek, en ik kon van herten zeggen, ik heb u lief. Bij mijn afreise van Amsterdam verzocht ik den heer graaf, dewijl [7] hij voorneemens was om met zijn gemalin³⁸ de oude Vorstin³⁹ in Leeuwarden te bezoeken, om zijn reis over Campen te neemen en bij mij te logeren, 't welk ook geschiedde. Ik reisde haar in tegen tot Elburg,⁴⁰ alwaar wij malkander tot wederzijdsche vreugde aantroffen en kwamen den 7 april 's avonds in Campen in mijn huis aan, welk bezoek mijn gantsch huis tot een groote zegen was. Van hier geleidde ik den heer Graaf naer Groningen. Onderwegens keerden wij bij mijn aanstaande schoonvader Willem Ebbing op het Hoogezand in. Dit bezoek waar ook dat huis tot een bijzondere zegen, en de heer Graaf zeide mij nog apart dat hij geloofde dat dit gantsche huis dog des Heilands zoude worden. Den 10 april reisden wij verder naer Groningen, alwaar twee kamers bij de weduwe Obbens⁴¹ gehuurt wierden en wij overnagten. Den 11 april predikte de heer Graaf in de Lutersche kerk, welke de menigte der toehoorders niet wel bevatten konde, en was niet zonder zegen. Wij reisden denzelven dag wijder en kwamen tot Dockum, alwaar wij overnagten.

37 De Nederlandse reis van de graaf Von Zinzendorf duurde van 4 maart tot 16 april 1736. Na afloop legde hij een dagboek aan dat bewaard is gebleven (Zentralarchiv der Brüderunität, Herrnhut (Dld.), R.20.A.17.115). Zie voor de teksteditie: Peucker, 'Diarium 1736', 72-122.

38 Erdmuth Dorothea gravin von Zinzendorf, geb. gravin Reuss (1700-1756).

39 Maria Louise, landgravin van Hessen-Kassel, prinses-weduwe van Oranje-Nassau (1688-1765).

40 Uit het dagboek van Erdmuth von Zinzendorf, 1-16 april 1736 (Zentralarchiv der Brüderunität Herrnhut, R.20.13.9.1), geciteerd naar Peucker, 'Diarium', 117, blijkt dat Jan van Calcar het gezelschap met chaise en paard nog vóór de poort van Elburg opwachtte teneinde het voor te gaan over de gevaarlijke 'dick' tussen Elburg en Kampen. In Kampen werden de graaf, zijn vrouw en dochter Benigna, 'mit vieler Liebe empfangen und sehr wohl einlogirt'. Op de 8ste april begeleidde Van Calcar hen over het Zwarte Water, richting Steenwijk, waarbij zij een 'Singstunde' hielden, wellicht om de angst te verdrijven. Erdmuth von Zinzendorf en haar dochter reisden vanaf Steenwijk door naar het Hof in Leeuwarden; de graaf en Van Calcar gingen terug naar Kampen.

41 Niet nader geïdentificeerd.

Den volgenden dag reisde de heer Graaf naar Leeuwarden en ik weder naar Groningen.

Ik had reeds eer ik met den heer Graaf bekend wierd bij Willem Ebbing en zijn vrouw⁴² om haar dogter Hendrika⁴³ ten huwelijk aangehouden, waartoe zij in lange niet resolveren konden, dewijl haar haarer kinderen heil en zaligheid zeer aan 't herte lag; en zij vreesden, dewijl ik in uiterlijke zeer wijdloopige omstandigheden was, dat haar kind, dat nog zeer jong waar, daardoor in de waereld te zeer zoude ingewikkeld worden en verlooren gaan mogte, mij daarom verzogten om er af te zien. Dewijl ik nu zeer vertrouwelijck met /8/ den heer Graaf van deeze en geene zaaken gesproken had, zo verhaalde ik hem ook deeze zaak en verzogt zijn raad en gedagten daarvan te weeten. Bij het afscheid neemen in Dockum zeide hij mij, ik zoude daarvan afzien. Dog daar hij al weggevaaren waar, liet hij mij nogmaals roepen en zeide: mijn broeder, hebt geduld, als het den lieven Heiland geeft, dan zal het goed zijn. Dit waar mij tot groote troost en sterkte mij in deeze zaake met een kinderlijck vertrouwen op den lieven Heiland te zien. En daar ik weder tot Groningen terugkwam, vond ik Willem Ebbing gantsch anders gezind, en het wierd mij toegelaaten om met de dogter alleen te spreken, daar ik haar den grond mijnes herten, zoals ik haar ouders reeds meermaalen gedaan had, zeide.

Ik reisde alzo den 15 april weder naer Campen, alwaar ik den 16de aan kwam, daar de leuze⁴⁴ was: 'Gaet in uw huis en tot de uwe en verkondigt haar hoe groote weldaad de Heere u gedaan heeft'.⁴⁵

42 Willem Ebbing, geb. 1676 te Harfsen (Gld.), gest. 1752 te Zeist, was in eerste huwelijk getrouwd met Gerardina Christina Hellinger (Hallinger) uit Zutphen (gest. 1745). Oorspronkelijk gereformeerd, sloot hij zich in 1718 aan bij de Zwitsers te Hoogezand-Sappemeer, waarna hij zich evenals zijn dochter en schoonzoon Van Calker in 1743 liet opnemen bij de herrnhutter broedergemeente. Zijn levensverhaal meldt hierover: 'Anno 1718 wurde er auferwacht und suchte Gemeinschaft mit gleichgesinnten Brüder, die er an den Mennonisten, welche anno 1711 aus der Schweiz vertrieben worden, zu finden glaubte. Er fand aber nicht, was er suchte, daher entschloss er sich, sein Leben in die Einsamkeit zuzubringen und zu beschlieszen um seine Kinder in der Furcht des Herrn zu erziehen'. In: Universiteitsbibliotheek UvA, Doopsgezinde Bibliotheek, hs. 65-74, nr. 25. In 1747 verhuisde hij naar de broedergemeente te Zeist, waar hij in hetzelfde jaar een tweede huwelijk sloot met Geertruid van den Bogaard (1689-1763).

43 Hendrika Margaretha Ebbing, geb. 1715 te Harfsen (Gld.), gest. 1764 te Zeist.

44 Van 1731 af gaf Zinzendorf de zg. '*Losungsbüchlein*' uit, waarin voor elke dag een aan het Oude en Nieuwe Testament ontleende tekst aan de gemeente meegegeven werd. Deze Losungen of dagteksten kwamen door loting tot stand, evenals de 'leuzen' die uitkomst moesten bieden, wanneer de eenheid van besluitvorming dit vroeg. Hiermee werd Christus gevraagd zich uit te spreken en de leiding van de gemeente op zich te nemen. De lotingspraktijk kwam uit de piëtistische achtergrond van Zinzendorf voort, maar kreeg bij de herrnhutters een soms zelfs beslissend karakter. De verzamelde dagteksten, door Zinzendorf samengesteld, zijn uitgegeven als *Sammlung der Lösungs- und Textbüchlein der Brüder-Gemeine von 1731 bis 1761* (Nikolaus Ludwig von Zin-

Daar ik den 16de juny weder op 't Hoogezand kwam om die volle goedkeuring mijns huwelijks te erlangen, en, als men in een gezelschap van goede vrienden in 't gemeen over die zaak raadpleegde, zo kwam tegelijk onzen ouden en waarden broeder Greve⁴⁶ ook daarbij en terwijl men hem de oorzaak van deeze zamenkomst verhaalde, zeide hij: Deeze zaak is van God, en zegende ons beide in een hertelijk gebed, welk op ons alle die bij ons waaren een diepe indruk maakte, zodat wij in veele traanen uitbraken, waarop wij dan aan malkander verlooft wierden. De leuze van die dag was: Ik ben het brood des levens, die tot mij komt en zal niet hongeren, wie aan mij gelooft zal nooit meer dorsten, daarom schrijft ons heden een veilig vrijgeleide met het bloed des Lams, [9] zo veel als er van ons van de verzegelde stam zijn.⁴⁷

Nadat ik wegens mijne uiterlijke aangelegenheden een reis naer huis gedaan had, zo reisde den 22sten weder daarheen, daar de leuze heette: U geschiede gelijk gij wild.⁴⁸ Den 23sten kwam ik weder op 't Hoogezand, daar onder de collecte⁴⁹ de leuze was: Gaat in gij gezeegende des Heeren, het staat u alles open.⁵⁰

Den 1ste july wierden wij daar te zaamen getrouwd. De leeraar (een zeer Godvrugtig man) was zeer aangedaan, en toen hij de zegen over ons uitsprak en over ons bad, zo wierden van hem en andere toehoorderen, zowel als van ons, veele traanen vergooten.

Zo ver uit het eigenhandig opstel van den zaligen (overleedenen).

Kort daarna reisden zij dan met elkanderen na Campen, van hier bezocht hij etlijke maalen tot zegen voor zijn hert de broeders te Amsterdam⁵¹ en Herendijk,⁵² en

zendorf. Materialien und Dokumente R.2, Bd. 25) (Barby, 1762. Reprogr. Nachdr., 3 Bde., Hildesheim, 1987). Dr. P.M. Peucker te Zeist was zo vriendelijk de in Van Calkers *Levensberigt* voorkomende dagteksten hierin op te zoeken en van commentaar te voorzien, voor welke moeite ik hem hartelijk dank. Nog steeds worden voor elk jaar de dagteksten uitgegeven. De laatste Nederlandse bundel is: *Dagteksten* 264 (1994), uitg. door de Centrale Raad der Evangelische Broedergemeente in Nederland (Zeist, s.d.[1993]).

⁴⁵ Marcus 5:19

⁴⁶ Niet nader geïdentificeerd.

⁴⁷ Dit is niet de dagtekst van 16 juni 1735, maar die van 6 juni 1735: Joh. 6:35, met de vertaling van de collecte (het onder de dagtekst vermelde lied-fragment) 'Drum schreib Du uns heut ein sicher Geleit, mit Blute des Lamm's, so viel unsrer da sind versiegelten Stamms'.

⁴⁸ Matt. 15:28.

⁴⁹ De collecte is het lied (-fragment) dat bij de dagtekst wordt vermeld. Het sluit altijd aan op de tekst en wordt gezien als het antwoord van de gemeente op het bijbelse woord.

⁵⁰ Niet een dagtekst, maar de collecte: 'Herein, Gesegneter des Herrn, es steht Dir alles offen'.

⁵¹ In Amsterdam was sinds het bezoek van Zinzendorf in 1735 een kleine 'Sociëteit' van herrnhutter vrienden ontstaan, die in 1738 een stadsgemeente werd.

wierd ook weder van verscheidenen in Campen bezogt, waardoor hij in eene naauwere verbintenis met die leere kwam. Als hij in 't eind des jaars 1740 ook op een bezoek in Amsterdam was en wegens zijne en zijner vrouws aanneeming in die gemeente met hem gesproken werd, zo betuigde hij dat hem zulks zeer lief zoude zijn. Dog eerst wenschte hij gaarne te weten hoe zijn lieve vrouw daar in bestond. En juist bekwam hij tot zijner en der zusters groote vreugde een brief van haar uit Campen, waarin zij hem meldde, dat zij gevoelde dat er wat bijzonders aan hem moest voorgekomen zijn, waarom zij de leuze opgeslagen hebbende vond: Waar gij heen gaat, daar wil ik ook heen gaan. Waar gij blijft /10/ daar blijf ik ook. Uw God is mijn God, en Uw volk is mijn volk.⁵³ Zij werd dan anno 1741, den 11 january, op beeedag, hoewel afwezend, in Amsterdam in de gemeente aangenoomen, en in hetzelfde jaar erlangden zij op haar bezoek in Heerendijk ook beide voor de eerste maal met de gemeente het H. Avondmaal.

Anno 1743, den 23sten augustus, reisde hij nadat hij huis en hof verkogt had met vrouw en kinderen over Deventer naar Hernhut.⁵⁴ De leuze deszelven dags heeten: Het is Uw werk, erbarm u onzer, ô gij Lam Gods! Erbarm u over Uw rijk en over Uw zaak.⁵⁵ Zij kwamen den 14 september daar aan.

Daarop reisde hij met zijn vrouw naer Gnadek,⁵⁶ alwaar haar de zalige Junger⁵⁷ met handoplegging zeegende en verwelkomde, waarop zij met de pelgrimsge-

52 's Heerendijk was de herrnhutter broedergemeente in IJsselstein, die van 1736 tot 1770 bestond, maar na oprichting van de Zeister gemeente in 1746 door deze werd overvleugeld en tenslotte opgeheven.

53 Deze tekst kwam niet voor als Losung in 1740, noch tot 11 jan. 1741. Uit het tekstverband blijkt ook dat Van Calkers vrouw een tekst opsloeg, d.w.z. zij gebruikte het dagtekstenboekje als verzameling teksten, waarbij zij er eentje prikte. Kennelijk gebruikte zij hiervoor niet een boekje van 1740, maar een andere jaargang. Zie over dit gebruik Peuckers editie van Zinzendorfs 'Diarium 1736', 97; en Peucker, 's Heerendijk, 101-120 ('Leven als liturgie').

54 Herrnhut ('Onder de hoede van de Heer') (Bezirk Dresden) was het 'moederhuis' van de Evangelische Broedergemeente, in 1722 op het landgoed Berthelsdorf in de Oberlausitz (Saksen) door de graaf von Zinzendorf gesticht. De zoon van Jan van Calker, Berend Christian van Calker (1738-1813) meldt in zijn levensverhaal: 'Im Jahre 1743 erhielt mein Vater den Auftrag, zum Dienst der Gemeine nach Herrnhut zu ziehen, den er auch, als aus der Hände des Herrn, willig annahm'. Universiteitsbibliotheek UvA, Doopsgezinde Bibliotheek, hs. 65-74, nr. 4.

55 Ps. 68:29 met de vertaling van de collecte: 'Erbarm Dich unser, o Du Gottes-Lämmlein! Erbarm Dich Deines Reichs und Deiner Sach'.

56 Gnadek = Burau, Silezië.

57 Met de 'selige Jünger' wordt Zinzendorf bedoeld die zich in later tijd, na omstreeks 1750, bij voorkeur aanduidde als 'Bruder Jünger' (broeder discipel).

meente,⁵⁸ na voorafgegaane voetwassching⁵⁹ een regt zalig avondmaal hadden.

Anno 1744, 14 maart, schonk haar de lieve Heiland in Hernhutt haaren zoon Johannes.⁶⁰ 30 April reisde hij in gezelschap van verscheiden zusters naer Marienborn⁶¹ op der Broederensynode, en kwam den 19 juny weder terug. Den 14 july reisde hij met zijn familie naer Marienborn en kwamen den 26sten derzelver maand daar aan. Op deeze reis ondervonden zij eene bijzondere bewaaring, wanneer zij in zeer groot gevaar waaren om met de wagen van eenen hoogen en zeer steilen berg af te storten.

In 't begin van 't jaar 1745 deed hij een reis naar Holland, en keerde daarop weder in de Wetterau⁶² terug, daar hij toen ook, den koop van Zeist⁶³ betreffende

58 Het bestuur van de broederschap der herrnhutters lag bij de 'Pilgergemeine', de pelgrimsgemeente. Na de verbanning van Zinzendorf uit Saksen in 1736, had deze groep geen vaste verblijfplaats en 'pilgerde' door de wereld. De naam houdt verband met de doelstelling van Zinzendorf geen eigen kerkgenootschap te willen stichten, maar een bovenkerkelijke gemeente van christenen, waarbij eenieder van welk kerkgenootschap dan ook zich kon aansluiten. Haar eigenlijke doel moest zijn de verkondiging van Christus' genade, en dus de zending.

59 De voetwassing als kerkelijke institutie, waarbij hij ondermeer op Dirk Philips teruggreep, had Zinzendorf leren kennen bij de doopsgezinden óf tijdens zijn 'Grand Tour' (of 'Kavaliersreise') in 1719 in de Nederlanden óf tijdens zijn latere bezoeken. Zinzendorf voerde de voetwassing op 8 augustus 1738 in en zegt daarover: 'Ich habe bekanntermassen das Fusswaschen wieder aufgebracht, und es ist mir bis diese Stunde noch eine der angenehmsten und respektabelsten Handlungen [...]'. Dit 'pedilavium' ging bij de herrnhutters vooraf aan bijzondere, feestelijke avondmaalsvieringen, niet als teken van ootmoed, maar ten teken van de vergeving van zonden, dus als absolutie (Joh. 13:10). Bij de doopsgezinden bleef de voetwassing onder de strenge richting der Oude Vlamingen als een 'insetting', een gebod van Christus zelf, het langst gehandhaafd. Van Calker moet dit gebruik in ieder geval uit de gemeente der Deventer Oude Vlamingen gekend hebben, waar het nog tot in 1758 in zwang was. Zie Rademaker-Helfferich, *Wit vaantje*, 91-92.

60 Johannes van Calker, geb. 1744 te Herrnhut, gest. 1829 te Neuwied a.d. Rijn. Toen hij geboren werd, aarzelde Jan van Calker of hij hem moest laten dopen en het lot werd geraadpleegd. Daar dit vóór de doop besliste, had hij er vrede mee. Vgl. Lütjeharms, *Philadelphisch-oecumenisch streven*, 30. Hij bouwde zijn huis, het huidige Broederplein 33, op de fundamenten die ds Joannes Deknatel in 1750 had gelegd, maar in 1761 had afgestaan. De uit 1777 stammende gekleurde pen-tekening (46,5 x 27,8 cm) met opstand en plattegrond is bewaard gebleven. Zie cat.nr. 291 in *Erfgoed van Herrnhut. De Zeister Broedergemeente ten toon gesteld* (Utrecht, 1974), afb. 12.

61 Het slot Marienborn in de Wetterau, een voormalig klooster in de buurt van Frankfurt a. M., werd na Zinzendorfs uitwijzing uit Saksen in 1736 het hoofdkwartier van de 'Pilgergemeine', de rondreizende staf van Zinzendorf. Zo nu en dan werd deze uitgebreid tot een synode. De eerste 'Synodal-Gemeintag' vond in 1736 plaats. Toen in 1773 de pacht van het slot afgelopen was, verlieten de laatste broeders Marienborn.

62 Na zijn uitwijzing uit Saksen in 1736 kon Zinzendorf in 1738 ten noordoosten van Marienborn in de Wetterau grond kopen van de graaf Ysenburg-Büdingen, waarop hij de kolonie Herrnhut liet bouwen. In 1753 werd de gemeenschap opgeheven.

de, trouwe dienst deed. [11]

Den 26ste july op welke zijne dogter Feminina⁶⁴ gedoopt wierd, wierd hij met zijn vrouw tot acolutie⁶⁵ aangenoomen.

Den 24ste augustus reisde hij met zijn familie van Marienborn naer Hernhaag, en wierd den volgenden dag daar tot gewoon regter⁶⁶ aangesteld, waartoe haar de zalige Junger den 3 october in zijn kamer in tegenwoordigheid van zijn vrouw, met handopleggingen zegende, nadien hij de gemeente 2 jaar getrouwelijk gediend, en meenige zwaarigheid met ondervonden had. Zo reisde hij met zijn familie volgens zijne beroeping in 't jaar 1747, 7 maart, naar Zeist. De leuze van dien dag was: De Heere was met hem, en waar hij heen toog handelde hij gelukkig.⁶⁷

Den 14 derzelver maand kwamen zij daar te plaats aan. Hier diende hij de gemeente tot opbouwing derzelve met zeer veel getrouwheid, totdat hij in de bekende bezwaarlijke omstandigheden alhier,⁶⁸ zig zo van de tot hiertoe waargenoomen bezigheden, als ook van het H. Avondmaal onttrok, totdat hij zig in 't jaar 1755 daar wederom bijvoegde en wederom toegelaaten wierd.

Anno 1764, den 29 april, ging zijne zeer geliefde vrouw Hendrika Margaretha

63 In 1745 kocht Cornelis Schellinger (1711-1778), een vermogend ijzerhandelaar, en de jongere broer van Jacob Schellinger de vrije heerlijkheid Zeist-Driebergen voor f 155.00. Deze herrnhutter broeder was hierdoor een waarborg voor de vrije ontplooiing van de broedergemeenten in de Nederlanden.

64 Anna Feminina van Calker, geb. 1732 te Kampen, gest. 1784 te Zeist. Zij huwde op 18-4-1773 met de zendeling der Zeister broedergemeente Johann Heurik Matusewitz (geb. 1724 te Koerland, gest. 1787 te Barby a.d. Elbe).

65 Van Calker en zijn vrouw werden na hun opneming betrokken bij het geestelijk werk van de gemeente door hun aanstelling tot 'akolouthen' (dienenden), na de vraag beantwoord te hebben of zij de Heiland wilden volgen en of zij in het bijzonder de broedergemeente wilden dienen in gehoorzaamheid, trouw en toewijding.

66 Het ambt van vrederechter was een bestuurlijk/juridisch ambt, zoals dat op het platteland gebruikelijk was.

67 2 Kon. 18:7. In het Duits staat: hij handelde 'klüglich'.

68 In de jaren 1746-49 openbaarde zich binnen de Nederlandse broedergemeente een gevaarlijke crisis. Deze was aan verschillende oorzaken te wijten. Het religieuze leven der herrnhutters nam soms bizarre vormen aan, die door buitenstaanders niet werden gewaardeerd. Hoewel Zinzendorf korte metten maakte met deze dweperij, bleef er iets van hangen. Ook het autocratische karakter van de rijksgraaf, maar vooral de enorme schuldenlast die Zinzendorf op zich had geladen, veroorzaakten een conflict dat in 1753 een hoogtepunt bereikte. Een der schuldeisers Matthias Beuning klaagde hem zelfs aan voor het gerechtshof te Dresden. Beuning stierf echter en zijn echtgenote Catharina Oudaen (beide Collegiantenfamilies waren van Rotterdamse doopsgezinde afkomst) nam de schulden en verplichtingen over. Voorts kwam een betere bestuurs- en schulddelegingsregeling tot stand. Toch moest op de broederconferentie te Zeist van 21-22 augustus 1754 worden vastgesteld, dat de beweging aan het verlopen was. Van Calker trad in 1755 weer toe, doch vele 'vrienden' waren teruggetreden. Zie Peucker, *'s Heerendijk*, passim.

geboren Ebbing zeer zalig tot den lieven Heiland, met welke hij 28 jaar in een vergenoegde egt had geleefd, die de lieve Heiland met 7 kinderen gezeegend had, waarvan nog 4 zoonen in leven zijn. Gelijk ook van de zeven kinderen, uit zijn eerste en tweede egt, nog twee dogteren, welke alle bij de gemeente zijn.

Wat nu wijder zijn wandel hier in Zeist betreft, zo heeft hij der tijd af dat hij bij de gemeente geweest is, [12] gelijk hij iedereen zonder onderscheid gaarne diende ook inzonderheid de hier reizende zusters zijn dienst bewezen. En ook bij den aanbouw van het tegenwoordig gemeenten-huis⁶⁹ in den jaare 1767 en 1768 onvermoeide trouwe bewezen. Hij was ook een getrouw meedelid van het hier zijnde Opzienders Collegie, en van de Behulp-raad. Maar bij zijnen hoogen ouderdom en toenemende zwakheid konde hij gedurende ettelijke jaaren hetzelfde niet meer bijwoonen.

In 't begin van 't jaar 1770 nam zijne zwakheid zeer toe, waarom hij in de maand maart door een zwaare borstkrankheid geheel het bed houden moest, van dewelke hij zig dog tegen 't einde des jaars zo ver herstelde, dat hij weder gaan kon. Dog hij behield van die tijd aan een sterke hoest. In deeze tijd wenschte hij dikmaals bij zijnen Heiland te huis te zijn. En zoals men over 't algemeen van hem zeggen kan, dat hij in eenen regt hertvertrouwelijken omgang met den lieven Heiland stond, en in alle voorkomen regt kinderlijk met hem van herten sprak, zo had hij ook bijzonderlijk in de laatste tijd van zijn hierwezen dikmaal over zijn gantsche levensloop met hem uitvoerig gesproken. Zijne kinder baden hem in deeze tijd ettelijke maalen dat hij haar dog schriftelijk zijn levensloop zou nalaaten, zo zeide hij: Gij zult wel een weinige vinden dog de lieve Heiland weet die geheel en allerbest, en dat is mij genoeg. Den 27 february 1773 moest hij geheel het bedde houden, en men zag duidelijk dat zijn zalig eind aannaderde, waarover hij zig zeer verheugde, [13] en hij verzogt ook zijne kinderen dat zij den lieven Heiland zouden bidden, dat hij hem dog schielijk tot zig neemen zoude en dit verlangen uitte hij verscheiden maalen in gebeden tot hem, en brak onder anderen eenmaal in deeze woorden uit: O mijn trouwe bermhartige en genadige Heiland! Wat zou mij op de aarde houden als gij mij tot u roept! Want gij hebt van mijn jonkheid aan niets als goeds en liefde aan mij bewezen. Niets, ja zelfs mijne kinderen, zullen mij niet

69 De diensten werden tot 20 oktober 1768 op het slot te Zeist gehouden. Toen was de kerkzaal aan het Zusterplein gereed gekomen, die gemeentezaal ('Gemeinsaal') werd genoemd, liturgisch trefpunt van de gemeenschap. Van Calker had zitting in de speciale commissie die voor de bouw was ingesteld, de 'Gemeinsaal Baukonferenz'. Hij had als taak ondermeer om te kijken naar een goede metselaarsbaas buiten Utrecht, omdat er ter plaatse een groot gebrek was aan bekwame metselaars. Bekend als hij was met het Oosten des lands en naburig Duitsland, vond hij deze in een zekere Petersen uit Bentheim. Zie J. Meerdink, 'De kerkzaal en het broederhuis der Evangelische Broedergemeente te Zeist', in: *Zenden-opvoeden-bouwen*; door J.M. van der Linde, W. Lutjeharms en J. Meerdink (Zeist, 1968) (Boeken der broeders 8) 31.

houden. Een ander maal riep hij uit: O liefste Jezu! Gij mijn aanvang en mijn middel, en gij zult ook mijn einde zijn. Een andermaal bad hij over zijne kinderen in deezer voege: Alleraardigste H. Jezus, wat zal ik tot u zeggen? En hoe zal ik U danken! voor alle genade en zegen waarmede gij mij en mijne kinderen door de tijd mijns levens begeleidt hebt. Ik weet niet beter als: zegendze en leid ze alle uit genade en laat ze in liefde en enigheid voor uw aangezicht wandelen. Ik bidde niet dat zij groot in deeze weereld zullen worden, dat zij verre van mij!, maar dat ik haar alle bij U, lieve Heere Jezus, aantreffen mooge. En mijn kleindogtertje! Ach liefste Jezus! Wat het schaapje nog boven 't hoofd hangt, weet gij best. Bewaart gij het in genade. En wanneer het niet gelukkig voor U opwassen zoude, zo neem het dog liever in haare onschuld tot U in Uwe veiligheid. Amen, ja amen. Daarop leide hij haar de handen op, zegende haar.⁷⁰

Den 20 maart genoot hij hier beneeden⁷¹ voor de laatste maal het Heilig Avondmaal, onder een regt goddelijke vrede, en zeide daarop: Dat zal wel mijn laatste zijn. Den 23sten 's nademiddags nam hij van zijne kinderen regt hertelijk afscheid. Als men hem vraagde, of hij wel haast tot den Heere zoude gaan?, zeide hij: Zijn wille is mijn wil. Maar als men sprak van weeder opkomen: Daarvoor wil mij de lieve Heiland behoeden. /14/

Zijne kinderen en die nevens haar bij hem waaren, verzogt hij dikmaal de gemeene gebeden en gezangen bij zijn bedde te oefnen, waarbij een waare goddelijke vrede opwelde. En zo bragt hij ook bijzonder zijne laatste dagen door met looven en danken, en bestendig vooruitzigt naer den vriend zijner ziele, en hertelijk verlangen dat hij hem tog schielijk tot zig wilde neemen. Welk verlangen dan ook den 24sten maart (1773) 's namiddags tegen 4 uren gestild wierd, daar hij met de zegen der gemeente begeleid, in Jezus armen opging, nadat hij zijn ouderdom tot 77 jaaren, 1 maand en 5 dagen gebragt hadde.

De tijd heeft nimmer weggenomen
Den naam en 't overschot der vromen,
Want nadat zij zijn overleên,
Blinkt hunne deugd voor iedereen.

70 Het betreft hier het dochtertje van zijn zoon Johannes van Calker en diens vrouw Wilhelmina Catharina Rieborn, die eveneens bij de Zeister broedergemeente woonden. Het kindje was bij het overlijden van haar grootvader twee jaar en drie maanden oud en heette Henrica Elisabeth van Calker (29 dec. 1770-1840).

71 Hiermee wordt geduid op het christelijke beeld, dat in de broedergemeente een belangrijke rol speelt, van de gemeente van Christus op aarde (hier beneden) die verbonden is met de gemeente van overledenen en engelen die rond zijn troon staat ('die obere Gemeinde').

Enkele aspecten van de betrekkingen tussen doopsgezinden en remonstranten tot aan het begin van de 19de eeuw

In verschillende kerkgenootschappen brak de afgelopen jaren het inzicht door dat niet alleen het streven naar oecumene, maar vooral de achteruitgang van de leden-tallen en de hiermee gepaard gaande financiële problematiek dwongen tot een nauwere samenwerking. In de ogen van velen betekende dit dat in elk geval remonstranten en doopsgezinden, gezien als vrijzinnige en soms zelfs als vrijwel identieke groeperingen, behalve een gemeenschappelijk kerkgebouw ook een inhoudelijk succesvol samenwerkingsverband konden aangaan.

Deze opvatting doet de werkelijkheid toch geweld aan. Tussen de twee geloofs-gemeenschappen bestaan immers niet onbelangrijke verschillen die hen verhinderd hebben in elkaar op te gaan. Wat ze gemeen hebben is een respectabele ouderdom en status binnen de Nederlandse protestantse kerkgeschiedenis, historisch aanwijsbare raakvlakken, maar vooral – en dat kan niet genoeg benadrukt worden – zijn beide voorstanders van vrijheid van belijden en van verdraagzaamheid jegens anderen. We willen nagaan, waaruit de raak- of breukvlakken tussen dopers en remonstranten in de loop der tijd bestonden.

Het anabaptisme, onderdeel van de ‘radical reformation’,¹ week in zijn opvattingen sterk af van die der ‘grote’ reformatoren en betoonde zich vanaf het begin afkeurig van de bestaande kerkelijke structuren. Het had zijn wortels in Zwitserland, voelde aanvankelijk een zekere geestelijke verwantschap met Huldrych Zwingli, maar raakte met deze in conflict over de kinderdoop en de invloed van de overheid in geloofszaken, zoals de eedsaflegging en de wapendienst. Het doperdom verspreidde zich over Duitsland en het was de te Emden woonachtige Melchior Hoffman die het ingang deed vinden in de Nederlanden. Toen in 1535 een einde was gekomen aan het rijk der wederdopers te Munster, dat ook in deze contreien vrij wat weerklank had gevonden, was het de gewezen pastoor van Witmarsum, Menno Simons, die de doperse beweging in rustiger banen wist te leiden.²

Lange tijd behield de Nederlandse kerkgeschiedschrijving het stempel van de

¹ G.H. Williams, *The Radical Reformation* (Philadelphia, 1962).

² Zie onder meer: C. Augustijn, ‘Anabaptisme in de Nederlanden’ in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna DB) 12/13(1986/7) 13-18; en A.F. Mellink, ‘De beginperiode van het Nederlandse anabaptisme in het licht van het laatste onderzoek’ in: DB 12/13(1986/7) 29-39.

calvinistische 'publieke' kerk, hetgeen een ontkenning, in ieder geval versimpeling van de werkelijk heersende verhoudingen betekende. Zonder de geschiedschrijving vanuit reformatorisch gezichtspunt tekort te doen, moet veel herzien of zelfs geheel en al opnieuw aan een kritische blik onderworpen worden. Al in de eerste decennia na de komst der Reformatie omstreeks 1520 bestonden er reformatorische stromingen die, meer of minder beïnvloed door Erasmus en diens geestverwanten, werden aangeduid als evangelisch of (minder gelukkig volgens nieuwe opvattingen) sacramentarisch, in de ogen van de latere remonstranten in zekere zin hun geestelijk voorgelacht. Het lutheranisme had in de Nederlanden slechts een beperkte aanhang: degenen die werden beschuldigd van 'lutherij' en voor de kerkelijke rechtbank werden gedaagd, waren veelal geen directe volgelingen van Luther, maar kenden wel diens ook in het Nederlands vertaalde geschriften die hier dan ook ruime verspreiding vonden.³

Het calvinisme drong als laatste reformatorische stroming vanuit het zuiden de Nederlanden binnen en vormde een heel wat minder gesloten karakter als sommige kerkhistorici het wilden doen voorkomen, hetgeen ook blijkt uit de soms nogal afwijkende formulering van de verschillende geloofsbelijdenissen.⁴ De calvinisten, voortaan aan te duiden als gereformeerden, beschikten over een goede organisatie en stonden in hun totaliteit achter de prins van Oranje in zijn strijd tegen het Spaanse gezag; bij het sluiten van de Unie van Utrecht in 1579 verwierven de gereformeerden in Holland en Zeeland vrijwel een monopoliepositie en niet lang hierna ook in de andere gewesten.⁵ Andersdenkenden werden weliswaar niet om het geloof vervolgd, maar kenden toch geen vrijheid tot publieke uitoefening van hun geloof. Met name in de eerste tijd ondervonden de rooms-katholieken wegens hun 'paepsche stouticheden' en vermeende onbetrouwbaarheid hiervan de repercussies. De doopsgezinden werden niet verdacht van onvaderlandslievend gedrag (zij hadden Willem van Oranje niet met de wapens, maar toch financieel gesteund), maar zij maakten zich in de ogen der gereformeerden schuldig aan ketterijen als de volwassenendoop, de weigering zelf de wapens op te nemen, de eed af te leggen en bestuurlijke functies te vervullen. Bovendien werden zij, en dit zou nog zeer lang doorwerken, medeverantwoordelijk gesteld voor het Munsters avontuur.

In het bovenstaande werd er reeds op gezinspeeld dat er in gereformeerde kring nogal wat verschil van opvatting bestond ten aanzien van vooral dogmatische vraagstukken. De tegenstellingen tussen recht- en vrijzinnigen (overigens met

3 C.Ch.G. Visser, *Luther's geschriften in de Nederlanden tot 1546* (Assen, 1969).

4 Zie W. Nijenhuis, 'Varianten binnen het Nederlandse Calvinisme in de zestiende eeuw', in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89(1976) 358-372.

5 O.J. de Jong, 'Unie en religie', in: S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg (eds.), *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* (Den Haag, 1979) 155-181.

voorzichtigheid te gebruiken termen) kwamen pas goed aan het licht toen de in 1603 tot hoogleraar te Leiden benoemde Jacobus Arminius⁶ in een ernstig conflict raakte met zijn uit de zuidelijke Nederlanden afkomstige collega Franciscus Gomarus over leerstellingen als de predestinatie (goddelijke voorbeschikking) en uitverkiezing. In de ogen van Arminius zou een en ander kunnen betekenen dat hiermede de menselijke verantwoordelijkheid dreigde weg te vallen. Het conflict bleef niet beperkt tot de academische katheders, want in het land ontstond partijvorming van arminianen en gomaristen (in de volksmond later 'bavianen' en 'slijkgeuzen') die dwars door alle maatschappelijke geledingen heen liep. Na de dood van Arminius in 1609 werd Johannes Uytenbogaert (1557-1644), legerpredikant en hofprediker van prins Maurits, diens opvolger. Hij stelde in 1610 met een aantal geestverwanten een aan de Staten van Holland gerichte 'remonstrantie' op, waarin zij duidelijk maakten dat zij niet uit waren op een kerkscheuring, maar wel tot uitdrukking wilden brengen dat de tijdgebonden belijdenisgeschriften aan herziening toe waren, hetgeen op een synode ter sprake moest worden gebracht.

Raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt die er geen twijfel over liet bestaan dat de burgerlijke overheid recht van spreken had in kerkelijke zaken, zond het stuk na lezing vervolgens door aan de Staten. Degenen die de 'rekkelijke' opvattingen waren toegedaan, noemden zich sedert die tijd remonstranten, maar hun 'precieze' tegenstanders legden zich hierbij niet neer en stelden een contra-remonstrantie op, waaraan zij de minder officiële naam van contra-remonstranten te danken hadden.

Het conflict bleef niet beperkt tot Holland, waar de remonstranten in een groot aantal steden (echter niet in Amsterdam en Dordrecht) veel aanhang hadden, maar kwam ook tot uiting in Utrecht, waar twee partijen scherp tegenover elkaar stonden; in de andere gewesten waren de remonstranten zwak vertegenwoordigd en hadden de 'preciezen' het voor het zeggen. In 1614 ontwierp de pensionaris van Rotterdam Hugo de Groot een 'resolutie tot vrede der kerken', die de predikanten in het gewest Holland min of meer dwingend tolerantie oplegde en een bijeen te roepen synode voor onbepaalde tijd uitstelde, maar resultaat bleef uit. De tegenstellingen werden steeds scherper, dit ook tot groot ongenoegen van stadhouder prins Maurits, die niet geheel ten onrechte vreesde dat de geloofstwisten de nationale weerbaarheid veel schade zouden kunnen berokkenen. Hij besloot, nadat hij

6 Voor de bestandstwisten en hetgeen daarna volgde, zie A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (assen, 1974); G.J. Hoenderdaal en P.M. Luca (eds.), *Staat in de vrijheid. De geschiedenis van de remonstranten* (Zutphen, 1982) 9-56; en T.G. Kootte (ed.) e.a., *Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*. (Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Rijksmuseum Het Catharijneconvent) (s.l., 1994).

zich aanvankelijk buiten het conflict had gehouden, partij te kiezen voor de contraremonstranten door bij hen in Den Haag ter kerke te gaan. In Holland en Utrecht hadden sommige steden eigen soldaten, waardgelders genaamd, in dienst genomen, hetgeen voor Maurits als bevelhebber van het Unieleger een onaanvaardbare zaak was. Hij achtte dan ook het tijdstip aangebroken om in te grijpen en in juli en augustus 1618 dankte hij de waardgelders af en onthief de Oldenbarnevelt toegedane regenten uit hun functies. Oldenbarnevelt zelf werd voor een speciale rechtbank gedaagd en wegens hoogverraad veroordeeld tot de dood op het schavot, later door de doopsgezinde Joost van den Vondel niet minder dan een gerechtelijke moord genoemd. Hugo de Groot, evenals Oldenbarnevelt niet officieel remonstrant, werd veroordeeld tot levenslange opsluiting op slot Loevestein, maar wist in de befaamde boekenkist te ontsnappen en moest zijn verdere leven buiten de Nederlanden doorbrengen.

Ten aanzien van de godsdienstgeschillen werd besloten, dat die niet in provinciale synodes (gevaarlijk!), maar in een nationale dienden te worden behandeld. In de jaren 1618 en 1619 bleek te Dordrecht al spoedig dat de remonstranten voor een verloren zaak stonden en niet zozeer gesprekspartners als wel aangeklaagden waren. Overigens hadden de remonstranten zich in de tijd, voorafgaande aan de synode, in strijd met hun beginselen ook lang niet altijd tolerant opgesteld.

Ter synode werd besloten dat de remonstranten die hun dwalingen niet wilden herroepen hun ambtsbezigheden moesten staken door het tekenen van de 'acte van stilstand'. Bij weigering bleef er geen andere keuze dan in het geheim door te gaan, zoals Paschier de Fijne die al schaatsend zijn gemeenteleden op het ijs toesprak. Enige remonstrantse voorgangers die hun toevlucht hadden gezocht in de zuidelijke Nederlanden gingen in september 1619 te Antwerpen over tot stichting van de Remonstrantse Broederschap onder de leiding van een drietal buitendirecteuren en een zelfde aantal binnendirecteuren voor degenen die in het land waren gebleven. Pas na de dood van Maurits in 1625 kon een heel wat toleranter klimaat ontstaan, hetgeen ook de remonstranten de mogelijkheid bood naar Nederland terug te keren.

Toen de Remonstrantse Broederschap vaste grond onder de voeten had gekregen, zag zij zich zelfs meer dan eens gesteund door stadsbesturen die weinig geestdrift konden opbrengen voor de bemoeizucht van gereformeerde classes en predikanten. Dit wilde overigens niet zeggen dat de remonstranten hun aanhang vooral hadden onder aanzienlijken en financieel draagkrachtigen, want alle lagen van de maatschappij waren onder hen vertegenwoordigd, al waren er vrij wat contacten met regentenkringen.

Hoe nu dachten de doopsgezinden over de strijd die zich in de afgelopen decennia in de gereformeerde gelederen had afgespeeld en die een nieuwe vervolgde geloofsrichting had doen ontstaan? Hiervan is in de geschriften van die tijd weinig of niets terug te vinden. Dit is in zoverre begrijpelijk, omdat de bestandstwisten

slechts de gereformeerden betroffen en de doopsgezinden met hun over het algemeen a-politieke instelling niet betrokken wilden raken in een conflict met een sterk politiek karakter. Wel zullen bepaalde groepen doopsgezinden sympathie hebben gekoesterd voor de remonstranten als slachtoffers van intolerantie, maar dan nog bleef er de kloof tussen beide geloofsgemeenschappen. De remonstranten bleven voor en na Dordrecht de reformatorische grondbeginselen toegedaan, die zich niet lieten rijmen met onder meer zaken als kinderdoop en eed.

Toch hadden de bestandstwisten wel repercussies voor de verhouding tussen remonstranten en doopsgezinden. In de tijd voor de synode van Dordrecht hadden sommige Arminianen immers de wens te kennen gegeven als leerlingen van de Waterlandse voorman Hans de Ries, een vriend van Coornhert en spiritualist, te worden beschouwd. Overigens achtte De Ries zelf dit om politieke redenen minder gewenst, maar bovendien was hij weinig te spreken over hetgeen de remonstrantsgezinden in hun geschriften en preken naar voren brachten; hun intellectuele benadering van de bijbel en hun strikt vasthouden aan het geschreven woord hielden gevangen in van socinianisme. De Ries had over zijn spiritualistische opvattingen binnen de Waterlandse gemeenten al een geschil met de doopsgezinde voorganger Nittert Obbesz⁷ (1614-1626), eveneens te Amsterdam, omdat hij vasthield aan 'tweelei Woord Gods', het beschreven Woord (de bijbel) en het geschreven Woord. Opmerkelijk is nog dat ook de remonstrantse leidsman Simon Episcopius na een terugkeer van vijf jaar ballingschap in Frankrijk zich met de kwestie bemoeide. In een anoniem geschrift *Oordeel over het verschil van 't Ordinaris middel van 's Menschen Bekeeringhe [...] tusschen Nittert Obbes en Hans de Ries [...]* (Hoorn, 1626) zette hij uiteen dat de ratio in het remonstrantisme niet op zichzelf stond, maar een dienende functie vervulde bij de bestudering van de Heilige Schrift.

De collegianten

De gevolgen van de onderdrukking brachten sommige remonstranten zelfs gevaarlijk dicht bij bepaalde opvattingen van de dopers. Afkeer van het gestudeerde en geïnstitutionaliseerde predikambt, misschien ook van hiërarchische structuren, althans een voorkeur voor de vrije christelijke gemeente en het lekenelement daarbinnen, zou uit het volgende kunnen blijken. Niet alle sympathisanten met het remonstrantisme uit de begintijd waren namelijk gelukkig met de vorming van een

7 Zie voor Hans de Ries C. J. Dyck, 'Hans de Ries en het Socinianisme', in: *DB* 8(1982) 29-31. Voor Nittert Obbesz zie S. Voolstra, 'The Path to Conversion. The Controversy between Hans de Ries and Nittert Obbes', in: W. Klaassen (ed.), *Anabaptism Revisited. Essays on Anabaptist/Mennonite studies in honor of C. J. Dyck* (Scottdale (Pennsylvania)/Waterloo (Ontario), 1991) 98-114.

nieuw kerkgenootschap, dat naar hun mening toch nog te veel traditionele trekken vertoonde. Dit bleek toen de afgezette predikant van Warmond, Chr. Sopingius, meende zijn vroegere ambtsbezigheden te kunnen hervatten, maar al spoedig tot de ontdekking kwam dat dit een misrekening was. Tijdens het predikantloze tijdperk had namelijk een erudiete landbouwer Gijsbert van der Kodde een gemeente gesticht die ervan uitging dat deze in het geheel geen predikant nodig had; men liet Sopingius dan ook weten dat hij er verstandig aan deed zich hierbij neer te leggen. Van der Kodde en zijn geestverwanten verweten dan ook de remonstranten dat dezen weliswaar vrijheid in geloofszaken verkondigden, maar in feite vasthielden aan verouderde kerkelijke structuren. De gemeente die hen voor ogen stond, nadien aangeduid als 'college', diende te zijn als die uit de tijd der apostelen, waar men bijeen zou komen

om elkander in de waarheit, die naer de godtsaligheyt is, te sterken en dat sonder predikant. Daer sou iemant enige capittelen uit de Bijbel voorlezen en een gebed doen. Indien ook iemant iet kon voortbrengen tot vermaening, tot onderwysing en tot stichting van anderen, dat die sulks sou mogen doen.⁸

Indien men al tot een bepaalde geloofsgemeenschap behoorde, dan behoefde men bij de collegianten hiermee niet te breken. In de praktijk bleek het 'college' echter niet alleen op remonstranten, maar met name op doopsgezinden van 'vrijzinnige' signatuur een grote aantrekkingskracht uit te oefenen, zoals op de voorganger van de Vlaamse gemeente 'bij 't Lam' te Amsterdam, Galenus Abrahamsz de Haan. Hij raakte hierover in een ernstig conflict met zijn 'rechtzinnige collega' van 'De Zon', Samuel Apostool. Het conflict dat volgde, werd de 'Lammerenkrijg' genoemd.

Dat ook elders gedachten van tolerantie en oecumene leefden, blijkt uit de publicatie van een brievencollectie in 1660 door de remonstrantse predikant te Moordrecht, Christiaan Hartsoecker, samen met zijn vriend Philippus van Limborch; in het voorwoord wezen zij de lezers er op dat het hen hierbij ging om de vrede in de kerk. Toen de doopsgezinde Waterlandse gemeente te Rotterdam in 1670 daadwerkelijk een 'vredes-aanbod' deed aan de Rotterdamse remonstrantse gemeente, waarvan Hartsoecker in 1669 leraar was geworden, vroeg zij advies aan Van Limborch,⁹ nu hoogleraar aan het remonstrantse seminarium, en wellicht aan

8 J.C. van Slee, *De Rijnsburger Collegianten. Geschiedkundig onderzoek. Met inleiding van S.B.J. Zilverberg* (Utrecht, 1980 [repr. van 1895]); H.W. Meihuizen, 'Collegianten en doopsgezinden', in: S. Groenveld (ed.), *Daar de Orange-appel in de gevel staat (...)* (Amsterdam, 1975) 83-105. Voorts A.C. Fix, *Prophecy and Reason. The Dutch Collegiants in the early Enlightenment* (Princeton, 1991).

9 Chr. Hartsoecker en Ph. van Limborch, *Praestantium ac eruditorum virorum epistulae ecclesiasticae* (Amsterdam, 1660). Zie Van Slee, *Collegianten*, 114, 119; H.Y. Groenewegen, 'Het Remonstrantisme te Rotterdam', in: *Rotterdam in den loop der eeuwen II*, 4 (Rotterdam, 1907) 99.

enige Amsterdamse predikanten. Van Limborch maande tot voorzichtigheid, omdat hij vreesde dat een eventuele fusie van beide gemeenten zou kunnen leiden tot de vorming van een soort Rijnsburgs college. In een door Hartsoecker ondertekende missive aan de Waterlandse gemeente van 24 januari 1671 werd deze duidelijk gemaakt dat de openstelling van de remonstrantse kerkekamer voor collegiantse samenkomsten een onaanvaardbare zaak was. Van verdere pogingen tot vereniging van beide gemeenten was sindsdien geen sprake meer.

Overigens is het niet eenvoudig degenen die deel uitmaakten van een college onder één noemer te brengen; onder hen bevonden zich namelijk vogels van diverse pluimage als chiliasten, socinianen, rationalisten en in later jaren ook cartesianen en spinozisten. Na een kortstondig verblijf te Warmond werd het college verplaatst naar Rijnsburg, waarna vestigingen elders in den lande volgden. Sommige remonstranten van het eerste uur, zoals de dichter Dirk Rafaëlsz Camphuysen en de gewezen predikant van Alkmaar Johannes Evertsz Geesteranus, sloten zich aan bij de collegianten, hetgeen hen door de Broederschap niet in dank werd afgenomen.¹⁰ Een remonstrant in hart en nieren als de predikant Paschier de Fijne stelde pogingen in het werk de in zijn ogen afvalligen terug te winnen, doch het succes hiervan bleef beperkt. In het 'college' van Rijnsburg bleven remonstranten en doopsgezinden elkaar ontmoeten in buitenkerkelijke, of liever 'boven'kerkelijke gemeenten. Zij bewerkstelligden er een sfeer van ondogmatisch christendom en praktische vroomheid, die aan het eind van de 18de eeuw enerzijds niet langer als een punt van discussie werd aangemerkt, maar anderzijds tevens leidde tot opheffing van de colleges.

Het socinianisme

Een theologisch probleem van de eerste orde, waarbij zowel doopsgezinden als remonstranten waren betrokken, vormde wel het socinianisme,¹¹ voor zowel katholieken als gereformeerden een gruwelijke ketterij waartegen niet hard genoeg kon worden opgetreden. Het dankte zijn naam aan de uit Italië afkomstige oom en neef

10 H.G. van der Doel, *Daar moet veel strijds gestreden zijn. Het leven van Dirk Rafaëlsz Camphuysen (1586-1627)* (Meppel, 1967). Voor J.E. Geesteranus zie *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* (hierna *BLGNP*) (Kampen, 1978-) 2, 210-211.

11 W.J. Kühler, *Het socinianisme in Nederland. Met inleiding van A. de Groot* (Leeuwarden, 1980 [repr. van 1912]). Idem, 'Remonstranten en Socinianen', in: G.J. Heering (ed.), *De Remonstranten. Gedenkboek bij het 300-jarig bestaan der Remonstrantsche Broederschap* (Leiden, 1919) 137-158; C.D. Dyck, 'Hans de Ries en het Socinianisme', in: *DB* 3(1982) 18-32. Voorts S. Voolstra, 'The path to Conversion. The Controversy between Hans de Ries and Nittert Obbes', in: W. Klaassen (ed.), *Anabaptism Revisited*, 98-114.

Sozzini (Socinus), van wie laatstgenoemde, Fausto (1529-1604), zich met name actief toonde in Polen. Het socinianisme wortelde in het christelijk humanisme en loochende het dogma der Drieëenheid, een constructie die hij niet in overeenstemming achtte met hetgeen de bijbel leerde. Voor Socinus was Jezus een mens die geen goddelijke natuur had, maar zich van anderen onderscheidde door zijn volmaaktheid. Ook verwierp hij de satisfactieleer, die inhield dat door Jezus' dood zou zijn voldaan aan Gods gerechtigheid. Misschien was het socinianisme in theologisch opzicht aan de magere kant, maar hiertegenover stond de sterke nadruk die werd gelegd op de praktijk van het christelijk leven en die het later aantrekkelijk zou maken voor de Nederlanden met hun traditie van praktische 'pietas'.

De socinianiërs konden zich in Polen niet handhaven door de opdringende Contra-Reformatie en weken in grote meerderheid uit naar Zevenburgen (in het huidige Roemenië) en in West-Europa naar Nederland, waar zij al sedert het einde der zestiende eeuw contacten hadden met groepen weinig dogmatisch denkende doopsgezinden. De overgrote meerderheid van de remonstranten wees het socinianisme van de hand, maar voelde zich met de socinianiërs die om den gelove werden vervolgd, sterk verbonden als slachtoffers van verregaande intolerantie. De predikant van Oudewetering, Johannes Naeranus, leefde zo met hen mee, dat hij het initiatief nam voor een grote collecte, die alleen al te Rotterdam 5000 gulden opbracht. Overigens veranderde in Nederland het socinianisme nogal van karakter, hetgeen met name Samuel Crellius, die aan het remonstrants seminarium had gestudeerd, in 1742 als volgt verwoordde: 'Ik weet zeker dat er heden ten dage eigenlijk geen socinianiërs meer worden gevonden'. Van gereformeerde zijde was men hiervan echter niet overtuigd en menigeen kreeg zelfs het stempel sociniaan opgedrukt die dit geheel niet verdiende. Toen in 1733 de Zwitser J.J. Wettstein tot hoogleraar aan het remonstrants seminarium werd benoemd, moest hij ten overstaan van de gereformeerde predikanten bezweren dat hij geheel achter het dogma van de Drieëenheid stond. Geheel vertrouwde men hem echter nog niet, want aan zijn onderwijs werden nogal wat beperkingen opgelegd, waar hij zich overigens waarschijnlijk niet aan hield.

Aan het einde van de 18de eeuw had het socinianisme wel zijn tijd gehad, maar bepaalde elementen zouden blijven voortleven in de latere vrijzinnige theologie.

Een gemeenschappelijke opleiding

De doopsgezinden kenden aanvankelijk geen speciale opleiding voor de functie van 'leraar' van de gemeente. Degenen die het ambt ambieerden en hiervoor geschikt werden geacht, konden zich ervoor bekwamen met zelfstudie en begeleiding door hen die reeds als zodanig werkzaam waren. Oorspronkelijk genoten de leraren geen vaste salariering en moesten de meesten in hun onderhoud voorzien met

werkzaamheden die weinig te maken hadden met het pastoraat. Uiteraard kenden zij aanvankelijk geen academisch opgeleide theologen, maar opvallend mag wel heten dat onder de voorgangers van vooral de grotere gemeenten zich vrij wat medici bevonden (de geneeskunde was in feite toen de enige academische studie die voor de doopsgezinden was weggelegd!). Een der bekendsten onder hen was de al eerder genoemde voorganger van de Amsterdamse Vlaamse gemeente Galenus Abrahamsz de Haan.¹²

Anders lag het bij de remonstranten, die nadat de grootste moeilijkheden voorbij waren, zich er op gingen bezinnen hoe aanstaande predikanten in de Broederschap de scholing te geven die zij nodig hadden voor een goede uitoefening van het ambt. Aanvankelijk ging de gedachte uit naar de vestiging van een seminarium te Rotterdam, maar al spoedig gaf men de voorkeur aan het nu 'rekkelijk' geworden Amsterdam, in de onmiddellijke nabijheid van het in 1632 gestichte Athenaeum, waarvan de in remonstrantse kring welbekende Gerardus Johannes Vossius en Caspar Barlaeus de eerste hoogleraren waren.¹³

Op 26 oktober 1634 werd het remonstrantse seminarium geopend met onder het gehoor van de hoogleraar Simon Episcopus een zevental studenten, die ook de colleges van het Athenaeum volgden. Hoewel het seminarium uiteraard was bedoeld voor toekomstige remonstrantse predikanten, lieten zich hier ook doopsgezinde studenten inschrijven die vooral grote waardering opbrachten voor Episcopus' opvolgers Stephanus Curcellaeus en Philippus van Limborch.

Galenus Abrahamsz de Haan voelde zich niet gelukkig met de situatie en beijverde zich ervoor dat zeker zijn Amsterdamse geloofsgenoten over een eigen kweekschool konden beschikken.¹⁴ In 1692 kwam deze inderdaad tot stand met Galenus als hoogleraar, maar moeilijkheden bleven niet uit en het overlijden van Galenus in 1706 betekende tevens het einde van diens kweekschool. Sindsdien bezochten doopsgezinde studenten weer regelmatig het remonstrants seminarium, hetgeen aanvankelijk rimpelloos verliep. Soms was er zelfs sprake van een mogelijke fusie van de remonstranten en een gedeelte van de doopsgezinden, hetgeen een Duits luthers predikant die Nederland bezocht, de volgende uitspraak ontlokte: 'Ik denk in de toekomst diegenen welke het houden met de galenistische gemeente te Amsterdam, de remonstrantse doopsgezinden te noemen'. Zover kwam het evenwel niet, want de onderlinge verhoudingen bleken toch heel wat minder ideaal dan men zich had voorgesteld. Zo ontstond er onder de remonstranten nogal wat irrita-

12 H.W. Meihuizen, *Galenus Abrahamsz 1622-1706. Strijder voor een onbeperkte verdraagzaamheid en verdediger van het Doperse Spiritualisme* (Haarlem, 1954).

13 G.J. Heering en G.J. Sirks, *Het seminarium der Remonstranten driehonderd jaar 1634-1934* (Amsterdam, 1934).

14 Meihuizen, *Galenus Abrahamsz*, 163-167.

tie, toen Johannes Bremer, zoon van één van hun predikanten, maar met de dochter van de Leidse doopsgezinde leraar Gijsbert Zittart als moeder, zich met zijn denkbeelden over de kinderdoop en de wapendienst zo doopsgezind bleek te zijn gaan voelen, dat hij zich liet herdopen en in 1720 een beroep aanvaardde naar de doopsgezinde gemeente te Leiden en enige jaren later naar de gemeente van 'Het Lam en de Toren' te Amsterdam. Hij kwam hiermee tegenover zijn broer Koenraad te staan, die zich ernstige zorgen maakte over dergelijke overgangen en hieraan in geschrifte uitdrukking gaf. Toen de hoogleraar van het seminarium, Adriaan van Cattenburch (1712-1737), ook nog verklaarde een overtuigd voorstander van de eed te zijn en bovendien de onhandigheid beging de doopsgezinden aan te duiden als wederdopers, was voor dezen het ogenblik aangebroken de predikantsopleiding in eigen hand te nemen, hetgeen in 1735 werd gerealiseerd.¹⁵ De eerste hoogleraar van de nieuwe kweekschool, Tj. Nieuwenhuis, zoon van doopsgezinde ouders, had overigens bij zijn afstuderen nog niet geweten of hij doopsgezind dan wel remonstrant zou worden! De banden tussen beide opleidingsinstituten werden niet verbroken, want de doopsgezinde studenten bleven colleges volgen bij de remonstranten en hielden één van hun proefpreken in de remonstrantse kerk met als begeleider de remonstrantse hoogleraar.

De gedwarsboomde Verlichting

De achttiende eeuw was die der Verlichting,¹⁶ hetgeen in de woorden van de wijsgeer Immanuel Kant betekende dat de mens zich diende te ontvoogden uit de onmondigheid die hij aan zichzelf had te wijten; hij moest zich hierbij bedienen van de rede zonder de leiding van anderen te aanvaarden. Kerk en christendom waren niet langer de onaantastbare grootheden die zij gedurende vele eeuwen waren geweest. In de ogen van de Verlichters hadden vooral de rooms-katholieke kerk en in mindere mate de protestantse kerken zich schuldig gemaakt aan intolerante praktijken en hadden zij opvattingen verkondigd die niet langer de toets der kritiek konden weerstaan. In Nederland evenwel werd niet stormgelopen tegen kerk en christendom, omdat hier ondanks de geprivilegieerde positie van de gereformeer-

15 W.J. Kühler, 'De oprichting der Amsterdamsche kweekschool in 1735', in: *DB* 38(1918) 43-84.

16 Zie onder meer S.B.J. Zilverberg, 'Kerk en Verlichting in Noord-Nederland' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 9 (Haarlem, 1980) 318-330; N. van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Arnhem, 1952) 197. Vlg. ook G.J. Hoenderdaal en P.M. Luca (ed.), *Staat, 76 v.*; E.H. Cossee, 'Doopsgezinden en Remonstranten in de 18e eeuw' in: *In het spoor van Arminius. Schetsen en studies over de Remonstranten in verleden en heden, aangeboden aan Prof. Dr. G.J. Hoenderdaal ter gelegenheid van zijn 65e verjaardag* (Nieuwkoop, 1975) 61-71.

de kerk de vrijheid van consciëntie nooit in het geding was geweest. Tegen kerk en christendom gerichte denkbeelden als die van de Franse filosoof Voltaire werden dan ook vrijwel in hun geheel afgewezen; geloof en rede vormden immers geen tegenstellingen, maar waren ten nauwste met elkaar verbonden.

Alles wees er dan ook op dat doopsgezinden en remonstranten met hun christelijk-verlichte denkbeelden een fraaie toekomst tegemoet gingen, maar dit bleek een misvatting. Immers vrijheid kon leiden tot vrijblijvendheid en tolerantie tot gebrek aan betrokkenheid. Beide geloofsgemeenschappen gingen numeriek sterk achteruit en raakten in ernstige financiële moeilijkheden, hetgeen de opheffing van een niet gering aantal gemeenten tot gevolg had. Dit betekende echter niet dat doopsgezinden en remonstranten nog maar weinig van zich deden horen. Onder hen bevonden zich namelijk vrij wat lieden die zich op terreinen van wetenschap en maatschappij bijzonder verdienstelijk hebben gemaakt.

Wij beperken ons tot enkele namen.¹⁷ Grote bekendheid genoot met name de hoogleraar van het remonstrantse seminarium J.J. Wettstein (1733-1754), die meende te kunnen aantonen dat de Heilige Schrift vrij wat zinsneden bevatte die niet in overeenstemming waren met de 'gezonde rede' en dienden te worden 'vertaald' voor degenen die in andere tijden en onder andere omstandigheden leefden, de zog. accommodatieleer. Een remonstrants predikant die speciale vermelding verdient is Cornelis Nozeman (1726-1786), die behalve als apologeet van zijn geloofsgenoten faam verwierf met de publikatie van het eerste deel van een ornithologisch standaardwerk *Nederlandsche vogelen, volgens hunne huishouding, aert en eigenschappen* (1770), dat na zijn dood door anderen werd voortgezet. Vermeldenswaard is dan nog dat hij als predikant te Haarlem wist te bereiken dat zijn gemeenteleden gemeenschappelijk avondmaal hielden met de Beverwijkse doopsgezinden.

Van de doopsgezinden moge worden genoemd de Haarlemse zijdehandelaar Pieter Teyler van der Hulst (1702-1778), na wiens dood een tweetal geleerde genootschappen van de grond kwam, waarvan het eerste zich met de godgeleerdheid en het tweede met de profane wetenschappen en de kunsten bezig hield. Vermaardheid geniet nog steeds Teyler's Museum met vooral zijn indrukwekkende collectie natuurwetenschappelijke instrumenten. Een en ander geeft een goed beeld van hetgeen de beta-wetenschappen konden betekenen voor een christen in het tijdperk van de Verlichting. Eveneens doopsgezind was de predikant Jan Nieuwen-

17 Voor J.J. Wettstein zie *BLGNP* 3, 394-399; voor C. Nozeman *BLGNP* 2, 344-345; voor Pieter Teyler van der Hulst en Jan Nieuwenhuyzen resp. de gedenkboeken 'Teyler' 1778-1978. *Studies en bijdragen over Teylers stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest* (Haarlem/Antwerpen, 1978) en W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers (ed.), *Om het Algemeen Volksgeeluk. Twee eeuwen Particulier Initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Edam, 1984).

huyzen (1724-1806), die zich ten doel stelde minvermogenenden kennis bij te brengen met onder meer de publikatie van eenvoudige geschriften en de stichting in 1784 van een genootschap voor 'de verbetering van het schoolwezen en de opvoeding der jeugd, als de voornaamste grondslag zijnde ter vorming, verbetering en beschaving van den burger', de nog steeds bestaande Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Via emancipatie tot ontvoogding

De achttiende eeuw was, om de term van de Amerikaanse historicus R.R. Palmer te gebruiken, ook 'The age of the Democratic Revolution', met als eerste grote succes de zege van de opstandige Amerikaanse koloniën op de Britten. Hetgeen overzee geschiedde, vond ook weerklank in de Republiek der Verenigde Nederlanden, waar wel een betrekkelijk liberaal klimaat heerste, maar in de kringen der 'patriotten' toch de duidelijke wens leefde naar staatkundige veranderingen in democratische geest.¹⁸ Zowel de doopsgezinden als de remonstranten waren in hun geheel de patriottische denkbeelden toegedaan, temeer omdat de dissenters niet dezelfde rechten genoten als de lidmaten der gereformeerde kerk. De goedwillende, maar zeer conservatieve stadhouder Willem V toonde zich niet opgewassen tegen de democratische beweging en kon in 1787 slechts voorlopig worden gered door het militaire ingrijpen van zijn zwager, de Pruisische koning Frederik Willem II. Een zeer opmerkelijk doopsgezind patriot was wel de Leidse predikant François Adriaan van der Kemp (1752-1829), die na nog een tijd lid te zijn geweest van een exercitiegenootschap(!) in orangistische gevangenschap raakte; na enige tijd werd hij over de grens gezet, waarna hij een nieuw vaderland vond in de door hem zo bewonderde Verenigde Staten. Na de Pruisische interventie zagen enige remonstrantse predikanten kans naar het buitenland te vluchten, waar de vroegere voorganger van Schoonhoven, Adriaan Stolker, pogingen in het werk stelde om onder de ballingen een oecumenische gemeente te stichten, maar succes bleef uit. Een droevige zaak was die van de te Zoeterwoude woonachtige remonstrantse emeritus-predikant Pieter van den Bosch die, geattaqueerd door een groep felle prinsgezinden, in zijn angst in een moddersloot sprong en hieruit levenloos werd opgehaald.

In januari 1795 kwam, na het binnentrekken van de Franse troepen en na de

¹⁸ Zie voor de patriottenbeweging onder meer S. Schama, *Patriots and liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York, 1977). Nog steeds van enig belang de oudere artikelen van L. Knappert, 'De Doopsgezinden in den Franschen tijd', in: *DB* 52 (1912) 94-113 en van H.C. Rogge, 'De Remonstrantsche Broederschap in den Patriottentijd', in: *Uit de Remonstrantsche Broederschap* 6 (1894/5) passim.

vlucht van Willem V naar Engeland, een einde aan het stadhouderschap en de Republiek der Verenigde Nederlanden. Daarvoor kwam in de plaats de op beginselen van vrijheid, gelijkheid en broederschap gefundeerde Bataafse Republiek. Dit betekende tevens het einde van de bevoorrechte positie van de gereformeerde kerk, in 1796 gevolgd door de officiële scheiding van kerk en staat. In het nieuwe parlement, de Nationale Vergadering, waren voor het eerst de dissenters vertegenwoordigd, onder wie vooral de doopsgezinden en remonstranten zich voorstanders behoorden van een radicale politiek. Genoemd zij slechts de doopsgezinde voorganger van Enschede J. H. Floh (1758-1830) die tijdens het debat over de (gedeeltelijke) salariëring van de predikanten door de staat ernstig bezwaar maakte tegen de formulering 'dienaren en beambten van den christelijken godsdienst', hetgeen uitsluiting van joden impliceerde. Hij wist dan ook te bereiken dat aan alle joden die het burgerrecht met de daaraan verbonden verplichtingen verlangden, dit zonder meer zou worden toegekend.

Hoewel in de jaren van ballingschap de door Adriaan Stolker bepleite vorming van een protestantse oecumenische gemeente was mislukt, ondernamen na de omwenteling in de jaren 1795 en 1796 diens collega's Boudewijn van Rees en Cornelius Rogge een tweede poging, zij het met hetzelfde resultaat.¹⁹ Ook tot nauwere samenwerking tussen doopsgezinden en remonstranten kwam het niet, zij het met één uitzondering en wel te Dokkum, waar recentelijk ontstane predikantsvacatures onmogelijk bleken te vervullen. Nu was er te Dokkum altijd een sterk collegiantse stroming geweest, waar lidmaten van de beide geloofsgemeenschappen elkaar goed hadden leren kennen en dikwijls gemeenschappelijk kerkten; alle reden dus om te komen tot de vorming van een gemeente in Rijnsburgse geest. De hoogleraar van het doopsgezind seminarium Rinse Koopmans, in deze om advies gevraagd, betoonde zich niet direct afwijzend. Hij vreesde echter wel dat in eigen kring hiertegen het nodige voorbehoud zou worden gemaakt, met name ten aanzien van de kinderdoop. Uiteindelijk kwam toch de fusie tot stand, al zou de Friese Doopsgezinde Sociëteit zich hiervan later distantiëren, omdat deze zich niet kon voorstellen dat doopsgezinde predikanten zonder meer bereid zouden zijn kinderen te dopen. De nieuwe in 1798 gestichte en nog steeds bestaande gemeente liet de namen doopsgezind en remonstrant in feite vallen en noemde zich de Verenigde Christelijke Gemeente te Dokkum.

In 1806 moest de Bataafse Republiek wijken voor het Koninkrijk Holland onder Lodewijk Napoleon, jongere broer van de Franse keizer, maar na een viertal jaren kwam ook hieraan een einde en werd Nederland onderdeel van het keizerrijk van Napoleon Bonaparte, een in velerlei opzicht benauwende tijd. Dit gold ook voor de kerken en met name de remonstrantse, die bijna ten onder ging aan de napo-

19 E. H. Cossee, 'Doopsgezinden en Remonstranten', 69-71.

leontische regelzucht. Het eenmaal zo roemrijk seminarium was nog slechts een schim van hetgeen het eenmaal was geweest en bleef zelfs gedurende een aantal jaren gesloten. Voor de doopsgezinden was het jaar 1811 nog van belang, omdat toen de Algemene Doopsgezinde Sociëteit werd opgericht, die voortaan namens de gehele Broederschap zorg zou dragen voor een goede financiële basis van het seminarium en voor passende salariëring door de gemeenten van de hier opgeleide predikanten.²⁰

Eind 1813 werd Nederlands onafhankelijkheid hersteld onder koning Willem I, zoon van de laatste stadhouder Willem V. Veel van hetgeen sedert 1795 tot stand was gekomen, bleef gehandhaafd en zo ook de scheiding van kerk en staat. De bestaande kerken hadden nu de gelegenheid zich verder te ontplooien, al kreeg de Hervormde (de vroegere Gereformeerde) Kerk in 1816 door de koning een reglement opgelegd dat nog voor de nodige moeilijkheden zou zorgen.

De betrekkingen tussen doopsgezinden en remonstranten waren in het afgelopen tijdperk over het algemeen goed geweest. De verschillen bleken echter toch zo groot, dat van een volledig samengaan als te Dokkum in 1798 geen sprake kon zijn. Merkwaardigerwijs zouden de theologische verschillen in de negentiende eeuw zelfs eerder groter dan kleiner worden.

20 P. van der Meulen, *De wording der Algemene Doopsgezinde Sociëteit* (Wormerveer, 1947).

Doopsgezinde theologen en Groninger godgeleerden in de jaren 1834-1872

In deze bijdrage worden de betrekkingen nagegaan die in de jaren 1834 tot 1872 bestaan hebben tussen een aantal doopsgezinde predikanten en hoogleraren en de Groninger godgeleerden. De periode van onderzoek wordt bepaald door de geschiedenis van de laatstgenoemde groep. Deze theologen, de drie hoogleraren van de Groningse theologische faculteit – P. Hofstede de Groot, J.W. van Oordt J.Wz. en L.G. Pareau – en een groep met hen bevriende predikanten in het Noorden, vooral in Groningen, begonnen in 1834, het jaar van de Afscheiding, voor het eerst enige bekendheid te krijgen. Toen in het jaar daarop de afscheidingsbeweging doorzette sloten zij zich voor nadere bezinning aaneen in een Godgeleerd Gezelschap, dat naast de twaalf gewone leden weldra ook een aantal corresponderende leden telde. Landelijke bekendheid kregen de vrienden pas goed door het tijdschrift *Waarheid in Liefde* waarmee zij in 1837 in de openbaarheid traden. Sinds dat jaar noemden zij zich de Groninger godgeleerden. In 1872 werd de uitgave van het Groninger tijdschrift gestaakt. In datzelfde jaar gingen Hofstede de Groot en W. Muurling, die in 1840 Van Oordt was opgevolgd, met emeritaat, zonder dat hun leerstoelen werden ingenomen door iemand van de Groninger richting. De invloed van deze richting was toen op theologisch gebied zo goed als voorbij; alleen in de kerkelijke besturen zou zij nog een aantal jaren en binnen de gemeenten zelfs nog enkele decennia als 'evangelische' richting blijven voortbestaan. Deze nadagen vallen echter buiten het bestek van dit onderzoek.¹

Dat de Groninger godgeleerden en doopsgezinden met elkaar in contact kwamen lag voor de hand. In Stad en Ommelanden woonden betrekkelijk veel volgelingen van Menno; na Friesland en Noord-Holland herbergde de provincie Groningen de meeste doopsgezinden. De gemeente in de stad had twee predikanten;²

1 Zie voor de Groninger godgeleerden: J. Vree, *De Groninger godgeleerden. De oorsprongen en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)* (Kampen, 1984); over de samenhang met de Afscheiding: J. Vree, 'H. de Cock en de Groninger vrienden' I,II, *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken* 4 (1990) 17-47, 5 (1991) 17-56; over de laatste jaren: J. Vree, 'P. Hofstede de Groot en de vergadering der Evangelische Alliantie. Een beslissende episode uit de nadagen van Groninger richting en Réveil (1864-1867)', *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* 34 (1991) 13-38. De gegevens in de tekst zijn, voorzover ze niet in de volgende noten verantwoord worden, ontleend aan deze drie publicaties of aan de bekende biografische woordenboeken.

2 Een lijst van predikanten in: R.C. Hage, *Inventaris van de archieven van de (Vereenigde) Doopsgezinde Gemeente te Groningen en haar voorgangers (...)* (Groningen, 1991) 144.

in de ommelanden bestonden twaalf gemeenten met ieder één voorganger.³

In 1834 bestond er reeds een goede relatie tussen de kern van de Groninger vriendenkring en de doopsgezinden in de stad. Men kan dat opmaken uit een mededeling van Hofstede de Groot over wat hem overkwam op zondagmorgen 1 juni 1834. De Groot liep toen naar de doopsgezinde kerk, waar hij zou waarnemen voor ds J.D. Vissering. Onderweg kwam hij zijn collega Van Oordt tegen die zou gaan preken in de lutherse kerk. De Groot achtte het voorval belangrijk genoeg om in zijn persoonlijke aantekeningen vast te leggen, immers:

Welk eene vordering in vereeniging der Protestanten! Muntinghe preekte hier voor ruim 30 jaren het eerste in de Doopsgezinde Kerk met veel opspraak. – den 6 April heeft hier ook de Rem.[onstrant A. des Amorie] v[an] d[er] Hoeven tot groot genoegen in de Herv.[ormde] Kerk gepredikt.⁴

De notitie van De Groot leert tevens dat de verhouding met de doopsgezinden onderdeel was van een bredere protestantse samenwerking. Toch waren de contacten met de doopsgezinden de belangrijkste, hetgeen vooral te danken was aan een goede samenwerking tussen de voorgangers. Toen in 1832 te Groningen een afdeling van het Nederlandsche Zendeling-Genootschap werd opgericht, was naast de drie theologische hoogleraren en zestien hervormde collega's ook de doopsgezinde Vissering daarbij betrokken geweest.⁵ Men mag aannemen dat de door de afdeling ontplooiende activiteiten – maandelijks bidstonden en in 1833 de oprichting van twee zondagsscholen in samenwerking met de afdeling van het Nederlandsch Bijbelgenootschap – de onderlinge openheid bevorderd hebben.

Toen *Waarheid in Liefde* in 1837 verscheen kwamen bij de in totaal 341 intekeningen van personen en instanties ook vijf doopsgezinde voor, waaronder die van Vissering en van de bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amster-

3 Zie voor een overzicht van de gemeenten in de provincie Groningen: S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland (...)* I (Leeuwarden, Groningen, 1842) m.n. 238.

4 'Aanteekeningen uit Mijn Leven', 1 juni 1834; Archief Hofstede de Groot 32; Centraal Bureau voor Genealogie (collectie Nederlands Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde) te 's-Gravenhage.

5 In de onderzochte jaren waren binnen de afd. Groningen van doopsgezinde zijde in feite alleen predikanten uit de stad actief; de doopsgezinde betrokkenheid eindigde toen de modern geworden J.W. Straatman in 1865 als lid bedankte; Notulen van de afdeling Groningen van het Nederlandsch Zendeling-Genootschap (1832-1866), m.n. 26-6-1832 en 6-4-1865; Archief Afd. Groningen van het NZG, 1; G.A. Groningen.

De lutherse predikanten van Groningen hebben voor zover ik kon nagaan aan geen van de in deze bijdrage beschreven activiteiten deelgenomen. Pas in 1878 werd in Groningen een remonstrantse gemeente opgericht, zodat er eerder geen sprake kon zijn van contact met remonstrantse voorgangers.

dam.⁶ Van hun kant schonken de Groninger vrienden aandacht aan hetgeen zich bij de doopsgezinden afspeelde. De eerste aflevering van hun tijdschrift bevatte een uitvoerige, door Pareau gestelde beoordeling van de in 1836 verschenen *Leerredenen* van S. Muller. Muller wilde met zijn bundel laten zien hoe hij theologiseerde en de studenten aan het Seminarie vormde. Pareau herkende de typisch doopsgezinde opvattingen over doop en eed en vooral het streven naar deugdsbetrachting, maar dat leidde niet, zoals hij tot zijn vreugde opmerkte, tot een dorre opsomming van deugden en plichten. Nee, Muller beklemtoonde 'dat het hart vernieuwd en geheiligd, dat de mensch wedergeboren moet worden'. Hier schreef een verwante geest, die 'niet ... een bepaald leerstelsel ..., maar de levende Christus' wilde brengen. Pareau was er van overtuigd dat naarmate hoogleraren en predikanten anderen zo vormden de eenheid onder gelovigen uit verschillende kerkgenootschappen steeds meer zou groeien.⁷ Was het Mullers streven om de doopsgezinde lekepredikers te vervangen door geschoolde theologen, in het jaar waarin zijn bundel verscheen werd wat dat betreft een mijlpaal bereikt: J. van Gilse behaalde als eerste doopsgezinde predikant de graad van theologiae doctor aan een Nederlandse universiteit. Ook daarvan werd in *Waarheid in Liefde* melding gemaakt, waarbij niet verzwegen werd dat Van Gilse eerder reeds een prijsvraag van de Groningse faculteit gewonnen had.⁸

Gezien deze betrokkenheid bij de ontwikkelingen in doopsgezinde kring is het niet verwonderlijk dat de Groninger vrienden, toen zij er in 1837 toe overgingen om theologische hoogleraren van elders als corresponderende leden aan hun gezelschap te verbinden, naast A. des Amorie van der Hoeven ook diens collega Muller benoemden. Anders dan Van der Hoeven bedankte Muller, maar dit heeft de Groninger waardering voor diens werk niet geschaad; zij bleef door de jaren heen onverminderd. Van zijn kant waardeerde Muller waarschijnlijk meer de Groninger voormannen dan hun systeem.⁹

De jaren waarin de vrienden door hun tijdschrift bekendheid verkregen waren voor de doopsgezinden jaren van hernieuwd leven en bezinning op het verleden. De verschijning in 1837 van een studie over Menno Simons, van de hand van de Middelburgse predikant A.M. Cramer, en, in hetzelfde jaar, van het eerste *Jaarboekje voor de Doopsgezinde gemeenten in de Nederlanden*, samengesteld en volgeschreven

6 De naamlijsten van intekenaren werden ingebonden bij het derde en vierde stuk van de jaargang 1837.

7 *Waarheid in Liefde* (1837) 213-223, m.n. 221-223.

8 *WiL* (1837) 607-608.

9 Zie met name de recensie van Mullers feestrede ter gelegenheid van zijn 25-jarig jubileum als hoogleraar; *WiL* (1853) 612-615. C. Sepp, zelf een leerling van Muller, deelt mee: 'voor de leiders van de Groninger school had hij [Muller] meer sympathie dan voor hun systeem'; 'Levensschets van Dr. Samuel Muller', *Levensber. M.N.L.* (1876) 69.

door Muller, maakten dat duidelijk. In *Waarheid in Liefde* werden beide publicaties met belangstelling gesignaleerd.¹⁰ Wie weet dat Hofstede de Groot in 1836 bezig was met een biografie over Erasmus¹¹ kan getroffen worden door de overeenkomst: naast het Groninger tijdschrift het eigen jaarboekje, naast Erasmus Menno Simons.

In 1839 verscheen de studie van S. Blaupot ten Cate over de *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland*. Met Hofstede de Groot, wiens in 1832 verschenen studie over de geschiedenis der Groningse Broederenkerk verschillende keren door hem aangehaald werd, wees Ten Cate op de betekenis van 'de meer verlichte denkbeelden' van Grote, Agricola en Gansfort, die 'eenen zucht naar het betere' wekten en zo in het Noorden de reformatorische beweging, ook die der Friese dopers, voorbereid hadden.¹² Toen De Groot het werk las werd hij enthousiast. Voor hem was het duidelijk: wat Ten Cate betoogde over de eigen oorsprong van de Friese doopsgezinden diende meer algemeen gemaakt te worden. In 1840 poneerde hij: 'Niet van elders uit Duitschland of Zwitserland is ons de hervorming toegekomen, maar op dezen grond ... geboren'. Voor hem waren de doopsgezinden 'de meest oorspronkelijke Nederlandsche Hervormden' en Menno Simons 'de eenige oorspronkelijke Nederlandsche Hervormer'.¹³ In 1842 werkte De Groot deze gedachte nader uit in zijn bekend geworden artikel 'Beschouwing van den gang der Christelijke Godgeleerdheid in Nederland'.¹⁴

Op het moment dat het boek van Ten Cate verscheen was inmiddels de eerste doopsgezinde predikant als gewoon lid in het Godgeleerd Gezelschap opgenomen. Dat de Groninger vrienden niet eerder een dergelijke collega vroegen zal te maken hebben gehad met het feit dat zij voor deze kring theologen van enig gehalte zochten. In maart 1839 benoemden zij I. de Stoppelaar Blijdesteijn, die juist als propoent in de gemeente van Mensingeweer begonnen was; tegelijk met hem werd zijn zwager J. Boeke, doopsgezind predikant te Amsterdam, als corresponderend lid benoemd. Blijdesteijn zal gekozen zijn op voordracht van zijn hervormde collega ter plaatse; in Boeke hadden de vrienden reeds eerder iemand met een open, 'evangelische' instelling ontdekt.¹⁵

Van de aanwezigheid van Blijdesteijn hebben de vrienden nog geen jaar kunnen genieten; eind 1839 vertrok hij naar Enschede. Hij werd corresponderend lid,

10 WiL (1838) 588-589, 867-868.

11 De drukte verbonden aan het uitgeven van *Waarheid in Liefde* leidde er toe dat De Groot het werk aan de biografie staakte.

12 *Doopsgez. in Friesl.*, 29, 39-40, 50, 142, 144; citaat: 40.

13 WiL (1840) 646-651, citaat: 648, 651.

14 *Nederlandsch archief voor kerkelijke geschiedenis* (1842) 121-190.

15 Zie de lovende recensie van een in 1837 door Boeke geleverde catechetische handleiding; WiL (1838) 840-843.

maar in die hoedanigheid heeft hij weinig aan de ontwikkeling van het gezelschap bijgedragen. Dat laatste kan ook gezegd worden van Boeke; evenmin als van Blijdestein werd van hem ooit iets gepubliceerd in *Waarheid in Liefde*. Wel was Boeke door zijn positie in de belangrijke gemeente van Amsterdam en in de kring van het hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, voor de Groningers, en met name voor hun voorman Hofstede de Groot, van belang als contactpersoon. Toen Boeke in 1854 op vijftigjarige leeftijd heenging verloren zij een betrouwbaar steunpunt.

De betekenis van Boeke blijkt uit een brief die eind 1840 door Hofstede de Groot aan Muller geschreven werd. Vanwege de bezwaren die tegen de uit 1806 daterende Wet op het Lager Onderwijs waren ingebracht had de nieuwe koning Willem II een adviescommissie ingesteld. Naast een ambtelijk secretaris en de hoogleraren N.C. Kist en A. des Amorie van der Hoeven behoorden tot deze commissie twee vooraanstaande rooms-katholieken en G. Groen van Prinsterer. De Groot, die tevens schoolopziener was, zag de benoeming der commissie als 'een werk van Jezuïetische intrigue, die ons schoone gebouw van volksopvoeding wil vernietigen'. Muller, en bij diens afwezigheid 'mijnen vriend' Boeke – Boeke mocht blijken een aantekening op het adres in dat geval de brief openen –, verzocht hij als hoofdbestuursleden der Nutsmaatschappij alles in het werk te stellen om dit gevaar te keren. Groen en de twee roomsen waren immers voor 'vrijheid, dat is vernietiging van onderwijs'; de overigen zou men proberen te bedriegen of te overstemmen. Voor nadere informatie werden Muller en Boeke verwezen naar Van der Hoeven aan wie De Groot uitvoeriger geschreven had.¹⁶

Enkele maanden nadat De Groot zijn Amsterdamse bekenden had ingeschakeld bij de verdediging van het volksonderwijs werd in de hoofdstad het besluit genomen tot de uitgave van een nieuw blad, de *Evangelische Kerkbode*, gericht tegen 'ultra-liberalen, ultra-gereformeerden en ultra-katholieken'. Tot de redactie behoorden onder meer De Groots verwant, de bekende Amsterdamse predikant W. Broes, Muller, Van der Hoeven, de Utrechtse hoogleraar H.J. Royaards en De Groot zelf. Dat ook Boeke, hoewel hij niet tot de redactie behoorde, zich aan deze kring verwant voelde blijkt uit een brief van eind 1846 aan De Groot.¹⁷

De reeds genoemde 'Beschouwing' van De Groot uit 1842 had een aan de *Kerkbode* verwante strekking; het was een historische rechtvaardiging van de strijd die de

16 P. Hofstede de Groot aan S. Muller, 17-11-1840; U.B. Leiden, Ltk. 1004.

17 Zie voor het ontstaan en de naamgeving van de *Evangelische Kerkbode* (1841-1853/54?): J.P. van den Hout, 'P. Hofstede de Groot als ideoloog van de grootprotestantse beweging (1840-1844)', *DNK* 37 (1992) 1-24, m.n. 13-18. Boeke schreef in het postscriptum van zijn brief van 4-12-1846 aan De Groot: 'Ik heb Uwen brief ... aan Prof. Muller bezorgd, maar nog niets van U in den Kerkbode gezien'; Archief Hofstede de Groot 4a.

hoogleraar in die jaren op verschillende fronten – theologie, kerk en onderwijs – voerde. Volgens De Groot diende een voor Nederland – het nieuwe Nederland, dat na de afval van België een eigen weg moest vinden – geschikte opvatting van het christendom ontwikkeld te worden. Het zou een christendom moeten zijn dat niet verdeelde, zoals dat van Groen en de ultramontanen, maar verenigde. Zoals blijkt uit het eind 1842 verschenen tweede deel van de *Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland* vond De Groot wat dit laatste betreft niet alleen Muller en Boeke maar ook Blaupot ten Cate aan zijn zijde. Ten Cate had bezwaren tegen De Groots ‘Beschouwing’ voorzover dit de tekening van de afkomst der doopsgezinden betrof – de hoogleraar had te gemakkelijk een buitenlandse invloed, met name die der Waldenzen, afgewezen –, maar verder ging zijn kritiek niet. Wél beklemtoonde hij evenals De Groot het belang van protestantse eenheid: ‘*De stoel van Rome is nog geenszins vermolmd!*’¹⁸

De strijd die in de jaren 1842 en 1843 in de Hervormde Kerk gevoerd werd tussen de ‘Haagse Heren’ en de Groninger godgeleerden toonde aan dat de gewenste eenheid nog lang geen werkelijkheid was. Ook in de doopsgezinde gemeenten bestonden in die jaren spanningen. Dit blijkt onder meer uit de lotgevallen van Blijdesteijn in Enschede. Blijdesteijn geraakte in een conflict over de belijdenis van een dopeling; hij achtte die niet voldoende positief; de jongeman in kwestie werd toen gedoopt door J.H. Halbertsma van Deventer, die speciaal daarvoor overkwam. Blijdesteijn kon zich niet bij het gebeurde neerleggen en werd in 1842 predikant te Sneek, waar hij Hofstede de Groots broer, D. A. de Groot, en diens oudleerling, S.F. van Hasselt, als hervormde collega’s naast zich kreeg. Met hen verwachtte hij ‘in éénen geest’ te kunnen samenwerken.¹⁹ In 1843 ontstond een conflict dat de hele broederschap raakte. Halbertsma publiceerde een stuk waarin hij de teruggang van het aantal doopsgezinden mede toeschreef aan de opkomende meer orthodoxe stroming, waarvan Muller de voornaamste vertegenwoordiger was. Veel vrijzinnig denkende doopsgezinden zouden vanwege de nieuwe ideeën, die door jonge predikanten die van het seminarie kwamen werden uitgedragen, uitwijken naar de Hervormde Kerk. Halbertsma’s voorstelling werd bestreden niet alleen door Muller zelf, maar ook door een gezamenlijke uitgave van Boeke en zijn vriend A.M. Cramer, welke laatste sinds 1840 door een tweede huwelijk schoonzoon van Muller was. Zij werden bijgevalen door Blaupot ten Cate, met wie Cramer door zijn eerste huwelijk verzwaagd was. In *Waarheid in Liefde* van 1844 werd deze pennestrijd gesignaleerd direct in aansluiting aan een overzichtsrecensie van

18 *Doopsgez. in Gron.* II, 28, 220-221.

19 E. Pekema, ‘Tets over de Doopsgezinde gemeente van Enschede’, G. Heeringa (ed.), *Uit het verleden der Doopsgezinden in Twente* (Borne, z.j.) 56-69, m.n. 68-69. I. de Stoppelaar Blijdesteijn aan P. Hofstede de Groot, 6-10-1842; Archief Hofstede de Groot 4a.

Ingangspartij van de uit 1815 daterende doopsgezinde kerk aan de Oude Boteringestraat te Groningen. Het gebouw verving een vermaning die aan het oog onttrokken werd door de kosterswoning. Bij de nieuwbouw werd deze woning afgebroken, zodat het plein ontstond. Een teken van de nieuwe tijd die in de negentiende eeuw aanbrak. (Collectie Gemeentearchief Groningen; foto: P.B. Kramer.)

de geschriften die in 1843 in de voortgezette strijd tussen de Haagse Heren en de Groningers verschenen waren. Zonder dat men diens naam noemde werd tevens geweten op het optreden van de doopsgezinde predikant van Zutphen, J. de Liefde.²⁰

Groen van Prinsterer c.s. verloren in 1843 de strijd over de binding aan de hervormde belijdenis; de Groninger richting kreeg definitief een plaats binnen de vaderlandse kerk.

In de stad was intussen de samenwerking tussen de Groningers en de doopsgezinde voorgangers verder uitgebreid. Uit het werk van de bijbelverspreiding groeide in 1842 het instituut van de bijbellezingen, 'tot bevordering van doelmatig Bijbellezen'. Voor de begeleiding daarvan had de NBG-afdeling een afzonderlijke commissie ingesteld, bestaande uit Hofstede de Groot en Vissering. Naast de in de week door een catechiseermeester en theologische kandidaten op verschillende locaties gegeven lezingen werden ook op de zondagsscholen bijbellezingen gegeven, waaraan naast hervormde predikanten, hoogleraren en notabelen, ook de beide doopsgezinde voorgangers een belangrijk aandeel leverden.²¹

Midden jaren veertig werd door Groninger theologen een geheel nieuwe vorm van samenwerking opgezet: provinciale predikantenverenigingen. De eerste die werd opgericht was die van Friesland in 1845;²² een jaar later volgde Groningen

20 *WiL* (1844) 916-919, m.n. 917; vgl. *WiL* (1845) 773-776. J. de Liefde werd in de recensie aangeduid als de 'geestverwant' van de kort daarvoor baptist geworden leerling van Groningen J.E. Feisser. Volgens B. Cuperus bezaten Boeke en zijn vriend Cramer reeds in hun studententijd een 'bijbelsch-gemoedelijke geestesrichting'; 'Levensbericht van Alle Meenderts Cramer', *Levensber. M.N.L.* (1895) 355.

21 Register van de Handelingen van de Groninger afdeeling des Nederlandschen Bijbelgenootschaps (1833-1850), 150-233 (passim), 303; Archief Afd. Groningen van het NBG; G.A. Groningen.

In de lezingen op de zondagsscholen werd ook voorgedaan door hoogleraren als H.C. van Hall, C. Star Numan, Th. van Swinderen en J.J.Ph. Valetton. Van de in totaal 98 lezingen die per jaar in de twee zondagsscholen gegeven werden, namen de beide doopsgezinde voorgangers (Vissering, W. Gerhards en later J.G. de Hoop Scheffer) er ongeveer 12 voor hun rekening. Gegevens ontleend aan: *Rooster ter regeling van de bijbellezing op de Zondagsscholen te Groningen, gedurende Mei (...) Augustus 1845; Rooster (...) Januarij (...) April 1847; Rooster (...) Mei (...) Augustus 1847*. Het zondagsschoolwerk was in eerste instantie opgezet om (bijbel)onderricht te geven aan volwassenen die gebrekkig of geheel geen onderwijs genoten hadden; omdat later steeds meer jeugdigen het normale lager onderwijs volgden nam de betekenis van deze vorm van zondagsschoolwerk aan het einde van de jaren veertig af.

22 De invloed van de Groninger richting blijkt bij de Friese vereniging onder meer uit de samenstelling van het voorlopige bestuur van 1844 (D.A. Escher, D.A. de Groot, S.F. van Hasselt en A.T. Reitsma) en van het bestuur dat in 1845 gekozen werd (M.A. Jentink, A.T. Reitsma, D.A. de Groot en L.S.P. Meijboom); D.A. de Groot, 'De Predikanten-Vereeniging in Friesland', *Boekzaal der geleerde wereld* (juli 1845) 49-65, m.n. 57, 65.

zelf.²³ Ondanks de gezamenlijke achtergrond was er aanvankelijk toch een verschil: de Friese vereniging was bestemd voor dienstdoende hervormde predikanten, de Groningse stond van het begin af open voor 'alle Protestantse Evangeliedienaren'. Bij de oprichtingsvergadering van de laatstgenoemde bevonden zich onder de 50 predikanten ook twee doopsgezinde collega's.²⁴ De Groningse vereniging werd een succes. In 1852 telde zij nominaal 120 leden, waaronder acht doopsgezinden: de beide voorgangers uit de stad, W. Gerhards en J.W. Straatman, en verder zes leraren uit de ommelanden. In 1856 kwamen op de ledenlijst 107 namen voor, waaronder twee van doopsgezinde predikanten: Gerhards en de voorganger van Mensingeweer, J.P. Müller.²⁵ De naar verhouding aanzienlijke vermindering van het aantal doopsgezinde leden zou er op kunnen wijzen dat deze zich toch minder thuisvoelden in de vergaderingen waar hun hervormde collega's verre in de meerderheid waren en vooral de hoogleraren De Groot en Muurling de toon aangaven. Straatman bedankte in 1854; de anderen verdwenen zonder nader bericht.²⁶

Van de doopsgezinde predikanten was in feite alleen Gerhards, die in 1839 naast Vissering gekomen was, echt actief. In 1847 sprak hij voor een 50-tallige kring over middelen in de strijd tegen het pauperisme. In 1850 behandelde hij voor een 90 aanwezigen het belang van goed huisbezoek. Als goed en zinvol beschouwde hij het informele bezoek, zonder ouderling en 'zonder ... den dominé uit te hangen'. Goed pastoraat zou volgens hem 'de woelingen van Roomschen en Separatisten ... onschadelijk maken'. In 1853 betoogde Gerhards nogmaals dat meer samenwerking van de protestanten, minder tweedracht onder de theologen en goed huisbezoek belangrijke middelen waren in de strijd tegen Rome. Het jaar daarop vertelde hij zijn collega's hoe hij de doopsgezinde begrafenissen in de stad en de nabije omgeving meer stichtelijk had kunnen maken.²⁷

23 *Verslag van de eerste dertien vergaderingen der Predikanten-Vereeniging in de provincie Groningen, gehouden in de jaren 1846-1852* (Groningen, 1855). Met uitzondering van de eerste dertien vergaderingen en de 27^e en 28^e is van iedere vergadering afzonderlijk een gedrukt verslag verschenen. Deze verslagen lopen van de 1^e tot de 54^e vergadering (juni 1846 – mei 1872); daarna zijn tot september 1876 geen verslagen verschenen.

24 *Verslag dertien vergaderingen*, 5. Hoewel naar de tien provinciale predikantenverenigingen (Limburg werkte samen met Brabant), die tussen 1845-1850 ontstonden, nog weinig onderzoek is gedaan, is wel duidelijk dat ze later alle algemeen-protestants waren; vgl. *Verslag 20^e vergadering* (9 oktober 1855), 6. Eerder namen doopsgezinde predikanten wel deel aan de ringvergaderingen van hun hervormde collega's; zo bijvoorbeeld Blijdesteyn toen hij in Enschede stond; I. de Stoppelaar Blijdesteyn aan P. Hofstede de Groot, 6-10-1842; Archief Hofstede de Groot 4a.

25 *Verslag 14^e vergadering* (28 september 1852), (43-46); *Verslag 20^e vergadering* (9 oktober 1855), (28-31).

26 *Verslag 17^e vergadering* (30 mei 1854), 7. Ook van de hervormde collega's die vertrokken treft men in de verslagen meestal geen bericht.

Met zijn optreden beantwoordde Gerhards, die evenals veel Groninger vrienden zich bovendien bezighield met werk op maatschappelijk gebied,²⁸ geheel aan de bedoeling van de vereniging: men beoogde onderlinge opbouw, gericht op de protestantse ambtsbediening; theologische strijdpunten dienden buiten beschouwing te blijven. De rechtvaardiging voor een dergelijke breed-protestantse praktische samenwerking werd in 1849 door Muurling gevonden in de beginselen van de 'oorspronkelijke', nog niet calvinistische, Nederlandse Hervormde Kerk, waar-toe hij ook de reformatie van Menno Simons rekende; de invoering van een protestants kerkelijk jaar zou volgens hem de samenwerking nog kunnen verdiepen.²⁹

Dat de protestantse samenwerking toch grenzen kende, omdat onderling verschillende tradities een rol bleven spelen, blijkt uit twee brieven van Boeke aan Hofstede de Groot. De brieven zijn tevens van belang omdat ze enkele tot nu toe onbekende gegevens bevatten betreffende het ontstaan van de Doopsgezinde Zendingsvereniging.

Eind 1846 berichtte Boeke zijn 'Hooggeschatte Vriend' dat hij na lezing van een boekje van W.R. baron van Hoëvell over Nederland en Bali belangstelling voor dit eiland had gekregen. Op de achtergrond speelde een probleem waar Boeke en een aantal andere doopsgezinde collega's voor stonden. Enerzijds zagen zij dat er in hun kring te weinig deelgenomen werd aan het zendingswerk, anderzijds wisten zij geen steun te verlenen aan de met teruglopend ledental kampende 'Nederlandsche Afdeeling van het Zendelinggenootschap der Baptisten in Engeland'. Zij wilden dat niet alleen niet omdat de baptisten zich tot de Britse koloniën beperkten, maar 'vooral wegens den bekrompenen geest en het harde stijve Dogmatisme' van deze broeders. Toch maakte volgens Boeke 'juist de tegenwoordige vrije gesteldheid' en 'onze erfelijke praktische rigting' de Nederlandse doopsgezinden 'bijzonder geschikt' om onder de heidenen het evangelie te verkondigen. Hij zag een oplossing als het kleine Bali een eigen doopsgezind zendingsgebied zou kunnen

27 *Verslag dertien vergaderingen*, 10-11, 35-37; *Verslag 15^e vergadering (10 mei 1853)*, 24-25; *Verslag 17^e vergadering (30 mei 1854)*, 27-28.

28 Gerhards was bijvoorbeeld de stuwende kracht achter de Vereeniging voor dienstboden die in 1847 te Groningen werd opgericht. Eerder (1844-1846) had hij reeds met o.a. J. van Gilse deel uitgemaakt van een commissie die t.b.v. de Alg. Vergadering van de Nutsmaatschappij het vraagstuk van de bevordering der zedelijkheid onder de dienstboden bestudeerde; 'Korte Geschiedenis der Oprigting', Notulen der Vereeniging voor dienstboden I (1847-1867), (1-4); Archief van de Vereeniging voor dienstboden; G.A. Groningen.

29 'Over de echt christelijke beginselen der oorspronkelijke Nederlandsche Hervormde Kerk, die naderhand wel onderdrukt zijn, maar thans weer algemeen in derzelve waarde en waarheid beginnen erkend te worden', *WiL* (1849) 217-266, m.n. 228; 'Wat ontbreekt er nog aan de Christus-verkondiging in de gemeente? Eene vraag aan mijne medebroeders in de Evangeliebediening', *WiL* (1849), 748-788, m.n. 749-750.

worden en legde daarom De Groot vertrouwelijk een aantal vragen over deze zaak voor. Hij rekende er op dat de hoogleraar hem zou kunnen helpen, omdat deze in contact stond met Van Hœvell, predikant te Batavia, die een oud-leerling van hem was.³⁰

De Groot hielp Boeke aan informatie, maar diens plan ging niet door; wel kwam het tot de oprichting van een eigen zendingsvereniging. Boeke stelde De Groot later uitvoerig van de toedracht op de hoogte. Gebleken was dat Van Hœvell de situatie op Bali te gunstig had voorgesteld. Daarop had Boeke zijn 'vriend' J. Tide-man, remonstrants predikant te Rotterdam en lid van het bestuur van het NZG, gevraagd of doopsgezinden daar als zendeling zouden kunnen dienen. Het NZG-bestuur had geantwoord dat een doopsgezinde geen kinderen zou behoeven te dopen, maar dat het hem anderzijds niet geoorloofd zou zijn zich tegen kinderdoop te verklaren. Voor Boeke was dit onacceptabel geweest: 'Een Doopsgezinde zou dus zijne overtuiging moeten opgeven ...'. Intussen had zijn actie gevolgen gehad: 'Het denkbeeld ja de wensch om de kwijnende Afdeeling ... te ontbinden was intuschen bij hare Bestuurders door mijn spreken levendig geworden'. Een oplossing voor de impasse was in zicht gekomen toen O.G. Heldring zich in maart 1847 tot zijn doopsgezinde Amsterdamse Réveilvriend C. P. van Eeghen, 'eene jonge man dien de mannen van de "Vereeniging" ... geheel tot den hunnen zoeken te maken', had gewend met het verzoek om de opleiding van de doopsgezinde H. C. van Calcar tot zendeling te steunen. Dit had geleid tot de ontbinding der hulpvereniging en de oprichting van een eigen zendingsvereniging. Boeke hoopte dat de zending nu echt 'een "werk der gemeente"' zou worden. Over Van Calcar had hij overigens nog wel zijn bedenkingen: 'wat zacht en week' en bovendien beïnvloed door Heldring; 'doch wij zullen trachten aan zijne Evangelische overtuiging helderheid en vastheid bij te zetten'. Boeke vertrouwde er op dat De Groot het 'niet bekrompen noch onverdraagzaam' zou vinden dat doopsgezinden in dezen hun eigen weg gingen. Misschien ook als pleister op de wond deelde hij tenslotte nog mee hoe hij de Groningers verdedigd had in een samenkomst waar I. da Costa hen aangevallen had, nota bene in het bijzijn van Lücke en Ullmann.³¹

In november 1846 ging Vissering, met wie de in de stad wonende vrienden meer dan tien jaar hadden samengewerkt, met emeritaat. Datzelfde jaar nog werd hij opgevolgd door J. G. de Hoop Scheffer. Blijkbaar viel deze bij de Groningers zeer in de smaak, want in juni 1847 werd hij als dertiende – dus boventallig – lid aan

30 J. Boeke aan P. Hofstede de Groot, 4-12-1846; Archief Hofstede de Groot 4a.

31 J. Boeke aan P. Hofstede de Groot, 2-12-1847; Archief Hofstede de Groot 4a. Zie voor het ontstaan der Doopsgezinde Zendingsvereniging: T. E. Jensma, *Doopsgezinde zending in Indonesie* ('s-Gravenhage, 1968) 1-9. De theologen G. C. F. Lücke en C. Ullmann bezochten in 1847 diverse plaatsen in Nederland; voordat zij in Amsterdam kwamen waren ze al in Groningen geweest.

het Godgeleerd Gezelschap toegevoegd. Scheffer was inderdaad een aanwinst. In de korte tijd van zijn verblijf in de stad verzorgde hij drie lezingen, waarvan er één gepubliceerd werd in *Waarheid in Liefde*; bovendien leverde hij enkele boekbesprekingen. Het waren de eerste bijdragen van een doopsgezinde in het Groninger tijdschrift. Eind 1849 zag men hem node naar Amsterdam vertrekken; hij werd toen corresponderend lid, maar werkelijk inhoud zou dit lidmaatschap niet krijgen.³²

Na het vertrek van Scheffer werd al vrij spoedig weer een doopsgezinde in het gezelschap opgenomen: de predikant van Huizinge, L. van Cleeff, die in 1851 toetrad. Met een korte onderbreking tijdens de jaren dat hij in Friesland stond, bleef hij tot 1870 met de kring verbonden; tot dat jaar verschenen van zijn hand meer dan tien artikelen in *Waarheid en Liefde*. Toen in de jaren zestig meerdere Groningers tot de moderne richting overgingen, bleef hij de oorspronkelijke idealen van de Groninger richting trouw. Dat blijkt uit verschillende artikelen uit die tijd, waarin hij de betrouwbaarheid van de evangeliën verdedigde; met dat doel voor ogen verzorgde hij in 1867 ook, samen met C.P. Hofstede de Groot, een vertaling van C. Tischendorfs uitgave van de apocriefe evangeliën.³³

Daar de doopsgezinden niet over een eigen, enigszins met *Waarheid in Liefde* vergelijkbaar orgaan beschikten, is het minder makkelijk na te gaan hoe in hun kring over de theologie en het verdere optreden der Groningers gedacht werd. Belangrijk zijn in dit verband de drie beoordelingen van Groninger werk die door J. van Gilse in *De Gids* geleverd werden, vooral ook omdat deze van 1849 tot aan zijn vroegtijdige dood in 1859 als hoogleraar aan het Seminarie verbonden was.³⁴

Van Gilses eerste recensie betrof het in 1846 en 1847 verschenen belangrijke werk van Hofstede de Groot *Voorlezingen over de geschiedenis der opvoeding des menschen door God*.³⁵ Ofschoon hij veel waardering had voor de geslaagde poging der Groningers om het beschaafde publiek te bereiken, waarvan De Groots boek een uitstekend voorbeeld was, meende hij toch de vraag te moeten stellen of bij diens

32 Notulen van het Theologisch Gezelschap I (1835-1856) 89', 90, 91', 92, 100, 100'; U.B. Groningen, K.B. hs. 3. C.H. van Herwerden C.Hz. schreef 25 augustus 1849 aan P. Hofstede de Groot: 'Scheffer zullen wij nu zeker verliezen. Een heel verlies!'; Archief Hofstede de Groot 52. In de Groninger predikantenvereniging is Scheffer nooit actief geweest.

33 Not. Theol. Gez. I, 107, 107'; Not. Theol. Gez. II (1856-1883) 210. L. van Cleeff, C.P. Hofstede de Groot, *De Apokryfe Evangeliën. Naar de nieuwste uitgaven van C. Tischendorf* (Amsterdam, 1867) m.n. XXIII-XXIV. Evenals Scheffer was Van Cleeff weinig actief in de Groninger Predikantenvereniging.

34 Een voorbeeld van andere reacties op de Groninger richting en theologie is het artikel van S. Hoekstra van Twisk, 'Wederlegging van het "Nog iets over den H. Doop" van Dr. C. Boon', *Godgeleerde Bijdragen* (1851) 748-766.

35 Van Gilse had zelf, met zeker dertien andere doopsgezinde collega's, waaronder J. de Stopelaar Blijdestejn, J. Boeke en A.M. Cramer, op het werk ingetekend.

voorstelling van Gods openbaring als opvoeding van Joden en heidenen de grens tussen algemene en bijzondere openbaring niet vervloede: 'Wij meenen, dat ... men zelfs op die wijze gevaar loopt om wat men tot nu toe als openbaring heeft verstaan, in het algemeen begrip van leiding Gods met de menschen, of besturing van Gods voorzienigheid op te lossen'.³⁶ De Groot achtte de vraag van Van Gilse dermate belangrijk dat hij er in de tweede uitgave van zijn werk in 1849 uitvoerig op antwoordde; toch slaagde hij er niet in de bedenkingen van zijn collega afdoende te weerleggen.³⁷ J.I. Doedes kon daarom in 1851 met een zeker genoegen Van Gilses bezwaar aan De Groot voorhouden, om aan te tonen dat er, in afwijking van hetgeen de laatstgenoemde wel liet voorkomen, in theologisch Nederland nog anders gedacht kon worden en inderdaad ook gedacht werd dan in Groningen.³⁸ Van Gilse raakte de Groninger theologie in 1855 opnieuw toen hij in een uiterst kritische recensie liet uitkomen dat het in *Waarheid in Liefde* zeer geprezen *Leven van Jezus* van L.S.P. Meijboom een mislukt werk was. Deze studie die bedoelde populair-wetenschappelijk te zijn, was volgens Van Gilse geen van beide, ongeschikt voor een tijd waarin de kritiek van Strauss en de Tübingers was doorgedrongen tot de 'beschaafde christenen'.³⁹

In 1856 kwam Van Gilse in zijn bespreking van De Groots *De Groninger godgeleerden in hunne eigenaardigheid* er rond voor uit dat hij begin jaren veertig meer ingenomen was geweest met de Groninger theologie dan nu het geval was. Hoeveel waardering hij nog steeds had voor hun arbeid en streven, vooral met hun wijze van dogmatiek bedrijven kon hij niet uit de voeten. Volgens hem zouden de Groningse theologen moeten erkennen: 'Dogmatiek hebben wij niet' – 'om de eenvoudige reden dat voor ... [hen] geene dogmata bestaan'. Prees De Groot de Groninger richting vanwege haar praktische strekking, Van Gilse ontdekte daarin het gevaar van minachting der wetenschap. De Groots beroep op de wijsbegeerte van Ph.W. van Heusde maakte op hem geen indruk: 'in 't algemeen vindt men bij velen van hen, die altijd zich op Van Heusde beroepen ... eene neiging om zoo wat zoetelijk over de wetenschap te kouten'. Gezien de resultaten meende hij de Groninger school in bedenking te mogen geven of zij haar theologie niet beter *stichtelijk* in plaats van praktisch zou noemen. Voor hem stond overigens vast dat de theologie 'ophoudt den naam van wetenschap te verdienen, waar zij wordt dienstbaar gemaakt aan

36 'De geschiedenis van de opvoeding des menschedoms en de openbaring des Bijbels', *De Gids* (1848 II) 430-461, m.n. 460.

37 Het antwoord verscheen niet alleen in de tweede editie, maar ook in het door mij gebruikte *Aanhangsel bij de Voorlezingen (...). Behelzende bijvoegselen en verbeteringen, uit de tweede uitgave voor de bezitters der eerste overgenomen* (Groningen, 1849) 39-56.

38 J.I. Doedes, *De Groninger school in haren strijd* (Utrecht, 1851) 60.

39 'Eene beschrijving van het leven van Jezus', *De Gids* (1855 I) 145-185, m.n. 183. Vgl. *WiL* (1854) 589-594; (1855) 723-724.

stichting'. 'Ik geloof', aldus Van Gilse, 'dat de Groningsche school vooral hier hare zwakke zijde heeft.' Het feit dat haar leerlingen in veel gemeenten ingang vonden, moest dan ook niet aangevoerd worden als bewijs van hun deugdelijke theologische scholing, maar veeleer van hun vorming tot 'gemoedelijke predikers'; immers, 'het getal derzulken die gevoelen is [onder kerkgangers] van oudsher veel grooter geweest dan dat dergenen die nadenken'.⁴⁰

Van Gilses kritiek uit de jaren vijftig is van Groninger zijde nooit echt beantwoord. Wel was de aankondiging van De Groots *Groninger godgeleerden in Waarheid in Liefde* in feite geheel gewijd aan een weerlegging van Van Gilses beoordeling, maar deze antikritiek betrof slechts een aantal minder belangrijke details.⁴¹ Zoals blijkt uit enkele reacties na diens dood hebben de kritieken van Van Gilse de Groningers wel geraakt.⁴² In 1861 memoreerde De Groot nog eens hoe van Gilses pleidooi van 1848 voor een scherp onderscheid tussen Gods handelen met Israël en dat met de heidenen destijds bijval had gevonden. De Groot vervolgde: 'Hoe is in weinig tijds de zienswijze van een groot deel des publieks veranderd, ja bijna omgekeerd! De Heidenen stelt men nu gelijk met de Israëlieten, ... De ... onmiddellijke openbaring van God aan Israël, door mij in mijn geschrift gehandhaafd, wordt nu door velen ontkend'.⁴³

Hofstede de Groots verzuchting laat iets zien van de indruk die de snelle opkomst van de Moderne richting in de jaren rond 1860 op hem maakte. De veranderingen in theologisch Nederland lieten de eigen kring en directe omgeving der Groningers niet onverlet. Vanaf 1860 waren de predikanten die in de stad beroepen werden niet langer Groninger, maar min of meer orthodox óf modern. Muurling, die sinds het begin van de jaren zestig het meest ontvankelijk was geweest voor hetgeen de nieuwe richting bracht, verklaarde zich in 1864 modern. De eenheid die zo'n 35 jaar binnen de faculteit bestaan had was daarmee verbroken. Muurling werd vrijwel meteen gevolgd door De Groots oude studievriend M.A. Amshoff, die als predikant meer dan 30 jaar in de stad de Groninger richting vorm gegeven had. Bij de kerkelijke verkiezingen in 1867 verkregen de orthodoxen de overhand, mede omdat De Groot, bij de herstemming gesteld voor de keuze tussen orthodox en modern, de leden van de kiesvereniging 'Het Evangelie' adviseerde de eerstgenoemden te steunen. De Groningers, inmiddels aangeduid als 'evangelischen', kwamen er sindsdien niet meer aan te pas.

40 'De Groninger godgeleerden in hunne eigenaardigheid', *De Gids* (1856 I) 305-340, m.n. 326-337.

41 *WiL* (1856) 654-660. Een bespreking van het door Van Gilse gehanteerde wetenschapsbegrip bleef bijvoorbeeld achterwege. Vgl. ook De Groots reactie in *WiL* (1858) 21, noot 1.

42 *WiL* (1861) 149; (1862) 217.

43 *WiL* (1861) 231; hetzelfde nogmaals in *WiL* (1869) 389.

Ook bij de doopsgezinden in de stad deden zich veranderingen voor. Straatman, die in 1850 De Hoop Scheffer was opgevolgd, verklaarde zich op Hemelvaartsdag 1861 modern. Nadat Gerhards in 1864 vervroegd met emeritaat gegaan was, kreeg Straatman een jaar later in C. Corver een geestverwant naast zich. Binnen de gemeente ontstond verdeeldheid. Tot een uitbarsting kwam het toen de predikanten in november 1867 voorstelden om doop, avondmaal, het preken uit de bijbel, het gebed als gebed, het kerkelijk gezang en de christelijke feesten af te schaffen. Toen hun voorstel niet werd aangenomen vroegen beide predikanten eervol ontslag, hetgeen hun nog voor het einde van het jaar verleend werd. Na veel strijd, waarbij verscheidenen hun lidmaatschap opzegden, werd één predikant verkozen, J. van Gilse jr, die vanaf begin 1870 de gemeente diende. Dat deze gebeurtenissen, die ook binnen de kring van de broederschap uniek waren, niet nalieten indruk te maken op de kring rond *Waarheid in Liefde* blijkt uit een verslag van het gebeurde in de jaargang 1868. Volgens dit stuk liet dat wat in Groningen gebeurd was zien wat een christendom zonder wonderen in een gemeente uitrichtte.⁴⁴

De Groningers, die van het einde van de jaren vijftig hun invloed op theologisch gebied snel zagen afbrokkelen, konden hun tijdschrift, tot dan toe gevuld door leden van het gezelschap, niet langer op de oude voet voortzetten. Met ingang van 1862 verscheen 'onder medewerking van verschillende geleerden in Nederland' een vernieuwd *Waarheid in Liefde*. De lijst van medewerkers vermeldde nu van hervormde zijde onder meer C.E. van Koetsveld en de hoogleraren H.E. Vinke en B. ter Haar; van doopsgezinde zijde werden naast Van Cleeff De Hoop Scheffer en A.M. Cramer genoemd, in 1863 gevolgd door J.D. van der Plaats van Woudsend.⁴⁵ Scheffer, die in 1859 in plaats Van Gilse aan het Seminarie gekomen was, had zijn naam geleend vanwege oude vriendschapsbanden; hij wilde wel tot de medewerkers behoren

vooral omdat het [tijdschrift] geen polemischen geest ademt ... [g]een soort van demonstratie ... tegen de mannen van de moderne rigting [is]. Ware het dit geweest, ik zou mij niet gaarne verbonden hebben, omdat er in het streven van ... Scholten, Kue-

⁴⁴ 'Met welk gevolg in de Doopsgezinde Gemeente te Groningen en in de Duitsche Hervormde te Genève een Christendom zonder wonderen is gepredikt', *WiL* (1868) 565-570, vgl. 805. Op 11 januari 1868 schreef P. Hofstede de Groot aan C. P. Hofstede de Groot: 'Straatman en Corver zullen nu in de week voorlezingen houden in de Doopsg. kerk, waarover ik mij zeer verblijd; want lang duren kunnen ze niet. De onmagt hunner wereldbeschouwing, om wat degelijks te geven, zal blijken. Den 15 Jan. heeft van Cleeff er gepreekt, dien ik met genoegen hoorde. Mogten ze hem beroepen!'; Archief Hofstede de Groot 4c. Vgl. P. Hofstede de Groot, *De moderne theologie in Nederland* (Groningen, 1870) 50.

⁴⁵ Waarom J.D. van der Plaats medewerker werd is onduidelijk. Afgezien van de vermelding van een door hem uitgegeven gelegenheidsprek komt zijn naam tot 1863 niet voor in het tijdschrift; vgl. *WiL* (1860) 780.

nen, Hoekstra, Pierson ... en anderen te veel is wat mijne sympathie heeft, al heb ik ook tegen sommige hunner praemissen en hunner resultaten te veel bezwaren, om hun bondgenoot te worden.

De medewerking van Scheffer en de twee van buiten aangetrokken doopsgezinden leverde overigens weinig op. Toen *Waarheid in Liefde* eind 1872 voor het laatst verscheen, hadden Cramer en Van der Plaats ieder een recensie bijgedragen en van Scheffer was niets gepubliceerd.⁴⁶

Een van de door Scheffer genoemden, S. Hoekstra Bzn, verdient hier nadere aandacht. Met een vijftiental besproken titels is deze wel de meest gerecenseerde doopsgezinde publicist in *Waarheid in Liefde* geweest. Wie de recensies en andere beoordelingen van Hoekstra's werk doorneemt ziet gedemonstreerd hoe de bestaande verhoudingen door de opkomst der moderne theologie veranderden. De als eerste besproken publicatie van Hoekstra, *Het geloof en leven des Christens*, werd in 1852 geprezen vanwege 'de Evangelische voorstelling'; verheugd werd voorspeld: 'Waar zulke inzichten ... ingang vinden, daar zal het exclusieve karakter, dat de Doopsgezinde Gemeente vroeger openbaarde, allengs geheel uitgewischt worden'.⁴⁷ Gezien deze herkenning was het niet verwonderlijk dat Hoekstra datzelfde jaar nog met onder meer een fors aantal Groninger theologen toetrad tot de medewerkers van een nieuw, tegen de antirevolutionairen en de ultramontanen gericht tijdschrift: *De Morgenster*. In de drie jaar dat dit blad zijn licht liet schijnen leverde hij daarin een substantiële bijdrage.⁴⁸ Zolang Hoekstra min of meer binnen het 'evangelische' bestek der Groningers bleef, kon hij op onverdeelde instemming van die zijde rekenen. Dit was nog het geval bij de oratie waarmee hij in 1857 als opvolger van Muller naast Van Gilse hoogleraar werd.⁴⁹ Anders werd dit toen aan het einde van genoemd jaar zijn studie over *Vrijheid in verband met zelfbewustzijn, zedelijkheid en zonde* verscheen. Werd het boek aanvankelijk door Hofstede de Groot enthousiast ontvangen – hij had het 'meest met volle instemming' doorgezien – bij tweede lezing kwamen de bezwaren: bij zijn bestrijding van het determinisme van J.H. Scholten was Hoekstra tot de andere eenzijdigheid, tot indeterminisme ver-

46 J.G. de Hoop Scheffer aan zijn 'Hooggeachte Vriend' P. Hofstede de Groot, 18-10-1861; Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage, Hs. 424 B 6. Cramer leverde een kritische bespreking van J. H. Scholten, *De doopsformule*, *WiL* (1869), 559-586. Dat Cramer nooit deel heeft uitgemaakt van van de eigenlijke Groninger vriendenkring valt af te leiden uit de aanhef ('Hooggeachte Professor') en verdere inhoud van een brief d.d. 19-6-1882 aan P. Hofstede de Groot; Archief Hofstede de Groot 4a.

47 *WiL* (1852) 839-840.

48 *De Morgenster* verscheen in twee uitgaven: als weekblad en als maandblad. Het tijdschrift eindigde zijn bestaan vrijwel gelijk met Groen van Prinsterers *De Nederlander*, waarmee veel polemieek werd gevoerd. Hoekstra leverde in totaal acht bijdragen.

49 *WiL* (1858) 104-106.

vallen. In plaats van de almachtige God stond nu de vrije mens centraal en daarmee miskende ook hĳ de Groninger visie op de relatie tussen God en mens: dat de mens opvoeding behoefde en dat God daaraan vanaf de eerste mensen voldaan had.⁵⁰ Vol 'ingenomenheid' was evenwel weer de beoordeling door Muurling van Hoekstra's *Grondslag, wezen en openbaring van het godsdienstig geloof* van 1861; Muurling demonstreerde daarmee dat hij openstond voor wat de modernen bewoog.⁵¹ Het Jezusbeeld zoals dat door Hoekstra getekend werd in *De ontwikkeling der zedelijke idee in de geschiedenis* van 1862 stuitte echter direct op kritiek van de remonstrantse hoogleraar J. Tideman,⁵² en daarna meer uitvoerig van de predikant H. Brouwer van Veendam.⁵³ Toch betwijfelde S. Coolhaas van der Woude, die enkele jaren later zelf modern werd, mede op grond van hetzelfde werk of Hoekstra wel echt tot de modernen behoorde, en zo ja, 'dat hij ten minste staat aan de uiterste regterzijde'.⁵⁴ Toen Hoekstra in 1864 zijn *Bronnen en grondslagen van het godsdienstig geloof* liet verschijnen, reageerde Hofstede de Groot direct. Volgens hem werd in dit boek zichtbaar tot welke moeilijkheden men geraakte als men anti-supranatureel de geloofsvoorstellingen van Israël niet uit een openbaring van God, maar uit het volk zelf wilde afleiden.⁵⁵ Scherper nog reageerde in 1867 De Groots boezemvriend en zwager C. H. van Herwerden C. Hz. op de bijdrage van Hoekstra in de bundel *Voorlezingen over bijbelsche berigten aangaande het leven van Jezus, inzonderheid over het Johannes-evangelie*. Dat Hoekstra, nadat hij 'al heel wat bladzijden [had] weggescheurd uit het N.T., om er niet dan zeer weinige in over te laten', toch nog zo positief over Jezus kon spreken was Van Herwerden een raadsel. Hij had maar één verklaring: 't is de Hoekstra van weleer, die spreekt, maar die hiermee den Hoekstra van heden niet kan aanvullen'.⁵⁶ Van Herwerdens reactie, waarin ook iets van pijn over wat voorbijgegaan was te beluisteren valt, vormt het hoogtepunt van Groninger kritiek

50 *WiL* (1858) 100, 745-750. Vgl. P. Hofstede de Groot, *Beantwoording van J. H. Scholten* (Groningen, 1859) 53-54, en P. Hofstede de Groot, 'De oorsprong van het monotheïsme onder het menschedom', *WiL* (1861) 229-328, m.n. 252-260. Opvallend is dat Hoekstra slechts eenmaal verwijst naar Pareau en Hofstede de Groot; voor zijn discussie met J. H. Scholten had hij de Groninger theologie niet nodig; *Vrijheid*, 22-23.

51 *WiL* (1862) 145-162, mn. 158.

52 J. Tideman, 'De Zoon des menschen', *WiL* (1862) 559-586, m.n. 559 en 585, noot 1. Tideman was sinds 1849 corresponderend lid van het gezelschap; *Not. Theol. Gez.*, 100', 101'. Van 1862 tot 1872 publiceerde hij acht artikelen in *Waarheid in Liefde*.

53 H. Brouwer, 'Was Jezus zondeloos?', *WiL* (1863) 213-306, m.n. 270-284.

54 *WiL* (1864) 479.

55 P. Hofstede de Groot, 'Is de oorsprong der godsdienst en der geestelijke ontwikkeling van het menschedom in 't algemeen uit de menschen of uit God?', *WiL* (1865) 31-151, m.n. 144-149.

56 C. H. van Herwerden C. Hz., 'Het belang van het vrije kritische onderzoek voor het godsdienstig geloof der gemeente volgens Prof. S. Hoekstra, Bz.', *WiL* (1867) 385-412, m.n. 410, 412.

op de veranderde opvattingen van Hoekstra; wat later nog over hem in *Waarheid in Liefde* verscheen voegde daar niets nieuws aan toe.

De veranderingen op theologisch gebied deden zich ook gevoelen in de kring van de Groninger Predikantenvereniging. Daar vond in de mei-vergadering van 1858 de kentering plaats. Eerst hadden de broeders nog, zoals het behoorde, heel praktisch gesproken over door Amshoff en Muurling geleverde proeven van nieuwe formulieren voor de kinderdoop en de viering van het avondmaal. Maar toen begon het. C.P. Hofstede de Groot gaf een verslag van Cd. Busken Huets *Brieven over den Bijbel*. Volgens De Groot jr waren de *Brieven* 'voor de wetenschap van geene betekenis', echter 'van meer gevaar ... voor 't christelijk leven'. Het vertoog tegen Huets boek werd gevolgd door een bijdrage van De Groot sr over de vraag wat de 'Evangelische kerk in Nederland' te hopen of te vrezen had van de nieuwe Wet op het Lager Onderwijs en wat zij in dezen te doen had. Van de wet van 1857 vreesde De Groot dat er een 'flaauw' openbaar onderwijs zou komen, dat niet langer positief christelijk was. Daarom had de 'Evangelische kerk' – tijdens het betoog werd duidelijk dat De Groot met die aanduiding vooral de Hervormde Kerk op het oog had – te hopen dat daar waar het christelijk volksonderwijs niet meer in de zin van de wet van 1806 gegeven werd, er bijzonder onderwijs zou ontstaan, als prikkel voor de falende onderwijzer bij het openbare. De Groot instrueerde de ruim 70 aanwezige predikanten hoe zij plaatselijk 'zeer veel' konden doen door middel van de kosterijgoederen, waar die een deel van het onderwijzerstractement uitmaakten. Zelf had de hoogleraar (kennelijk in zijn functie van schoolopziener) sedert de invoering van de nieuwe wet bij drie vacatures met kosterijgoederen de sollicitanten gevraagd of zij, zo zij de benoeming zouden krijgen, bereid waren om 'voor zoo verre de kerkeraad het noodig oordeelde, onderwijs te geven in de bijbelsche en vaderlandsche geschiedenis, in bijbellezen en kerkelijk gezang'.⁵⁷ Zo had de moderne tijd zijn intrede gedaan in de vergaderingen. Van nu af aan werden de theologische verschillen en geschillen die in alle kerken en ook bij het onderwijs naar voren kwamen openlijk besproken.

Hoewel de situatie bij het lager onderwijs vooral door toedoen van Hofstede de Groot sr ook na mei 1858 regelmatig in de predikantenvereniging ter sprake kwam, vond de eigenlijke botsing over het onderwijs buiten deze kring plaats. Dat gebeurde toen De Groot ook als schoolopziener voortging de nieuwe wet te bekritisieren, zelfs tegen waarschuwingen van de minister in. Met ontslag bedreigd hield De Groot de eer aan zichzelf en vroeg hij eind 1861 ontslag. S. Blaupot ten Cate speelde als provinciaal inspecteur van het Lager Onderwijs in dit conflict een belangrijke rol. Vrijwel direct nadat De Groot zijn ambt had neergelegd publiceerde Ten Cate een brochure waarin hij zijn visie op het gebeurde uiteenzette. Een van de

57 Verslag 25^e vergadering (18 mei 1858), m.n. 24, 32-35.

punten waarop hij kritiek had was dat De Groot niet alleen voorstelde om de Joden óf hun eigen openbare school van vóór 1857 terug te geven óf hun een bijzondere gesubsidieerde school toe te staan, maar ook om hun kinderen evenals vroeger op veel plaatsen gebeurde in de gewone volksschool te laten, maar dan zoals vóór 1857: 'als *welkome gasten*' en níet als personen die het christelijk karakter van de school in de weg stonden. Volgens Ten Cate kwam De Groot met die laatste uitspraak niet alleen in strijd met de grondwet, maar miskende hij ook de gevolgen van de scheiding van kerk en staat. 'Op dienzelfden grond als de Israëlitén kon men ook wel weer de Roomsche-Catholijken, Lutherschen, Doopsgezinden en alle dissenters, zoo als men ze vroeger noemde, als *welkome gasten* gaan beschouwen, maar ... sedert het einde der vorige eeuw heeft die toestand opgehouden te bestaan.'⁵⁸

In de eerste jaren na de omslag moest de predikantenvereniging het zonder doopsgezinde collega's stellen. Gerhards was na 1855 niet meer aanwezig geweest; Van Cleeff bezocht de beide vergaderingen van 1858, overigens zonder aan de discussie deel te nemen, en nadien was geen enkele doopsgezinde meer verschenen. Dit bleef zo tot 1864, toen Straatman weer op de vergaderingen kwam. In mei 1866 – hij was toen met Corver aanwezig – mengde Straatman zich in het debat. Hofstede de Groot sr hield een lezing, waarin hij vertelde dat hij bij Hippolytus een mededeling had getroffen, die bij verder onderzoek een bewijs leverde dat het Evangelie van Johannes uit het laatste gedeelte van de eerste eeuw stamde. Straatman stond als eerste op om de validiteit van De Groots betoog in twijfel te trekken. Hij ontving bijval van de moderne hervormde predikant van Groningen, E.J.P. Jorissen, terwijl de ethische hoogleraar J.J.Ph. Valetón zich tussen de partijen plaatste.⁵⁹

In mei 1868 kreeg Straatman een waardige vervanger in de persoon van de latere hoogleraar S. Cramer, zoon van A.M. Cramer en kleinzoon van S. Muller, in die tijd predikant te Zijldijk. Zoals wel meer gebeurde wanneer een spreker verstek liet gaan was De Groot sr ingevallen, ditmaal met een lezing over een recent verschenen werk van de Heidelbergse hoogleraar D. Schenkel over Schleiermacher. Toen het na De Groots verhaal stil bleef stond Cramer op om, hoewel hij voor het eerst aanwezig was, onvoorbereid een heel tegenbetoog te leveren. Cramer sprak onder meer over Schleiermachers verhouding tot het rationalisme en zijn betekenis voor de Nederlandse theologie, over Schenkel, wiens colleges hij zelf had bijgewoond, om zich tenslotte te keren tegen de door De Groot gebruikte uitdrukking 'vrijheid

58 S. Blaupot ten Cate, *De Wet, Regering en Tweede Kamer in betrekking tot den hoogleeraar Dr. P. Hofstede de Groot, als schoolopziener, beschouwd* (Groningen, 1862) 15, 16.

59 *Verslag 42^e vergadering (25 mei 1866)*, 21-28, m.n. 24-25. Zie voor de lezing, die De Groot gedeeltelijk reeds in het Godgeleerd Gezelschap gehouden had: Vree, 'Hofstede de Groot en de Evangelische Alliantie', 26. J.J.Ph. Valetón was van 1845-1884 hoogleraar Oosterse talen te Groningen en behoorde als zodanig tot de letterenfakulteit; *BLGNP* III, 358-360.

in Christus'. Anders dan de hoogleraar kwam hij op voor een onbeperkte vrijheid van de wetenschap en voor de volgens hem enig juiste methode, ook op het gebied der theologie: 'die der empirie'. Ook in de verdere discussie, waaraan naast De Groot ook Jorissen en Valetton deelnamen, bleek Cramer een deskundig debater. Zo bepleitte hij tegenover Valetton dat men geloof en wetenschap scherp uit elkaar diende te houden. In de middagsamenkomst ontkende hij tegenover de latere Leidse kerkelijke hoogleraar J. Offerhaus Lz., toen nog predikant te Eelde, die een lezing over het supranaturalisme had gehouden, dat men Gods werking in de natuur zou kunnen waarnemen. De ontmoeting met God vond alleen plaats in het gemoed. Cramer stelde: 'Ook de empirist *wanneer hij namelijk bovendien christen is*, ondervindt de persoonlijke liefde van den Vader', immers 'in zijn gemoed'.⁶⁰ In de volgende vergadering was Cramer opnieuw aanwezig. Nu mengde hij zich in de discussie die volgde op een lezing van J. Douwes over de toekomst der theologische faculteiten. Ditmaal kwam naar voren dat hij als doopsgezinde een andere achtergrond had dan de meeste aanwezigen. De door Douwes opgesomde bezwaren tegen de opheffing van de faculteiten achtte hij niet zo belangrijk. Klaagden de dis-senters er over dat zij moesten studeren bij hoogleraren die nog steeds gereformeerd dienden te zijn; klaagden de doopsgezinden die, anders dan de lutheranen en remonstranten, geen subsidie kregen voor hun seminarie? Hij ontkende wat door Douwes betoogd was, dat namelijk de andere wetenschappen en ook de staat er bij zouden verliezen als de theologische faculteit verdween. Wel was hij met Douwes van mening dat de faculteiten moesten blijven bestaan: 'Maar waarom? Bestaande dingen moet men niet te haastig veranderen. Daardoor wordt maar agitatie opgewekt. Die is er al genoeg. ... Spr. dus laat zich, om consequent te zijn in zijne moderne beginselen, door zijne empirie alleen leiden, is daarom echt conservatief ...'. Het was een van de zeer weinige keren dat in de vergaderingen van de predikantenvereniging de niet-hervormde achtergrond van een deelnemer naar voren kwam.⁶¹ Blijkbaar konden de vergaderingen Cramer toch niet voldoende boeien, hij kwam in ieder geval niet terug; in 1870 vertrok hij naar Embden. Zo miste hij het door zijn stellingname uitgelokte tegenbetoog dat in 1871 door P. Hofstede de Groot gehouden werd: over de schade voor de andere wetenschappen als de theologie van de universiteiten zou verdwijnen. De Groot herhaalde wat een leven lang zijn visie was geweest: 'Wat het hart is voor het ligchaam, dat is de theologie voor de universiteit'.⁶²

In de vergadering van mei 1870 was de nieuwe doopsgezinde predikant van Gro-

60 *Verslag 46^e vergadering (26 mei 1868)*, 6-33, m.n. 15, 32. Hofstede de Groot besprak D. Schenkel, *Friedrich Schleiermacher. Ein Lebens- und Charakterbild* (1868).

61 *Verslag 47^e vergadering (29 september 1868)*, 26-28, m.n. 28.

62 *Verslag 52^e vergadering (23 mei 1871)*, 8-21, m.n. 13, 18.

ningen, J. van Gilse jr aanwezig. A. van Toorenenbergen sprak over de toen brandende kwestie of de hervormde synode de traditionele doopsformule al dan niet bindend zou moeten verklaren; zelf was hij voor een uitspraak in positieve zin. Na Muurling en D. Chantepie de la Saussaye sprak Van Gilse, als buitenstaander. Volgens hem zou indien de synode de formule tot *wet* maakte 'het innig godsdienstig gevoel' gekwetst worden. Hij wees op het gevaar van het drijven der Confessionelen, die de vrijheid van de Hervormde Kerk wilden binden; dit streven zou ook door kunnen werken naar de kleinere kerkgenootschappen.⁶³ Twee vergaderingen later liet Van Gilse opnieuw blijken dat hij voorstander was van leervrijheid.⁶⁴ In september 1871 mengde hij zich in een discussie over de waarde van de opstanding van Christus bij Paulus. Anders dan A.T. Reitsma, die het onderwerp ingeleid had, ontkende Van Gilse dat de moderne mens nog dezelfde waarde als Paulus zou moeten hechten aan Jezus' lichamelijke opstanding uit de dood.⁶⁵

Wie het optreden van de doopsgezinde predikanten binnen de vereniging vanaf de jaren zestig vergelijkt met dat van Gerhards in de periode daarvoor, wordt getroffen door het verschil: waar Gerhards trouw bijdroeg door zijn voordrachten, leverde de nieuwe generatie geen enkele lezing; hun bijdrage bestond uit het leveren van tegenspel aan Hofstede de Groot en zij die met hem de Groninger idealen trouw gebleven waren.

De voorgaande opmerking voert als vanzelf tot de slotsom die op grond van dit overzicht kan worden gemaakt. Vastgesteld kan worden dat er relatief vrij veel betrekkingen hebben bestaan tussen doopsgezinde theologen en Groninger godgeleerden. Zo hebben de hoogleraren Muller, Van Gilse, Scheffer, Hoekstra en Cramer allen, zij het op verschillende wijze, met hen te maken gehad. Dat de Groningers het contact met de doopsgezinden bewust nagestreefd hebben blijkt vooral uit de benoemingen van het Godgeleerd Gezelschap. Tussen 1839 en 1872 was een van de twaalf plaatsen daar voor het merendeel van de tijd bezet door een doopsgezinde. Wanneer men let op de personen die in het begin aangezocht werden – Muller, Blijdestein, Boeke –, dan valt het op dat de Groninger vrienden zich richtten op een bepaalde onderling verwante en bevriende kerngroep, waartoe ook A.M. Cramer en Ten Cate behoorden. De groep manifesteerde zich als zodanig toen Halbertsma, kort nadat hij betrokken was geweest bij het weigeren van een doopsbediening door Blijdestein, kritiek op Muller leverde. In dit verband dient ook gelet te worden op de geestesrichting van A. des Amorie van der Hoeven. Dat de vrien-

63 *Verslag 50^e vergadering (31 mei 1870)*, 3, 16-18. D. Chantepie de la Saussaye was als gast aanwezig.

64 *Verslag 52^e vergadering (23 mei 1871)*, 32-33.

65 *Verslag 53^e vergadering (26 september 1871)*, 8-9.

den deze remonstrant naast zijn doopsgezinde collega Muller uitnodigden wijst niet alleen op een bewuste keuze voor contact met de voormalige dissentergroeperingen die door deze hoogleraren vertegenwoordigd werden,⁶⁶ maar ook op geestverwantschap. De leden van de genoemde kerngroep en Van der Hoeven behoorden tot een bepaalde, met de Groninger richting nauw samenhangende, stroming, die in de jaren dertig zich steeds meer deed gelden. Deze stroming kan wellicht het best getypeerd worden met de negentiende-eeuwse aanduiding 'bijbels-gemoedelijk'; niet de eenheid in dogmaticis stond daarbij voorop, maar het gezamenlijke streven naar een nationaal-protestants en praktisch christendom. Om zich te onderscheiden in de gezamenlijke strijd tegen het confessionalisme van Groen van Prinster c.s. en het opkomende ultramontanisme, noemde men zich 'evangelisch', zoals ook blijkt uit de naamgeving van de *Evangelische Kerkbode*.

De samenwerking van doopsgezinden en Groningers op het terrein van in- en uitwendige zending binnen de stad en ook in het grotere verband van de Groninger Predikantenvereniging paste in dit kader. Opmerkelijk zijn in dit verband de uitlatingen van Gerhards over de strijd tegen zowel roomsen als afgescheidenen. Midden jaren vijftig moet deze plaatselijke samenwerking, nadat ze in het voorgaande decennium haar hoogtepunt bereikt had, gestokt zijn. Uit de notulen van de afdelingen van het NBG en het NZG is dit niet zo goed op te maken, maar de verslagen van de predikantenvereniging spreken duidelijker: vooral het bedanken van Straatman in 1854 en het wegblijven van Gerhards na 1855 wijzen op een verandering. Deze verandering viel samen met Van Gilses kritiek op de Groninger richting; scherper dan de eigen aanhangers zag hij de gebreken waardoor zij niet opgewassen zou zijn tegen de nieuwe tijd die zich aandiende. De door hem gehanteerde maatstaf maakte die tijd in feite reeds tastbaar: geen stichting, maar wetenschap; geen gevoelen, maar nadenken.

In de jaren 1857 en 1858 vond de omslag plaats. De nieuwe Wet op het Lager Onderwijs, Busken Huets *Brieven over den Bijbel* en Hoekstra's studie over *Vrijheid* vormden even zo vele tekenen dat een nieuw tijdperk zich baan brak. Toen De Hoop Scheffer in 1861 een Nederlandse vertaling van zijn inaugurele oratie liet verschijnen wees hij daarin op het merkwaardige

in onzen tijd ..., dat, hoe meer de verschillende Protestantsche gezindten tot elkander naderen ... , des te krachtiger ook zich eene andere onderscheiding openbaart ... [: die tussen] orthodoxen en liberalen.⁶⁷

66 Afgezien van J. H. Scholten, die van 1842 tot 1846 aantoonbaar bij de kring betrokken was, en A. Kuennen, die als schoonzoon van Muurling in de jaren vijftig een enkele keer in het gezelschap verscheen, hebben de Groningers tot de nieuwe opzet van *WiL* in 1861 nooit een andere hervormde hoogleraar bij hun arbeid betrokken.

67 J.G. de Hoop Scheffer, *De Doopsgezinde Broederschap in Nederland, voor vervloeiing en ondergang bewaard* (Amsterdam, 1861) 34.

Bij de weg die nu gezocht moest worden tussen modern en orthodox raakten de Groningers niet alleen zelf verdeeld, maar konden ze ook weinig rekenen op de steun die zij eerder van doopsgezinde zijde ondervonden hadden. Het duidelijkst voorbeeld daarvan vormde Scheffer zelf, die aan het nieuwe *Waarheid in Liefde* wel zijn naam, maar geen steun verleende. Zij die trouw bleven, Cramer sr en Van Cleeff, hadden met de toegeschoten Van der Plaats te weinig kracht. Bovendien verzamelden jongere krachten die nog wel toekomst zagen voor het 'evangelische' ideaal zich liever rond het vaandel van een nieuw tijdschrift. Twee brieven van de doopsgezinde predikant van Utrecht J. Hartog aan Hofstede de Groot sr uit de jaren 1864 en 1865 tonen aan dat deze beweging al enkele jaren aan de gang was voordat in 1867 *Geloof en Vrijheid* verscheen.⁶⁸ Hoekstra, die eerder met de Groningers had samengewerkt, ging zijn eigen weg. De meeste doopsgezinden in de directe omgeving van De Groot sr en zijn getrouwen keerden zich eenvoudig tegen hen. Straatman, Cramer jr en Van Gilse jr deden dat op theologisch terrein in de predikantenvereniging, die ooit het Groninger ideaal van breed-protestantse samenwerking op praktisch gebied belichaamd had. Blaupot ten Cate, die nog maar twee decennia terug met De Groot het breed-protestantse ideaal verdedigd had, was nu zijn tegenstander op het terrein dat de hoogleraar zo na aan het hart lag: het onderwijs. De dagen der Groninger richting waren geteld.

68 Zie over deze correspondentie: Vree, 'Hofstede de Groot en de Evangelische Alliantie', 18, 20.

De doopsgezinden en de opkomst van het modernisme in Nederland

Inleiding

De geschiedenis van het modernisme in Nederland voert ons terug naar de jaren veertig van de vorige eeuw, voorbereidingsjaren voor de moderne theologie.¹ Een periode, waarin de Doopsgezinde Broederschap bezig was zich uit een diep verval te verheffen. Van de 160.000 die de doopsgezinden in 1700 hier te lande telden, waren er in 1837 nog maar zo'n 32.700 over; onder de bezielende leiding van Samuel Muller, die in 1827 aantrad als seminariehoogleraar² begon echter een periode van herstel. Toch zagen sommigen ook toen de toekomst van de Broederschap somber in. Zo voorzag de Deventer predikant Justus Hiddes Halbertsma in zijn geschrift *De Doopsgezinden en hunne herkomst* (1843) hun spoedig naderend einde. Dit vond zijn oorzaak in 'eene omkering in den geest van ons genootschap, die in deze oogenblikken wordt voorbereid of reeds tot stand is gebragt'.³

Halbertsma signaleerde, dat de door Muller opgeleide predikanten in strekking en toon 'merkelijk' van hun voorgangers afweken:

Bij dezen stonden de goede werken op den voorgrond; bij genen het geloof, het geloof zelfs in erfzonde, voldoening en praedestinatie; dezen werkten op het gezond verstand, genen op de aandoeningen; dezen bragten hunne kerkredenen uit op een deftigen, dikwerf koelen toon, genen werken met beweende en gemoedelijke trillers.

Halbertsma is duidelijk: met deze veranderingen staat het bestaan van de hele Broederschap op het spel. Want waar deze gevoelens veld winnen, valt het onderscheid met de hervormden weg. Hele groepen gemeenteleden zullen naar die kerk overgaan, zoals onlangs te Hindeloopen, een gemeente die uit meer dan duizend leden bestond en die op deze wijze in een enkel jaar honderden aan de Hervormde Kerk verloor. De Broederschap was Halbertsma te orthodox geworden, en wie rechtzinnig dacht, kon maar beter 'in de schoot eener andere kerk overgaan'.

1 K. H. Roessingh, *Het Modernisme in Nederland*, (Haarlem, 1922) 64.

2 *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (hierna *NNBW*) I, 197.

3 Aangehaald door J. Hartog, 'Uit de Broederschap der Doopsgezinden. Herinneringen en uitzichten', in: *Geloof en Vrijheid* 30(1896) 31. Waar niet nader verantwoord, zijn de volgende citaten ontleend aan hetzelfde artikel.

Feller nog was het protest van geheel andere zijde, van de Zutphense predikant Jan de Liefde. Hij zou inderdaad de doopsgezinde gelederen verlaten, want hem was nu juist de Broederschap niet orthodox genoeg meer. In zijn boekje *Gevaar, gevaar en geen vrede* (1844) hekelde hij de halfheid van de doopsgezinden. Van Gods Woord zeggen zij niet meer dan dat het in de Heilige Schrift *vervat* is. Ieder kan nu uit de bijbel terzijde leggen wat hem of haar niet aanspreekt. Ook de doop is een lege vorm geworden. Men kan deze als 'een zinnebeeld van de afwassching der zonde in het bloed van Christus' ontkennen, maar doopsgezind blijft men, zolang er maar geen kinderen en alleen volwassenen worden gedoopt.

Evenmin hebben de doopsgezinden één geloof en één hoop. Hun geestelijk leven is verkild: 'Welk een ijskoude waait u tegemoet! Welk een bleeke, vale tint, welk een lijkkleur ligt over dat nageslacht dier eenmaal in de waarheid zoo vast gefundeerde, in Schrift- en geloofskennis zoo uitmuntende, in de gemeenschap der heiligen zoo voorbeeldige voorvaderen'. Het heersende supranaturalisme, dat noch rationalisme noch orthodoxie is, betekent de dood in de pot, waardoor de doopsgezinden hun verderf tegemoet gaan. Och mochten zij wederkeren, zo verzucht De Liefde, 'tot het eeuwige, onwankelbare Woord Gods, dat hun eenig formulier van eenigheid is'. Hij hoopt, 'dat God de Heer er velen zal verwekken, die reeds innerlijk hebben gevoeld, dat de kanker en de tering aan het lichaam van het Genootschap knagen, omdat er niet trouw noch eerlijk gedaan wordt met Gods onschendbaar Woord'.

Halbertsma aan de ene en De Liefde aan de andere kant markeren het krachtenveld, waarop in de volgende jaren het modernisme zijn intrede bij de doopsgezinden zou doen. Wij willen dit nu volgen in zijn eerste ontwikkelingen tot omstreeks het jaar 1890, toen een wisseling van de wacht aan het seminarie plaats vond. Na een korte karakterschets van het modernisme volgt, even beknopt, een typering van het denken van Mullers opvolger Hoekstra, waarna wat uitvoeriger bij de landelijke discussie over de doop en de doorbraak van het modernisme in de gemeenten wordt stilgestaan. Tenslotte wordt in het kort aangegeven, welke bijdragen doopsgezinden aan het vrijzinnig gemeenschapsleven hebben gegeven gedurende deze periode. In enkele slotopmerkingen wordt een en ander samengevat en geëvalueerd.

Het modernisme aan het seminarie

Omstreeks 1860 spreekt men in ons land van de moderne richting, het modernisme. Deze richting kwam voort uit de moderne theologie, waarvan de voorbereidingsjaren liggen tussen 1840 en 1850. De moderne theologen van 1840 waren goede christenen, aldus Roessingh, 'zij wilden niets omverwerpen, zij dachten er zelfs niet aan, maar één ding hadden zij gedaan: zij hadden serieus gestudeerd in de

nieuwere Deutsche wijsbegeerte en theologie, en één ding was hun daarbij duidelijk geworden: dat er zoo iets bestond als een “moderne mensch”.⁴

Deze moderne mens nu zocht naar een nieuwe synthese van christendom en cultuur. Hij stond kritisch tegenover de traditioneel-christelijke beschaving, benadrukte de autonomie van het zedelijke en het geloofsoordeel en het vertrouwen op de stem van het eigen hart. Hij kende skepsis tegenover de wonderverhalen uit de bijbel en nam in het algemeen een kritische houding aan ten aanzien van datgene wat ons hierin is overgeleverd. De bijzondere openbaring, waarin God vanuit Zijn transcendentie tot de mens spreekt, werd door de moderne theologen ontkend. Zij gingen uit van de eenheid van het goddelijke en het menselijke. Toch waren de meesten hunner ambivalent in hun positie: zij zochten compromissen tussen totale aanvaarding van de wijsgerige inzichten van hun tijd en het vasthouden aan traditioneel-christelijke begrippen. Men was vaak ‘met het hoofd een heiden en met het hart een christen’.⁵

Dat laatste geldt overigens niet voor Hoekstra, zeker niet voor de eerste periode van zijn hoogleraarschap. Mede op aandringen van Muller was Sytze Hoekstra Bzn. in 1856 tot zijn opvolger benoemd.⁶ Wanneer Van der Zijpp zegt in zijn bekende boek: ‘In prof. Van Gilse naderde het modernisme het Seminarie, onder de hoogleraren Hoekstra en de Hoop Scheffer deed het er zijn intrede’,⁷ dan geldt dat nog niet voor Hoekstra’s entree als hoogleraar. Hij staat dan nog geheel op het standpunt van zijn leermeester: het bijbelse supranaturalisme. Doch Muller moet in 1861, wanneer hij de gedenkrede bij het vijftigjarig bestaan van het seminarie uitsprekt, constateren, dat ‘in het modernisme eene onheilspellende wolk’ opkomt.⁸ Hoekstra’s veranderende inzichten ten gunste van de moderne theologie zijn daaraan niet vreemd geweest.

Het is, om met Roessingh te spreken, niet het gemakkelijkste deel van mijn taak,

4 Roessingh, *Modernisme*, 65.

5 G.J. Hoenderdaal, ‘Het modernisme in Leiden’, in: W. Otterspeer (ed.), *Een universiteit herleeft. Wetenschapsbeoefening aan de Leidse Universiteit vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw* (Leiden, 1984) 24.

6 Zie voor Hoekstra: N. van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Arnhem, 1952) 193, 202-204, 214, 254 n.51. Voorts: J. Herderscheë, *De Modern-Godsdienstige Richting in Nederland* (Amsterdam, 1904), passim; A.M. Brouwer, *De Moderne Richting. Eene historisch-dogmatische studie* (Nijmegen, z.j.) passim; J. Lindeboom, *Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme II* (Assen, 1933) 99, 105 v.v. en III (Assen, 1935) 25, 27; A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw* (Kampen, 1974) passim.

7 Van der Zijpp, *Geschiedenis Doopsgezinden*, 202.

8 [S.] Cramer, ‘De Doopsgezinde Broederschap in de negentiende eeuw’, in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) 1901, 23.

Afb. 1. Sytze Hoekstra Bzn (1822-1898), naar een geschilderd portret van Thérèse Schwartze.

om in korte trekken iets mee te delen van Hoekstra's theologie.⁹ Onder de 'grand old men' van de moderne theologie is er geen wiens inzichten zich zozeer hebben gewijzigd. In de loop der jaren verschuift zijn aandacht van de bijbel zelf naar de gelovende mens. Twijfels aan de waarheid der opstanding deden hem overgaan tot de moderne opvatting van het christendom, die dáárom aan de behoefte van het mensenhart voldoet, omdat het een godsdienst zonder dogmen en wonderen is.¹⁰ Met Scholten wil Hoekstra geen leer over God, maar een leer over de mens. Daarbij dient te worden aangetekend, dat Scholten maar één wereldbeschouwing mogelijk acht, n.l. de wetenschappelijke, terwijl Hoekstra twee wereldbeschouwingen

⁹ K.H. Roessingh, *De Moderne Theologie in Nederland. Hare Voorbereiding en eerste periode* (diss.), in: G.J. Heering (ed.), *Verzamelde Werken van Dr. K.H. Roessingh I*, (Arnhem, 1926) 146.

¹⁰ Brouwer, *Moderne Richting*, 59.

aanneemt: een wijsgerige, die haar oorsprong heeft in de rede en een godsdienstige, die voortkomt uit ons hart.¹¹ Het zijn 'de onuitroeibare geestelijke behoeften en strevingen' in de mens, die ons zekerheid schenken en die ons omtrent de diepste werkelijkheid niet kunnen bedriegen.¹²

In de existentiële nood van de mensheid vond Hoekstra het uitgangspunt voor het geloof. Via de empirisch-realistische methode kwam hij tot een 'fijne psychologische ontleding van zedelijk-godsdienstige voorstellingen, gevoelens en strevingen'.¹³ Al deed hij aan de openbaring te kort, door het geloof te gronden op de praktische behoeften van de mens, aan kardinale christelijke begrippen als schuld, zonde en genade bleef hij vasthouden. Ook bleef de waarde en de noodzaak van de gemeenschap, in het bijzonder de christelijke gemeente, voor hem boven iedere twijfel verheven. Tussen godsdienst en zedelijkheid zag hij een nauwe band. Godsdienst ontstaat uit zedelijke behoeften. Zedelijkheid zelf komt voort uit het besef van de mens van geplaatst te zijn in een samenlevingsverband, dat hem beperkingen oplegt. Door zelfverloochening en inperking van de persoonlijke vrijheid wordt de gemeenschap beveiligd tegenover de willekeur en het geweld van het egoïsme der individuen.¹⁴

Waar Hoekstra zijn denken baseerde op de geestelijke autonomie van de mens, was hij een modern theoloog in de zin van het negentiende-eeuwse zelfbewustzijn. Maar in onderscheid met Scholten en alle idealistische denkers zag hij in deze autonomie een breuk, doordat hij zich de bedreigdheid van het menselijk bestaan zozeer bewust was.¹⁵ Zijn theologie was existentiël dan het deterministisch optimisme van Scholten; klassieke noties van de bijbelse en kerkelijke antropologie en soteriologie kwamen tot hun recht. Al had hij in eigen tijd buiten de doopsgezinde kring geen grote invloed, hij was een voorloper van een periode, waarin de mensen hun optimisme zouden kwijtraken. Roessingh ziet in hem een voorbode van de latere malcontenten, de groep waaruit het rechts-modernisme is voortgekomen.¹⁶ Mede onder invloed van Hoekstra vertoonde het doopsgezinde modernisme een gematigder, een minder intellectualistisch type dan elders.¹⁷

Wat Hoekstra in inhoudelijk opzicht betekend heeft voor de verbreiding van moderne beginselen in doopsgezinde kring, heeft De Hoop Scheffer op organisatorisch vlak waargemaakt. J.G. de Hoop Scheffer¹⁸ was van 1860 tot 1889 als hoogle-

11 W.F. Golterman, *De godsdienstwijsbegeerte van S. Hoekstra Bzn.* (Assen, 1942) 98.

12 Roessingh, *Moderne Theologie*, 149.

13 Golterman, *Godsdienstwijsbegeerte*, 127.

14 Brouwer, *Moderne Richting*, 62.

15 Rasker, *Hervormde Kerk*, 124.

16 Roessingh, *Moderne Theologie*, 168 v.v.

17 Van der Zijpp, *Geschiedenis Doopsgezinden*, 204.

18 Van der Zijpp, *Geschiedenis Doopsgezinden*, 216 n. 107.

raar aan het doopsgezind seminarie verbonden. Zijn wetenschappelijk werk ligt voornamelijk op het terrein van de kerkgeschiedenis, met name op dat der menno-nitica. Maar niet minder was zijn betekenis als bestuurder. Als secretaris van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, als leidsman van allerlei instellingen, maar vooral door zijn persoonlijke betrekking tot gemeenten en predikanten, heeft hij, naar het woord van Cramer

den grootsten en weldadigsten invloed geoefend. Onvermoeid in zijne werkzame zorg, begaafd met een buitengewoon optimisme ten opzichte van personen en gemeenten en eene even buitengewone vriendelijkheid van toon en hand, bezat hij te gelijk die omzichtigheid en dien praktischen blik, die naast zijn warm hart hem zonder moeite aller vertrouwen deden winnen.¹⁹

Als een 'volop vrijzinnige' heeft De Hoop Scheffer gewerkt, en het is niet in de laatste plaats aan zijn tact en bemiddelend optreden te danken, dat over het algemeen de doopsgezinde gemeenten vrij geleidelijk en zonder strijd modern zijn geworden. Ook zijn zakelijk en organisatorisch inzicht heeft niet in geringe mate ertoe bijgedragen, dat de A. D. S. doelmatiger werd opgezet en dat fondsen beter werden beheerd en besteed. Het grote aantal nieuwe gemeenten, dat in de periode van de opkomst van het modernisme werd gesticht is mede daarvan het blijvend gevolg geweest. Voordat wij nu de situatie in de gemeenten nader gaan bekijken, vraagt eerst een ander punt onze aandacht, n.l. de discussie over de doop die in deze periode is opgelaaid. Zoals wij zullen zien hing deze ten nauwste samen met de opkomst van de moderne richting.

Discussie over de doop

De *Doopsgezinde Bijdragen*, met name in de jaren van 1875 tot 1880, bevatten tal van artikelen over de handhaving van de doop, in het bijzonder over de vraag, of deze wel bediend mag worden aan mensen, die uit andere kerken overkomen. Het betreft hier de kwestie van vrijzinnigen, die in de Nederlandse Hervormde Kerk niet langer hun belangen behartigd vonden en die zich wendden tot remonstranten en doopsgezinden waar meer geloofsvrijheid mogelijk was. In de eerste aflevering van de *Bijdragen* (1861) stelt redacteur D. Harting dit punt aan de orde. Hij dringt aan op 'eene heilige en naauwgezette handhaving van dat kostbaarste onzer voorregten': de leerstellige vrijheid.²⁰ Overigens, zonder daarmee partij te willen kiezen

¹⁹ DB 1901, 34 v.

²⁰ DB 1861, 20-24.

zoo min voor moderne als voor antieke theologie. Ik verlang geene vrijheid opdat men ruime gelegenheid hebbe om allerlei nieuwigheden te verkondigen, evenmin als dat ik de voorstanders van het oude in bescherming zou willen nemen.

Welnu, de kwestie van de doop kon in alle vrijheid in de kolommen van de *Bijdragen* besproken worden. Op een vergadering van doopsgezinde predikanten op 2 juni 1852 te Amsterdam gehouden, gewijd aan de plaats van de Broederschap 'in de Nederlandsche Kerk', was de vraag al aan de orde geweest, of 'het ondergaan van den doop volstrekt te eischen is van iemand, die lid zijnde van eene andere afdeeling der christelijke Kerk tot ons wil overgaan'.²¹ Deze was toen door sommigen ontkennend, door anderen met klem bevestigend beantwoord. Op de jaarvergadering van bestuurders der A. D. S. in 1866 deed de Haarlemse predikant K. Sybrandi het voorstel, om

aan degenen, die proponent wenschen te worden, hoofd voor hoofd kategorisch af(te)vragen, of zij geheel en van harte instemmen met het kenmerkende onzer Doopsgezinde Broederschap, en met name de schriftmatigheid niet alleen, maar ook de voortdurende noodzakelijkheid van den heiligen waterdoop op belijdenis des geloofs aannemen en vasthouden.²²

Na ampele discussie werd dit voorstel verworpen. In een zeer uitvoerig verslag van deze vergadering met begeleidend commentaar blijkt ook hier het beginsel van de leerstellige vrijheid te hebben gezegevierd. Wie mocht menen, dat hier een strijd heeft plaats gehad 'tusschen modernen en niet-modernen ... waarin de modernen de overhand hebben gekregen', heeft het mis. Behalve modernen waren ook anderen tegen het voorstel. Het is bij meerderheid van stemmen afgewezen, voornamelijk om het beginsel. Ware het aangenomen, dan zou er 'formulierdwang' ontstaan en de bestuurders zouden er het karakter van 'geloofsregters' door krijgen, maar 'vrijheid wilden zij, vrijheid immers was van ouds het karakter der Doopsgezinden'.²³

Toch blijkt inmiddels de mening te hebben postgevat, dat modernisme en afschaffing van de doop noodzakelijkerwijs bij elkaar behoren. In een verhelderende bijdrage *De moderne richting en de doop*²⁴ neemt Hoekstra tegen dit misverstand stelling. Hij bestrijdt het verwijt door D. Chantepie de la Saussaye aan modernen gedaan, dat zij óf uit 'welberekende accomodatie' óf 'uit eene nog niet overwonnen gehechtheid aan oude ... gebruiken' zich niet in alle gevallen tegen de doop verkla-

21 DB 1901, 23.

22 DB 1867, 159 v.

23 DB 1867, 164 v.

24 DB 1870, 119-138.

ren. Chantepie verwijt de modernen hier inconsequentie, waar zij elders er niet voor terugdeinzen te breken met de traditie ten behoeve van 'eene reinere openbaring der religieusiteit van de menschelijke natuur'. Chantepie mistekent hier modernen als mensen, die iedere vorm verwerpen, die ten koste gaat van de 'zuiverheid en onmiddellijkheid van het godsdienstige leven'. Zij houden doop en avondmaal, ja geordende erediensten voor 'eene kwetsing van het reine godsdienstige gevoel'.

Hoekstra acht het 'openbaren onzin', die Chantepie hier aan een gedeelte der volgelingen van de moderne richting toedicht. In feite liggen de zaken veel genuanceerder. Modernen menen dat zij tekort zouden doen

aan den eerbied, den christelijken godsdienst verschuldigd, wanneer zij bepaalde vormen als onveranderlijke bestanddeelen van dezen godsdienst beschouwden, of het ontvangen van geestelijke zegeningen zelfs in deze vormen noodwendig schade zou moeten doen aan het geestelijke leven.

Hij komt dan tot de kardinale vraag, of het waar is dat de consequentie van de moderne richting afschaffing van de doop zou vorderen, 'dan of het veeleer ook op modern standpunt raadzaam is deze plechtigheid in acht te blijven nemen'.

De wijze, waarop Hoekstra deze vraag stelt, sluit reeds een gedeeltelijke beantwoording daarvan in zich. 'Ik heb namelijk met opzet het woord "raadzaam" gebruikt, en meen, dat de moderne richting het gebruik van een sterker woord (bijv. *noodzakelijk*, *verplichtend*) verbiedt'. In het vervolg van zijn betoog laat Hoekstra zien, dat geen eredienst zonder uitwendige vormen kan, en dat daar niets tegen is, ook niet van modern standpunt gezien, wanneer men zich ervan bewust is, dat dit *gekozen* vormen zijn. Zij zijn noch wezenlijke en onveranderlijke bestanddelen van de openbare godsdienst, noch

onmiddellijke openbaringen van de eene of andere aandoening des gevoels, maar symbolen, dat is zinnebeeldige voorstellingen van *bepaalde* gedachten, die zich nooit in alle opzichten juist en volledig door zinnelijke handelingen laten afbeelden.

Dit geldt onder andere van de doop. Daar deze ook buiten het christendom voorkomt, kan hij 'onmogelijk een volkomen juist beeld van eene christelijke waarheid in 't bijzonder zijn'. Daar komt nog bij, dat ieder bij de doop zo zijn eigen gedachten heeft: voor de een is hij reiniging, voor de ander een geestelijke wedergeboorte, zonder dat echter duidelijk is door welke middelen en onder welke voorwaarden een en ander tot stand komt. Doch al ware het symbool volkomen duidelijk, dan nog zou het slechts de aanschouwelijke verkondiging van een waarheid zijn. In een geestelijke godsdienst kan het slechts aankomen op deze waarheid zelf, niet op de tekenen, waarmee men deze waarheid afbeeldt. Men moet al zeer weinig van de geest van het christendom hebben begrepen, om een plechtigheid, voorzover zij louter symbool is, als een goddelijke instelling en haar inachtneming als een goddelijke plicht te beschouwen.

Tot zover de visie van Hoekstra. In een volgende verhandeling doet S. Cramer daar nog een schepje bovenop. Bij hem is weer de vraag in het geding naar *De doop bij overgang uit eene andere Christengezindte tot onze Broederschap*²⁵, een zaak, 'op zichzelf niet van veel gewicht', maar toch. Het gaat hem vooral om de motieven, op grond waarvan anderen tot de doopsgezinden willen overkomen. Is het uit afkeer van de orthodoxie? 'Dat bestanddeel behoeft bij ons geene versterking. Die tegenzin waarborgt nog geene belangstelling in gemeentelijk en godsdienstig leven'. Maar ook gaat het hem om het wegnemen van weerstanden, die sommige doopsgezinden voelen om anderen toe te laten. Wanneer mensen met positieve drijfveren tot ons komen, zo spoort Cramer de zijnen aan, vind het dan liever een eer en een voorrecht, als dezen bij voorkeur in onze gemeenten de gelegenheid zoeken, om 'zulke achtungwaardige wenschen bevredigd te zien'. Maar nu rijst dan de vraag: 'Zullen wij den doop toedienen aan hen, die reeds lid eener Christelijke kerk zijnde, tot onze gemeenten wenschen over te gaan?'

Lidmaten van andere kerken, die tot ons willen overkomen, stelt Cramer, zijn reeds *de jure* christenen. Hen dopen zou hetzelfde wezen als te zeggen: 'Tot nog toe waart gij ongeloovigen of nog slechts onmondige leden der Christelijke gemeente; thans eerst nu gij tot ons toetreedt, zijt gij Christen'. Op deze manier berooft men de doop van zijn algemeen christelijke karakter en reduceert men hem tot 'eene ceremonie, om Mennist te worden'. Daartegen verzet zich zijn menniste hart. Laat iedere gemeente vrij om te bepalen, welke mate en welke vorm van christelijkheid zij verlangt van hen, die tot haar willen toetreden, 't zij door doop of bij attestatie of bij overgang. 'Maar laat elke gemeente dan ook zorgen, dat zij aan hare leden nog heiliger dingen te bieden hebben dan – den vorm van den doop'.

Het is duidelijk, dat met de visies van Hoekstra en Cramer op de achtergrond, de facultatief-stelling van de doop bij toetreding tot een doopsgezinde gemeente in het zicht kwam. Wanneer in 1875 blijkt, dat in een enkele gemeente inderdaad al nieuwe leden zijn aangenomen zonder doop, kan deze kwestie niet langer op ringvergaderingen onbesproken blijven. In 1878 is het de Harlinger predikant J. Boetje, die dit onderwerp in een uitvoerige 'voorzitting' aan de orde stelt.²⁶ Hij ziet het *overgaan* van vele hervormden tot andere protestantse kerkgenootschappen of tot een vrije gemeente als die te Amsterdam als een belangrijk teken des tijds. Het zijn in casu de modernen die tot zo'n overgang besluiten. Wanneer doopsgezinden én modern én christen heten, dan mogen zij hen die op grond van hun binnen de Hervormde Kerk onhoudbaar geworden modernisme overkomen 'als Christen en broeder' niet weigeren. Boetje acht de doop van niet zodanig gewicht, dat daarmee het christelijke van de persoon staat of valt. Zelfs de kwestie: doop of geen doop?

25 DB 1875, 43-56.

26 DB 1879, 95-111.

ligt naar zijn mening buiten de grenzen van het specifiek christelijk terrein. Boven-dien past een verplichte plechtigheid niet bij de opvatting van de godsdienst als innerlijk leven.

Juist derhalve, omdat wij Doopsgezinden altijd de waarde van den doop afhankelijk gesteld hebben van het innerlijk leven van den doopeling, moeten wij er het eerst aan toe zijn, om waar goede gezindheid aanwezig is, den doop ... te laten voor hetgeen die is.

Boetje's betoog blijft niet onweersproken. Een jaar later doet de Rijper predikant W.J. van Douwen een duit in het zakje. In een afgewogen beschouwing over *De rechtvaardiging van het voortbestaan onzer Broederschap*²⁷ betoont hij zich geen voorstander van de gedachte, om 'gedurig en zonder voorbehoud onze Doopsgezinde vrijheid als het hoogste goed' te roemen. Wat onderscheidt ons dan nog van de vrije gemeente van Amsterdam of van de remonstranten, waar schuilt dan de reden dat wij nog blijven bestaan, onze *raison d'être*? Er is zoiets als een 'Doopsgezinde geest', een 'ik en weet niet wat' iets, dat zich niet zien of tasten of beschrijven, maar des te beter gevoelen laat, wat verdwijnt als 'eene talrijke schare overgekomenen' er ten slotte niet in slaagt, zich deze geest eigen te maken. Van Douwen deelt niet in de 'volkomene gerustheid' van zijn collega Boetje. 'Er zal', zegt Boetje, 'een zeker getal overgaan en dan is het *uit*; hunne kinderen zullen bij ons catechiseeren, ze zullen niet te onderscheiden zijn van onze leerlingen en binnen 25 jaar is alles vergroeid'. 'Of niet', vreest Van Douwen. 'Wij willen maar liever blijven, die wij zijn en zooals wij zijn'.

De doopkwestie bereikt in 1880 haar hoogtepunt. Nadat in 1879 aansluitend aan de bestuursvergadering van de A.D.S. over deze zaak een informele, beraadslagen-de bijeenkomst was gehouden voor predikanten, afgevaardigden en andere belangstellenden, waarvan in de *Bijdragen* uitvoerig verslag werd gedaan,²⁸ leek het hele probleem te zijn opgelost. Op initiatief van de Rotterdamse predikant J. Craandijk was deze bijeenkomst gehouden, die door hem voortreffelijk werd geleid. Maar verslaggever Cramer – en misschien ook lezer dezes? – wordt er een beetje moe van. De doop – zo verzucht hij –

Is het toch eigenlijk geen diep droevig teeken, dat wij daarover samenkomsten houden? Hebben wij, mannen die heeten meê aan 't hoofd van Christelijke gemeenten te staan geen belangrijker dingen te behandelen? Het zou de natuurlijkste zaak van de wereld zijn als wij ons met andere zaken bezig hielden, zoals in- en uitwendige zending of de kracht van het leven met God ... Maar neen! van geloofsleven geen sprake: de doop, altijd weder de doop!.

²⁷ DB 1880, 66-80.

²⁸ DB 1880, 97-132.

Overigens kon de Amsterdamse samenkomst geen bindende besluiten nemen, maar duidelijk werd wel, dat facultatief-stelling van de doop bij velen gehoor vond.

Zo echter niet bij de vooraanstaande Amsterdamse predikant Taco Kuiper, die als klap op de vuurpijl aansluitend aan voornoemd verslag *Een vruchteloos protest*²⁹ publiceerde. Om twee redenen is hij tegen het facultatief laten van de doop. Ten eerste, omdat deze dan ophoudt een gemeentelijke instelling te zijn en verwordt tot 'eene concessie aan sommige zwakke zielen, die nog aan formaliteiten hechten', waarna vervolgens de doop geheel zal verdwijnen. Ten tweede, omdat naar Kuipers overtuiging, de doop een door Christus zelf ingesteld symbool is, 'eene daad van Christus zelven, daar hij door middel zijner gemeente op aarde, die Hem vertegenwoordigt, den gedoopte in zijn gemeenschap opneemt'. Tenslotte komt hij onomwonden voor zijn ingenomenheid met de orthodoxie uit: een doopsgezinde kerkgemeenschap gegrond op het eeuwig evangelie, hoofdzakelijk uitgedrukt in de apostolische geloofsbelijdenis. Immers, christelijke praxis is niet mogelijk zonder christelijk dogma!

Hiermee lijkt de discussie over de doop ten einde. Toch komt er nog een dikke staart aan dit verhaal in de vorm van een lijvig rapport van een onvermoeibare broeder Boetje, uitslag van een circulaire aan alle onder Nederland ressorterende Doopsgezinde gemeenten, in 1879 verzonden op initiatief van de *Vereeniging van Doopsgezinde Gemeenten in Overijssel, Gelderland, Utrecht, Zuid-Holland en de naburige in Pruisen* en gepubliceerd in de *Bijdragen* van 1882.³⁰

De strekking van deze circulaire was om een algemeen onderzoek in te stellen naar vroegere en latere overgangen uit andere protestantse kerkgenootschappen tot de doopsgezinde gemeenten, hoofdzakelijk om te weten, waar en hoe en waarom zulke overgangen hadden plaats gevonden. De vraag was, in hoeverre daar wederdoop bij plaats vond en of er modernistische sympathieën in het geding waren.

Ook voor de overgang naar de volgende paragraaf, het modernisme in de gemeenten, is dit rapport interessant, want het laat een tweedeling zien van moderne en behoudende gemeenten. Wij beperken ons tot dat laatste aspect. Niet alle gemeenten reageerden, slechts van een veertigtal kwamen antwoorden binnen, waarvan een dertien de vraag niet kon beantwoorden, omdat zij op haar situatie niet van toepassing was. Een achttal berichtte slechts van overgangen in vroegere tijd, en blijven hier buiten beschouwing. Tot de behoudende gemeenten rekent Boetje: Aalsmeer, Amsterdam, Bolsward, Cleve, Haarlem en Wormerveer-Zuid. Deze hebben met elkaar gemeen, dat zij de volwassenendoop onvoorwaardelijk willen handhaven. Tot de meer moderne gemeenten kunnen worden gerekend: Arnhem, Broek op Langendijk, Harlingen, Hoorn, Kampen, Nijmegen, Rotter-

29 DB 1880, 133-151.

30 DB 1882, 104-119.

dam, Steenwijk, Zutphen en Zwartsluis. Deze gemeenten zijn allen het gevoel en toegedaan, ofschoon er verschillen in de toepassing bestaan, dat toetreding tot een doopsgezinde gemeente mogelijk moet zijn, 'ook zonder bejaard gedoopt te wezen of alsnog te worden'. Deze liberaliteit heeft echter nergens tot massale overgangen geleid van vrijzinnige hervormden. Deze vonden eerder aansluiting bij de remonstranten, die onder Tiele³¹ een radicaal-vrijzinnige koers waren gaan varen.

Het modernisme in de gemeenten

Toch is de Doopsgezinde Broederschap, mede onder invloed van het modernisme, een aantal gemeenten rijker geworden in deze periode. Ook migratie van het platteland naar meer stedelijke gebieden heeft tot deze gemeentevorming bijgedragen.³² In 1879 werd Meppel opgericht en herleefde in Hilversum de gemeente Huizen. In 1881 werd Den Haag gereconstitueerd in moderne geest, hetgeen tot een pennestrijd heeft geleid met de Waalse predikant Lacheret. Door diens toedoen werd de z.g. Gothische zaal aan het Noordeinde niet als kerkgebouw aan de doopsgezinden verkocht, deze in zijn ogen 'secte très-moderne', waardoor dit gebouw zou worden tot 'un piédestal de l'incrédulité'.³³ Den Haag bouwde toen zelf aan de Paleisstraat en werd al spoedig een der bloeiendste gemeenten van de Broederschap. Dit geldt ook van Arnhem, dat van 1853 dagtekt. Na 1890 volgden Winschoten (vroeger Midwolda), Breda, Goes, Dordrecht, Apeldoorn, Wageningen en Assen. Wolvega, Beverwijk, Sint Anna Parochie dateren reeds van vroeger.

Op een enkele uitzondering na vormden zich deze gemeenten uit doopsgezinden die zich ter plaatse kwamen vestigen; hun omvang was niet groot. Bij de meesten sloten zich echter ook leden uit andere kerken aan, maar nergens was dat een talrijke kring, zoals bij de 'nieuw-remonstrantsche gemeenten'. Doopsgezinden en remonstranten die twee eeuwen achtereen tot ca. 1860 elkaar als naaste geestverwanten hadden beschouwd, groeiden nu verder uiteen, waar zovele moderne hervormden zich bij de laatste hadden aangesloten. Ook heeft tot die verwij-

31 Zie voor Tiele en de doorbraak van het modernisme in de Remonstrantse Broederschap: E. H. Cossee, '“Zoo wij iets sloopen, het is niet de godsdienst”. Cornelis Petrus Tiele (1830-1902) als apologeet van het Modernisme', in: D.Th. Kuiper e.a. (ed.), *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800* (Kampen, 1993) 17-33. Overigens liet *De Zondagsbode* van 22 december 1889 zich kritisch uit over de Remonstranten, die in die dagen weer 'de banier eener strijdende kerk' ontplooiden en er op uit waren de 'Remonstrantsgezinden onder de Gereformeerden ... feitelijk Remonstrantsch Gereformeerd' te maken!

32 DB 1901, 32-34.

33 J. F. M. Wentholt, 'Doopsgezind Den Haag door de eeuwen heen', in: *Vier eeuwen Haagse Menisten* ('s-Gravenhage, 1979) 13.

dering de verplaatsing van het remonstrantse seminarie van Amsterdam naar het moderne bolwerk Leiden bijgedragen.³⁴ Overigens hield door genoemde ontwikkelingen de laatste dertig jaar van de vorige eeuw de toename van het aantal doopsgezinden gelijke tred met de groei van de landelijke bevolking, zodat omstreeks de eeuwwisseling het ledental was opgelopen tot ongeveer 60.000.

De meeste strijd heeft het modernisme in de Groninger gemeente gegeven.³⁵ Jan Willem Straatman, als jong predikant naar Groningen gekomen, trok daar een groot gehoor en bracht samen met zijn collega Gerhards de gemeente tot grote bloei. Dit veranderde na Hemelvaartsdag 1861, toen Straatman zich op grond van zijn modern-theologische inzichten tegen Jezus' opstanding verklaarde en zich tegen de viering van christelijke feestdagen uitsprak. Wetenschapsman van niveau – hij was verdienstelijk nieuw-testamenticus – betoonde Straatman zich veel radicaler dan de Tübinger school en richtte hij zich vooral ook tegen de moderne theologen, die z.i. wel de deur op een kier zetten, 'terwijl hij deze wagenwijd open wilde slaan'. De gemeente was echter van zijn denkbeelden niet gediend en het kerkbezoek nam zienderogen af. De situatie werd er niet beter op, toen na Gerhards emeritaat in 1864 Cornelis Corver werd beroepen, die even radicale opvattingen als Straatman bleek te verkondigen. In 1867 kwam het tot een breuk met de gemeente, toen beide predikanten met het voorstel kwamen om de doop af te schaffen. De gemeente werd één dag bedenktijd gegeven en wilde zij op dit voorstel niet ingaan, dan zagen de beide ambtsdragers zich gedwongen hun functie neer te leggen. Ondanks het bemiddelende optreden van de liberale politicus S. van Houten, lid van de kerkeraad en staande aan de zijde der predikanten, bleek de breuk niet meer te helen. Voor de beide predikanten was dit het sein voor vertrek. Met onmiddellijke ingang legden zij hun bediening neer.

Deze hele kwestie heeft grote beroering gewekt en veel pennen in beweging gebracht. Straatman publiceerde zijn afscheidspraak, die hij niet zonder sarcasme de titel meegaf *Broeders, ik bid u, gij hebt mij geen onrecht aangedaan*. In de *Bijdragen* wordt er uitvoerig op gereageerd.³⁶ J.P. van der Vegte maakt zich tot stem van vele predikanten, die de uitlatingen van Straatman ten stelligste afwijzen. Hij kan geen vrede vinden met het feit, dat 'uit den boezem van ons kerkgenootschap tot nog toe geene afkeurende stem is vernomen'. Wat hem het meest geschokt heeft, is Straatmans uitspraak, dat godsdienst niet meer is dan 'een aftreksel uit ervaring, weten-

34 Zie voor de verplaatsing van het Remonstrants Seminarie: E.H. Cossee, 'Van Amsterdam naar Leiden. Het Remonstrants Seminarie tijdens het professoraat van Joannes Tideman 1855-1872', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* (hierna *NAKG*) nieuwe serie 55(1974) 1, 74-83.

35 Zie H. Dassel sr., *Menno's volk in Groningen* (Groningen, 1952) 52-57; en S.B.J. Zilverberg, 'Jan Willem Straatman', in: *NNWB* III, 347-349.

36 *DB* 1868, 112-132.

schap, zielkunde en natuurkennis gebrouwen'. Ook stuit het hem tegen de borst, dat de afgetreden leraar het christendom een politieke beweging noemt, die eerst later tot een godsdienst geworden is, 'maar toen ook genoodzaakt bij Jood en Griek ter markt te gaan, om zich eene geloofs- en zedeleer aan te schaffen'.

Zijn deze banaliteiten al onaanvaardbaar, ernstiger is het verwijt, dat Straatman aan de godsdienst maakt. Deze is, zo zegt hij

wel in staat der zedelijkheid als drijfveer te dienen, maar onbekwaam om haar voort te brengen. Godsdienst onveranderlijk aan de wenschen en behoeften van het hart cijsbaar, en daarom nooit van zelfzucht vrij, en dikwijls aan de ware zedelijkheid hinderlijk; deze daarentegen van nature tegen de zelfzucht gekant, niet op den godsdienst, maar op kennis en ervaring steunende, en enkel in den staat der onmondigheid de ondersteuning van den godsdienst behoevende.

Van der Vegte mist ieder christocentrisch moment bij Straatman. Is de eeuwige rechtvaardiging van de godsdienst niet Jezus zelf? Is hij niet het voorbeeld der edelste zelfverloochening, 'der reinste zedelijkheid'? Neen, Straatman – en nu veroordeelt Van der Vegte hem met diens eigen woorden – bereidde zijn gemeente 'een aftreksel uit een gebrekkige ervaring, uit een betwistbare geschiedbeschouwing, uit een oppervlakkige zielkunde gebrouwen', doch met de godsdienst bemoeide hij zich alleen, om hem te bestrijden.

Deze Groninger affaire was koren op de molen van hen, die aan de hand van deze geschiedenis wilden aantonen, tot welke verderfelijke resultaten de moderne theologie leidde. In deze zin haalden de Groninger godgeleerden – ik verwijs hiervoor naar de bijdrage van Vree – de kwestie aan in hun tijdschrift *Waarheid in Liefde*. Ook in een brochure van onbekende herkomst, *Proeve, hoe de moderne theologie machtig is, om af te breken en onmachtig om op te bouwen*, verschenen te Utrecht in 1868, werd het hele verhaal van het aftreden van Straatman en Corver als afschrikwekkend voorbeeld nog eens uitvoerig uit de doeken gedaan. Met Corver is het inderdaad droevig afgelopen. Hij eindigde zijn leven als clochard in Parijs. Beter verging het Straatman. Hij werd redacteur van de *Nieuwe Groninger Courant*, die na fusie opging in *Het Noorden*, een radicaal-liberaal dagblad. Hij eindigde zijn loopbaan als raadslid en wethouder in Rijswijk (Z.-H.).

Over het modernisme in overige gemeenten kunnen wij kort zijn. In Alkmaar had reeds in 1862 de predikant P. Bruyn zijn ontslag genomen, omdat hij sedert geruime tijd had opgemerkt, 'dat het merendeel der gemeente zich met zijne gevoelens ten opzichte van de nieuwere bijbelbeschouwing niet kan vereenigen'.³⁷ Doch zijn opvolger H. de Boer wist de gemeente 'langzamerhand vatbaar te maken

37 J. de Lange CJzn., *Beknopte Geschiedenis der Doopsgezinde Gemeente te Alkmaar* (s.l. s.d. [1927]), 112 v.

voor de nieuwe richting', hetgeen tot een aanzienlijke toename van het ledental heeft geleid.

In Amsterdam werd de moderne richting niet de alléén heersende.³⁸ Wij zagen al dat Taco Kuiper tot haar besliste tegenstanders behoorde, al werd zijn gehoor voor een goed deel door niet-dooptsgezinden gevormd, evenals bij de predikant A. Loosjes. Grote beroering bracht in de gemeente het beroep van de eerste moderne predikant, R. Brouwer. Ook de positie van diens opvolgers De Bussy, Boetje en Feenstra bleef nog lange tijd niet onomstreden. De vanouds bij de doopsgezinden bestaande 'piëtistische, dogmatisch-rechtzinnige zienswijze' gaf aanleiding tot de oprichting van de *Vereeniging tot handhaving van Gods onfeilbaar Woord in Doopsgezinde Gemeenten*, die binnen de Amsterdamse gemeente een eigen predikant beriep. Doch het 'gemoedelijk modernisme' van Hoekstra en De Hoop Scheffer sloot zo wel aan bij de geest der oude doopsgezinden en bij die der behoudende richting, dat toen in 1901 een vierde predikant beroepen werd de *Vereeniging* zich ophief bij gebrek aan bestaansrecht.

Ook in Haarlem gaf de nadering van meer moderne theologische opvattingen aanvankelijk enige verontrusting.³⁹ Het kerkeraadslid P. Elffers bedankt na een bijna veertigjarig lidmaatschap voor de gemeente bij de komst van de moderne predikant Jeronimo de Vries. Elffers stelt zich de vraag: 'Is onzen gezegenden Heiland voor ons niets meer? Is Hij niet onzen vrede? Is Hij niet van God geworden tot wijsheid, rechtvaardigheid, heiligmaking, en verlossing?' Ondanks het feit dat juist onder invloed van het modernisme grote scharen nieuwe leden worden aangenomen, signaleert Elffers juist geestelijke achteruitgang. 'Er is geen sprake meer van zonde, van vallen opstaan'. Hij bidt voor de gemeente dat niet Gods vreselijk oordeel over haar zal komen. De kerkeraad berust in Elffers' bezwaren.

Openlijk werd de richtingsstrijd toen de behoudende predikant K. de Lanoy wegbleef van de avondmaalsviering. Hij gaf in een uitvoerige brief daarvan rekening en verantwoording. Breekpunt was voor hem het weglaten van de naam van Christus bij de doopbediening.

Het geldt hier niet een woord, een klank, een formule, maar het geldt hier den naam en den persoon van Jezus Christus, den Zoon, door Wien wij den Vader hebben, en door Wien wij den Heiligen Geest deelachtig worden. Als men nu deze naam des Zoons (of wil men liever, als nu de naam van Christus) op het oogenblik, waarop de gemeente het sterkst voor haar christelijk bestaan uitkomt, met opzet hier niet noemt, dan mag dit een noodzakelijk gevolg zijn van het geloof der nieuwere rigting die zich in de kerk laat gelden, maar dan kan niemand ontkennen, dat hiermede eene zaak van de grootste beteekenis geschiedt.

38 F. Dijkema, *De Doopsgezinden te Amsterdam 1530-1930* (s.l., s.d.) 39 v.

39 S.L. Verheus, *Naarstig en vroom. Doopsgezinden in Haarlem 1530-1930* (Haarlem, 1993) 137 vv.

De Lanoy stelt voor om toekomstige leden en predikanten de ruimte te geven bij doop en toetreding: in onderling overleg zou men een en ander moeten kunnen regelen met de predikant die men wenst. Daardoor kan tweedracht in de gemeente worden voorkomen. Wanneer de kerkeraad, na een speciaal daartoe benoemde commissie te hebben geraadpleegd, komt met een gedeeltelijke oplossing in de geest van De Lanoy's voorstel, trekt hij het in. De commissie acht zich daarmede van haar taak ontslagen, maar de vervreemding wordt dan wel ingezet. Na zijn emeritaat zocht De Lanoy zijn stichting elders; hij voelde zich niet meer thuis in de gemeente die zich in moderne zin had ontwikkeld.

De laatste gemeente in de reeks die wij hier bespreken, is die van Goes, welke omstreeks 1890 in moderne geest werd gereconstitueerd. Hier speelt weer een geheel andere kwestie, n.l. de relatie van de doopsgezinden tot de vereniging van vrijzinnig-godsdienstigen, de Nederlandse Protestantenvbond. Hiermee naderen wij tevens tot ons laatste onderwerp, de bijdrage van doopsgezinden aan andere vrijzinnige corporaties. Dat daarbij soms strijdige belangen konden spelen, blijkt uit de Goesse situatie. Nadat in Goes bij het emeritaat van de vrijzinnige hervormde predikant R. A. Soetbrood Piccardt gebleken was, dat geen nieuwe vrijzinnige predikant meer zou worden beroepen, richtten enkele verontruste vrijzinnigen een afdeling van de Protestantenvbond op, om 'gelegenheid te scheppen tot het ontvangen van godsdienstonderwijs in modernen geest'. Ongeveer terzelfder tijd werd in Goes de doopsgezinde gemeente in vrijzinnige geest gereconstitueerd. Nu gaf de Middelburgse doopsgezinde predikant Tj. Kielstra voor de Goesse N. P. B.-afdeling godsdienstonderwijs, hetgeen de A. D. S. met subsidie voor één jaar steunde. Toen het jaar daarop de subsidie afliep, beraadde zich het bestuur der N. P. B.-afdeling over de voortgang van het godsdienstonderwijs. Het legde aan de leden der afdeling het *denkbeeld* voor, om zich aan te sluiten bij de doopsgezinde gemeente. Dit werd echter in de pers als *voorstel* opgevat, waardoor er een publieke discussie ontstond over 'Onze gemeenten en de Protestantenvbond'.⁴⁰ Doopsgezinden en leden van de Protestantenvbond moesten elkaar niet als concurrenten zien, doch dienden 'één van zin' te zijn, waar het geldt de 'vrije godsdienstige ontwikkeling van het godsdienstig leven'. Een en ander had echter wel de overgang van een twintigtal leden van de Goesse N. P. B.-afdeling tot de nieuwe doopsgezinde gemeente ten gevolge.

Doopsgezinden in andere vrijzinnige corporaties

De bijdrage van doopsgezinden aan het vrijzinnig gemeenschapsleven en aan het modern-theologisch vertoog in diverse bladen en tijdschriften, is een onderwerp

40 Zie o.a. *De Zondagsbode* van 24 november en 15 december 1889.

Afb. 2. Hoofdpagina van de eerste editie van het doopsgezinde weekblad *De Zondagsbode in doopsgezinde en verwante christelijke gemeenten* (van 1894 tot 1942 *De Zondagsbode* geheten). Dit orgaan, ontstaan uit een gedachte die ds S. de Waard in de vergadering van de Zwolse Vereeniging in 1886 lanceerde, werd mede een forum voor de richtingsstrijd. H. Koekebakker jr, S. Cramer en L. Hesta waren de eerste redacteuren.

dat afzonderlijke studie verdient. Binnen het bestek van deze bijdrage, die voornamelijk gericht is op het modernisme binnen doopsgezinde gelederen, moeten wij hierover kort zijn. *Geloof en Vrijheid*, het tijdschrift der evangelische richting, had van zijn aanvang (1867) af doopsgezinden onder zijn redacteurs en medewerkers. Dit blad koos echter een antimoderne koers, waaraan niet in het minst doopsgezinde predikanten bijdroegen, zoals J. Hartog en J. Cramer.⁴¹ In het *Theologisch Tijdschrift*, het weekblad *De Hervorming* en andere periodieken van moderne snit, werd mede door doopsgezinden juist het modernisme verdedigd. Overigens bleek ook het eigen doopsgezinde weekblad 'De Zondagsbode', verschenen sinds 1887, steeds meer een forum voor de richtingsstrijd.

41 Zie van J. Hartog 'Waarom niet modern?', in: *Geloof en Vrijheid* 1(1867) 1-30; en van J. Cramer 'De illusie der Moderne Richtiging', in: *Geloof en Vrijheid* 2(1868) 88-100.

Aan de Vergadering van Moderne Theologen, opgericht in 1886, leverden geregeld doopsgezinden hun bijdrage.⁴² Hoekstra sprak in dat jaar over 'Het modernisme en de zending'; Jeronimo de Vries in 1870 over 'De moderne richting en het hedendaagsche Katholicisme'; W. Jesse behandelde in 1873 de vraag: 'Moet de Bijbel voortdurend de voornaamste leerstof leveren voor het godsdienstonderwijs?' en S. Cramer stelde met de hervormde J.J. van Hille in 1879 de vraag: 'Bestaat er op godsdienstig terrein een positief vereenigingspunt voor alle schakeeringen der Modernen?' Dat laatste had de eerder genoemde Protestantenvbond willen zijn, maar wij zagen hierboven reeds, dat deze zich soms in een concurrerende positie begaf ten aanzien van andere vrijzinnige corporaties, in het bijzonder de gemeenten van de Doopsgezinde en Remonstrantse Broederschap. Niettemin hebben doopsgezinden van stonde af aan van harte aan het streven van de Protestantenvbond meegewerkt. Bij de oprichting van deze bond waren zij nauw betrokken.⁴³

De aanzet tot de Protestantenvbond ligt bij de z.g. Dokkumer Krans, een groepje vrijzinnige predikanten, dat sedert 1868 geregeld in de consistoriekamer van de hervormde kerk te Dokkum bijeen kwam. Van hieruit werd naar het voorbeeld van de Vergadering van Moderne Theologen te Amsterdam ook een dergelijke vergadering te Leeuwarden gestimuleerd. Het is in deze Leeuwardense vergadering, dat de doopsgezinde predikant van Drachten, G. ten Cate, het voorstel deed 'een bepaalde vereeniging te stichten met het doel het confessionalisme te bestrijden'. De hervormde B.W. Colenbrander ondersteunde dit voorstel en opperde de stichting van een 'Anti-Confessioneele vereeniging', als reactie en verweer tegen de oprichting en het succes der in 1864 gevestigde 'Confessioneele Vereeniging'. Een en ander liep uit op de vestiging van een genootschap, dat eerst 'Gewetensvrijheid' zou heten, maar tenslotte op 15 juli 1870, de eigenlijke stichtingsdatum van de bond, 'Nederlandsche Protestantenvbond' werd genoemd, naar analogie van de in 1865 in Duitsland opgerichte 'Protestantenverein'.

Van stonde af aan waren er twee richtingen in de bond te onderscheiden: een die deze zag als de vrijzinnige kerk der nabije toekomst, welke andere kerken overbodig zou maken, en een andere die vasthield aan de oorspronkelijk te Leeuwarden geuite gedachte van een anti-confessioneel front. Beide richtingen kwamen ook later nog wel naar voren, ofschoon de omschrijving van de doelstelling van de bond in 1872 beide samen nam. Daarin wordt de bond gezien als 'een vereeniging van

⁴² In 1879 werd deze vergadering voorgezeten door J.J. de Bussy en in 1882 door Hoekstra. Een volledig overzicht van de referaten geeft: A. Kuenen, *Gedachtenisrede in de Vergadering van Moderne Theologen, 7 April 1891* (Leiden, 1891) bijlage II. Zie voorts: S.L. Verheus, *Honderd jaar Vergadering van Moderne Theologen (1865-1066)* (s.l., s.d.).

⁴³ Zie voor het navolgende: H.J. Busé, 'Het Modernisme in Friesland omstreeks 1870', in: *NAKG* 15(1919) 81-1920; voorts: H.U. Meijboom, *De Nederlandsche Protestantenv Bond van 1870-1920* (Groningen, 1921) 4 v.v., en J. Lindeboom, *Vrijzinnig Protestantisme* III, 50 v.v.

allen, die willen samenwerken om de vrije ontwikkeling aan het godsdienstig leven te bevorderen, zoo binnen de kring der kerkgenootschappen als daarbuiten'. In de eerste decennia van zijn bestaan ontplooidde de bond een veelheid aan activiteiten, zoals de organisatie van het godsdienstonderwijs, een nieuwe bijbelvertaling, sociaal werk (o.a. wijkverpleging) en het stichten van afdelingen, al dan niet kerkhoudend, in plaatsen met een overwegend confessionele prediking. Tenslotte moet de door de N. P. B. uitgegeven bundel *Godsdienstige Liederen* (1882) worden genoemd, waaraan doopsgezinden als W. Jesse en Jeronimo de Vries hebben medegewerkt, een bundel modern-godsdienstige liederen, die in vele doopsgezinde gemeenten werd ingevoerd.

Tenslotte dient nog de Vrije Gemeente te Amsterdam te worden vermeld, waarnaar sommige doopsgezinden overgingen. Het over het algemeen behoudende karakter van de Amsterdamse doopsgezinde gemeente maakte dat een aantal leden dier gemeente de Vrije Gemeente 'mennister gingen vinden dan die van hunne voorvaders geworden was'.⁴⁴ Deze Vrije Gemeente was in 1877 op unitarisch-universalistische grondslag gesticht door de uitgetreden hervormde predikanten, de gebroeders Ph. R. en P. J. Hugenholtz. Zij waren daartoe mede geïnspireerd door de ook in ons land destijds zeer bekende Amerikaanse unitariër Theodore Parker,⁴⁵ die in Boston een dergelijke gemeente had gesticht. Het verschijnsel 'Vrije Gemeente' werd in de discussies omtrent het modernisme soms als lichtend, soms als afschrikwekkend voorbeeld aangevoerd. Schreef de redactie van *De Zondagsbode* bij het tienjarig bestaan der Vrije Gemeente, dat deze 'zeer zeker den godsdienst (heeft) doen spreken tot en in velen onder de meer beschaafden en ontwikkelen',⁴⁶ even later werd in hetzelfde blad betoogd, dat 'hoe achtenswaardig deze instelling ook is', de Vrije Gemeente toch eigenlijk in niets zich van andere gemeenten onderscheidt, dan alleen in het verdelen van het predikantswerk over verscheidene functionarissen. Al heeft zij 'veel wat in eene kerk bedenkelijk en onwaar is' afgeschaft, echt gemeenschapsvormend heeft zij niet gewerkt.⁴⁷

Slotbeschouwing

Wanneer wij nu de balans opmaken van wat het modernisme de doopsgezinden in Nederland heeft gebracht, dan dient het beeld, dat S. Cramer daarvan geeft⁴⁸

⁴⁴ S. Cramer, *DB* 1901, 30.

⁴⁵ Zie voor Theodore Parker: E. H. Cossee, *Verwantschap en verwijdering. De Groninger godgeleerden en het Unitarisme* (Groningen, 1992) 16-21.

⁴⁶ *De Zondagsbode*, 18 december 1887.

⁴⁷ Bijblad bij *De Zondagsbode*, 8 januari 1888.

⁴⁸ *DB* 1901, 30-37.

op enkele punten te worden aangevuld. Terecht constateert hij, dat het feit dat een aantal doopsgezinde gemeenten aan de eis van volwassenendoop als voorwaarde tot toetreding heeft vastgehouden, mede ertoe heeft geleid, dat een geringer aantal vrijzinnige hervormden naar de doopsgezinden is overgegaan, dan bijv. naar de remonstranten. Dat het modernisme zou hebben geleid tot vervreemding van het kerkelijk leven – zoals sommige scribenten suggereerden in *De Zondagsbode*⁴⁹ – erkent hij wel, maar direct stelt hij daar tegenover, dat het ook nieuwe belangstelling heeft gebracht en dat de ‘taaiheid van onzen familieband’ bestand bleek tegen uithollende aspecten van het modernisme. Wél moest Cramer vaststellen, dat het aantal studenten aan het seminarie tussen 1870 en 1888 aanmerkelijk geringer bleef, dan in de jaren daarvoor en daarna, wat hij toeschreef aan de algemene kerkelijke malaise in die dagen ten gevolge van de richtingsstrijd. Inmiddels weten wij, dat ook sociaal-economische factoren jonge mensen in die periode ervan weerhouden hebben om voor de theologische studie en een predikantenloopbaan te kiezen.⁵⁰

Belangrijker is echter, wat de analyse van de discussie omtrent deoop naar aanleiding van de toetreding van moderneren heeft opgeleverd. Argumenten tegen de herdoop als voorwaarde tot toetreding, werden ontleend aan authentiek-menniste waarden als de ‘leervrijheid’ en meer nog aan de spiritualistische inslag die het doperdom sinds zijn oorsprong kenmerkt. ‘In een geestelijke godsdienst kan het slechts aankomen op de waarheid zelf, niet op de tekenen, waarmee men deze afbeeldt’ (Hoekstra). ‘Juist derhalve, omdat wij Doopsgezinden altijd de waarde van den doop afhankelijk gesteld hebben van het innerlijk leven van den doopeling, moeten wij er het eerst aan toe zijn, om waar goede gezindheid aanwezig is, den doop ... te laten voor hetgeen die is’ (Boetje). Het was het ‘menniste’ hart van S. Cramer, dat zich verzette tegen de eis tot onvoorwaardelijke herdoop, waardoor deze verlaagd zou worden tot ‘eene ceremonie, om Mennist te worden’.

Voegen wij hierbij, dat het modernisme van Hoekstra en De Hoop Scheffer een doopsgezinde inslag kreeg in het ‘geloof des harten’, ‘een geloof, gegrond en met onwankelbare vastheid gegrond in ’s menschen onuitroeibare behoeften en de daaraan van Godswegen beantwoordende vervulling’, dan kunnen wij vaststellen, dat dit ‘gemoedelijk modernisme’ (F. Dijkema) zich aansloot bij de geest der oude doopsgezinden, zowel bij de spiritualisten onder hen als onder de meer piëtistischen. Door de opkomst van het modernisme hebben de doopsgezinden in Nederland zich genoodzaakt gezien, hun doperse kenmerken en eigenaardigheden op-

49 Zie b.v. *De Zondagsbode* van 12 augustus en 2 september 1888.

50 Peter van Rooden, ‘Van geestelijke stand naar beroepsgroep. De professionalisering van de Nederlandse predikant 1625-1874’, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 17(1991) 361-393.

nieuw te herijken en zijn zij tot een vorm van vrijzinnigheid gekomen, die in tegenstelling tot de hervormden en tot op zekere hoogte ook de remonstranten van die tijd, bij hen niet tot een breuk met het verleden heeft geleid, maar tot een verrassende continuïteit. Om het met een variant op W.J. van Douwen te zeggen: ook in het modernisme konden zij blijven die zij zijn, en zoals zij zijn.

Zeldzame mennonitica: een liedboek uit 1630, een herdruk van Matthias Weyer en het werk van de onbekende Popken Wierts

Binnen drie weken tijds in november en december van 1994 werd de collectie Mennonitica van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam verrijkt met drie hoogst zeldzame boekjes via een veiling, een antiquaar en een particulier. Gelet op het bijzondere karakter van deze acquisities – ze komen geen van alle voor in de bibliografieën van Hillerbrand en Springer & Klassen, noch vindt men er elders enige uitgebreide gegevens over – besteed ik er hier uitvoeriger aandacht aan.

Een onbekende 17e-eeuwse editie van een liedboek uit 1597

Sommige aendachtighe ende leerachtighe Gheestelijcke Liedekens ende Psalmen Davids, wyt eenige Boecken getrocken, die te voren zijn t'samen ghevoecht; dewelcke tot Godes eer in de vergaderinghe onder Predication, als in't particulier, ghesonghen moghen worden, &c.

T'Amstelredam. By Iacob Aertsz Colom, Boeckvercooper op't Water inde vyerighe Colom 1630. 12°: A-M¹².

Deze unieke Amsterdamse druk in blind gestempelde leren band met houten platen heeft de UB verworven op de novemberveiling van Bolland te Amsterdam. De bibliografie van Hillerbrand vermeldt slechts de eerste druk uit 1597 (nr. 5570) en de derde uit 1617 (nr. 5570A).¹ Beide edities zijn in de Doopsgezinde Bibliotheek van de UB aanwezig. Scheurleers overzicht van Nederlandse liedboeken somt daarnaast nog een (vijfde) druk op uit 1649, aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.² Dat de eigenzinnige, doopsgezinde uitgever Jacob Aertsz Colom, die internationaal vermaardheid zou verwerven met zijn atlassen, in 1630 een (vierde) druk heeft bezorgd, wisten we tot dusver alleen dankzij een vermelding in de *Naamlyst* uit 1745 van de onvolprezen bibliograaf 'avant la lettre', boekverko-

¹ H.J. Hillerbrand, *Anabaptist Bibliography 1520-1630* (St. Louis 1991).

² D.F. Scheurleer, *Nederlandsche Liedboeken. Lijst der in Nederland tot het jaar 1800 uitgegeven liedboeken*. Ongew. herdruk met een voorwoord van Rudi Rasch (Utrecht 1977) 28.

per en leraar Marten Schagen.³ Dit liedboekje werd aanvankelijk gebruikt door de Jonge Friezen van Lubbert Gerritsz en zou in 1597 als eerste doopsgezinde bundel 22 gereformeerde Psalmen in de berijming van Petrus Dathenus in de doperse liturgie introduceren⁴.

Het bijzondere van deze door Colom uitgegeven editie is niet zozeer gelegen in de inhoud: die is precies gelijk aan de voorafgaande druk van 1617. Het boekje onderscheidt zich echter in de wijze waarop Colom het toen algemeen aanvaarde boektechnische principe van paginering heeft getart. Ik citeer in dit verband zijn inleidende opmerkingen:

Beminde Sanger, Dese Liedtboeckkens hebben wy u.l. nu in wat cleynder formaat uytghegeven dan deselve voor desen plachten ghedruckt te worden [nl. in 8°], om redenen datse dus bequamer en ghemackelijcker by sich te dragen zijn.⁵ Behoudende evenwel deselfde groote van Letter, ende de Liedekens beginnen oock op deselfde Folien van de voor-henen ghedruckte Boeckkens, doch om daer toe te comen, hebben wy moeten verscheyden malen eenighe Pagien [pagina's] sonder Folien [hier: paginanummers] laten deurgaen, te weten, sulcke daer gheen Lied en op beginnen.

Om de kerkgangers met zowel de oude als de nieuwe edities bij het zoeken der liederen niet in verwarring te brengen, heeft Colom dus van het begin van elk lied de bladzijdenummering van de eerdere drukken in zijn editie gehandhaafd. Dit is een, voorzover mij bekend, uniek boekhistorisch fenomeen: de paginering is niet – zoals te doen gebruikelijk – gedictieerd door de logische opeenvolging der bladen, maar door een door de traditie van eerdere edities in groter formaat bepaalde opeenvolging der liederen. Tegelijkertijd blijkt hieruit hoe belangrijk in de dagelijkse praktijk van gemeentezang de bladnummering was voor bundels waarvan de liederen niet genummerd waren, zoals thans gebruikelijk is. De volgende paginanummers ontbreken: 15, 17, 26, 55, 77, 99, 127, 135, 157, 161 t/m 163, 172 en

3 Zie over Colom o.a.: Dirk Visser, 'De Geest buiten spel. Jacob Aertsz Colom, een onorthodox drukker en uitgever te Amsterdam', in: I. B. Horst e.a. (red.), *De Geest in het geding. Opstellen aangeboden aan J. A. Oosterbaan ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar* (Haarlem 1978) 268-82. M. Schagen, *Naamlyst der Doopsgezinde schryveren en schriften, beginnende met den Jaare 1539 en Eindigende met den Jaare 1745* (Amsterdam 1745) 103-04. Verder noemt Schagen nog een thans niet meer te localiseren tweede druk uit 1604, uitgegeven te Amsterdam door E[gbert] Adriaensz.

4 P. Visser, 'Litanie van een liturgisch stiefkind. Een korte geschiedenis van de psalm bij de doopsgezinden', in: J. de Bruijn & W. Heijting (red.), *Psalmzingen in de Nederlanden. Vanaf de zestiende eeuw tot heden* (Kampen 1991) 129.

5 Dit op het praktisch gebruik gerichte argument zou vaker worden gehanteerd. Zo was het *Kleyn Hoorns-Liet-boeck* (Hoorn 1644) zelfs in 16° formaat gedrukt, met weglating van de gebruikelijke bijbelaantekeningen in de marge, opdat ze aldus 'ghelijc Formaat met de cleyne Biestkens Testamentjes' zouden hebben en de kerkganger 'also ghemackelijck een lees- ende sangh-boeck by u soudt moghen draghen'. Zie P. Visser, *Het lied dat nooit verstomde: vier eeuwen doopsgezinde Liedboekjes* (Den IJp 1988) 28, nr. 9a.

201; tweemaal genummerd zijn de bladzijden 13, 16, 22, 30, 51, 56, 76, 83, 98, 101, 109, 133, 144, 156, 160, 169, 175, 191, 200, 206, 221, 237 [de eerste abusievelijk genummerd als 137], 240 en 250; de verso-zijde van pagina 263 tenslotte is blanco gebleven, waarna op de tegenoverliggende bladzijde 264 het laatste lied is afgedrukt!. Aan dit fenomeen, alsmede aan het deels doperse en deels cartografische fonds van Colom zal in het tijdschrift *Quaerendo* een artikel worden gewijd.

Een 16e-eeuwse sectariër in een zeldzame 17e-eeuwse editie

Matthias Weyer, *Grondelijke Onderrichting tot de Ware Weder-Gheboorte; Bestaende In eenighe Sendt-brieven, en Mondelinge Spreuken. Eertijts gedaen door den Hooghverlichten Mathys Wyers. Na sijn doot vergadert, en in't licht gegeven.*

Tot Amsterdam Vindtmense te koop, by Jan Philipsz. Schabaelje, in de Lange-straet, 1652.

[colofon:] t'Amsterdam. In de Druckerye van Tymon Houthaeck, teghen over de Nieuwe-zijds Kolck, in de Pottebackers-straet. 1652. 12°: A-Y¹².

Hoewel niet een unicum in de strikte zin des woords is deze van antiquariaat Van der Tol te Dordrecht betrokken titel in perkamenten band om meerdere redenen een bijzondere aanwinst. In de eerste plaats heb ik destijds bij mijn onderzoek naar de uitgaven van Jan Philipsz Schabaelje deze titel nergens kunnen aantreffen. Ik wist van het bestaan niet af, tot mij in de loop van 1992 gemeld werd dat de Bibliotheca Philosophica Hermetica (de veel in het nieuws geweest zijnde, soms concurrerende particuliere bibliotheek van J.R. Ritman te Amsterdam) het werkje had weten te verwerven. De fondslijst van uitgever Schabaelje dient dus met een nieuwe titel, op twee locaties, te worden uitgebreid.⁶

In de tweede plaats wordt met deze uitgave andermaal bevestigd dat in de kring van de 'Vredestadsburgers' van Schabaelje en Pieter Pietersz – Jan Theunisz gaf hen in 1627 spottend de naam 'Matthijas Wyaerdsche secte' – het mystiek-spiritualistische gedachtengoed van deze 16e-eeuwse secteleider aan de rand van het Nederlandse doperdom in aanzien stond. Matthias Weyer of Wier, een broer van de bekende medicus en tegenstander der heksenprocessen Johannes Wier, was werkzaam in Wesel. Hij leidde een kleine secte, maar stierf reeds op 39-jarige leeftijd in 1560. Het door zijn leerling van adellijke afkomst, de in 1561 overleden Jan

6 P. Visser, *Broeders in de Geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* (Deventer 1988) II, Bijlage I, 214-15. Onder-tussen zou ook de lijst van 79 *Lusthof*-drukken (p. 223-44) nog aangevuld kunnen worden met minstens vijf tot dan toe onbekende edities – een 'update' van de Schabaelje-bibliografie is in de maak en zal gepubliceerd worden in het tijdschrift *Dokumentaal*.

Spe, verzamelde werk, de *Grondelicke Onderrichtinghe*, verscheen pas in 1579 voor het eerst in druk.⁷ Hierin bestrijdt de zeer in de Duits-mystieke traditie van Tauler en de *Duitsche Theology* staande Weyer onder andere de opvattingen over boete en wedergeboorte van Dirk Philips en de roeping van het Huis der Liefde en diens leider Hendrick Niclaes.⁸ Weyer was ervan overtuigd dat de mens altijd onder boete gebukt moest gaan: volstreekte zondeloosheid was in dit leven niet te verwerven. Over de aard en inhoud van Weyers leer, alsmede zijn invloed in de Nederlanden tot in de 18e eeuw bereid ik een artikel ten behoeve van de *Doopsgezinde Bijdragen* voor. Daarvoor is nog het wachten op een 18e-eeuwse editie van Weyers werk, waarover de Doopsgezinde Bibliotheek op dit moment nog onderhandelingen voert.

Onbekende doperse tractaten en liederen van een vader en zoon uit het begin van de 17e eeuw

P.W. [= Popken Wierts], *Vele schone ende lieffelijcke Spruecken der Godlijcker Schrifturen, van diverse punten by een vergadert door een Liefhebber der Waerhey, genoemd P. W. Hier noch after an gevoecht vele schriftuerlike Liedekens die noyt in druck en zijn geweest, door den selven P. W.* (z.pl. [Amsterdam?], z.n. 1606) 8°: A-V⁸ X⁴

Bij het opruimen van zijn privé-verzameling oude boeken, was UB-collega Bram Schuytvlot dit in 19e-eeuws perkament gebonden doch in slechte staat verkerende, zij het desalniettemin complete boekje tegengekomen. Hij bracht het mij met het 'theewater-gevoel' dat het wel eens 'iets dopers' zou kunnen zijn. Een vluchtig onderzoek naar de inhoud bevestigde dat terstond – voor een vriendenprijs heeft de Doopsgezinde Bibliotheek het dan ook onmiddellijk weten aan te schaffen.

Het boekje blijkt in alle opzichten uniek te zijn. In geen van de bekende bibliografieën, noch in de *Mennonite Encyclopedia*, het *Mennonitisches Lexikon* en de historische overzichten van Blaupot ten Cate, Kühler, Van der Zijpp of J.P. Müller, *Die Mennoniten in Ostfriesland* (1887) worden auteur of titel vermeld, evenmin als in de oude jaargangen der *Doopsgezinde Bijdragen* of andere daarvoor in aanmerking komende geschriften. De enig bekende doperse P.W. uit deze tijd is de Hoornse Jan Jacobsgezinde mennoniet en tekstbezorger Pieter Willemsz, maar taal en inhoud van het boekje verraden een onmiskenbaar noordelijke, hoogst waarschijnlijk zelfs Oostfriese herkomst.

Het mogelijk te Amsterdam gedrukte boekje bestaat uit drie onderdelen. Het

7 *Idem*, I, 312-13. Zie ook Chr. Sepp, *Kerkhistorische Studiën* (Leiden 1885) 139-42.

8 Zie J. ten Doornkaat Koolman, *Dirk Philips, vriend en medewerker van Menno Simons 1504-1568* (Haarlem 1964) 28 en A. Hamilton, *The Family of Love* (Cambridge 1981) 49.

hoofdwerk, tot en met bladzijde 150, wordt gevormd door een lang tractaat van P.W. over de toepassing van de leer op het dagelijks leven en de opvoeding der kinderen volgens degelijke (Oudvlaamse?) principes, waarvoor Psalm 128 het kader biedt. Samengevat in zijn eigen woorden, behandelt P.W.:

Hoe men den heere recht sal leren vresen ende op syne wegen wandelen, ende hoe men sich selver behoort waer te nemen ende zijn kinderen ende synen huysse, des Heeren wegen te leren, ende wat toesage, ende beloften, ende troost der schrift sulcke hebben, wt desen psalm Davids beginnende ende volendende Psal. 128. geschreven aen mijn L[ieve]. V[rouwe]. ten eersten, ende aen de Christelijcken Leser (p. A1^v).

Vervolgens begint op p. 151 (L2^v) een nieuwe titelpagina, luidende: *Een kleyne aenwijssinghe, Van die Hooft-Artijckelen des rechten Christen Geloofs, ende is beschreven van een Vryer, om aen sijn Broeder ende Suster te schicken, ende aen syns selfs ... out zijnde by 18. Jaren ... D. W. P. V. L.* Aan het slot hiervan, op p. 185, blijkt dat die initialen staan voor: 'Door Wiert Popkensoon, van Lyer geschreven, inde Maent Aprillis, Anno 1606. tot Amsterdam.' Dit is een belijdenis in zeven punten, als uitleg van de zeven bazuinen en de zuilen van de engel die het Nieuwe Jeruzalem uit de Openbaring van Johannes aankondigen, over onder andere de volwassendoop, de voetwassing en de ban en mijding. Ten derde volgt dan op p. 186 (N3^v) andermaal een titelpagina, luidende: *Dese Liedekens zijn ghenomen uyt den Ouden ende Nieuwen Testamente ende ghemaect door ... P. W.* Dit onderdeel bestaat uit een verzameling van 26 vermaaneliederen in twee delen, want op p. 251 vinden we nog een aparte koptitel: 'Dese Liedekens zijn ghestelt door een liefhebber der waerheyt, ter eeren ende lof ende prijs des Heeren ons Gods ende tot stichtinghe syns naesten ...'. De 14 geestelijke liederen in het eerste deel, waarvan er minstens twee van eerdergenoemde Wiert Popkens zijn (op p. 246 en 247, ondertekend met W.P.V.L.), hebben veel bijbelannotaties in de marge; bij de resterende 12 liederen ontbreken die vrijwel geheel. Alle liederen vermanen de zanger of lezer tot een 'slecht ende recht' leven – ook Menno's motto -, uitbanning der zonden en vleselijke lusten, het houden der kinderen 'onder de roede' der Schrift, het vermijden van geloofstwist en de mijding van banwaardige gemeenteleden, zoals het lied op p. 231, dat tot opschrift heeft: 'Een geestelijck liedeken, van de afsonderinghe wtroinge en wech werpinge, der archerlijcke leeden, ende, tweedrachtige ende twistige volcken, ende van de mijdinge der selver', dat gezongen kon worden op de melodie van het martelaarslied 'van Hendrick Verstralen'.

Uit het tractaat van Wiert Popkens van Lyer en de liederen is de identiteit van de slechts met de initialen P. W. aangeduide auteur tot *Popken Wierts(z)* te herleiden. Op p. 209 staat een lied, een naamdicht of acrostichon, van P.W., waarvan de eerste letters van elk couplet de namen *Mette* en *Jan Wierts* vormen. Deze worden in het lied zelf 'Broeder na den vleesche // Ende oock na den gheest, // En suster' genoemd. Dat dus ook dichter P.W. het patronym *Wierts* moet hebben gevoerd,

lijdt geen twijfel meer. Omdat we de achttienjarige Wiert Popkens van Lyer van het tractaat *Een kleyne aenwijsinghe* voor diens zoon mogen houden – hij zal ook de tekst van zijn vaders werk bezorgd hebben –, is er eveneens weinig grond te twijfelen aan 's mans voornaam *Popken*. In dat tractaat van zoon Wiert aan zijn broer en zuster wordt er gewag van gemaakt dat de ouders niet meer in leven zijn. Vader Popken Wierts moet dus in ieder geval vóór 1606, het jaar van uitgave, gestorven zijn. Heel het werkje ademt een familiale sfeer: het eerste tractaat is opgedragen aan 'Myn hartelicke lieve Huysvrouwende suster inden Heere' (p. A2^r). Voorts heeft Popken Wierts ook nog een geestelijk testament van zijn echtgenote tot een lied berijmd: '... hoe een vrouwe in haer laeste, haer man ende haer kinderen verw[=m]aende, Godt te vresen ende op des Heren wegghen te wandelen'. De letters van dit acrostichon vormen de zin: 'Dit is Anne testament' – ze heeft het twee dagen voor haar dood op haar ziekbed uitgesproken. Ze vermaant haar kinderen o.a. naarstig te leren lezen en te spinnen. Dat zou er op kunnen duiden dat het gezin van Wiert en Anne Popkens zijn brood verdiende in de garen- of wolspinnereij.

Er zijn drie aanwijzingen voor een noordelijke, zelfs Oostfriese herkomst van Popken Wierts. In de eerste plaats biedt het taalgebruik daartoe duidelijke indicaties: woorden zoals *wolt* [= wilt], *nicht* [= niet], *scharpt* [= scherpt], *meyster* [= meester], *im gheest*, *im hemmel*, *im warlt* [in de wereld] e.d. verraden een Duitse invloed. Dit fenomeen wijst er ook op dat de mogelijk Amsterdamse zetter van het boekje zich getrouw aan de letter van de aangeleverde kopij heeft gehouden. Hij moest ook wel, omdat met name bij de liederen tal van dergelijke woorden in rijmpositie staan en verhollandsing van de tekst tot rijmloze woordparen zou hebben geleid. Vervolgens is er de geografische aanduiding 'van Lyer' bij de zoon Wiert Popkens, die omstreeks 1606 blijkbare in Amsterdam verbleef. Zou het germaniserende taalkenmerk niet zo prominent aanwezig zijn geweest, dan zou hierbij in eerste instantie aan het Vlaamse Lier gedacht moeten worden. In dit geval echter mogen we aannemen dat hij uit het Oostfriese stadje Leer afkomstig is, vlak over de grens met de huidige provincie Groningen. Dat Leer aan het begin van de zeventiende eeuw inderdaad met 'Lyer' werd aangeduid, blijkt uit 'Een nieu Liedeken aen die tot Lier' dat Claes Ganglofs, tijdgenoot en leraar bij de Oude Vlamingen in o.a. Emden, opnam op p. L6^r van zijn *Antwoort ende verclaringhe, Wi die Heylighe Schrif-tuere aengelogen* (Amsterdam 1605). Op bladzijde L8^r voegt Ganglofs daaraan in proza nog toe: 'Het liet hier voor ... verhaelt, is eerst gesonden gheweest aen de vrienden, tot Lier in Oostvrieslandt'. Beter had hij ons niet kunnen helpen. Tot slot verraden ook nog de eigennamen Popke(n) en Wiert duidelijk een noordelijke, Groningse en Oostfriese herkomst. Nader onderzoek zou wellicht nog kunnen uitwijzen dat Popken Wierts mogelijk een der leraren (een oudste zelfs?) van een doopsgezinde gemeente te Leer geweest is, maar dergelijke gegevens ontbreken vooralsnog.⁹

Tot slot is nog vermeldenswaard dat blijkens een aantekening achterin, het boekje op 26 april 1855 in het bezit geweest is van ene Pieter de Liefde Hz. te Blokzijl. Daarmee heeft dit unicum hoogst waarschijnlijk ook nog een onvervalste doperse provenance, omdat deze Pieter vrijwel zeker dezelfde is als Pieter H. de Liefde, die op 20 januari 1828 gedoopt is in de Verenigde Doopsgezinde Gemeente aan de Breesstraat aldaar.¹⁰

9 Over de vroegste doperse geschiedenis van Leer, waar later ook Oude Vlamingen of Ukko-wallisten gevestigd waren, is vrijwel niets bekend (zie: *Mennonite Encyclopedia* III, 307). Telefonische informatie van drs. Otto Knottnerus, die onderzoek doet naar de dopersen in de noordelijke kustgebieden, leverde in dezen geen bevestiging op. Wel kende hij nog andere Wiertsen en Popken-s in Groningen en Oost-Friesland later in de 17e eeuw, o.a. te Falder. De suggestie dat we hier met een Leerder oudste van doen zouden kunnen hebben, is van hem afkomstig.

10 Zie F. Smit, *Geschiedenis der doopsgezinden in Blokzijl* (Steenwijk 1992) 239.

Recensies

J.G.J. van Booma, *Onderzoek in protestantse kerkelijke archieven in Nederland. Handleiding, tevens beknopte gegevens over de geschiedenis van de kerkelijke instellingen, over het kerkelijk archiefrecht en het kerkelijk archiefbeheer*. 's-Gravenhage, Centraal Bureau voor de Genealogie, 1994. (CB-reeks 13) 383 blz., geb. ISBN 90 70324 71 7. Te verkrijgen bij het CB voor f49,95, donateursprijs f40,95.

Deze gids voor de kerkelijke archieven wil de onderzoeker invoeren in de protestantse archieven die naar plaats, tijd van ontstaan en soort van college een grote diversiteit bieden. Historisch en genealogisch onderzoek zijn ondenkbaar zonder kerkelijke doop-, lidmaten-, (onder)trouw- en begraafregisters. Het Centraal Bureau voor de Genealogie, hierin gesubsidieerd door het daarbij niet meer weg te denken Prins Bernhard Fonds, verdient dan ook lof voor zijn initiatief tot een gids die in plaats van droge opsommingen te geven de onderzoeker meevoert op de weg naar beter inzicht in de bronnen en methode waarop hij ze dienstbaar kan maken aan zijn doel. De auteur heeft als adjunct-archivaris van de Nederlandse Hervormde Kerk en in het kader van de kerkelijke archiefinspectie jarenlang aantekeningen kunnen maken voor de vele voorbeelden die hij in deze gids opvoert.

Alleen kennis van de historische ontwikkeling van een kerkgenootschap en zijn interne organisatie kunnen inzicht geven in zijn archiefordening, kennis die onmisbaar is omdat de Nederlandse archiefwereld geordend is op basis van de herkomst van stukken. Wie met deze wereld kennis maakt, moet wel onder de indruk komen van de inzet van al die kerkelijke ambtsdragers die hun archieven zoveel eeuwen veilig bewaarden, soms daarbij brand en watersnood moesten trotseren. De auteur van de gids stelt niettemin dat die verbazing eigenlijk niet nodig is omdat alle kerkelijke archieven toch *'de papieren neerslag (zijn) van het handelen Gods met Zijn gemeente'*.

Het is goed dat de gebruiker zich realiseert dat auteur ter adstructie van zijn handleiding bij de behandeling der verschillende kerkgenootschappen alleen voorbeelden opvoert (zij het vele) en dus niet naar volledigheid streeft. Dit geldt eveneens voor de inventarissen in de literatuurlijst, waar alleen inventarissen van behandelde archieven zijn opgenomen, en dan over het algemeen alleen de gedrukte en niet de getypte of geschreven.

Het eerste deel van de gids behandelt de verschillende kerkgenootschappen in de volgorde: de Nederlandse Hervormde Kerk, en de uit haar voortgekomen kerkgenootschappen als de Remonstrantse Broederschap, en de kerkgenootschappen, voortgekomen uit Afscheiding en Doleantie. Hierna volgen naar volgorde van ontstaan de Doopsgezinde Broederschap, de Evangelisch-Lutherse Kerk, de Evange-

lische Broedergemeenten, de Unie van Baptistengemeenten en het Leger des Heils. Vervolgens is onder de rubriek 'Speciale onderwerpen' een aantal thema's behandeld, waarbij de doop-, trouw- en begraafregistratie een belangrijke plaats inneemt.

De grote verdienste van deze gids is echter naast haar – zij het binnen bepaalde grenzen – overvloedige informatie, de uitnodigende en didactisch verantwoorde wijze waarop de auteur de archiefgebruiker invoert in een materie die bepaald niet gemakkelijk toegankelijk is en veroverd wil worden. Ook wie niet van plan is ooit een stap in een archief te zetten, heeft er kostelijke leesstof aan.

Bij de afzonderlijke hoofdstukken en afdelingen zijn lijsten met toelichtende literatuur geplaatst, terwijl een lijst van aangehaalde literatuur en een alfabetische index op namen, aanduidingen en onderwerpen de gids afsluiten.

Het ligt in de bedoeling op een later tijdstip nog een afzonderlijke gids uit te geven voor onderzoek in de archieven van rooms-katholieke instellingen.

Deventer

B. Rademaker-Helfferich

Abraham Friesen, *History and Renewal in the Anabaptist/Mennonite Tradition* (Cornelius H. Wedel Historical Series 7). North Newton, Bethel College, Kansas, 1994. 155 blz. ISBN 0 9630160 6 7.

Abraham Friesen, historicus aan de University of California, is vooral bekend van zijn studies op het gebied van de Reformatie en Renaissance. In deze publicatie, gebaseerd op zijn Menno Simons Lectures te Bethel College, 1992, verbindt hij autobiografische gegevens over zijn academische *Werdegang*, die hem van Manitoba naar Göttingen voerde, met een onderzoek naar de betekenis van de Duitse historicus Ludwig Keller. Daarvoor maakte hij gebruik van de 'Keller Correspondence', aanwezig in de Mennonite Library and Archives van Bethel College, North Newton, Kansas. Het is vooral dit onderzoek dat een nieuw licht werpt op de motieven van Kellers geschriften en op de wijze waarop zijn visie op de doperse geschiedenis door zijn tijdgenoten werd ontvangen.

Ludwig Keller begon zijn loopbaan in 1874 als archivaris van Münster. Daar publiceerde hij in 1880 een door grote onpartijdigheid opvallend boek: *Geschichte der Wiedertäufer und ihres Reiches zu Münster*. Zijn visie op de doperse beweging werd evenwel helderder verwoord in zijn *Die Reformation und die älteren Reformparteien* (1885). Hij zocht de oorsprong in de middeleeuwse mystieke traditie en legde grote nadruk op de innerlijke en praktische godsdienstigheid. Hij maakte Hans Denck, tot dan toe een grote onbekende, tot de held van wat Keller beschouwde als de eigenlijke doperse beweging. *Ein Apostel der Wiedertäufer* (1882) werd door Noordduitse en Nederlandse doopsgezinden met enthousiasme ontvangen. Anna Brons

en haar zoon Bernard steunden de uitgave en verspreiding, ook in financieel opzicht. A.M. Cramer en zijn zoon Samuel, J.G. de Hoop Scheffer en C. Sepp zonden hem lovende brieven. Eindelijk een liberale doopsgezinde geloofsheld, de Schleiermacher van de hervormers, een mengsel van middeleeuws mysticisme en modern rationalisme, die tegen de conservatieve Menno Simons in stelling gebracht kon worden! Als deze geest bij de Duitse geloofsgenoten ging waaien, dan was Samuel Cramer wel bereid met een rijkge vulde, Amsterdamse geldbuidel te rammelen om een theologische opleiding voor Duitse Mennoniten mogelijk te maken: 'sollten die Deutschen etwas derartiges stiften aber ihnen nicht genug Geld zur Verfügung stehn, so sollen sie nur in Holland anklopfen, wo einflussreiche Leute gerne unterstützen wollen.' (Brief van S. Cramer aan L. Keller, 21 aug. 1883.)

Interessant, ook in verband met de Nederlandse situatie, is te vernemen welke motieven Keller er toe aanzetten om zich als niet-doopsgezinde zo met de zaak der dopers te vereenzelvigen. Hij wilde de doperse beweging herleiden tot de 'Alt Evangelischen', een amorfe stroming in de kerkgeschiedenis die vrijheid van kerk en staat, ondogmatisch en praktisch christendom voorstonden. Daartoe rekende hij de baptisten, quakers, tempeliers en waldenzen. Vanuit deze geest streefde Keller naar een nieuw elan en een internationale vereniging van deze tradities. Terwijl de Nederlandse doopsgezinde historici de theorie van de waldenzische herkomst van de dopers gingen betwijfelen, vond juist Keller in Van Braghts 'Martelaarspiegel' de sleutel tot deze interpretatie van de oorsprong van de doperse beweging. Ja, zelfs Meester Eckhardt, Johannes Tauler, *Theologia Deutsch* en Johannes von Staupitz moesten als waldenzisch aangemerkt worden. Dat ging zelfs S. Cramer wat te ver. Maar de lutherse predikant van de doopsgezinden te Dantzig, H.G. Mannhardt, schroomde niet om het door hem uitgegeven *Mennonitisches Jahrbuch* van naam te veranderen: *Jahrbuch der altewangelischen oder Mennoniten Gemeinden*. Op deze wijze kon een 'secte' opgenomen en getransformeerd worden in een eerbiedwaardige, voor-reformatorische, ware kerk die een goede tegenhanger vormde tegen staatskerkelijkheid en confessionalisme. Een derde weg naast Rome en Reformata. Eindelijk konden de 'gutbürgerliche Mennoniten' met een beroep op de geschiedenis hun publieke rol in de samenleving legitimeren en verstevigen. Vanwege de onbestemdheid van zijn motieven verloor echter Keller de goodwill van de liberalen, nadat zijn drijven de kloof tussen de vrijzinnige en piëtistische Mennoniten in Duitsland had vergroot. Maar S. Cramer bleef met hem corresponderen, ook nadat Keller zich teleurgesteld van de Duitse Mennoniten had afgewend. Keller wierp zich vervolgens op de studie van de vrijmetselarij en trad in 1897 te Berlijn daadwerkelijk tot de loge toe.

Friesens studie is daarom zo fascinerend, omdat hij laat zien hoe historische mythen dienstbaar gemaakt kunnen worden aan meer of minder verborgen sociaal-politieke strevingen. Het zou interessant zijn om nog eens verder na te speuren hoe

Kellers ideologie de Nederlandse, doopsgezinde geschiedschrijving heeft beïnvloed. Trouwens, veel speurwerk is daarvoor niet nodig wanneer men de, historisch illegitieme, voorkeur voor de Moderne Devotie, Obbe Philips, Sebastian Franck, Waterlanders, Collegianten en andere randfiguren in de laat-negentiende-eeuwse en twintigste-eeuwse historiografie in ogenschouw neemt. In ons land hebben we kritische geesten gemist, zoals John Horsch en Harold Bender, die – overigens ook met hun eigen idealtypische visies! – een dergelijke geschiedschrijving als liberale mythologie aan de kaak stelden. Trouwens bij de Nederlandse doopsgezinden had een sterk verwante doopsgezinde mythevorming al ver voor Keller algemeen ingang gevonden, als de emancipatie-ideologie van de geassimileerde, doopsgezinde burgerij. Keller kon die liberale ideologie alleen maar versterken. En het is op de keper beschouwd deze zelfde onhistorische legitimering van het vrijzinnig doopszind-eigene, die tot op vandaag de dag iedere discussie over het werkelijk historische karakter en de daarmee samenhangende identiteit van de doopsgezinde broederschap frustreert. Maar het oorspronkelijke streven was toch om vernieuwing te bewerkstelligen? Zeker, die ijver was prijzenswaardig. Maar het misbruik maken en vervalsen van de geschiedenis voor dat doel is verwerpelijk. Is vernieuwing met behulp van de geschiedenis dan wel mogelijk, vraagt Friesen zich af. Correctie wel, vernieuwing niet. 'Anabaptists would never have advised their descendants to study their history in order to be spiritually renewed; they would have pointed them to the Bible' (p. 146). Daar kun ja alleen maar 'Amen' op zeggen.

Landsmeer

S. Voolstra

P.N. Helsloot, *Martinus Nieuwenhuyzen 1759-1793, Pionier van onderwijs en volkswikkeling*. Amsterdam, Bataafsche Leeuw, 1993. ISBN 90 6707 328 8.

Pieter Vreede, *Mijn levensloop*. Uitgave verzorgd door M.W. van Boven, A.M. Fafiane en G.J.W. Steijns. Hilversum, Verloren, 1994. ISBN 90 6550 124 X, ISSN 0929 9807.

De twee publicaties die de levensloop van 18e-eeuwse doopsgezinden tot onderwerp hebben, geven degene die op zich neemt deze werkjes te bespreken aanleiding om op te merken, dat deze publicaties eens te meer aan het licht brengen dat het, waar het personen betreft behorende tot de doopsgezinden, ten enenmale aan een duidelijk doopsgezind historisch kader ontbreekt. Veel aandacht en onderzoek van doopsgezinde historici heeft zich gericht op de 16e eeuw en in mindere mate op de 17e eeuw. De 18e eeuw is tot op heden een haast onontgonnen terrein.

Aan de hand van beide publicaties wil ik uitleggen wat ik bedoel met een gemis aan een historisch doopsgezind kader. In beide publicaties gaat het om doopsgezind-

den. Echter, wie deze publicaties ter hand neemt en probeert iets meer en iets nieuws over doopsgezinden in de 18e eeuw te weten te komen, komt min of meer bedrogen uit. Het doopsgezind kader is niet veel meer dan datgene, wat er te vinden is in de bekende standaardwerken. Daarbij moet opgemerkt worden, dat in recente tijd eigenlijk alleen Van der Zijpp iets over de 18e eeuw heeft gepubliceerd in zijn boek dat probeert de hele geschiedenis van de Nederlandse doopsgezinden te beschrijven. Bij het werk van Kühler moeten we opmerken dat veelal met gebruikmaking van de door hem uitgezette lijn, het 18e-eeuwse beeld van doopsgezinden wordt geëxtrapoleerd. De 18e-eeuwse doopsgezinden kenden in grote lijnen drie vrij geïsoleerd van elkaar opererende richtingen, de Lammisten, de Zonnisten en de zogenoemde 'fijnen' of Oude Vlamingen. Van belang is het om op te merken dat deze groepen in de loop van de eeuw schoorvoetend en geleidelijk aan met elkaar in contact kwamen. Dat laatste maakt, dat, als er gepubliceerd wordt over de doopsgezinden in deze periode, men moet weten tot welke richting de persoon waarover gepubliceerd wordt, heeft behoord. De genoemde drie richtingen vormen echter nog pas een van de elementen van het eerder genoemde en tot nog toe ontbrekende kader. Er zal nog veel onderzoek moeten worden gedaan voordat we over een helder beeld beschikken.

In de biografie van Nieuwenhuyzen bijvoorbeeld blijft de intrigerende vraag onbeantwoord, welke relatie het doopsgezind-zijn van deze volksontwikkelaar heeft gehad met zijn grote en belangrijke activiteit op het terrein van de volksverheffing en het onderwijs. Juist in de jaren dat Nieuwenhuyzen in Edam verblijft, heeft deze gemeente de bij de Zonnisten opgeleide Hoekstra als leraar. Ook de relatie met de belangrijke Zonniste voorman Ris vraagt om nader onderzoek. Waarom zouden juist exponenten van deze als 'conservatief' bekend staande richting zich tot deze voortrekkersrol in cultureel opzicht hebben aangetrokken?

In een heel andere kring vinden we Vreede, doopsgezind maar met twee huwelijkspartners achtereenvolgens van remonstrantse huize. Bij Vreede kan de vraag gesteld worden of er in zijn eigen geschreven levensloop tegen de achtergrond van de doopsgezindheid van zijn dagen iets gezegd kan worden over de relatie van het een en het ander. Is het alleen de gefrustreerdheid – iets waar hij zelf trouwens niet over schrijft – te behoren tot een dissenterfamilie, die hem in de kring van patriotten brengt? We moeten niet voorbijgaan aan het feit dat uitgerekend de Leidse doopsgezinde predikant Van der Kemp ook een belangrijke rol heeft gespeeld in deze beweging. Dat wordt ook in de inleiding van het boek opgemerkt, maar helaas niet verder van een achtergrond voorzien. Overigens is het interessant dat het optreden van Van der Kemp in doopsgezinde kring zeer omstreden was. Echter bij die omstredenheid valt ook op dat klaarblijkelijk de doopsgezindheid niet zo evident in verband gebracht wordt met zijn politieke activiteit. Het lijkt op de ook heden ten dage onder doopsgezinden gebezigde praktijk, als het gaat om hete politie-

ke kwesties: doopsgezinden laten elkaar vrij en zijn liever op politiek gebied afzijdig. Een pragmatische instelling, die eerder in de loop van de tijd lijkt te zijn ontstaan, maar die zeker niet automatisch begrepen kan worden vanuit de dooperse beginselen.

De lezing van het levensbericht, zoals Vreede dat zelf heeft neergeschreven, roept de vraag op waarom hij geen melding maakt van zijn doopsgezinde komaf, terwijl wel uit een aantal namen van familiale relaties een doopsgezind netwerk vermoed kan worden. Is het niet noemen ingegeven door het feit dat de doopsgezindheid niet van wezenlijk belang is geweest, of is het niet noemen veroorzaakt door het feit dat de beoogde lezer dat wel wist. Die vraag blijft onbeantwoord en eerlijkheid gebiedt te zeggen, dat die vraag alleen maar gesteld zal worden door een lezer die interesse heeft in doopsgezinde geschiedenis.

Tot slot: Er is, zoals reeds gezegd, veel en steeds meer bekend over doopsgezinden uit de eerste eeuwen van hun bestaan. Dat kader is duidelijk. Het 18e-eeuws onderzoek levert interessante gegevens op over een doorgaans tot nog toe als weinig interessant gestempelde eeuw, over de mensen, ook doopsgezinden, die in die tijd leefden. Beide werkjes over Nieuwenhuyzen en Vreede vormen een belangrijke aanzet om over de immer intrigerende vraag na te denken hoe en in welke mate zij ook vanuit hun doopsgezindheid aan de ontwikkeling van de Republiek in de 18e eeuw hebben bijgedragen. En is dat de eerste vraag? Is het misschien niet ook een signaal dat klaarblijkelijk bij de schrijvers van deze boeken er niet zoveel bij het onderzoek naar voren is gekomen dat aanleiding gaf om in hun publicaties meer aan het doopsgezinde aspect aandacht te besteden. Misschien waren ze wel doopsgezind, maar waren ze niet zo doopsgezind als de hedendaagse doopsgezinden wel graag zouden willen en is er wel sprake van doopsgezinden in politiek en cultuur, maar is er nooit sprake geweest van duidelijk identificeerbare doopsgezinde politici en cultuurdragers.

Leiden

J. Brüsewitz

J. Howard Kauffman and Leo Driedger, *The Mennonite Mosaic. Identity and Modernization*. Scottdale, Pa./Waterloo, Ont., Herald Press, 1991. ISBN 0 8361 3567 9.

In de afgelopen decennia hebben in Noord-Amerika verschillende sociologische studies het licht gezien die de Mennonites betreffen. Hun etnische achtergrond, demografische verspreiding en religieuze opvattingen maken zulke onderzoeken interessant. Voor een deel gaat het om studies, die door de respectieve Mennonite groeperingen zelf zijn gestimuleerd. In 1972 vond een grootschalig sociologisch onderzoek plaats onder leden van vijf denominaties: de General Conference Mennonite Church (GC), de Mennonite Church (MC), de Mennonite Brethren (MB),

de Brethren in Christ (BIC) en tenslotte de kleine Evangelical Mennonite Church (EMC). De resultaten ervan werden in 1975 gepubliceerd in J. Howard Kauffman en Leland Harder, *Anabaptists Four Centuries Later: A Profile of Five Mennonite and Brethren in Christ Denominations*. Scottdale, Pa.: Herald Press. Nog geen vijftien jaar later werd het vanwege de toenemende invloed van urbanisatie en modernisering onder deze vijf groeperingen nodig geacht hun situatie opnieuw door te lichten. Wat geschiedt er bij zulke ingrijpende veranderingen van leefpatroon met de godsdienstige identiteit? Onder auspiciën van het Mennonite Institute of Studies kwam daarom een vervolgonderzoek tot stand binnen dezelfde vijf denominaties. Ze worden alle gerekend tot de 'liberal' vleugel van de Noord Amerikaanse Mennonites, maar zoals de onderzoeksresultaten bevestigden, wil dat zeker niet zeggen dat ze ook in vergelijking met Nederlandse Doopsgezinden liberaal zouden kunnen heten. Integendeel, ze zijn typisch 'orthodox'. Alleen opereren rechts van deze vijf Mennonite kerken nog een aantal kleinere, die wezenlijk fundamentalistisch zijn.

De onderzoekers hebben hun werk uiterst serieus opgevat. Vrijwel alle factoren die te maken hebben met modernisering en urbanisatie zijn onderzocht, en hun onderlinge correlaties in bijna honderd tabellen en grafieken vastgelegd en toegevoegd. Ze maken duidelijk dat er wel reden was voor dit vervolgonderzoek. In 1972 was nog slechts 35% van de leden van de vijf onderzochte groeperingen woonachtig in dorpen en steden met meer dan 2500 inwoners; in 1989 was dat percentage al gestegen tot 48. Voor de Mennonite Brethren geldt zelfs dat 73% van de leden in zulke gebieden woont; in het kustgebied van de Pacific (waar onder meer Fresno ligt, een bekend MB centrum) maar liefst 83%! Overigens wordt niet duidelijk of Mennonites even snel of sneller verstedelijken dan andere groepen.

Uiteraard gaan hiermee ook veranderingen in opleidingsniveau, beroepskeuze, en inkomen gepaard. Natuurlijk zijn daarbij regionale verschillen te bespeuren. De leden van de Mennonite Church en van de Brethren in Christ zijn vooral in de oostelijke gebieden van de USA en Canada te vinden; daar en in de centrale prairiegebieden is ook de grootste aanhang van de General Conference Mennonites te vinden, terwijl de MB's dus vooral aan de westkust wonen.

De beide onderzoekers hebben bij de toenemende urbanisatie ook de historische achtergronden mee laten wegen. Tweederde van de Mennonites die van origine 'Dutch' zijn (vooral GC's en MB's), zijn verstedelijkt tegenover slechts éénderde van de 'Swiss' Mennonites (de meeste aanhangers van de MC, de BIC en de EMC) (p. 58vv). Dat de 'Dutch', of ruimer, oorspronkelijk Noordepere Mennonites vanuit hun historisch-culturele achtergrond een grotere tendentie zouden vertonen om in Noord-Amerika naar de steden te trekken (:31, vgl. 90) lijkt mij echter een niet te bewijzen stelling. Daarvoor zitten er teveel historische en geografische schakels tussen toen en nu.

Een groot deel van het boek is gewijd aan de analyse van de wijze waarop de modernisatie en urbanisatie vijf dimensies van Mennonite identiteit beïnvloeden. De-

ze vijf: 'the sacred, the community, the family, institutions, and ethnicity' (p. 65) worden, met een beeld dat aan de godsdienstsocioloog Peter Berger is ontleend, de pijlers van de 'sacred canopy' der Mennonites genoemd (:66vv). Binnen elk van deze dimensies vallen weer verschillende aspecten te bestuderen. Zo komen onder 'the sacred' ter sprake de godsdienstige opvattingen, de religieuze praktijk ('devotionalism'), religieuze ervaring, kerkelijke participatie en bijbelkennis. Opvallend is dat er sedert het vorige onderzoek van 1972 nauwelijks sprake is van een verandering ten aanzien van de algemeen-orthodoxe opvattingen, die voor verreweg de meeste Mennonites geldigheid blijken te hebben. Weliswaar liep het percentage antwoorden met een echt fundamentalistische teneur iets terug, maar dat gebeurde ook bij antwoorden op vragen die een dopers, 'Anabaptist' focus hadden. De opvatting dat christenen geen overheidsambt kunnen bekleden, wordt nog slechts door 59% der ondervraagden gehuldigd (was: 74%). Typisch is, dat alleen leden van de MC hier een hoger percentage scoren, en dat de meest evangelikale groep, de EMC, niet hoger komt dan 31%. In die laatste denominatie is slechts 11% gekant tegen deelname aan een oorlog (:71, 174). Het is dan ook geen wonder dat juist in die kringen (en in wat mindere mate bij de MB's) de neiging om de term 'Mennonite' los te laten het grootst is, en de sympathie voor organisaties als het MCC het geringst (p. 177).

De modernisering brengt uiteraard meer individualisme en een grotere pluri-formiteit op het terrein van de ethiek met zich mee. Over het algemeen zijn Noordamerikaanse Mennonites ook op dat terrein conservatiever dan bijna alle andere kerken daar. Volgens de onderzoekers staan ze in een aantal opzichten, vooral waar de micro-ethiek in het geding is, dicht bij de Southern Baptists. Ook in politiek opzicht zijn Mennonites conservatiever dan welke andere kerk ook. Dat is opvallend, omdat ons Nederlandse beeld van de Mennonites niet in die richting wijst. Waarschijnlijk laten wij dat beeld te zeer bepalen door de minderheid onder de Noordamerikaanse Mennonites voor wie de 'Anabaptist' waarden meer tellen dan de algemeen evangelikale of fundamentalistische.

Toch ontstaat ook een grotere acceptatie van echtscheiding en van alcohol, neemt de buitentrouw sterk toe (p. 111) en groeit het percentage dat vrouwen aanvaardt in leidende posities in de kerk (p. 263). Sterk negatief blijft men staan tegenover homosexualiteit en drugs (p. 192).

In wezen komen de onderzoekers tot de conclusie dat Mennonites in verstedelijkte gebieden kans zien om hun 'sacred canopy', de indicators van hun identiteit, redelijk ongeschonden mee te nemen. Tegenover een groeiend individualisme staat nog steeds een sterk gevoel voor gemeenschap, dienstbaarheid en 'peacemaking' als opdracht (p. 252vv).

Niettemin rijzen er vragen. Het totale onderzoek riep bij mij een beeld op van een kerk die zich goed handhaaft als instituut voor 'middle-class urban whites', maar waarin de spanning tussen typisch 'dopere' waarden en algemeen 'ortho-

doxe' waarden groeiende is. De onderzoekers leggen hier mijns inziens te snel een verband met de polygenese van het zestiende-eeuwse doperdom (p. 65). Het gevaar dreigt, dat de 'doperse' waarden het onderspit zullen delven. Wordt de identiteit dan straks niet door vooral niet-theologische factoren beheerst, die geen van alle zouden hoeven leiden tot een eigen institutionele vorm? Wat betekent dat voor de identiteit van de jonge zendingskerken die door activiteiten van de MB, de MC en de GC Mennonites ontstonden? In veel opzichten oriënteren ook wij ons hier op theologische geschriften van Noordamerikaanse Mennonites. Gezien het hier besproken onderzoek is het de vraag, hoe lang dat nog mogelijk zal blijven als de typisch 'Anabaptist' visies meer en meer onder druk komen te staan.

Een andere kwestie is door de onderzoekers zelf al genoemd. Het onderzoek gaat niet in op de groeiende aanwezigheid van Mennonites met een andere ethnische achtergrond (p. 232). Alleen uit de MC bestaan daarover cijfers. In die denominatie komen ruim 10.000 leden of zo'n 7% uit ethnische minderheidsgroepen. Wat dat betekent voor de komende identiteit van de MC blijft helaas onbesproken. Ook heeft het onderzoek zich niet uitgestrekt tot de vraag, hoevelen de kerk hebben verlaten (p. 270). Overigens groeien alle vijf onderzochte denominaties nog steeds, zij het dat de groei binnen de grote Mennonite Church beperkt blijft tot 4%. Ook hier is verdere research nodig.

Een onderzoek als dit zou in onze Nederlandse context niet meer mogelijk zijn. Enerzijds is het getal van de Nederlandse doopsgezinden zo ver teruggelopen, dat kwantitatief gezien betrouwbare statistische gegevens moeilijk te verkrijgen zijn. Anderzijds zijn de doopsgezinden bij ons reeds zo ver en zo lang verstedelijkt en gemoderniseerd, dat een vergelijkend onderzoek, waarin het gaat om een eventuele transformatie van de 'sacred canopy' zinloos is. Zulk onderzoek had bij ons zinvol kunnen gebeuren in het midden van de negentiende eeuw! Helaas was toen het wetenschappelijke gereedschap voor zo iets nog afwezig. Wij zullen het moeten stellen met empirische sonderingen van een veel beperktere aard, zoals het K.A.S.K.I. rapport uit 1977 dat uitgangspunt werd voor een aantal aanbevelingen van de commissie 'Broederschap op lange termijn'. Daarnaast kunnen we wijzen op de sympathieke en nuttige scriptie van Gerrit Jan Romeijn, *Doopsgezinden aan weerszijden van de Atlantische oceaan* (z.j. [1992/3]), die voor zijn onderzoek onder meer assistentie kreeg van de hierboven genoemde Leland Harder. Wellicht kunnen we in Nederland, en ruimer, in Europa, in de komende jaren toch een deel van deze achterstand inhalen. Zulke onderzoeken onthullen immers veel gegevens, die nodig zijn om een theologische koers uit te zetten.

John D. Rempel, *The Lord's Supper in Anabaptism. A Study in the Christology of Balthasar Hubmaier, Pilgram Marpeck, and Dirk Philips* (Studies in Anabaptist and Mennonite History 33). Waterloo, Ont./Scottsdale, Penn.: Herald Press, 1993. 272 blz. ISBN 0 8361 3112 6.

Het is opvallend dat er geen monografie te vinden is over de avondmaalsopvattingen in de doperse reformatiebeweging. In het algemeen wordt de doperse visie op de Maaltijd des Heren gelijkgesteld met de zwingliaans-gereformeerde, of nog vager: met een symbolische of geestelijke interpretatie. Wat de dopers gemeenschappelijk hadden was hun afwijzing van de fysieke aanwezigheid van Christus in de geconsacreerde avondmaalselementen: de verheerlijkte Christus zetelt ter rechterhand Gods en is niet opgesloten in brood en wijn. Maar betekende deze ontkenning van de *praesentia realis* tegelijk een verlies van 'eucharistische vroomheid'? Met uitzondering van de navolgers van David Joris, Sebastian Franck en Caspar von Schwenckfeld die het christelijk geloof tot een innerlijke zuivering reduceerden en de sacramenten van weinig waarde achtten, heeft de doperse beweging de uiterlijkheid van het geloof sterk benadrukt en bijgevolg de praktijk van doop en avondmaal een grote plaats toegekend. Niet op het punt van de doop, maar van het avondmaal voltrok zich de eerste breuk met de rooms-katholieke traditie.

In deze onderzoeksleemte wordt nu voorzien door de uitgave van de bewerkte dissertatie van Rempel over de avondmaalsleer van Balthasar Hubmaier, Pilgram Marpeck en Dirk Philips, gerelateerd aan hun visie op de persoon en het werk van Christus. Rempel heeft echter nog een reden om dit onderzoek te verrichten. In de verdere ontwikkeling van de doperse beweging is de betekenis van de sacramenten sterk gesubjectiveerd; zowel bij doop als avondmaal is alle nadruk komen te liggen op de beslissing en verantwoordelijkheid van de gelovige. Rempel wil deze gegroeide opvattingen corrigeren door de aandacht te vestigen op de aan de sacramenten inherente genadewerking. Hij wil 'sacramental realisme' bij de eerste dopers aantonen. Hij zoekt naar een goed evenwicht tussen 'Catholic substance' en 'Protestant principle', mede ter staving van een gangbare opvatting dat de doperse beweging als 'neither Catholic, nor Protestant' (of liever: 'both...both') gekarakteriseerd kan worden. Pilgram Marpeck beantwoordt volgens Rempel het meest aan zijn opvatting van doperse orthodoxie en is dan ook duidelijk favoriet boven Hubmaier (een koele Zwingliaan?) en Dirk (een biblicistische spiritualist?). Rempel herleidt de drie onderzochte avondmaalsopvattingen tot verschillende zienswijzen over de aard van de vleeswording van het Woord, de verhouding tussen Christus' goddelijke en menselijke natuur en de blijvende (geestelijke) aanwezigheid van Christus in de empirische werkelijkheid. Ook in de christologie neemt Marpeck, volgens Rempel, een middenpositie in en komt hij tot de meest harmonische zienswijze over de verhouding van Woord en Geest.

Een punt van verder onderzoek zou kunnen zijn, of deze ver doorgevoerde sche-

matisering – met het accent op de grote verscheidenheid van opvattingen – nu wordt ingegeven door de bestudeerde stof zelf, of voortkomt uit een *Vorverständnis* van wat thans het meest correct en actueel relevant dopers mag heten. Dat er sprake is van een grote diversiteit van opvattingen binnen de doperse beweging – niet meer overigens dan binnen de gehele Reformatie! – dat mogen we de bestrijders van de monogenesis gevoelig toegeven. Maar daarmee is nog niet de veel brandender vraag beantwoord wat de dopers, ondanks door verschillende contexten veroorzaakte verschillen, verenigde. En dat geldt ook hun avondmaalsverstaan en -praktijk. Daarnaast zou ik ook graag iets van hun beleving willen weten, hoe schaars de bronnen in dit opzicht ook mogen zijn. En ook lijkt me belangrijk om meer zicht te krijgen op het geloofsbegrip, vooral het penitentiële karakter daarvan, dat constitutief is voor hun sacramentspraktijk.

Is de symbolische verschraling van het doperse avondmaalsverstaan een product van de Reformatie of van de Verlichting? Vertoont de meest symbolische zestiende-eeuwse avondmaalsopvatting toch veel meer 'eucharistic piety' dan Rempel veronderstelt? Die vraag kan misschien beantwoord worden door een zorgvuldiger onderzoek naar de zwingliaans-gereformeerde avondmaalsleer, in al zijn diversiteit van Zürich tot de Nederlanden. Dan heb je een goed vergelijkingspunt voor de bepaling van eventuele doperse varianten en kan ook bepaald worden of er sprake is van louter subjectivisme en symbolisme. Fritz Blanke, *Brüder in Christo* (Zürich, 1975) 24 vlg. duidt bijvoorbeeld heel goed aan wat het kenmerkende van de eerste doperse avondmaalsvieringen in Zürich was. Op het dopers-gereformeerde godsdienstgesprek te Frankenthal 1571 was men het over veel oneens, behalve over het avondmaal. Het is zowel subjectief 'een bloot ende leerende Kentecken ende Vermaninghe tot verduldicheydt ende liefde', als ook objectief 'eene crachtighe Versegelinghe der saligher Ghemeynschap de welcke alle Gheloovigen met Christo hebben totten eeuwighen leven'. Van de door Rempel geconstateerde reductie was toen nog weinig sprake, of we moeten er vanuit gaan dat zowel dopers als gereformeerden een verschrald avondmaalsverstaan hebben. Naast een onderzoek naar de christologische fundering van het avondmaal – vloeien de conclusies op p. 220 wel zo duidelijk uit het onderzoek voort? – zou ook meer naar de functie en de praktijk van het avondmaals sacrament gekeken kunnen worden, vooral in relatie tot de kwestie van de juiste *disciplina morum* en het ethisch gehalte van de *communio sanctorum*.

Een van de belangrijkste voorwaarden voor de verdere bestudering van de doperse theologie in het algemeen, is een goede definiëring van de gehanteerde theologische en filosofische begrippen. Dat blijkt ook uit het begrippenmateriaal dat Rempel hanteert om het karakter van de doperse avondmaalsleer onder woorden te brengen. Zijn bijv. termen als 'of one being' of 'sacramental realism' ontologische of theologische bepalingen? In wat voor opzicht verhouden zich deze bepalingen bijvoorbeeld tot Luthers afwijzing van Joh. 6 als sleutel van het avondmaals-

verstaan (Zwingli) en zijn overtuiging dat als je gelooft in de werkelijkheid van de incarnatie je ook kunt geloven in de *praesentia realis* van Christus in de avondmaalselementen? Grondiger onderzoek naar de laat-middeleeuwse sacramentstheologie en haar begrippenapparaat is hier vereist.

Moet ook het begrip 'spiritualisme' niet veel genuanceerder gebruikt worden? In de ogen van de katholieken is de gehele Reformatie met haar nadruk op het *sola fide* spiritualistisch. Het geestbegrip moet in de doperse theologie niet eenzijdig met anti-materialisme en de bijbehorende 'wereldmijding' vereenzelvigd worden. De vlees-geest-dichotomie heeft bij de dopers vooral een ethisch karakter. Het algemeen reformatorische inzicht dat de genade niet uitsluitend gebonden is aan de *ex opere operato* sacramentele bemiddeling, heeft bij de dopers tot gevolg dat zij de *unio sacramentalis* vervangen door een, zo u wilt, 'mystieke' *unio voluntatis*, met het doel om een meer aan de letter van de Schrift beantwoordende geloofsgehoorzaamheid te bewerkstelligen. Aan deze eenvoudige en bevindelijke gehoorzaamheid geven de twee resterende sacramenten, doop en avondmaal, in de eerste plaats uitdrukking. Ik zie in deze, in de ogen van Rempel 'reductive tendency' juist een interpretatie die meer recht doet dan andere aan de bijbelse visie. Dat deze doperse vermeende 'de-emphasis on a eucharistic piety' de oecumenische convergentie aangaande de Maaltijd des Heren bemoeilijkt, lijkt me nog geen reden om deze actuele zorg al te zeer tot een correctief interpretatiekader te maken voor het zestiende-eeuwse avondmaalsverstaan. Rempels grote verdienste ligt niet in het verwoorden van deze, mijns inziens ontorechte zorg, maar in zijn poging om een onontgonnen onderzoeksterrein in cultuur te brengen en de 'fullness of sacramental experience' te herwinnen.

Landsmeer

S. Voolstra

Wilbert R. Shenk (ed.), *The Transfiguration of Mission. Biblical, Theological & Historical Foundations*. Herald Press, Scottdale Pa./Waterloo, Ontario, 1993. ISBN 0 8361 3610 1.

Vijf Noordamerikanen en een Nederlander pogen in dit boek een nieuwe, samenvattende benadering van de theologie van de zending te geven vanuit een dopers perspectief. Alle Noordamerikaanse auteurs hebben missionaire ervaringen in Europa; drie van hen (David A. Shank, Larry Miller en Neal Blough) zelfs decennia lang. Omgekeerd heeft de Nederlander Roelf Kuitse langdurig gewerkt in Noord-Amerika. Drie van de schrijvers (John Driver, David Shank en Roelf Kuitse) hebben daarnaast in niet-westerse contexten gewerkt. Dat maakt deze zes zendingstheologen uitermate gequalificeerd voor de opdracht die ze zich met dit boek stellen. Na een korte inleiding wordt de problematiek in negen hoofdstukken ont-

vouwd. Hoewel de subtitel van het werk aangeeft dat het om de bijbelse, theologische en historische grondslagen van een zendingstheologie gaat, gaat het toch vooral om de bijbels-theologische aspecten ervan. De historische blijven enigszins in de schaduw, behalve in de bijdrage van Neal Blough die uitvoerig ingaat op Pilgram Marpecks opvattingen over zending en ethiek aan de hand van zijn gebruik van de begrippen incarnatie, lichaam van Christus en Heilige Geest.

Met de titel komen de auteurs in de buurt van een recent werk van de Zuidafrikaanse missioloog David Bosch, *Transforming Mission* (1991). Toch gaat het hen om heel wat anders. Bosch laat vooral zien, hoe gedurende tweeduizend jaar christendom de paradigma's van zending en missie verschillende malen wisselen. Hij komt in onze eigen tijd uit bij een aantal 'Elements of an Emerging Ecumenical Missionary Paradigm'. Shenk *cum suis* willen echter zeggen: het jodendom ten tijde van Jezus van Nazareth kende al een missionaire traditie. Deze werd door Jezus, de Messias, niet verworpen: 'he transfigured it' (p. 9, 29). Waar het bij de Farizeeën uiteindelijk om een legalistische vroomheid bleef gaan, was het Jezus te doen om volledig messiaans leven, gericht op het Rijk Gods. Helaas blijft de opmerking over de positie der Farizeeën onuitgewerkt. Dat doet tekort aan de ruimte die het jodendom kende. Bovendien komt de vraag welke 'missionaire' opdracht het jodendom tot op heden, theologisch gesproken, heeft, zo niet boven tafel. Daar had ik in de eerste bijdrage van David Shank, die consequent spreekt van 'Messialogy' in plaats van 'Christology' graag iets over gehoord.

In wezen werken de zes auteurs op een sobere en solide wijze een aantal aspecten uit van de doperse theologie, toegespitst op de aard van de missionaire gemeente. Achtereenvolgens worden besproken de figuur van Jezus Messias als fundament van de zending der gemeente, het Rijk Gods (in de zin van Donald Kraybills *Upside Down Kingdom*) als het reeds presente doel van de messiaanse zending, de Heilige Geest als bron daarvan, en de kerk (de gemeente) als alternatieve messiaanse samenleving. Daarna volgen uiteenzettingen over de messiaanse zending en de wereld, over 'discipleship' (messiaanse ethiek), over evangelieverkondiging en tenslotte over het eschatologische perspectief van Gods verzoening met de wereld, dat nu al het leven van de messiaanse gemeenschap bepaalt.

Deze opzet en bedoeling van het boek werken in de hand, dat spannende verrassingen ontbreken. Dat is soms wel jammer. Met de posities die de auteurs verdedigen, zijn we immers meestal al vertrouwd. Daarom had ik in Wilbert Shenks uiteenzetting over de wereld graag duidelijker gehoord, waarom hij na vijf bijbelse opvattingen van dat begrip genoemd te hebben, uitsluitend kiest voor de ene negatieve notie, 'the forces arrayed against God and God's purposes' (p. 158), terwijl er missiologisch ook veel te zeggen zou zijn over de wereld als 'physical universe' of als 'human inhabitants of the earth'. Hier botst hij eigenlijk met Roelf Kuitse. Deze gaat terecht in op de recente herontdekking van de Geest binnen de kerk en daarmee binnen de missiologie en laat de mogelijkheid open dat de Geest van God

ook buiten de kerk werkzaam is in de wereld (p. 123). Dat veronderstelt wel een positieve benadering van die wereld. Het boeiende hoofdstuk van Larry Miller over de gemeente als alternatieve microsamenleving, gekenmerkt door vrijwilligheid, weerloosheid en missionaire presentie vormt in zekere zin het hart van het boek. Helaas is zijn hermeneutische beschrijving van de overgang van de messiaanse gemeenschap uit de eerste naar die van de eenentwintigste eeuw zo kort, dat de lezer nieuwsgierig blijft naar de praktische realisering van zo'n alternatieve gemeenschap. Zo zouden ook in enkele andere hoofdstukken lijnen duidelijker doorgetrokken, of vragen uit de huidige missiologie (zoals de bij David Bosch genoemde elementen van een nieuw oecumenisch paradigma) explicieter aangesneden kunnen worden.

Bij twee kleine punten uit Wilbert Shenks eerste bijdrage over de relevantie van een messiaanse missiologie voor de hedendaagse zending plaats ik een vraagteken. Is het (p. 19) terecht om meteen naast de Verlichting de moderne, negentiende-eeuwse zendingsbeweging te noemen als een verschijnsel dat 'contributed directly to the collapse of Christendom'? Het is immers de vraag, of die beweging daartoe voldoende invloed bezat. En is het wel correct (p. 27) om de Indiase theoloog Stanley Samartha zonder toelichting naast Paul Knitter en John Hick te plaatsen in een stroming van theologen welke 'exhibited an "evangelical" zeal for attacking Christian mission'? Denkend vanuit een godsdienstig-plurale samenleving heeft Samartha immers wel geprobeerd de missionaire taak van de kerk te omschrijven, bijvoorbeeld als 'Mission is God's continuing activity through the Spirit to mend the brokenness of creation, to overcome the fragmentation of humanity, and to heal the rift between humanity, nature and God' (geciteerd uit Eeuwout Klootwijk's dissertatie over Samartha, *Commitment and Openness*, 1992, 332).

Niettegenstaande deze opmerkingen en vragen mogen we dit boek, dat een lange incubatietijd kende, verwelkomen als een goede systematische verantwoording van doperse accenten binnen de missiologie. Mede om die reden is het te hopen dat het boek verdere discussie oproept, niet alleen onder missiologen maar ook bij hen, die pogen doperse varianten van de missionaire gemeente te realiseren.

Haarlem

A.G. Hoekema

Peter Thissen, *Werk, Netwerk en Letterwerk van de familie Van Hoogstraten in de zeventiende eeuw. Sociaal-economische en sociaal-culturele achtergronden van geletterden in de Republiek* [Studies Instituut Pierre Bayle / Studies Pierre Bayle Institute, Nijmegen (SIB) nr. 26]. Amsterdam & Maarssen, APA-Holland Universiteits Pers, 1994. 333 blz., geïllustreerd. ISBN 90 302 1036 2. f80,00.

M. Roscam Abbing m.m.v. Peter Thissen, *De schilder & schrijver Samuel van Hoogstra-*

ten 1627-1678. Eigentijdse bronnen & oeuvre van gesignde schilderijen. Leiden, Primavera Pers, 1993. 192 blz., geïllustreerd. ISBN 90 74310 09 5. f 46,50.

Twee vrijwel tegelijkertijd verschenen biografische studies over (leden van) de van origine doperse, te Dordrecht woonachtige familie Van Hoogstraten, is niet een alledaagse gebeurtenis. Het betreft de aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen verdedigde dissertatie van P. Thissen en de beredeneerde documentenuitgave van M. Roscam Abbing die, met hulp van Thissen, het leven en werk van een van hen, de schilder/dichter Samuel van Hoogstraten, systematisch in kaart heeft gebracht. Samuel, een leerling van Rembrandt, is verreweg de bekendste Van Hoogstraten. Roscam Abbings boek laat zich welhaast lezen als het volledig uitgewerkte bronnen- en notenapparaat van Thissens studie, voorzover het Samuels rijk gedocumenteerde leven betreft. Zulke beredeneerde kunstenaarskronieken, met volledige bibliografie en oeuvrecatalogus verdienen navolging.

Het spreekt welhaast vanzelf dat in deze bespreking niet de kunsthistorische, maar de cultuur- en sociaal-economisch-historische aspecten van leven en werk der Van Hoogstratens, in relatie tot hun doperse achtergrond, centraal zal staan. Thissen beschrijft de lotgevallen van vier generaties Van Hoogstraten, waarvan de gebroeders Samuel en Frans het meest in de schijnwerper staan. Als zodanig is deze studie aan te merken als een schoolvoorbeeld van het moderne onderzoek naar de assimilatiegeschiedenis van doperse families. In vijf hoofdstukken ontrolt zich het beeld van de snel groeiende maatschappelijke betrokkenheid der niet onbemiddelde Van Hoogstratens. Naarmate de sociale positie stijgt, ontgroeien ze het doperse milieu – dat is het geval met de zeer ambitieuze Samuel, die gereformeerd zou worden. In sterk contrast daarmee neemt de naar ascetische vroomheid zoekende Frans afstand van het nog verdeelde en ‘grootstedse’ doperdom – hij vindt zijn geestelijk voedsel in het jansenisme.

Na een inleidend hoofdstuk over de stand van zaken met betrekking tot de historiografie over de Van Hoogstratens, die vooral Samuels schilderkunst betreft, volgt het verhaal van de familie. Het tweede hoofdstuk behandelt de eerste drie generaties. Dat begint met Franchoy van Hoogstraten (1541-1632), tweede zoon van een katholieke kousenmaker uit Antwerpen. Het is niet zeker of Franchoy doopsgezind was, maar dat hij om godsdienstige redenen reeds tussen 1568-72 Antwerpen verliet en zich in Dordrecht vestigde, staat wel vast. Franchoy was aanvankelijk lakenkoper van beroep, maar ca. 1592 staat hij te boek als ‘wisselaer’. Dat was een functie ten behoeve van het financiële handelsverkeer, die aanzien genoot en waarvoor alleen ‘luijden van goeden name ende fame’ in aanmerking kwamen. Over zijn jong gestorven, vrijwel zeker doopsgezinde zoon Hans van Hoogstraten (1568-1605), gehuwd met Janneken Wale, zijn weinig gegevens beschikbaar. Hans was vermoedelijk achtergebleven bij familie in Antwerpen. In 1593 staat hij daar te boek als meester in het St. Lucasgilde, wat erop duidt dat hij schilder was. Diens

zoon, de jonge wees Dirk van Hoogstraten (1596-1640) werd opgeleid als goud- en zilversmid bij de eveneens uit Antwerpen gevluchte doopsgezinde familie De Coning, vader en zoon Hendrick en Isaac; later werd hij schilder. Hij trouwde in 1626 met Mayke de Coning (1598-1645), dochter van voornoemde Isaac de Coning, die van 1625-1640 tevens oudste der Dordtse doopsgezinden was. In 1627 vestigde Dirck zich in Den Haag, waar hij in zijn schildersatelier leerlingen opleidde, onder wie mogelijk Albert Cuyp. Beide families, de Van Hoogstratens en de De Conings, waren toen reeds gesettelde burgers. De rest van het boek is gewijd aan de zoons van Dirk en Mayke: Samuel (1627-1678) en Frans (1632-1696).

Samuel en een derde, in 1653 jong gestorven broer Jan kregen een schildersopleiding bij vader Dirk. Na Dirks dood in 1640 ontfermde oom David de Coning te Rotterdam, diaken bij de Vlaamse gemeente, zich over de jongens: Samuel en Jan gingen in de leer bij Rembrandt, terwijl Frans zich bekwaamde in het boekenvak bij de Dordtse boekhandelaar Abraham Andriesz. Samuel had sterke ambities in de 'grote wereld'. Van 1651 tot 1656 maakte hij een 'grand tour' naar o.a. Rome en Wenen, waar hij aan het hof van Ferdinand III als schilder faam verwierf. Terug in Dordrecht bemachtigde hij in 1656 een eervolle post als erfmuntmeester aan de daar gevestigde Hollandse Munt. Hij trouwde dat jaar met Sara Balen, een niet-doperse nicht van de latere stadshistoricus Mathhijs Balen. In 1657 ging het echtpaar over naar de gereformeerde kerk. In de ban van de smaak der hoogste kringen vestigde Samuel zich in 1662 in Londen, waar hij opdrachten van de Stuarts kreeg en met leden van de Royal Society verkeerde. In 1667 keerde hij terug naar Nederland, schilderde voor de Haagse 'fine fleur' en vestigde zich in 1673 weer voorgoed in Dordrecht. Daar behoorde zijn latere biograaf, de menniste schilder/schrijver Arnold Houbraken, tot zijn leerlingen. Samuel stierf kinderloos in 1678.

Frans' carrière en ambities – een meer stille, vrome en filosofische natuur – staan hiermee in schril contrast. Hij huwde in 1656 met Hester de Coning (1628-1666), dochter van zijn voogd Dirk de Coning en een volle nicht van zijn moeder. Hij vestigde zich dat jaar in Rotterdam als boekverkoper. Na de dood van zijn vrouw bleef hij ongehuwd. Hoewel over enig familiekapitaal beschikkend, ging het hem zakelijk minder voor de wind dan Samuel. Rond 1679/80 verhuisde hij met zijn nering naar Dordrecht, maar zo'n drie jaar later vestigde hij zich opnieuw in Rotterdam, waar hij op 24 januari 1696 stierf.

Het boeiendste deel van het boek (hoofdstuk vier en vijf) gaat over de schildering van het milieu waarin beide broers hun artistieke, met name literaire ambities tot ontplooiing konden brengen. Daartoe vormde het doopsgezinde (familie-)netwerk van Dordtse sub-elites de eerste opstap, met mensen als Tieleman Jansz. van Braght, Matthijs Balen, Adriaen van Nispen, Cornelis van Cleeff, maar eerder ook al hun voogd Dirk en grootvader Isaac de Coningh. Die had reeds in 1635 voor de 8-jarige Samuel een stichtelijk vers geschreven, waarin Samuels naam kunstig verweven was. Terecht verbindt Thissen daaraan de conclusie dat een dergelijk

literair-religieus product een 'zekere intellectuele achtergrond van de maker vereist' (p. 109), maar hij realiseert zich niet dat zulks toen onder doopsgezinden schering en inslag was: honderden van dergelijke geestelijke liederen, meestal naam-dichten, zijn er in tientallen doperse liedboeken aan te treffen. Via het doperse netwerk werkten de broers zich op – vooral Samuel – in wat ooit dankzij Jacob Cats' tijdelijke verblijf in de stad de 'Dordtse dichtschool' werd genoemd. Dit milieu van ondertussen een tweede generatie Dordtse dichters werd gevormd door patriciërs en kooplieden, voor wie poëzie een aangenaam tijdverdrijf was dat extra status verschafte. In schilder en dichter Samuel heeft zich dat fenomeen zelfs als een heus conflict voorgedaan. Het artistieke debat over het Horatiaanse beginsel *ut pictura poesis* noopte hem, ondanks de statusverhoging die hij door zijn schilderkunst nastreefde, toch tot de erkenning dat de dichtkunst het meest verheven was: *ut poesis pictura*. Schilderen moest hij nu eenmaal om den brode – dichten werd door hem als hoogste deugd beschouwd. Thissen behandelt die artistieke tweestrijd op overtuigende wijze in het laatste hoofdstuk.

In het tweede deel daarvan wordt tenslotte Frans' ontplooiing tot 'katholiek' literator besproken. Begonnen in het doperse milieu in Dordrecht, mondde die ontwikkeling via de Rotterdamse collegiantenkring van Joachim Oudaan uit in de katholieke vroomheidsliteratuur. Frans vertaalde tientallen roomse geschriften, waaronder de *Versmading der wereltsche ydelheden* van Didacus Stella; voorts gaf hij werk uit van de apostolische vicaris Johannes van Neercassel, ijverig promotor van het jansenisme. Deze seculiere bestuurder van de 'Missio Hollandica' raakte in debat verwickeld met de roomse clerus over de genadeleer, met name over de boetedoening. Tal van geschriften over die kwestie werden eveneens door Frans vertaald en gepubliceerd. Frans 'beking' tot het katholicisme omstreeks 1660 wordt verklaard uit zijn uit het (oudere) doperdom overgebleven soberheids- en vroomheidsidealen, alsmede uit de door het collegiantisme gevoede erasmiaans-irenische gezindheid. Zijn zucht naar universaliteit én ascese vond hij in het jansenisme. Hard bewijs voor een feitelijke overgang naar de katholieke kerk kan evenwel niet gevonden worden, maar zijn sympathieën lijken meer dan duidelijk. Zonder Thissens betoog tekort te willen doen – Frans' vertalingsactiviteiten én zijn fonds spreken boekdelen –, had hier een wat breder perspectief een genuanceerder beeld kunnen opleveren. Reeds bij de doperse variant van de 'Nadere Reformatie', de beweging der 'Vredestadsburgers', als ook bij tal van collegianten (Rooleeuw bijvoorbeeld) is een constante belangstelling voor populair-mystieke vroomheidsliteratuur uit de katholieke traditie waar te nemen, zoals de 'classics' van Thomas a Kempis en Miguel Comalada – beide ook door Frans uitgegeven. Bovendien is in zijn fonds een band met het doperse achterland nog steeds aanwijsbaar, blijkens bijvoorbeeld verschillende gelegenheidsgedichten, Bastiaan van Weenigems *Kruys-poorte* (1664), of de *Vredezaag opgezongen ten troost der gemeente* (1682).

De lotgevallen van de Van Hoogstraten overziend, met name die van de onder-

ling zo totaal uiteenlopende broers – de welhaast opportunistische man van de wereld, Samuel, en de naar een andere wereld zoekende ingetogen Frans – dringen zich tal van parallellen op met doopsgezinde tijdgenoten, met schrijvers als Joost van den Vondel, Jan Philipsz Schabaelje of Reyer Anslo. Dat bredere zicht op vergelijkbare, mede door én geloof én ambitie én sociaal gedrag bepaalde acculturatiefenomenen ontbreekt in Thissens onderzoek vrijwel geheel. Slechts zeer terloops wordt op de dichtende familie Van Elstland te Haarlem gewezen (p. 109). Bovendien wordt er ten aanzien van de doperse implicaties van hun handel en wandel soms wat al te cliché-matig geredeneerd. Zo slaagt Thissen er in zijn schets van de letteren-minnende Dordtse ‘beau monde’ niet helemaal in een mijns inziens meer vloeiende overgang tussen de doperse en niet-doperse sub-elites te verklaren. Door de doperse religieuze en morele denkwereld te veel in zwart-wit termen te interpreteren, wordt bijvoorbeeld over het hoofd gezien dat de door leraar Tieleman van Braght voorgestane leer in diens praktijk een andere uitwerking kon hebben, dan die van bijvoorbeeld garentwijnder en stadshistoricus Balen, of die van de jurist Van Nispen, advocaat bij het Hof van Holland en kennelijk in deze tijd juist doopsgezind geworden (vgl. p. 126 en 143)?! Een soortgelijke simplificatie doet zich ook reeds voor bij de ten onrechte veronderstelde doperse depreciatie van Samuels eerste gedicht, een lofzang op de Vrede van Munster in 1648. Dat de daarin evidente ‘connotatie van wereldsheid, overheidsdienst en de gewelddadigheid van een krijgsoverwinning’ (p. 57) hem ‘geen reputatie van doperse levenswandel’ bezorgd zal hebben, wil er bij mij niet in – de kritiek van een enkele menniste muggezifter daar gelaten. De mid-zeventiende-eeuwse mennisten waren minstens zo Oranjemin-nend en vaderlandslievend als de mannenbroeders van de Dordtse Synode. Men vergelijkte maar de vele ‘Staats-Gevallen’ die Joachim Oudaan in zijn poëzie zou behandelen; zelfs de oerdegelijk-Oudvlaamse Karel van Mander schroomde niet in een geestelijk lied de lof der jonge Republiek en de Oranjes te bezingen. Doopsgezinden zijn nu eenmaal moeilijk voor één dogmatisch gat te vangen – niet voor niets was het ‘dopers Babel’ destijds zo verdeeld. Zelfs doperse broeders naar den vleze konden dag en nacht verschillen of nog intrigerender, zoals Samuel en Frans, aan weerszijden doorheen het tweelicht van menniste einders gaan. Dàt op zijn minst heeft deze zeer verdienstelijke studie overtuigend aangetoond.

Zaandam

Piet Visser

Miri Rubin, *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture*. Cambridge, University Press, 1991 (Reprinted 1992). xvi+432 blz. ISBN 0 521 35605 9.

Ch. M. A. Caspers, *De eucharistische vroomheid en het feest van Sacramentsdag in de Nederlanden tijdens de late middeleeuwen*. (Miscellanea Neerlandica 5) Leuven, Peeters,

1992. xiv + 321 blz. (Ook verschenen als proefschrift Katholieke Theologische Universiteit Utrecht.)

Vlak na elkaar verschenen in Engeland en Nederland twee studies over een nieuw gebruik, omstreeks 1100, in de liturgie van de Westerse Kerk: de elevatie van de hostie in de mis, van het kleine rondje ongedesemd wit tarwebrood dat door het uitspreken van de juiste woorden door de priester-celebrant verandert in het lichaam van Christus. Immers op het moment dat de priester tijdens de mis de hostie ophief en de gelovigen toonde, was Christus daarin lijfelijk aanwezig. De elevatie werd daardoor het belangrijkste onderdeel van de mis en ging daarmee de betekenis van heiligen en hun relieken ver te boven. Als jaarlijks hoogtepunt in de devotie rond de eucharistie, zoals het geheel van formules en handelingen dat leidde tot de door de priester bewerkte gedaanteverandering genoemd werd, werd in 1317 een nieuwe feestdag ingevoerd: Sacramentsdag (Engels: Corpus Christi, Duits: Fronleichnam).

Gedurende de 14de en 15de eeuw werd het gewoon op die dag, de tweede donderdag na Pinksteren, een Sacramentsprocessie te houden met alle daarbij gebruikelijk vertoon. Over heel Europa werden Sacramentsbroederschappen opgericht en Sacramentsspelen gehouden, die in allerlei vorm, zoals de processies zelf, met veel pracht en praal werden gevierd.

Toch viel op den duur juist bij die feestelijke ommegangen door de straten ook kritiek op de 'broodgod' te horen en te zien bij hen die weigerden te knielen voor het plechtig rondgedragen sacrament. Gaandeweg was immers door Wyclif, Lollarden en Hussieten (zij praktiseerden de communie onder beide gedaanten van brood en wijn) kritiek uitgeoefend op onder meer de geringe mogelijkheid tot communie. Vanaf ca. 1525 richtte van de kant van evangelische christenen (sacramentariërs) en vooral dopers deze kritiek zich op het sacrament van de transsubstantiatie zelf en de rol van de kerk daarin. Op de kerk die immers via de clerus bij de bediening van dit sacrament niet viel weg te denken. Afwijzing van de eucharistie betekende derhalve anticlericalisme.

Rubin en Caspers behandelen beide het boven omschreven onderwerp, maar verschillen aanmerkelijk wat betreft hun zienswijze en verdere behandeling.

Miri Rubin (Lecturer in Medieval History, University of Oxford) decodeert als het ware de middeleeuwse cultuur aan de hand van onderzoek naar de eucharistie en haar ontstaan, de mis, de gebruikte religieuze taal, en het geheel van de eromheen ontstane eucharistische devotie. Ze ontrafelde preken, spelen, symbolen en devoties, en zocht naar de ontstaansgeschiedenis van broederschappen, processies en gebruiken, waarbij zij de machtsstructuur van de kerk betreft. Tenslotte behandelt zij de wijze waarop afwijkende meningen, twijfel en vergruizing van de traditionele opvatting der transsubstantie mogelijk ook kunnen worden verstaan. Zij deed dit na intensief bronnen- en literatuuronderzoek (bij dit laatste ligt haar ac-

cent op de Engelstalige literatuur), met grote eruditie, en gebruik van cultureel/anthropologische definities.

Caspers heeft zijn onderwerp beperkt tot de periode van ca. 1200 tot ca. 1500 en richt zich vooral op de Nederlanden waar de eucharistische devotie ontstond, in Luik. Dit betekent dat de ontwikkeling van dit op den duur meest belangrijke kerkelijke sacrament gedurende de eerste 100 jaar van zijn ontstaan (van ca. 1100 tot 1200), maar ook de kritiek erop, de 'ketterij' en reformatie met hun afwijkende meningen over 'avondmaal' en 'praesentia realis' (de fysieke aanwezigheid van Christus onder de gedaante van brood en wijn), niet aan de orde komen.

Caspers is hier ook niet op uit. Hij wil met zijn boek, zie p. 2, een herijking bewerkstelligen van de geschiedschrijving van de middeleeuwse eucharistische vroomheid, na een periode waarin deze geschiedschrijving, zo stelt hij, aan de magische praktijken rond de eucharistie over het algemeen de opvatting ontleende, dat 'deze vroomheid het gehalte van de godsdienst eerder heeft geschaad dan bevorderd'.

Achtereenvolgens behandelt de auteur in een door bronnen gestaafd onderzoek de ontwikkeling van de eucharistische vroomheid, de invoering van Sacramentsdag, de ontplooiing daarvan in de Nederlanden, de prediking, de vroomheidsliteratuur en de eucharistische wonderen (de Mirakel-cultus met bijvoorbeeld de Heilige Stede te Amsterdam) eromheen.

Caspers vrij abrupte conclusie is, dat het historisch gegroeide beeld van een kleine elite authentieke christenen versus een grote massa van gelovigen die dit slechts in naam was en voornamelijk geïnteresseerd in de magisch praktijken rond de eucharistie, niet juist is en zou moeten wijken voor dat van een veel homogener christenheid. De middeleeuwse gelovige, aldus Caspers, heeft naast zijn nuttiging van de communie tijdens het paasfeest, een keer per jaar, compensatie gevonden in het geestelijk voedsel, dat het misoffer hem bood door bemiddeling van de priester, en dat dus vrij was van magische smetten.

Caspers betreft echter bij zijn bewijsvoering nauwelijks uitspraken van gewone gelovigen, maar richt zich vooral op een apologie van een door de geestelijke elite aangeboden opvatting. 'Met de elevatie werd aan de gelovigen het meest geschikte moment aangegeven om geestelijk, volwaardig, te communiceren. Dezelfde gelovigen wisten, dankzij prediking en catechese, wat zij in de kern dienden te verstaan onder deze communiewijze, de voorbereiding en vereisten daartoe, en de vruchten ervan' (p. 224).

Berusten dan de magische praktijken rond de eucharistie, zoals ze uit de bronnen bekend zijn, op een vergissing? Caspers behandelt weliswaar de eucharistie als tovermiddel in een korte paragraaf, maar beperkt zich tot de periode voor 1200, en gaat aan latere afwijkende opvattingen zonder toelichting voorbij.

De opzet van deze studie is helder en de opbouw van het betoog lijkt logisch, de conclusie echter van een middeleeuwse 'homogene' christenheid – verenigd in

zuivere eucharistische vroomheid – overtuigt niet. Op dat punt is het betoog te onvolledig, zijn de keuzen onduidelijk en is zijn hantering van de bronnen, naar het lijkt op basis van een bepaalde identificatie met de middeleeuwse theologische opvattingen van de kerk, discutabel.

De stemmen van de twijfelaars uit het volk, van de zoekers en de tegendraadse gelovigen, zijn bij Caspers afwezig of klinken van ver. De aanpak van Miri Rubin brengt hen meer nabij in vele persoonlijke uitspraken, anecdotes en in gebruiken rond de hostie en de eucharistie. Haar boek getuigt van verwondering en passie en, al slaagt zij er niet in de spanning in haar betoog tot het eind toe vol te houden, de devotie en twijfel bij middeleeuwse gelovigen rond het Offer des Heren worden door haar duidelijker en, naar we veronderstellen, ook authentieker weergegeven dan in de wat zuinige aanpak van Caspers.

Deventer

B. Rademaker-Helfferich

S.L. Verheus, *Naarstig en vroom. Doopsgezinden in Haarlem 1530-1930*. Haarlem, Rombach boek en beeld, 1993. 320 blz., afbn. ISBN 90 71854 03 5. Verkrijgbaar bij de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem: afgehaald f35,-, besteld f50,-.

Ruim vier eeuwen Haarlems doperdom waren aanleiding voor de Verenigde Doopsgezinde Gemeente van Haarlem haar geschiedenis te publiceren. Dat zij hiertoe dr Simon L. Verheus, theoloog en oud-bibliothecaris van de Doopsgezinde Bibliotheek van de UvA en tevens lid van de Haarlemse gemeente, uitnodigde zal niemand verbazen. De schrijver behandelt de periode van 1530 tot 1930. Van deze grootste doopsgezinde gemeente in Nederland was er, afgezien van een getypt manuscript van H.A. van Gelder *'Het menniste Haarlem'* en enkele brochures, geen gedrukte geschiedenis voorhanden, iets dat wel verbazing wekt.

Een moeilijkheid bij het schrijven van een historisch overzicht over een zo lange periode, ruim vier eeuwen in dit geval, vormt de begrenzing van de stof. Dit geldt zowel voor de lengte van het verhaal: waar liggen het begin en einde, als voor de breedte ervan: in hoeverre moeten in een lokale geschiedenis ook landelijke invloeden zichtbaar worden.

Verheus koos als afsluiting 1930 om zo distantie tot de eigen tijd te bewaren. Een extra reden voor die keuze lag, naar ik begreep uit het *Algemeen Doopsgezind Weekblad* van 1 oktober 1994 (Beno Hofman, 'Haarlem toont haar rijke verleden'), in Verheus' wens niet over de Tweede Wereldoorlog te willen schrijven vanwege zijn voor hem nog steeds aangrijpende karakter. Wellicht een derde reden om het recente Haarlemse doperdom niet te beschrijven zou, veronderstel ik, kunnen liggen in de vrees dat een historie van de laatste periode gemakkelijk 'verpietert' tot een kroniek.

Niettemin wil ik een kanttekening maken bij deze keuze van Verheus. Op een later tijdstip zal het niet eenvoudig zijn onze tijd te beschrijven, die wel talloze telefonades maar nauwelijks brieven kent. Wie het gemeentelven van nu wil vastleggen mag het aanboren en verwerken van orale bronnen niet uitstellen. Ik herinner hierbij aan de bijeenkomst over 'oral history' die de DHK op 2 november 1991 in Elspeet organiseerde en waar dr J. Talsma, universitair hoofddocent van de Vakgroep Nieuwe en Theoretische Geschiedenis van de UvA sprak over de theorie en het DHK-lid Thomas Roep over de praktijk van het historische interview. We mogen de ook daar gesignaleerde gevaren voor 'collectief geheugenverlies' niet onderschatten. Maar misschien is een groep enthousiastelingen al bezig. Uiteraard neemt Verheus met zijn opvatting een respectabel standpunt in.

Ook in de breedte van de stof heeft Verheus zich ruim opgesteld. De vervlechting met de algemene religieuze, maatschappelijke en economische verhoudingen geeft reliëf aan Haarlems dopers verleden en zet het in het juiste perspectief.

Wie dit boek, het resultaat van Verheus' jarenlange arbeid ter hand neemt, wordt getroffen door de fraaie verzorging en typografie. Met deze beide aspecten kwam de uitgever tegemoet aan de wens van de auteur die, naar ik begreep, zijn boek een gelijke vorm en opmaak wilde geven als het onlangs herdrukte *Wederdopers, menisten, doopsgezinden*. Niet alleen zijn eigen gemeente, ook de naar verwachting ruimere lezerskring wilde hij graag een aantrekkelijk en leesbaar boek in handen geven.

Toch kleven aan deze formule ook nadelen. Verheus heeft afgezien van een notenapparaat met verwijzingen naar specifieke bronnen. Bij een landelijke uitgave als *Wederdopers* [...] was dat misschien niet goed mogelijk, maar in dit geval, de geschiedschrijving van één bepaalde gemeente, acht ik het een gemis. Een kort verslag van zijn archiefonderzoek, tevens een beschrijving van de inrichting en toegankelijkheid van het Haarlemse archief – de Haarlemse gemeente beheert nog steeds haar eigen archief – zou nuttig zijn geweest, temeer nu daar de *Inventaris van de archieven van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem, van 1784-1984* (1989) en van de *gedeponeerde archieven van voor 1784* (Haarlem, 1990) door B.M. van den Bosch-Vervoort voorhanden is.

Verheus gaf de door hem behandelde stof een overzichtelijke indeling. In de eerste vier hoofdstukken geeft hij een overzicht van de geschiedenis der verenigde gemeente van 1530 tot 1930, waarna zes hoofdstukken volgen met bepaalde voor Haarlem kenmerkende thema's: de belijdeniskwesties, de zang en het orgel (welke gemeente heeft daar niet onder geleden ...), de weerloosheid, het onderwijs, de diaconale hulp en, specifiek Haarlems, de 'menniste hemel' aan het Spaarne.

Dat het niet eenvoudig was om tot een historische synthese te komen, begrijpen we uit het feit dat wat nu de verenigde gemeente Haarlem is, vroeger bestond uit maar liefst acht à negen veel kleinere gemeenten. Bovendien ligt hun ontstaansgeschiedenis, vele daten al van omstreeks 1530, vooralsnog verscholen in het duis-

ter. Cijfermatige gegevens over de omvang van die gemeenten zijn schaars. Ook benieuwd was ik hoe Verheus de schattingen van Joke Spaans in *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* ('s-Gravenhage, 1989), p. 101, waardeert. Mevrouw Spaans schat het totale aantal Haarlemse doopsgezinden in 1622 op 2800 volwassenen en net zoveel kinderen, tezamen 14 % van de gehele bevolking die toen ca. 40.000 zielen telde. Prosopografisch onderzoek (een met behulp van de genealogie uitgevoerd gedetailleerd onderzoek naar alle personen in een bepaald tijdvak) kan in dergelijke situaties resultaat opleveren, maar is met de aantallen, waar het in Haarlem gaat, alleen mogelijk in teamverband.

Typerend voor vroege dopers was dat ze dikwijls woonden onmiddellijk rond hun eerste 'kerkschuur' of 'noodkerk'. Ook in Haarlem zien we dit aan de Baan en de aangrenzende Kleine Houtweg. De stad was gunstig gelegen aan het Spaarne en voorzien van schoon water uit de duinen en had in de middeleeuwen een grote bloei gekend. Als industriestad bezat ze talrijke brouwerijen, zeepziederijen en veel scheepsbouw. Bekend waren haar lakenindustrie en blekerijen. Tegen het einde 15de, begin 16de eeuw raakte de stad echter in de economische en ook maatschappelijke crisis die grote invloed zou hebben op het ontstaan van het doperdom (zie 'Haarlem en de Eindtijd-verwachtingen', p. 20 e.v.) en het optreden van Jan Matthijsz van Haarlem in Munster.

Maatschappelijke en economische ontwikkelingen, en een religieus antwoord daarop, zouden ook later de geschiedenis van de Haarlemse doopsgezinden kenmerken. Vooral de val van Antwerpen in 1585 bracht een stroom van vluchtelingen, onder wie vele dopers, binnen haar stadsmuren. De stad bloeide op door de textielnijverheid. Ook verschillende Deventer gezinnen trokken in de Spaanse tijd naar Haarlem. De latere schrijver en burgemeester van Deventer, Adriaan Sticke, en de doperse dichter Jan van der Veen hebben in Haarlem als 'asielkinderen' gespeeld, totdat zij na 1591 veilig terugkonden. Als personen sloegen zij bruggen naar elkaars geloofsrichtingen die publiek niet mogelijk waren. Een soortgelijke verhouding herkennen we in de bijzondere relatie tussen de doopsgezinde schilder Karel van Mander en de Haarlemse stadssecretaris Dirk Volkertsz Coornhert (1522-1590).

Ook het Haarlemse doperdom toont in deze periode van haar geschiedenis het gecompliceerde beeld van bannen en mijden en van splitsing en samengaan dat de niets vermoedende beginnening in de doopsgezinde geschiedenis zo vaak verbijstert. Toch is ook deze fase zo interessant omdat ze inzicht biedt in wat haar leden innerlijk bewoog.

Om het Haarlemse gebeuren toegankelijker te maken heeft de schrijver op p. 50 en 51 een schema en kaartje met de lokaties van de verschillende gemeenten afgebeeld. Het 'Vlaamse Blok' was in Haarlem sterk vertegenwoordigd, en Verheus symboliseert deze groep met het prachtige portret van de vlezige Lucas de Clercq (1603-1652), dat door niemand minder dan Frans Hals werd gemaakt (Rijksmuseum A'dam).

De 18de eeuw vertoont na een tijd van afbrokkeling de totstandkoming van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente. Een tijd waarin naar buiten een elite van doopsgezinden gaat domineren op cultureel en maatschappelijk vlak. We denken aan de verschillende genootschappen en leesgezelschappen, aan Pieter Teyler van der Hulst (1702-1778), en aan de offervaardigheid die in een tijd van economische achteruitgang tot de stichting van diverse weeshuizen, onderwijsinstellingen, hofjes en vormen van diakonie leidde. Opvallend is dan ook de deelname van Haarlemse doopsgezinden aan nieuwe bewegingen als die van quakers en herrnhutters.

In 1811 sloot de Haarlemse Verenigde Gemeente zich aan bij de Algemene Doopsgezinde Sociëteit en kwam onder leiding van een reeks van bekende leraren, zoals de bekende Jeronimo de Vries (1838-1915) die, let wel, niet direct was beroepen omdat hij klein was en nog 'Amsterdammer' bovendien. Hij bracht de aansluiting met de moderne richting tot stand, hoewel Verheus bij een klein deel van de gemeente een rechtzinnig-piëtistische structuur signaleert.

Verheus schetst omstreeks 1930 een gemeente met een hoog percentage intellectuelen en middenstanders en dus ondervertegenwoordiging van handarbeiders, ook nu nog gebruikelijk binnen de Broederschap. Haar welstand uitte zich in steun aan talrijke instellingen en gemeenten in binnen- en buitenland, alles vanuit hun vermaning aan de Grote Houtstraat. Met een portret van de bewoners van de 'Meniste hemel' aan het Spaarne besluit Verheus zijn uitermate leesbaar en prachtig verzorgde boek. Extra vermelding verdienen wel de gevarieerde en fraaie illustraties, die hij met zorg en aandacht bij de tekst koos.

Deventer

B. Rademaker-Helfferich

G.K. Waite, ed., *The Anabaptist Writings of David Joris 1535-1543* (Classics of the Radical Reformation 7). Waterloo, Scottdale, Pa. 1994. ISBN 0 8361 3113 4.

Een van de meest productieve schrijvers van het Nederlandse doperdom was ongetwijfeld David Joris van Delft. Van der Linde, die in de vorige eeuw een bibliografie samenstelde van Joris' werken, telde er meer dan 200 en zag nog een aantal geschriften over het hoofd. De geschriften variëren in omvang van enkele pagina's tot een foliant als het *Wonderboek*. Bij mijn weten zijn de werken van David Joris, op enkele kleine pamfletten na, nooit opnieuw uitgegeven. Een aantal fragmenten uit de geschriften van David Joris zijn rond 1700 door de Duitse piëtist Gottfried Arnold in het Duits vertaald en gepubliceerd in zijn bekende *Unpartheische Kirchen- und Ketzerhistorie*. Het is al met al een magere oogst, als we bedenken dat David Joris in zijn tijd een zeer belangrijke rol in de doperse beweging speelde.

Met de vertaling van een aantal werken van David Joris in het Engels heeft de Canadese historicus G.K. Waite hierin verandering gebracht. De auteur heeft zijn

sporen reeds verdiend met een studie over het leven en de ideeën van David Joris. Ook heeft hij enkele geschriften van Joris vertaald en gepubliceerd in de *Mennonite Quarterly Review*. Deze zijn in dit werk opnieuw opgenomen.

Het is moeilijk uit het oeuvre van een dermate veelzijdig auteur als David Joris een verantwoorde keuze te maken, ook al beperkt Waite zich tot de periode voor 1543. De auteur is mijns inziens geslaagd in zijn keuze en doet daarmee recht aan de ideeën van Joris. Hiertoe heeft hij wel een aantal werken op moeten nemen, die (waarschijnlijk) niet door Joris zelf vervaardigd zijn, namelijk de anonieme biografie, die alleen in een Duitse vertaling van de reeds genoemde Arnold overgeleverd is en het twistgesprek, gehouden te Straatsburg tussen David Joris en de dopersen uit genoemde stad. De acta van dit twistgesprek zijn recentelijk gepubliceerd in de *Quellen zur Geschichte der Täufer: Elsass III*. Verder bevat het boek vier (fragmenten uit) werken van David Joris, waaronder de zeer toegankelijke *Onschuldts David Joris* (een geschrift, gericht aan de gravin van Oostfriesland), een paar door hem vervaardigde liederen en een aantal brieven uit diens uitvoerige correspondentie. Zeker de laatste categorie is onmisbaar voor een goed verstaan van de ideeën van Joris.

Het geheel is van een inleiding voorzien en summier geannoteerd. De door David Joris gebruikte bijbelteksten zijn door de uitgever tussen teksthaken toegevoegd en nog eens samengebracht in een index. De stijl van David Joris is in de vertaling goed behouden gebleven.

Minder enthousiast ben ik over de vertaling. De eigenaardigheden van het 16e-eeuwse Nederlands zijn de auteur wel eens te veel geworden. We noteren 'built' als vertaling van 'afgehouden' (p. 111), 'then' voor 'niet dan' (p. 112), 'further' voor 'voeren' (*idem*), 'mother' voor 'moeter' (p. 265) en 'blood' voor 'bloeden' (p. 267). Het zij de auteur vergeven. Ernstiger zijn de fouten die hij heeft gemaakt bij de vertaling van de liederen van David Joris, waarbij de zin van bepaalde coupletten verloren is gegaan, zoals op p. 106, laatste vier regels en p. 107, laatste drie regels. Bij de vertaling van Joris' lofzang op het Nederlands heeft de auteur op p. 290-291 over het hoofd gezien dat hier gezinspeeld wordt op de droom van Nebukadnezar over het beeld met het hoofd van goud etc., zoals beschreven in Daniël 2:1-49.

Ondanks de genoemde bezwaren is deze vertaling van enkele werken van David Joris toe te juichen en mag gehoopt worden dat deze auteur ook buiten het Nederlandse taalgebied de aandacht krijgt die hij verdient.

George Huntston Williams, *The Radical Reformation*, 3e dr. Kirksville, Missouri USA, Sixteenth Century Journal Publishers, 1992 (*Sixteenth Century Essays & Studies*, XV). xlvii, 1513 bldz. ISBN 0 940474 15 8 (alk. paper). ISBN 0 940474 27 1 (case). \$125,- (studenteneditie in paperback \$50,- bij bestelling van 5 of meer ex.).

In 1843 schreef de Deventer doopsgezinde predikant J. H. Halbertsma, vooral bekend geworden om zijn studies over Friese taal en geschiedenis, een scherpe analyse van de situatie van de doopsgezinde gemeenten in ons land onder de titel *De doopsgezinden en hunne herkomst*. Hierin toonde hij aan, hoe de deugden van de eerste generatie doopsgezinden langzamerhand waren verdwenen en een 'systema van orthodoxie' de kenmerken van het oorspronkelijke doperdom had verdreven. Daar heet het o.m.: 'Ten tijde der reformatie kan men de Doopsgezinden beschouwen als de radicalen, de [overige] protestanten als de gematigde hervormers, die in het zuiveren maat hielden en halver wege bleven staan'. Even eerder waren de dopers van de hervormingseeuw 'doortasters' genoemd, 'nu zoude men zeggen, radicale hervormers'. 'De eigendommelijke, ik zoude bijkans zeggen, de constitutioneele voorwaarde hunnes aanwezens is gewis de volkomenste onafhankelijkheid van alle aardse magten'. (J. H. Halbertsma, *De doopsgezinden en hunne herkomst* (Deventer, 1843) 387, 373, 402.) Halbertsma zag hun beweging in het verlengde van middeleeuwse sekten als de waldenzen. Zijn visie werd heftig bestreden en dat niet alleen op historische gronden. Het is duidelijk, dat het woord 'radicaal' door Halbertsma hier in positieve zin werd gebruikt, maar tegelijk ook als afwijzing van het eigentijdse. Het is leven en handelen 'volgens de leer van Jezus', zoals hij het uitdrukt; eeuwenoude kerkelijke, staatkundige en maatschappelijke tradities komen dan onder kritiek te staan. Voorzover ik weet is Halbertsma in ons land de eerste die het optreden van de zestiende-eeuwse dopers 'radicaal en henzelf 'radicale hervormers' heeft genoemd. In de vorige eeuw is hij hierin spaarzaamelijk nagevolgd, o.a. door W. J. Douwen.

Het huidige spraakgebruik is bepaald anders en de betiteling 'radicaal' voor de dopers is nu vrij algemeen geworden, zoals men hen met spiritualisten, antitrinitariërs en allerlei andere groeperingen die naast de lutherse en gereformeerde kerken zijn ontstaan, samen tot de 'radicale reformatie' rekent. Het woord 'radicaal' is zelfs een geliefde term geworden bij allerlei politieke, theologische of maatschappelijke bewegingen. Sedert – ruwweg gezegd – het einde van de tweede wereldoorlog de studie van het reformatietijdperk een ongekennde vlucht heeft genomen, is ook de waardering van wat eertijds sekten en dweperijen werd genoemd, totaal veranderd. Voor de lezers van de *Doopsgezinde Bijdragen* – in haar nieuwe reeks op zichzelf al een duidelijk bewijs van veranderde historiografische inzichten – mag men dit bekend veronderstellen.

De introductie van de term 'radicaal' in de reformatiegeschiedenis heeft een krachtige impuls gehad door de publikatie van het boek *The Radical Reformation* van

de hand van de Noordamerikaanse kerkhistoricus George Huntston Williams in 1962. Hij gebruikt het begrip in een pregnante zin, nl. als het tegendeel van wat hij met de term 'Magisterial Reformation' heeft willen aanduiden, de overheidsreformatie, het lutherse of gereformeerde establishment. Of hij weet had van Halbertsma's gebruik van de term in precies diezelfde zin: onafhankelijkheid van alle aardse machten? En net als Halbertsma zoekt Williams naar verbindingen met de middeleeuwse secten en ziet hij in dit type reformatie alle nadruk op het apostolische christendom – de leer van Jezus, zou Halbertsma zeggen. Williams' boek heeft in de afgelopen decennia tallozen de ogen geopend voor de rijke geloofsinhoud van die vormen van het protestantisme, die zich buiten de landskerken hebben ontwikkeld. Nu ligt het in een nieuwe, zeer vermeerderde editie voor ons.

De schrijver is zich welbewust van de kritiek die er op zijn werk is gekomen. In de inleiding verantwoordt hij zijn werkwijze. Hier en daar wordt in de voetnoten met critici geargumenteed en aan hun bezwaren tegemoet gekomen. Maar over het algemeen wordt ook op onderdelen de oorspronkelijke conceptie van het werk in de nieuwe uitgave gehandhaafd. Laat niemand overigens denken dat de eerste editie dan nog wel gebruikt mag worden. Door de nieuwe uitgave is de eerste totaal verouderd, alleen al omdat de omvang van het boek bijna verdubbeld is. Wij zullen die eerste editie niet meer moeten citeren, ook al was ze ons langzamerhand vertrouwd geworden.

Op alle mogelijke punten heeft de auteur zijn voordeel gedaan met de nieuwe resultaten van het voortgaande onderzoek. Het boek is met zijn uitgebreide registers een naslagwerk, dat zijn waarde pas goed kan demonstreren als men het niet maar op enkele namen of begrippen naslaat, maar de tekst gaat doorlezen zodat men de scopus van het boek ook ontdekt: dat er tussen die zeer uiteenlopende verschijnselen volgens Williams' overtuiging een innerlijke cohaerentie bestaat. Op dit alomvattende begrip 'radicale reformatie' hebben de critici zich het eerst gericht: Bestaat *de* radicale reformatie wel in die eenheid zoals Williams het ons voorhoudt? Kan men al die uiteenlopende groeperingen en individuele verschijningen samenbrengen in de drie hoofdgroepen van anabaptisten, antitrinitariërs en spiritualisten? Voordat men andere thesen of hypothesen lanceert, dient men zich wel rekenschap te geven van het doorwrochte betoog van Williams. Zijn kracht ligt in zijn ongelooflijke kennis van bronnen en de literatuur, die hij uit alle mogelijke hoeken en gaten bijeenleept. Af en toe ontstaat dan onvermijdelijk de indruk dat de zaken wat gekunsteld aan elkaar gerelateerd worden en dat bij de vele theologische constructies de sociaalhistorische werkelijkheid tekort komt. Williams' visie is eenzijdig. Maar het *is* een visie. Wie zich voorneemt van de radicale reformatie studie te maken, kan zich voor zijn tochten, of het nu gaat naar Vilna of Toledo, naar Munster, Tirol of Cluj, geen betere gids wensen.

Signalementen

De redactie houdt zich ten zeerste aanbevolen in kennis te worden gesteld van nieuw verschenen of nog te verschijnen boeken, artikelen en scripties op het gebied van het Nederlandse doperdom, dan wel van werken die in meer of mindere mate aspecten daarvan behandelen. Voor titelattendering c.q. toezending van signaleringsexemplaren wende u zich tot: prof. dr Piet Visser, Doopsgesinde Bibliotheek, Universiteitsbibliotheek, Singel 425, 1012 WP Amsterdam.

C. Augustijn und T. Parmentier, 'Sebastian Franck in den nördlichen Niederlanden 1550 bis 1600', in: Jan-Dirk Müller (red.), *Sebastian Franck (1499-1542)* [Wolfenbütteler Forschungen, Band 56] (Wiesbaden, 1993) 303-18.

Dit artikel behandelt de invloed van de spiritualist Franck in de Nederlanden aan de hand van zijn vooral te Emden gedrukte vertalingen, en de kring van bewonderaars én opposanten. Tot de eerste categorie worden Menno Simons, Nicolaes Meyndertsz van Blesdijk en Emmery de Lyere gerekend, naast libertijnen als Johannes Sartorius en vooral Coornhert. Als bestrijders van Franck traden op Dirk Philips, Gerardus Nicolai en Marnix van St. Aldegonde.

W. Bergsma, 'Suffridus als landshistoriëschrijver', *It Beaken* 56 (1994) 80-105.

In het themanummer van het tijdschrift van de Fryske Akademy 'Mythe en geschiedschrijving in Nederland en Friesland', wordt het leven en werk van de eerste officiële historicus van Friesland, Suffridus Petrus (1527-1597) beschreven. Het belang van dit artikel voor de doperse historiografie is gelegen in de verwijzing naar het kroniekje van grietman Andries Grijff (bijlage 1), waarin nieuwe gegevens te vinden zijn over de hou-

ding van de overheid ten aanzien van de dopers, onder wie de martelaar Reytsz Aysesz. uit Oldeboorn, terechtgesteld door verdrijving in 1574.

Koenraad van Beuning, *Das älteste Kirchenbuch der Niederländische Mennonietengemeinde zu Danzig/Gdansk* (Altona, 1991) 281 blz.

Deze anoniem bezorgde transcriptie in typoscript van het kerkeraadsboek van de gemeente der Vlamingen te Danzig bevat een schat aan namen uit de doop-, trouw- en begraaflijsten lopend van 1667 tot 1800. Het origineel is na WO II via een Amerikaanse soldaat uiteindelijk in de Bibliotheek van Bethel College te North Newton (Kansas) terecht gekomen. Omstreeks het jaar 1783 gaan de tot dan toe in het Nederlands gestelde inschrijvingen over in het Duits. Veel familienamen blijken veel eerder al geermaniseerd te zijn. Een persoonsnaamregister maakt het geheel toegankelijk.

Bibliotheca Unitariana. Keuze van werken uit de collectie betreffende vrije religiositeit (Groningen, 1994) 112 blz.

In verband met de in 1985 vanwege de Zwinglibond ingestelde bijzondere leerstoel 'Geschiedenis en beginselen van het Unitar-

risme' aan de Rijksuniversiteit Groningen, heeft de eerste hoogleraar, dr S. Krikke, in samenwerking met de Universiteitsbibliotheek een catalogus van boeken samengesteld over de vrije religiositeit. Aanleiding was de bruikleengeving door de Zwingli-bond in 1991 van deze leerstoelboekery aan de UB-Groningen. De catalogus bevat slechts een selectie van de verzameling. Zwaartepunten vormen de geschiedenis en theologie der vrije kerken, richtingen en stromingen (Zwijndrechtse Nieuwlichters, Moderne theologen, het vrijzinnig protestantisme, de Vrije Gemeente, NPB, etc.), alsmede die van het socinianisme en vooral (Angelsaksische) unitarisme.

J.G. Boon, *Dirck en Marij. 450 jaar molenaars, Doopsgezinden, Wormerveerders* (Krimpen aan de IJssel, 1984; uitg. in eigen beheer) 206 blz. + kwartierstaten en registers; idem, *Nóg meer over Boon ... en talloze anderen – vervolg op Dirck & Marij 450 jaar molenaars, Doopsgezinden, Wormerveerders*. (Krimpen aan de IJssel, 1991; uitg. in eigen beheer) 153 blz. + kwartierstaten en registers; idem, *Dirck ende Marij Boon* (Krimpen aan de IJssel, 1994).

Meer dan tien jaar reeds is de heer Boon verdiept in zijn nauw met de Zaanstreek, i.c. Wormerveer verbonden, aanvankelijk overwegend doopsgezinde familiegeschiedenis. Dit heeft tot dusver geresulteerd in vier, in beperkte oplage uitgegeven delen. Gelet op de bescherming der privacy die met deel III gemoeid is, *Geschiedenis van drie generaties Boon*, is dat deel niet in de Doopsgezinde Bibliotheek ondergebracht. Alles wat de archieven maar aan materiaal opleveren, is hetzij in fotokopie, hetzij in transcriptie gedocumenteerd en commentariseerd. Vanwege de vele parentages (Bruin, Dekker, Honigh, Kuyk, Pronk en Schenk, om slechts enkele namen te noemen) zijn deze delen ook relevant voor genealogisch onderzoek naar andere menniste Zaanse kanten.

Directe verwantschap is er ook met bekende leraren als Dirck Gerritsz van Wormerveer en Oom Jacob Dircksz van Wormerveer.

K. Bostoën, 'De Van Elstlands: Een Haarlems poëtengeslacht', in: E.K. Grootes (red.), *Haarlems Helicon. Literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800* (Hilversum, 1993) 123-38.

De vondst in de Bibliothèque Nationale te Parijs van een 17e-eeuws manuscript van ene Laurens van Elstlandt over diens leven in Batavia, vormt voor Bostoën de aanleiding het nauwelijks bekende poëtengeslacht van doperse origine Van Elstland te introduceren. De oudste dichtende van Elstland was Gillis van Elstlant, in Haarlem woonachtig, van wie stichtelijke liederen voorkomen in de bundel *Sommighe nieuwe Schriftuerlijke Liedekens* uit 1593. Een mogelijke kleinzoon was Laurens van Elstland, smid van beroep, met belangstelling voor literatuur. Zijn ouderlijk huis, een borstelmakerij in de Peuzelaarsteeg, zou de bakermat vormen van het huidige kerkgebouw der Haarlemse gemeente! Hij vestigde zich in 1667 in Batavia, maar bleef corresponderen met zijn familie en de Haarlemse rederijderskamers. De bekendste dichter was Jan van Elstland (1671-1736). Zijn kluchten en bruiloftsliederen waren behoorlijk in trek. In 1707 werd hij benoemd tot diaken.

A. Buursma, 'Makkumer tichelwerken in de zeventiende eeuw', in: *De vrije fries. Jaarboek Uitgegeven door het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde en de Fryske Akademy* 74 (1994) 43-69.

Dit economisch-historisch artikel biedt een gedetailleerde geschiedenis van de ontwikkeling van de kalkbranderij en de daarmee nauw verwante tichelwerken te Makkum: bedrijven die stenen, estrikken (vloertegels) en dakpannen fabriceerden. De aardewerk-

fabriek van het doopsgezinde geslacht Tichelaar komt rechtstreeks uit de drie reeds in de 17e eeuw te Makkum bedrijvige tichelwerken voort. Buursma toont aan dat de voorouders der Tichelaars, Watze Dirks en Jouwer Obes, reeds in 1592 in deze kleiverwerkende industrie actief waren. Het huidige bedrijfsterrein der 'Koninklijke Tichelaar' is vanaf 1594 onafgebroken als vestigingsplaats in gebruik geweest. Herdacht het bedrijf in 1960 nog zijn 300-jarig bestaan, in 1994 werd als gevolg van dit onderzoek reeds het 400-jarig bestaan gevierd met een fraaie tentoonstelling van onder auspiciën van Unicef tot stand gekomen kindertekeningen op keramiek.

'Cats – Manger Cats, Lichtenvoort Cats', in: *Nederland's Patriciaat. Genealogiën van bekende geslachten* 77 (1993) 178-207.

Stamhouder van de familie Cats is Sible Auckes, in 1666 diaken van de doopsgezinde gemeente te Molkwerum. De latere generaties waren vooral actief in de lakenhandel. Rond 1800 was Pieter Cats (1763-1832) vermoedelijk de rijkste inwoner van Friesland. Hij liet op de Nieuwestad in Leeuwarden het grootste herenhuis bouwen en in Oranjewoud bij Heerenveen het landhuis Oranjestein. Sommige Cats-en huwden in adellijke families; velen vervulden politieke en rechterlijke ambten. Zie ook onder *Nederland's Patriciaat*.

M. Clemens, 'Die Mennonitengemeinde der "Groninger Alten Flamingen" zu Neustadtgödens', in: *Neustadtgödens: Lebensbeschreibungen, Ereignisse und Bilder aus 450 Jahren* (Gödens-Sande, 1994) 19-25.

In dit fraaie herdenkingsboekje van 450 jaar Neustadtgödens, een stadje aan de oostelijke kust van Oost-Friesland bij Wilhelmshaven, wordt beschreven hoe van meet af aan

doopsgezinden er een rol hebben gespeeld. Lenaert Bouwens heeft er ruim 20 mensen gedoopt. De Groninger Oude Vlamingen, of Ukowallisten, waren er zeer sterk vertegenwoordigd: in het midden der 18e eeuw was de gemeente zelfs een tijdlang de grootste der bij de Sociëteit van Oude Vlamingen aangesloten gemeenten. Clemens beschrijft het gemeenteleven tot 1893, toen de gemeente opgeheven werd. Onder de korte biografieën van aanzienlijke ingezetenen schetst elders E. Wulff het leven van medicus Matthias van Geuns (p. 87) en E. Hengscheid dat van de rentenierende, uit Altona afkomstige leraar Jacob van der Smitsen (p. 89).

E. Cossee-de Wijs, 'In vrijheid en verdraagszaamheid. Doopsgezinden en remonstranten in Delft', in: J.C. Okkema e.a. (red.), *Heidenen, papen, libertijnen en fijnen. Artikelen over de kerkgeschiedenis van het zuidwestelijk gedeelte van Zuid-Holland van de voorchristelijke tijd tot heden. Zesde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Delft, 1994) 191-203.

In Delft waren een Vlaamse en een Waterlandse richting, die in de 17e eeuw in omvang zouden teruglopen: in 1724 zijn er nog maar drie lidmaten! Ondanks pogingen van de al evenzeer zieltogende Haagse gemeente komt het kerkgebouw in handen van de remonstranten, waarmee overigens al veel langer contacten bestonden. Deze gemeente lijdt op haar beurt in de negentiende eeuw een zieltogend bestaan: tot 1852 staat ze onder toezicht van de Rotterdamse en Haagse gemeenten. Door de komst van predikant/dichter P.A. de Genestet, en ook door het Modernisme, komt er weer leven in de brouwerij. Soortgelijke ervaring maakte ook de in 1881 heropgerichte doopsgezinde gemeente van Den Haag door. Remonstranten en doopsgezinden vonden elkaar weer in 1908, tot aan de dag van vandaag.

Stephanie S. Dickey, *Prints, Portraits and Patronage in Rembrandt's Work around 1640* (New York, 1994; proefschrift Institute of Fine Arts, New York University; uitgave in eigen beheer) 526 blz.

Deze dissertatie, gewijd aan het werk van Rembrandt uit de jaren '40 van de zeventiende eeuw, staat in het derde hoofdstuk uitvoerig stil bij de getekende, geëtsde en geschilderde portretten van de Waterlandse leraar Cornelis Claesz Anslø. Dickey interpreteert de afbeeldingen (Vondels 'Ay mael Cornelis stem') in het kader van de doperse leer, met gebruikmaking van een vaak over het hoofd geziene kopie, gemaakt door de eveneens doopsgezinde graveur Salomon Saverij. Dickey's onderzoek brengt Rembrandt (opnieuw) in zeer nauw contact met toenmalig dopers Amsterdam.

J.D.R. van Dijk & W.R. Foorthuis (red.), *Vierhonderd jaar Groninger Veenkoloniën in biografische schetsen* (Groningen, 1994) 288 blz. ISBN 9050280412.

In het kader van de herdenking van de eerste verveningsactiviteiten bij de Pekel Aa 400 jaar geleden, is een biografisch lexicon samengesteld van vooraanstaande Veenkolonialen. Daarin zijn ook vrij uitvoerige biografieën opgenomen van doopsgezinden: van kerkhistoricus Steven Blaupot ten Cate (Noordbroek-Hoogezand, 1807-1884) door H. Maring; minister Samuel van Houten (Groningen-Den Haag, 1837-1930) door H.J.L. Vonhoff; hoogleraar oogheelkunde Marten Edsge Mulder (Hoogezand-Groningen, 1847-1928) door F.R.H. Smit; vermaner en leider der Ukowallisten Uke Walles (?-Sylmönken, 1593-1653) door O.S. Knottnerus en predikant en 'encyclopedist' te Veendam, Anthony Winkler Prins (Voorst-Voorburg, 1817-1908) door G. v.d. Mark.

C.J. Dyck, *An Introduction to Mennonite History. A Popular History of the Anabaptists and the Mennonites*. Third Edition. (Scottsdale/Waterloo, 1993) 452 blz. ISBN 0836136209.

Dat het onder supervisie van Dyck in 1967 voor het eerst verschenen historische overzicht ondertussen tot de 'classics' is gaan behoren, bewijst deze derde, geheel herziene editie. Wie de eerste editie vergelijkt met deze versie, merkt hoeveel er in de afgelopen 25 jaar op dopers historisch terrein is vericht. Dat is het opmerkelijkst voor het doperdom buiten Europa. Dyck heeft nu noodzakelijkerwijs veel meer aandacht voor de sterk groeiende gemeenschappen in Afrika en Azië, dan voorheen. De actualisering van de Nederlandse geschiedenis zijn voornamelijk van bibliografische aard, behalve die waar het de allerjongste ontwikkelingen betreft (p. 392-93).

B. Edes en C. Glashouwer, 'De doopsgezinde gemeenten op Ameland', hfdst. III van, id., *Uit de geschiedenis van de Amelandse kerken* (Ameland, 1990) 47-71.

Dit in eigen beheer uitgegeven boekje biedt een samenhangend overzicht van de geschiedenis der rooms-katholieke, doopsgezinde, hervormde, lutherse en gereformeerde kerken op Ameland. Het eiland telde ooit drie doperse richtingen: de Waterlandse (of Blaauwe Schuur) te Nes, de strenge Oud-vlaamse of de (van de Oude Friezen afgesplitste) Jan Jacobszgezinden te Hallum, Ballum en Nes en de Vlaamse gemeente (ook: Foppe Onnes- of Lausomsgemeente) te Nes en Ballum. Opmerkelijk is dat de gereformeerde kerk rechtstreeks voortgekomen is uit de doopsgezinde gemeente, via de activiteit van ds. Jan de Liefde en zijn 'Vereniging tot Heil des Volks' (p. 130-34). Een nuttig lijstje met alle voorgangers tot heden besluit het overzicht.

A. M. Elias & P. C. M. Schölvink, *Volksrepresentanten en wetgevers. De politieke elite in de Bataafs-Franse tijd 1796-1810* (Amsterdam, 1991) 332 blz. ISBN 9068810189.

Zodra 'onder Napoleontisch bewind ook doopsgezinden politieke rechten verkrijgen, vinden we verschillende van hen onmiddellijk op het regeringskussen in stad en land. Onder de 382 biografische artikelen van Volksrepresentanten en wetgevers, treffen we de volgende mennisten aan: Jan Bernard Blijdenstein (Enschede; p. 41), Hermannus ten Cate (Groningen; p. 61), Pieter Cats (Leeuwarden; p. 62), Jacob Hendrik Floh (Enschede; p. 83), Abraham de Haan (Amsterdam; p. 97), Koenraad Hovens (Haarlem; p. 122), Teunis Hulshoff (Groningen; p. 127), Taco Modderman (Groningen; p. 171), Willem Ris (Hoorn; p. 200), Evert Roorda (Leeuwarden; p. 200), Alart Scheltinga (Harlingen; p. 206), Simon Stijl (Harlingen; p. 227), Pieter Toens (Hoogezand; p. 231), Pieter Vreede (Leiden/Tilburg; p. 252), Pier Zeper (Leeuwarden; p. 261) en Gerard van der Zoo (Amsterdam; p. 262).

William R. Estep, 'Sixteenth-Century Anabaptism and the Puritan Connection: Reflections upon Baptist Origins', in: P. Toews (red.), *Mennonites and Baptists: A Continuing Conversation* (Winnipeg/Hillsboro, 1993) 1-38.

Vanuit de achtergrond der geschiedenis der Mennonite Brethern Church (ca. 1860 in Rusland ontstaan onder Nederlands-Pruissische Mennonieten, en vanaf ca. 1875 'geïmporteerd' in Amerika), zoekt in deze bundel een keur van historici naar gemeenschappelijke wortels in het dooperdom en het baptisme. Estep behandelt de vroegste sporen daarvan, die te localiseren zijn in het bakhuis van Jan Munter in Amsterdam, waar vanaf 1607 de uit Engeland verdreven John Smyth met zijn baptistische aanhang aansluiting vond bij de Waterlanders, op

basis van de belijdenis van Hans de Ries en Lubbert Gerritsz. Smyth raakte hierdoor in conflict met zijn confrater Thomas Helwys, o.a. op het punt van de Melchioritische christologie, die daarop naar Engeland terugkeerde om een eigen baptistengemeente te stichten, wat hij echter met de dood moest bekopen.

'Feenstra', in: *Nederland's Patriciaat. Genealogieën van bekende geslachten* 77 (1993) 229-54.

Het geslacht Feenstra gaat in deze genealogie terug op Euwe Gerbens, over wie niets bekend is. Zijn zoon Pier Euwens (overl. 1692) was veehouder te Idskenuizen en doopsgezind armmeester. Later vinden we Feenstra's in Franeker, veelal in de handel actief, Dokkum, Holwerd en omgeving en Leeuwarden. Thijs Feenstra, ooit burgemeester van Leeuwarden, was tevens bewoner van de Schierstins in Veenwouden. Tal van predikanten heeft deze familie voortgebracht, zoals Pieter Wepkes Feenstra (1768-1820), kleinzoon Pieter Wepkes Feenstra (1831-1890), Pieter Feenstra Pzn (1800-1876) en Pieter Feenstra (1850-1936), die lange tijd curator en voorzitter van het Seminarium zou zijn. Zie ook onder *Nederland's Patriciaat*.

Fredeshiem. Keuze uit Herinneringen van Ds. T. O. Hylkema 1960. *Bijdragen in kader zestigjarig bestaan 1989* ([Amsterdam], 1989) 104 blz.

Ter gelegenheid van het zestig-jarig bestaan van 'Fredeshiem' in 1989 hebben A. Bokma en S. L. Verheus een herziene druk bezorgd van het 'groene boekje' dat T. O. Hylkema bij het dertig-jarig bestaan in 1959 had gepubliceerd. Van de oorspronkelijk 46 stukken zijn er 13 overgenomen. Dan volgen vanaf p. 73 verschillende 'nieuwe' oudere artikelen, waaronder een impressie van Fredeshiem door G. Fopma (eerder gepubliceerd in het *Doopsgezind Jaarboekje* van 1930),

een overzicht over de eerste vijftig jaar door Verheus (uit: *DJ* 1979), een artikel over Sjouke de Zee (uit: *DJ* 1974) en voorts een vijftal echt nieuwe bijdragen over o.a. verbouwingen, belangrijke gebeurtenissen op Fredeshiem en de 'Vereniging van Vrienden van Fredeshiem'.

Margreet Gerdes, 'De duivel en het bedrog. Een opzienbarend praktijkgeval van zeventiende-eeuwse protestantse schrijvers', in: G. Rooijakkers e.a. (red.), *Duivelsbeelden. Een cultuurhistorische speurtocht door de Lage Landen* (Baarn, 1994) 232-58.

Gerdes behandelt de geschiedenis van Lena Wouters (ca. 1670), een zwervende vrouw uit Utrecht afkomstig, die een pact met de duivel ('Maatje Lief') had gesloten. De manifestaties daarvan werden alle met angst, afgrijzen maar met ook argwaan ontvangen. In Middelburg biechtte zij in 1674 haar bedrog op. Haar geschiedenis komt als casus terug in de geleerde demonologien, zoals die van de gereformeerde predikant Johannes de Mey en vooral de doopsgezinde stadsarts uit Haarlem, Antonius van Dale, die persoonlijk met Lena Wouters te maken kreeg. Haar geschiedenis heeft hij vastgelegd in de *Verhandeling van de oude orakelen* (1687).

Egil Grislis, 'Martin Luther and Menno Simons on Infant Baptism', in: *Journal of Mennonite Studies* 12 (1994) 7-25.

In dit artikel zoekt Grislis naar de overeenkomsten en verschillen tussen Luther's en Menno's opvattingen over enerzijds de kinderdoop en anderzijds de volwassendoop. Zoals te verwachten was, lagen de standpunten nogal uitelkaar: Luther voerde uitsluitend theologische argumenten aan voor de kinderdoop en stond niet open voor kritiek van doperse zijde. Wat lutheranen en mennonieten gemeen hadden, was een naar

's schrijvers oordeel 'experiential understanding', een bevindelijke interpretatie, van de doop.

Aart de Groot, 'The Radical Reformation Revisited?', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 73 (1993) 199-207.

Beschouwing van het recente onderzoek op het gebied van de radicale reformatie, n.a.v. de verschijning van de derde druk van G.H. Williams, *The Radical Reformation*. (Zie ook de recensie in deze aflevering).

Aart de Groot, 'Zwickers Bücherei', in: *Archiwum historii filozofii i myśli społecznej* 38(1993) 153-64.

De Groots artikel is gewijd aan de vondst in het Amsterdamse Gemeentearchief van de boedelinventaris van Daniël Zwicker, de uit Danzig afkomstige, links en rechts verketterde sociniaan, die van 1657 tot aan zijn dood in 1678 domicilie vond in het tolerante Amsterdam. Hij verkeerde veel in doperse en collegiantische kringen. De boedelbeschrijving bevat tevens een inventarisatie van zijn bibliotheek, bestaande uit zo'n duizend titels en nog eens 36 pakketten ongebonden boeken. Het merendeel betreft theologie, waaronder de omvangrijke te Amsterdam gedrukte serie *Bibliotheca fratrum Polonorum*. Daarnaast bezat hij tal van collegiantische werken, wat Mennonitica en literatuur over de Hutterensen, waarvoor hij een zwak had.

E.K. Grootes, 'Het liedboekje van 'Haerlem Soetendal'', in: E.K. Grootes (red.), *Haarlems Helicon. Literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800* (Hilversum, 1993) 93-110.

Grootes bestudeert de inhoud van de anonieme bundel *Liedekens ende refereynen*, ghe-

maeckt by Haerlem Soetendal, een populair liedboekje waarvan er slechts enkele latere herdrukken zijn overgeleverd. De oudste liederen stammen van 1599 en doen o.a. verslag van een reis naar Portugal. Verondersteld wordt dat de met 'Haerlem Soetendal' aangeduide dichter, die 'Botten Bloeyen hooghe' tot zinspreuk voerde, van doperse huize is. Hij zou verwant kunnen zijn aan de Haarlemse familie Bottens, die uit Kortrijk afkomstig was. Het liedboekje, gekenmerkt door een wat naïeve, op de eigen leefwereld gerichte betrokkenheid, werd uitgegeven door o.a. de doperse drukkers/boekverkopers Passchier van den Wesbusch en Vincent Casteleyn.

L.P. Grijp, 'Van geuzenlied tot Gedenck-clanck. Tweede deel: De receptie van geuzenliederen, in het bijzonder in de contrafactuur', in: *De Zeventiende Eeuw* 10 (1994) 266-76.

Dit artikel is het slot van een beschrijving van de geuzenliederen en -liedboeken en hun gebruikers, dat in het eerste nummer van jaargang 10 van *De Zeventiende Eeuw* is verschenen. Dit tweede deel is vooral in doperse context intrigerend, omdat blijkt dat bij doopsgezinden de geuzenliederen als contrafact verhoudingsgewijs veel populairder waren dan onder gereformeerden. Grijp demonstreert dit aan de hand van de receptie van tien (oudere) geuzenliederen, die in tal van 17e-eeuwse doopsgezinde liedboeken als melodie-opgave blijken voor te komen.

Bruorren Halbertsma, *Rimen & Teltsjes* [FA nr. 773; Fryske Klassiken nr. 6] [Ljouwert, 1993] 622 blz., ill. ISBN 90 6066 4892.

Deze monumentale herdruk van het zeer populaire verzamelde werk van de gebroeders Halbertsma – vooral van Joost (1789-1869; doopsgezind predikant te Deventer)

en Eeltje (1797-1858; huisarts te Grouw) en in veel mindere mate van Tjalling (1792-1852; boterkoopman te Grouw) – is bezorgd door Ph.H. Breuker van de Fryske Akademy in Leeuwarden. Als uitgangspunt is genomen de eerste druk uit 1871, aangevuld met latere toevoegingen en met illustraties van Ids Wiersma uit de editie van 1918. Tal van vaak humoristische volksverhalen, anekdoten en gedichten hieruit behoren tot de klassiekers der Friese literatuur, zoals 'Jonker Pyt en Sibbel', 'De reis nei de jichtmasters', 'De Noarger rûn', of de vele wederwaardigheden van 'Gabe Skroar'. In een uitvoerig artikel aan het slot (p. 587-614) biedt Breuker, naast teksteditorische informatie, een goed overzicht van het leven en werk van de 'bruorren' in de context van hun sociale en culturele omgeving.

'Hannema', in: *Nederland's Patriciaat. Genealogieën van bekende geslachten* 77 (1993) 255-83.

Dit Harlinger geslacht gaat terug op de tichelaar Jan Jacobsz (1572), een beroep dat lang in de familie is gebleven. Vanaf het eind van de 17e eeuw dateren tal van bekende doperse parentages, o.a. met de familie Stijl, Feytama, Dreijer, Fontein, Stinstra, Scheltama, etc. Oorspronkelijke bewoner van het huidige Harlinger Gemeentemuseum 'it Hannemahûs' was Jan Hannema (1746-1825), die jeneverstoker en zoutzieder was. Zie ook onder *Nederland's Patriciaat*.

M.J. 't Hart (eindred.), *Aalsmeerse Stamboomen* (Aalsmeer, 1991) dl. V en VI, 618 en 925 blz., ill. ISBN 90800531-20 & 90800531-47.

Al ruim tien jaar werkt in Aalsmeer de Commissie Genealogie van de Stichting 'Oud Aalsmeer' voortvarend aan een uniek project: de samenstelling van genealogieën van 35 grote en 38 kleine Aalsmeerse families. Met het verschijnen van het vijfde en

zesde deel is de geplande serie, die in 1983 begon en zich kenmerkt door acribie en grote zorg voor de presentatie, gereed gekomen. Voor 1995 staat reeds een herziene versie van deel I op stapel. Aangezien Aalsmeer lange tijd een vrij gesloten gemeenschap vormde met een bloeiend doopsgezind gemeentelven, zijn deze genealogieën onmisbaar voor de doperse, cultuurhistorische en sociaal-economische historiografie. Families van doperse origine in deel V zijn: Bol, Piet en Van der Zwaard en deel VI: Blootshoofd, Bij, Doeve (deels), Hofman (deels), Joppen, Koomen, Kous (deels), Neus, Oor, Prook, Roemer, Willemen en Zoet.

A.J. van den Heuvel-van Weerlee, 'Attestaties van de Doopsgezinde Gemeente te Leiden 1673 tot 1885', in: *Gens Nostra* 68 (1993) 569-73 & 69 (1994) 19-34.

Mevrouw Van den Heuvel geeft in twee delen een lijst met een kleine 500 alfabetisch gerangschikte namen van doopsgezinde lidmaten die in verband met hun komst naar, dan wel vertrek uit Leiden een attestatie verkregen. Dit was in het verleden niet alleen een bewijs van dopers lidmaatschap – de respectieve kerkeraden erkenden daarmee ook hun plicht tot eventuele ondersteuning. Onder de attestanten bevinden zich ook tal van komende en vertrekkende predikanten. Tot de meest 'mobielen' behoorden families als Bakker, Fox, Franken, De Haan, Herding(h), Van Heukelom, Leendertz, Van Putten, (Van) Reeseema en De Wind.

Gerlof Homan, 'Camp Dora: A Dutch Mennonite Medical Doctor in a Nazi Concentration Camp', in: *Mennonite Life* 47/2 (1992) 4-10.

Dit artikel bestaat voor het grootste deel uit een persoonlijk verslag van dr. H.L. Groenevelds ervaringen in het Kamp Cora. Ho-

man bereidt over diens oorlogservaringen een boek voor. Groeneveld was destijds huisarts te Nijmegen en in 1942, het jaar van zijn arrestatie, voorzitter van de Doopsgezinde Gemeente aldaar. Aangesloten bij het verzet en onderweg naar Spanje werd hij in Parijs gearresteerd en op 28 juni naar Buchenwald gebracht. Later werd hij tewerkgesteld in Nordhausen, in Kamp Cora, waar hij als enige belast was met de medische zorg van de gevangenen die tunnels moesten graven ten behoeve van de ontwikkeling van de V1- en V2-raketten. Hij overleefde het kamp en nam spoedig nadien zijn oude beroep weer op.

G. Hovinga-Zijlstra, *Kroniek van de familie Zijlstra*. 2e herz. uitg. (Assen, 1994; uitgave in eigen beheer) 289 blz.

Deze genealogische studie behandelt, rijkelijk gedocumenteerd, de geschiedenis van de familie Zijlstra, die voornamelijk in de verveningen rond Oostermeer (Witveen, Houtgehage; de Lijen) de kost verdiende. De stamouders, Michiel Tobias (overl. 1656) en Sjouck Auckedr. behoorden tot de doopsgezinde gemeente van Witveen-Rottevalle. Tot in de negentiende eeuw bleven de meeste Zijlstra's mennist. Het boek biedt meer dan genealogieën alleen: topografische beschrijvingen, alsmede die over geloof en professie ontsluiten het voorouderlijke doen en denken.

Greta Huis, 'Wederdopers in stad en ommelanden', in: *Summa* 24/5 (1993) 7-9.

Het Kerstnummer van het periodiek van de Faculteit der Godgeleerdheid van de Universiteit van Amsterdam bevat een onderhoudend artikel over het Münsterse doperdom in en om de stad Groningen. Een van de hoogtepunten uit die geschiedenis vormt de bijeenkomst in januari 1535 op 't Zandt,

waar de Münsterse zendelingen Jacob Kremer en Antonie Kistemaker zo'n duizend mensen enthousiast maakten voor het Nieuwe Jeruzalem.

Gerrit H. Jongeneelen, 'Lambert ten Kate and the origin of 19th-century Historical Linguistics', in: J. Noordegraaf e.a. (red.), *Studies in the History of The Language sciences 64: The History of Linguistics in the Low Countries* (Amsterdam/Philadelphia, 1992) 201-19.

Hoe religie en taalkunde nauwe raakvlakken vertonen, blijkt uit dit taalhistorische artikel over de invloed van Ten Kate's *Gemeenschap tussen de Gottische spraeke en de Nederduytsche* (1710). Jongeneelen plaatst het ontstaan van Ten Kate's inzichten inzake het 'gemeenlands' in het Lammistische en collegiantische milieu van Galenus Abrahamsz, waar hij de later in Rotterdam woonachtige doopsgezinde koopman Adriaan Verwer leerde kennen. Verwer, Ten Kate's leermeester in dezen, had reeds eerder een taalkundige reputatie opgebouwd, dankzij zijn publicatie uit 1707, de *Lingua belgicae idea grammatica, poetica, rhetorica*. Verwers taalkundige concepten kwamen rechtstreeks voort uit de spinozistisch gekleurde zgn. Bredenburgse twisten in Rotterdam.

Marja Keyser, *Frederik Muller en de oude boekhandel of hoe maakt een antiquaar tijd om te genieten* (Amsterdam, 1994) 48 blz. ISBN 908019722X.

Ter gelegenheid van het 40-jarig jubileum van Antiquariaat Brinkman te Amsterdam (Singel 319) is in eigen beheer dit prachtig verzorgde boekje over Frederik Muller (1817-1881) verschenen. Muller is de zoon van de hoogleraar van het Doopsgezind Seminarium Samuel Muller. Hij is een niet weg te denken naam in de wereld van de boek- en kunstgeschiedenis: zijn talloze

boek- en prentencatalogi zijn nog steeds onmisbare hulpmiddelen. Keyser behandelt zijn ideeën over het antiquariaat, dat niet erg in aanzien stond in de 19e eeuw.

Edmund Kizik, *Mennonici w Gdansk, Elblagu i na Zulawach Wislanych u drugiej Polowie XVII 1 w XVIII wieku* ['Gdanskie Towarzystwo Naukowe', serie monografii, nr. 95] (Gdansk, 1994) 268 blz., ill. ISBN 83 85843 10 8.

Kizik richt zijn onderzoek op de geschiedenis der Mennonieten, in Danzig, Elbing en de Weichseldelta vanaf het midden der 17e eeuw tot het einde van de 18e eeuw. Hij heeft daarbij uitvoerige bronnenstudie verricht, alhoewel de in Nederland beschikbare archivalia niet zijn geraadpleegd. Hij plaatst de ontwikkeling van deze in tamelijk isolement levende gemeenschap, die ooit vanaf ca. 1540 uit de Nederlanden gevlucht was, in de context van de politieke en economische ontwikkeling van de omringende maatschappij. Het boek rekent in vier hoofdstukken af met enkele mythes omtrent aantallen en het aandeel in de economieën van Gdansk en Elbing. In de 'Werdern' was hun economische betrokkenheid (veel landbezit) daarentegen wel veel groter.

Roman Klim, *Gladani mennonitów na Zulawach Wislanych* [Wydanawnictwo Pomorskie RPK PTTK w Gdansk nr. 5] (Gdansk, 1994) 68 blz., ill. ISBN 83 85035 29 X.

Klim, directeur van het Muzeum Wisly te Tczew, enthousiast conservator van het nog resterende doperse verleden in Polen, geeft in dit boekje een nuttig historisch overzicht van alle nog traceerbare kerkgebouwen en begraafplaatsen van de ooit Nederlands-doopsgezinde gemeenten in de Weichseldelta. Een vertaling ervan in het Duits, Engels en/of Nederlands zou wenselijk zijn.

S. Koorn, *175 jaar Doopsgezinde gemeente 'Mensingeweer' te Eenrum* ([Eenrum], 1994; uitg. in eigen beheer) 20 blz.

Op 17 april vierde de gemeente Mensingeweer te Eenrum haar 175-jarig bestaan. Bij die gelegenheid heeft Koorn een voordracht over de geschiedenis van de gemeente gehouden. De gemeente 'Mensingeweer' is voortgekomen uit de gemeenten Den Hoorn, Obergum en Rasquert, die in 1816 samen gingen. In april 1919 werd de nieuw gebouwde kerk ingewijd; tot in de jaren '50 heeft ze als vermaning dienst gedaan. In 1958 werd een nieuwe kerk in Eenrum in gebruik genomen. Tot heden hebben 25 leraren – apart in een lijst opgenomen – de gemeente gediend.

Anton van der Lem, *Johan Huizinga. Leven en werk in beelden & documenten* (Amsterdam, 1993) 309 blz., ill. ISBN 9028416188 (paperback) / ISBN 9028416528 (gebonden).

In een smaakvolle, terecht bekroonde vormgeving van Harry N. Sierman heeft Huizinga-kenner Van der Lem een qua tekst, document en illustratie zeer uitgebalanceerd boek samengesteld, dat gerust dé biografie mag heten, hoewel de auteur het slechts als 'inleiding' beschouwt. In een chronologisch-thematische opzet zijn in driemaal drie hoofdstukken Huizinga's leven en werk in hun samenhang uiteengezet. De eerste drie hoofdstukken behandelen de periode 1872-1905, waarin op p. 20-27 de doopsgezinde achtergrond en zijn doop op 15 maart 1891 beschreven zijn. Een tussenhoofdstuk behandelt Huizinga's tekentalent. De volgende drie hoofdstukken bestrijken de periode 1905-1926, waarna uitvoerig stilgestaan wordt bij de vrienden Jan Veth, Richard en Henriëtte Roland Holst en André Jolles. De laatste drie hoofdstukken behandelen de periode tot zijn plotselinge dood op 1 februari 1945.

Christopher W. Marsh, *The Family of Love in English society, 1550-1630* (Cambridge, 1994) 305 blz. ISBN 0521441285.

Deze uitvoerige, op archivalisch, deels genealogisch bronnenonderzoek gebaseerde studie, vertelt de geschiedenis van de geheime sekte van het Huys der Liefde, de uit de Nederlanden overgewaaide leer van Hendrick Niclaes. Het 'Familisme' blijkt zelfs doorgedrongen te zijn tot het hof van Elizabeth I. Even opmerkelijk is dat deze fel bestreden ketterse leer zijn aanhang vooral in Oost-Engeland had, in en om Cambridgeshire. Het slot bevat een alfabetische lijst met namen van aanhangers.

Olga van Marion, 'Heroides-imitaties van Govert Bidloo: De Brieven der gemartelde apostelen uit 1675', in: *De nieuwe taalgids. Tijdschrift voor neerlandici* 87 (1994) 499-514.

Van Marion beschrijft dit door Romeyn de Hooghe geïllustreerde, tamelijk succesvolle werk van de Amsterdamse doopsgezinde dichter Govert Bidloo vanuit de retorische en poëtische traditie. Het blijkt dat het genre als zodanig teruggaat op Ovidius' elegieën in gefingeerde briefvorm, de *Epistulae heroidum*. Hoewel de strekking meer in algemeen christelijke termen is gevat, en niet als specifiek dopers is te beschouwen, is eveneens zonneklaar dat Tieleman van Braghts *Bloedigh Tooneel* (1660) een van Bidloo's voornaamste bronnen is geweest.

John McCabe-Juhnke, 'Humility, Vulnerability, and Heroism in Dirk's *Exodus*', in: *Mennonite Life* 47/4 (1992), 4-8.

Dit artikel bespreekt het toneelstuk *Dirk's Exodus*, dat geschreven is door James Juhnke, historicus aan Bethel College te North Newton (Kansas), alwaar het in 1990 is opgevoerd. Het historietje is gebaseerd op de

door Van Braght beschreven martelaarsgeschiedenis van Dirck Willemsz uit Asperen; het verhaal geniet grote populariteit onder Amerikaanse doopsgezinden. Ondanks dat Dirck tijdens zijn ontvluchting een hem achterna zittende schoutsknecht redt, die door het ijs is gezakt, wordt hij desalniettemin verbrand (1559). In het spel wordt Dirck gekarakteriseerd als een welhaast ongenaakbare geloofsheld. In hetzelfde nummer geeft John K. Sherriff er nog een bijbels-historische en dramaturgische beschouwing van onder de titel: *'Dirk's Exodus: Morality Play and Modern Tragedy'* (p. 16-20).

P. van der Meer, "Omdat de Gemeente anders verloren zou Gaan". De lange weg van vereniging van de Aalsmeerse Doopsgezinden', in: *Oud Nuus* 24 (1993-94): nr. 1, 13-23; nr. 2, 27-39; nr. 3, 16-28.

Hoezeer genealogisch onderzoek bevruchtend kan werken op de geschiedschrijving van een doopsgezinde gemeente, bewijzen deze vervolgartikelen in het periodiek van de Stichting 'Oud Aalsmeer'. Kon de Aalsmeerse gemeente reeds bogen op tal van historische artikelen van de hand van Maarten J. 't Hart, gepubliceerd in eerdere jaargangen van *Oud Nuus*, thans weet Van der Meer dankzij uitvoerige studie van de rechterlijke en notariële archieven tal van saillante details boven water te krijgen over Aalsmeerse families, vermaners en vermaningen, over Waterlanders, Vlamingen en Oude Friezen, en over de onderlinge familierelaties tussen de ambtsdragers door de eeuwen heen.

Els Meulendijks, *Heden – verleden, blijmoedig gedragen. Mies Boissevain-van Lennep (1896-1965)* (Gouda, 1994) 59 blz. ISBN 90 71564 04 5.

In een fraai ogend boekje heeft het Zuidhollands Verzetmuseum te Gouda ter begelei-

ding van de gelijknamige tentoonstelling in het vroege voorjaar van 1994 uitvoerig aandacht besteed aan de verdiensten van Adrienne Minette (Mies) Boissevain-van Lennep. Zij was ooit gedoopt in de Amsterdamse gemeente. Hier staat haar rol in de Amsterdamse verzets- en sabotagegroep CS 6 centraal. In augustus 1943 werden zij en tal van familie- en andere CS 6-leden gearresteerd. De kampen Vught en Ravensbrück overleefde ze; na de oorlog continueerde haar gedrevenheid zich in politiek-feministisch engagement.

Hessel Miedema (red.), *Karel van Mander. The Lives of the Illustrious Netherlandish and German Painters, from the first edition of the Schilder-boeck (1603-1604)*. (Doornspijk, 1994) vol. I, 510 blz. ISBN 9070288850.

Dit is het eerste deel van dé nieuwe standaardeditie in het Engels van het *Schilder-boeck* van Karel van Mander. Het zal in meerdere delen verschijnen, waarin o.a. de door Van Mander in zijn biografieën besproken schilderijen (voorzover traceerbaar en nog bestaand) zullen worden afgebeeld en van commentaar voorzien. Dit eerste tekstdeel over de Nederlandse schilders heeft een facsimilé van de oorspronkelijke Nederlandse tekst met ertegenover de Engelse vertaling. Het notenapparaat beperkt zich tot tekstvarianten in de tweede druk van 1616-18. De daarin voorkomende levensbeschrijving van Van Mander zelf is ook opgenomen. Dit eerste, ook qua uitvoering indrukwekkende deel, belooft een waardig wetenschappelijk tribuut te worden aan die merkwaardige Oude Vlaming, die in de Nederlandse kunstgeschiedenis een creplaats inneemt.

Nederland's Patriciaat. Genealogieën van bekende geslachten 77 (1993).

Dit nummer van *Nederland's Patriciaat* is geheel gewijd aan 14 aanzienlijke families in Friesland. Y.B. Kuiper leidt de genealogieën in door ze te plaatsen in het Friese sociale, culturele, economische en kerkelijk klimaat van vooral de 18e en 19e eeuw (p. VIII-XXXVIII). Grofweg bestonden er drie sociale elites: aan de top de rijke adel, dan de groep van niet-adellijke grietmannen en premiers, en als derde laag de bekleders van hogere ambten, grotendeels afkomstig uit de deftige en geleerde burgerij. Onder de laatste groep, en dan bepaaldelijk die van de 'nouveau-riche' van na 1795, vinden we vier doopsgezinde geslachten: de familie Cats te Leeuwarden, Feenstra te Dokkum e.o., Hannema en Oosterbaan te Harlingen. Zie voor verdere gegevens onder de afzonderlijke namen in deze rubriek.

Adèle Nieuweboer, 'Haarlems literair leven in gelegenheidsgedichten (1680-1770)', in: E.K. Grootes (red.), *Haarlems Helicon. Literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800* (Hilversum, 1993) 187-201.

Volgens Pieter Langendijk, gerenommeerd toneelschrijver en gelegenheidsdichter van doperse huize, hadden bruiloftsdichten veel meer een sociale dan een literaire betekenis. Langendijk was een van de productiefste Haarlemse dichters in het gelegenheidsgenre (dat ook lofverzen op notabelen en buitenhuizen omvat), naast andere doperse vakbroeders als Adriaan Spinniker, leraar Van Zanten, Isaac van der Vinne, Jan van Elstland, Jan van Westerhoven, of Abraham Heems. Naast Langendijk was een andere 'topper' in dit genre een Zeeuw, de eveneens doperse Anthony Jansen (van der Goes). De opdrachten kwamen van de stedelijke elites, onder wie veel doopsgezinden aan te treffen zijn, zoals de familie Bar-

naart, Kops, Gryspeer, Verhammen, Leeuw, Van Lennep, De Vos, Blaupot, Teyler van der Hulst.

'Oosterbaan', in: *Nederland's Patriciaat. Genealogieën van bekende geslachten 77* (1993) 409-37.

De Oosterbaan-en zijn van Harlinger doopsgezinde komaf: stamvader is Arjen Claases (1575-1623), lijnslager-koopman en diaken bij de Vlamingen. Parentages zijn er o.a. met de familie Drijer, Hanekuik, Roor-da, Suringar en Nieuwenhuis. Net als de Feenstra's verdient de familie Oosterbaan tevens haar sporen in de Doopsgezinde Broederschap. Onder de predikanten vinden we: Jacob Oosterbaan (1834-1872); Johannes Arnoldus Oosterbaan (1837-1901); Pieter Oosterbaan (1873-1941). Diens zoon Johannes Arnoldus Oosterbaan kennen we nog als de emeritus hoogleraar van het Seminarium en de Universiteit van Amsterdam; zo ook de hoofdredactrice van het *A.D.W.*, Ruth Winsemius-Oosterbaan. Zie ook onder *Nederland's Patriciaat*.

Liesbeth Oskamp, *Tolerantie in druk. Een doopsgezinde drukker in een gereformeerd land* (Amsterdam, 1992; doct. scriptie Historische Letterkunde, Universiteit van Amsterdam) 102 blz.

In deze scriptie staat het fonds centraal van drukker/uitgever Hans Passchiers van Wesbusch, die tussen 1622 en 1649 ruim tachtig titels op de markt bracht. Zijn fonds valt in twee grote segmenten uiteen: werken van doperse aard, zoals bijbels, martelaarsboeken, tractaten, strijdschriften, belijdenissen, liedboeken en polemieken met niet-dopersen. Daarnaast produceerde hij ander werk, zoals relatieve best-sellers van auteurs als Cats, Huygens en Hooft. Anders dan Oskamp op grond van de dominantie van de

Gereformeerde Kerk vermoedde, liet het Haarlemse stadsbestuur Van Wesbusch als drukker van doperse lectuur zo goed als ongemoeid.

A. Pabian, 'Życie religijne wspólnoty mennonickiej w Prusach Królewskich w XVI-XVIII wieku', in: R. Klim (red.), *Materiały I zjazdu mennonickiego im. Helmuta Reimera* (Tczew, 1994) 22-42.

Pabian biedt een deels in katholieke termen geïnterpreteerd overzicht van de leer der doopsgezinden en hun geschiedenis in Polen vanaf ca. 1540. De grootste aandacht wordt gegeven aan de komst der mennonieten naar Danzig en Elbing, waarbij de studies van H. Penner en H.G. Mannhardt als belangrijkste bron zijn gehanteerd.

Rodney L. Petersen, *Preaching in the Last Days. The Theme of the 'Two Witnesses' in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. New York/Oxford, Oxford University Press, 1993. 318 blz. ISBN 0 19 507374 6.

Deze detailstudie op het terrein van de christelijke eschatologie en apocalypiek behandelt de tegenhangers van de antichrist: de twee getuigen uit Opb. 11:3-13, die een belangrijk onderdeel uitmaken van de zelfinterpretatie van de Reformatie. Voor de doperse historiografie is vooral de behandeling van het thema van de lekenprofetie in de Reformatie van groot belang. Zo wordt er ruim aandacht besteed aan Thomas Müntzer, Hans Hut en Melchior Hoffman, de belangrijkste apocalypici van de radicale reformatie. Bovendien wordt de doorwerking van het apocalypische gedachtengoed in Engeland en Noord-Amerika behandeld.

H. Wayne Pipkin, ed., *Essays in Anabaptist Theology* (Text Series Reader 5). Elkhart, Ind., Institute of Mennonite Studies, 1994. 271 blz. ISBN 0 936273 21 6.

Ter verzadiging van de honger naar het antwoord op de vraag: 'Wat is doperse theologie?', wordt hier een selectie van naoorlogse, Engelstalige artikelen aangeboden, die voor een groot deel in de *Mennonite Quarterly Review* verschenen zijn. Daaraan zijn drie recente artikelen van Snyder, Roth en Blough toegevoegd. Een geannoteerde bibliografie van eveneens slechts Engelstalige literatuur completeert deze bundel. Dit alles heeft tot doel om onder meer de studenten aan te tonen, dat 'our Anabaptist forebears were neither wholly illiterate nor uninterested in the great issues of theological reflection', aldus de redacteur.

A.J. van de Pol, *De vrouwelijke predikant in Nederland: van vrijzinnig discussiepunt tot doopsgezinde werkelijkheid* (Leiden, 1994; doct. scriptie Vakgroep Kerkgeschiedenis, Universiteit van Utrecht) 59 blz.

Als voorlopers van het vrouwelijke predikambt worden gezien drie godsdienstonderwijzeressen, Jacoba Mossel, Emilie Knapert en Manette de Favauge (rond 1898 en 1899). De laat-19e-eeuwse discussie over de vrouw in het ambt werd in (mannen-) kringen der Moderne Theologen gevoerd. Dat Annie Zernike haar zinnen zette op het pastoraat, wordt ten dele verklaard uit het reeds op jeugdige leeftijd verkeren in de godsdienstige samenkomsten der Vrije Gemeente. Haar besluit aan het Doopsgezind Seminarium te studeren, in 1905 reglementair mogelijk gemaakt, de daarvoor relevante familiale en maatschappelijke achtergronden, alsmede het verdere verloop van Zernike's tamelijk tragische loopbaan, vormen de kern van dit degelijke werkstuk.

Dorota Popowska, *Ein Volk Unterwegs. Über die Niederländischen Spuren der Mennoniten in Westpreussen und Polen*. (Warszawa 1993: doct. scriptie Inst. Germanistiek, Universiteit van Warszawa) 90 blz.

Popowska (ondertussen doopsgezind geworden!) heeft zich ten doel gesteld de Nederlandse achtergrond der doperse geschiedenis in Polen te belichten. De historie van de uit Duitsland afkomstige dopers in Klein-Polen en Galicië is buiten beschouwing gebleven. Behandeld worden de doperse leer, de verschillende fasen in de doperse kolonisatie in West-Pruisen en Polen, de taal der mennonieten, hun materiële en economische cultuur en de herkomst der Nederlandse namen. Een Nederlandse samenvatting rondt het geheel af.

H.W.P. Remmerts de Vries, *Wonen op een hofje. 250 jaar Rozenhofje* (Amsterdam, 1993 [=1994]) 56 blz.

Dit handzame en fraai verzorgde boekje verscheen ter gelegenheid van de viering van het 250-jarig bestaan van het Amsterdamse Rozenhofje op 27 mei 1994. De voorzitter van het bestuur heeft de geschiedschrijving voor zijn rekening genomen. Hij doet dat in twee hoofdstukken. Het eerste, 40 bladzijden lang, behandelt de collegiantische ontstaansgeschiedenis, het bestuurlijke reilen en zeilen en het plaatsingsbeleid. Het tweede legt de contemporaine situatie vast dankzij o.a. interviews met de huidige 26 bewoonsters.

Th.B. Roep, *Frits Kuiper en de Doopsgezinde gemeente te Alkmaar in crisis en oorlogstijd (14 vi-sies)* (Alkmaar, 1993; uitg. in eigen beheer) 33 blz.

Het onderzoek dat dr Gerlof D. Homan (Normal, Ill., VS) reeds jaren verricht naar

de doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog vormde de aanleiding voor Roep om de rol van Frits Kuiper en de Alkmaarse gemeente in de 30-er en 40-er jaren onder de loep te nemen. Hij heeft daarvoor de methode van 'oral history' gehanteerd: gesprekken met mensen die uit eigen herinnering hun geschiedenis en ervaringen met Frits Kuiper in deze tijd vertellen. De weergave van de mondelinge en schriftelijke reacties van 14 geïnterviewden heeft Roep zonder commentaar uitgegeven, voorzien van passende illustraties en relevante documenten.

Th.B. Roep, *De Doopsgezinde Gemeente te Alkmaar: tijd in oorlogstijd (1940-1945); aan de hand van de Kerkeraadsnotulen* (Alkmaar 1993; uitg. in eigen beheer) 33 blz.

Als aanvulling op bovenstaand werkstuk geeft Roep in deze bijdrage een samenvatting van de geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente Alkmaar aan de hand van de kerkeraadsnotulen uit de jaren 1940-45. Opmerkelijk is dat deze historische bron de dagelijkse kerkeraadszorg slechts aan de oppervlakte beschrijft: de raad had ernstig rekening te houden met een NSB-lid binnen zijn gelederen. De gemeente kende vier grote aandachtspunten: het bewaren van godsdienstige en zedelijke normen, de hulpverlening aan zieke en behoeftige leden, het opzetten van oecumenisch jeugdwerk en de bouw van een nieuwe kerk. Roeps voorbeeld verdient navolging!

Th.B. Roep, *Het pensioen van Ds IJsenbeek (1784-1859): een pijnlijke zaak ten goede gekeerd* (Alkmaar, 1994; uitg. in eigen beheer) 12 blz.

Thomas Roep onthult in deze bijdrage de geschiedenis rond de pensioenkwestie van ds. Daniel IJsenbeek (1784-1859), die in het archief der gemeente bewaard is gebleven in

een stuk dat als opschrift heeft: 'behoeft niet bepaaldelijk aan de nakomeling te worden overgebracht'. De kwestie dateert van 1854, wanneer de dan 70-jarige ds. IJsenbeek een pensioen verlangt van de financieel armlastige gemeente, dat gelijk is aan zijn volledige salaris. Doof geworden en met getaande geestdrift bleef de man preken, wat ten koste ging van de kerkgang en de opbrengst van de collectes. Het langdurige gesoebat over premies voor het pas opgerichte Emeritaatsfonds, toelagen van de Koning, en aanvullingen uit Amsterdam, wordt haarfijn uit de doeken gedaan.

Th. B. Roep, *Verdronkenoord, Alkmaar in de 18e eeuw; een echte "Doopsgezinde gracht"*. (Alkmaar, 1993; uitg. in eigen beheer) 3 blz.

Op een prent van de Alkmaarse vismarkt en het Verdronkenoord van Cornelis Pronk uit 1746 zijn tal van fraaie trapgevels te zien, waarvan er thans maar vier meer over zijn. Uit de verpondingsboeken en een door de hervormde predikant Willem Muleman tussen 1731 en 1735 bijgehouden lijst valt op te maken dat er in die jaren 19 huizen aan de zuidzijde van het Verdronkenoord door doopsgezinden werden bewoond.

K. A. D. Smelik (red.), *Met dopers aan Tafel. Bundel opgedragen aan Prof. dr J. T. Nielsen ter gelegenheid van zijn afscheid als gewoon hoogleraar Nieuwtestamentische vakken, aan de Universitaire Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid te Brussel* (Nijkerk, 1992) 182 blz. ISBN 90-2660-3053.

Dit liber amicorum voor prof. Nielsen, van 1981 tot 1992 hoogleraar Nieuwe Testament en Patristiek aan de U.F.P.G. te Brussel, bevat een vijftiental bijdragen die hoofdzakelijk op de theologie en oecumene geënt zijn. Enkele daarvan refereren aan Nielsens doperse achtergrond, zoals dat van H. Pasveer

over het lekepredikerschap en J. Wiersma over de actualiteit van het ethos der Radicale Reformatie. Aan het slot is de bibliografie van Nielsen afgedrukt.

C.G.M. Smit, 'Pieter Langendijk, De graaven van Holland (1745). Een dichter verstrikt tussen pacifisme en vaderlandsliefde', in: E.K. Grootes (red.), *Haarlems Helicon. Literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800* (Hilversum, 1993) 163-76.

Als factor van de aloude rederijkerskamer 'Trou Moet Blycken', een functie die hij van 1721 tot zijn dood in 1756 waarnam, begon Langendijk vanaf 1724 met het Jaardicht voor nieuwjaarsdag aan een groots project. Eenentwintig jaar achtereen zou hij bij die gelegenheid de lof der Hollandse graven bezingen. Zijn oogmerk was te laten zien dat de republiek verre te verkiezen was boven andere staatsvormen. Zijn afkeer van de monarchie stelde op de bijbel; als dopers pacifist ontkwam hij echter niet aan de historiografische traditie van zijn tijd. Sommige grafelijke alleenheersers beschrijft hij dan ook, ondanks het bloedvergieten waaraan zij zich bezondigden, als verdedigers der vrijheid en tegenstanders der geloofsdwang.

F. Smit, *Dank zij Oberon. Herinneringen van een onderduiker uit de Tweede Wereldoorlog aan Muggenbeet, Eind van Diep en Wetering* (Steenwijk, 1994) 108 blz., ill. ISBN 90 70652 15 3.

In een aantrekkelijk vormgegeven publicatie beschrijft de auteur met grote passie voor de streek en haar bewoners zijn persoonlijke belevenissen als onderduiker uit de stad Groningen in de kop van Overijssel, nabij Blokzijl. Op het Eind van Diep, leerde hij niet alleen zijn echtgenote kennen, maar woonde er in het doopsgezinde 'lokaal' ook regelmatig kerkdiensten bij, die door ds. Franken vanuit Blokzijl werden gegeven.

Keith Sprunger, 'Jan Theunis of Amsterdam (1569-1638): Mennonite Printer, Pamphleteer, Renaissance Man', in: *The Mennonite Quarterly Review* 68 (1994) 437-60.

De ooit door H. F. Wijnman in verschillende artikelen geportretteerde figuur Jan Theunis, blijft ook Sprunger intrigeren. Deze veelzijdige drukker, roddelende maar sappige pamfletschrijver in de kwestie tussen Nitter Obbesz en Hans de Ries, Hebraïcus en Arabist, alsmede waard van het roemruchte etablissement de 'Os in de Bruyloft' was buiten de kring van Amsterdamse Waterlanders minstens zo bekend als daarbinnen. Een 'Jan Theuniszhof' in de Amsterdamse wijk Slotermeer legt daarvan tot op de dag van vandaag nog getuigenis af. Waar De Ries en de zijnen taaie theologische tractaten schreven, produceerde Jan als verdeerder van Obbesz in de jaren 1625-28 meer dan twintig korte, voor een breed publiek smakelijk verteerbare boekjes.

Adela D. Torchia, 'Purity and Perseverance: Menno Simons' Understanding of Practical Holiness and Early Anabaptist Women', in: *Journal of Mennonite Studies* 12 (1994) 26-44.

Vanuit feministisch-theologische optiek onderzoekt Torchia de opvattingen van Menno over zuiverheid en de praktische heiliging als uiting van de nieuwe geboorte. Zij verschaft Menno's visie reliëf door confrontatie met de opvattingen van Luther, Erasmus en David Joris. Vervolgens onderzoekt ze de positie van de vrouw in het doperdom, waarbij de visionaire Anneken Jans min of meer als exceptioneel wordt aangemerkt, terwijl de doperse invulling van heiliging, die ook tot uitdrukking dient te komen in de plichten van man en vrouw in het huwelijk, niet ongunstig moeten hebben uitgewerkt voor de positie van de vrouw.

J. Trapman, 'Erasmus seen by a Dutch Collegiant: Daniel de Breen (1594-1664) and his posthumous *Compendium Theologiae Erasmi-cae* (1677)', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 73 (1993) 156-77.

Trapman ontrafelt de intrigerende geschiedenis van Daniël de Breen, remonstrant en collegiant, tutor in Leiden en corrector bij de drukkersfirma Blaeu in Amsterdam. Hij stond in contact met Galenus Abrahamsz. Joachim Oudaan, de Waterlands-doopsgezinde collegiant, zou in 1677 de uitgave van het *Compendium theologiae Erasmi-cae* verzorgen, een ooit door Van Breen geschreven tractaat dat hij verloren gewaand had. Het was te voorschijn gekomen uit de nalatenschap van Oudaans grootvader, Johannes van der Kodde. Minstens zo merkwaardig zijn de lotgevallen van verschillende (deels verloren gegane) edities van de Nederlandse vertaling ervan, waarbij onder anderen Reynier Rooleeuw en Frans van Hoogstraten betrokken waren.

Cornelis Trompetter, *Mennonite Entrepreneurship in a Proto-industrial Environment. The role of Mennonite entrepreneurs in the development of textile industries in Twente (The Netherlands), 1600-1815* (Kansas City 1994; proefschrift University of Kansas; uitg. in eigen beheer), 416 blz.

Een gedegen historisch, demografisch en sociaal-economisch onderzoek, gebaseerd op uitvoerig archiefonderzoek over dopers textielondernemerschap in Twente, verwacht men niet direct in Kansas. De onderzoeker, afgestudeerd in Groningen, kent echter de Nederlandse bronnen en theoretische kaders als geen ander. De studie biedt een uitvoerig overzicht van de pre-industriële ontwikkeling der Twentse textielnijverheid en het grote aandeel daarin van in sociale netwerken opererende doopsgezinden in Almelo (Warners, Ten Cate, Kusters,

Schimmelpenninck), Enschede (Ten Cate, Van Lochem, Nijhoff (?), Naber, Hoedemaker, Blijdenstein), Borne (Ten Cate, Huls-hoff, Bussemaker) en Hengelo (Bussemaker, Ter Horst, Nijhoff, Ten Cate). Het succes van het doperse ondernemerschap wordt deels verklaard vanuit orthodox dopers-religieuze en -ethische achtergronden. Talloze statistieken en bijlagen onderbouwen dit belangwekkende onderzoek.

NB: aangezien dit werk op zeer beperkte schaal verspreid is en Trompetter – conform de Amerikaanse promotiecultuur – een bewerkte versie ervan in een handelseditie voorbereidt, zal niet het proefschrift onderwerp van recensering zijn, maar het t.z.t. te verschijnen boek.

Floortje Tuinstra, *Mennonieten in Modder en Moeras. Hoe het de mennonieten verging in de 16e en 17e eeuw toen ze uit de Nederlanden naar Pruisen waren gevlucht, en wat ze bijdroegen aan het nieuwe vaderland* (Leiden, 1994; doct. scriptie Vakgroep Geschiedenis, Rijks Universiteit Leiden) 39 blz.

Deze scriptie behandelt op basis van literatuurstudie de geschiedenis der doopsgezinden in voormalig Oost- en Westpruisen. Dat economische motieven mede ten grondslag lagen aan de vestiging c.q. het welslagen daarvan in de Poolse contreien, komt ook hier duidelijk naar voren.

Waclaw Urban, 'Die Täufer in überlieferten polnischen Briefwechseln aus den dreißiger Jahren des 16. Jahrhunderts', in: *Archiv für Reformationsgeschichte* 85 (1994) 304-09.

In vroeg 16-eeuwse Poolse correspondentie, uitgegeven in de zgn. *Acta Tomiciana* dl. XII-XVII (Posen 1906-66), zijn tal van berichten te vinden over de opkomst en doorwerking van het doperdom. Met name het

Münsterse anabaptisme en zijn verspreiding in de Nederlanden en Noord-Duitsland hielden de Poolse kerkelijke en wereldlijke leiders met zorg bezig. Vooral de bisschop van Kulm, Johannes Dantiscus, was goed op de hoogte van de ontwikkelingen in Friesland en Amsterdam. Hij kreeg ooggetuigeverslagen uit de Nederlanden toegezonden door o.a. de diplomaat Cornelis Scepper. Uit Münster gevluchte dopers probeerden in de zomer van 1535 zich reeds in Thorn en Marienwerder te vestigen.

P. Valkema Blouw, 'Predated Protestant works in Nijhoff-Kronenberg', in: *Quaerendo: A Quarterly Journal from The Low Countries devoted to Manuscripts and Printed Books* 24 (1994) 163-80.

Dankzij zijn jarenlange typografisch-analytisch onderzoek van 16e-eeuws drukwerk is Valkema Blouw in staat tal van beargumenteerde dateringen en toeschrijvingen aan te dragen en aldus correcties te leveren op het standaardwerk van W. Nijhoff & M.E. Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540* (Den Haag, 1923-71), dat alle zgn. post-incunabelen beschrijft. Onder deze correcties komen verschillende edities van Menno Simons en Dirk Philips voor, waarover de auteur reeds eerder in de *Doopsgezinde Bijdragen* publiceerde, alsmede van David Joris (zie *Quaerendo* 21 [1991]). Voorts blijkt het *Testament* van Anneken Jans (1539?) in werkelijkheid in ca. 1558 gedrukt te zijn door de gereformeerde Emdense drukker Gillis van der Erven. Het meest opmerkelijke resultaat is dat de tot dusver oudst geachte protestantse titels, en als zodanig uitgegeven in het eerste deel van de *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, niet tussen 1522 en 1531 gedrukt zijn, maar pas in 1551 of later, door de eerder reeds door Valkema Blouw ontmaskerde Antwerpse drukker Frans Fraet, alias Van Oldenburch, alias Vanden Merberghe!

Natascha Veldhorst, 'Hoe de herders de verveling verdreven', in: *Babel. Maandblad Faculteit der Letteren* 4/1 (1995) 15; idem, *Karel van Mander: Bethlehem, dat is het Brood-huys* ([Amsterdam], 1994) 12 blz.

Neerlandica-in-spe Veldhorst komt de eer toe te hebben ontdekt dat Karel van Manders *Bethlehem, dat is het Brood-huys* (ca. 1600) Nederlands oudst bekende kerstspel is – een heus dopers oratorium. Van Mander dichtte de geschiedenis over de herders bij Bethlehem, die wachtend op Christus' geboorte zijn in het Oude Testament geprefigureerde komst vertellen, op melodieën van het Geneefse psalter. Veldhuis heeft het tot een twee uur durend zangspel gecomprimeerd, dat op 23 december 1994 te Amsterdam zijn première beleefde door het vocaal ensemble 'Metamorfoze' en het instrumentaal ensemble 'Barocco Locco' (zie de rubriek 'Mededelingen').

De Vermaning achter 'Het Lam' te Aardenburg, 1635/1636-1792. Een doopsgezind Monument in de Weststraat (Aardenburg, 1993) 34 blz.

Dit boekje, gebaseerd op archiefonderzoek, is door twee auteurs geschreven ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van het kerkgebouw. A. R. Bauwens behandelt de eerste, moeilijke periode in het begin van de 17e eeuw, waarin de magistraat en de terecht concurrentie-vresende gereformeerde kerk alles in het werk stelden om 'der wederdoo-peren secte' te dwarsbomen. In 1617 kende de gemeente zo'n 300 aanhangers, waaronder nogal wat Franstaligen – bijna de helft van het garnizoensstadje! J.W. Zondervan leidt de tijd in dat de gemeente samenkwam in de schuur achter het huis aan de Weststraat, "'t witte lammeken" geheten. De meeste aandacht is er voor de bouw van de kerk, waarmee in 1792 begonnen werd.

Catharina Visser, 'De arbeid van het bid-den. Pastoraal centrum 'Heliatros' 25 jaar', in: *Dabar* 3/4 (1994) 27-28.

Het artikel beschrijft kort de geschiedenis van het therapeutisch pastoraal centrum 'Heliatros' te Witveen bij Rottevalle en de daaraan ten grondslag liggende ideeën van de oprichtster, de thans 82-jarige dr. Else Atie Franken-Duparc, em. predikante van de doopsgezinde gemeente Rottevalle-Witveen in Friesland.

Piet Visser, 'O powstaniu Stowaryszenia na Rzecz Zachowania i Rozwoju Kontaktów Mennonitów Holenderskich w Polsce', in: R. Klim (red.), *Materiały I zjazdu mennonickiego im. Helmuta Reimera* (Tczew, 1994) 42-44.

In deze korte bijdrage aan het 'Helmut Reimer-congres' dat op 4 september 1993 te Tczew (Polen) gehouden is, wordt het belang uiteengezet van het onderzoek naar en de daarvoor in Amsterdam aanwezige bronnen voor de doperse geschiedenis in het huidige Polen, met name in het Weichselgebied, waar sedert ca. 1540 duizenden gevluchte mennonieten uit de lage Landen domicilie vonden.

Piet Visser, 'Frisia non cantat? Boekverkopers, bloemlezers en poetsenbakkers op de Helicon van 't Heitelân', in: H. Duits e.a. (red.), *Klinkend boeket. Studies over renaissance-sonnetten voor Marijke Spies* (Hilversum, 1994) 166-72.

Een sonnet van de Friese dichter Adriaan Tymens op de in 1698 overleden Leeuwarder doopsgezinde boekverkoper Hendrik Rintjes vormt de aanleiding tot een bespreking van Rintjes' activiteit als samensteller en uitgever van een tweedelige poëziebloemlezing, *Klioos kraam* (1656-57). Het

blijkt dat Rintjes voor het eerste deel nogal wat gedichten 'geleend' heeft van eerdere Hollandse bloemlezingen. Tegelijkertijd blijkt dat, ondanks het aandeel van Friese dichters, de bundel door Rintjes' vele Hollandse 'contacten' veel meer een Hollands dan Fries product was, gericht op een Hollandse markt.

Piet Visser, 'Research Note: Broeders in de geest: de doopsgezinde bijdragen van Die-rick en Jan Philipsz Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw', in: *The Mennonite Quarterly Review* 67 (1993) 469-80.

Op verzoek van de redactie van *MQR* heeft Visser een Engelse samenvatting gemaakt van zijn in 1988 verschenen boek over leven en werk der gebroeders Schabaelje, welks inhoud hier geen bespreking behoeft.

S. Voolstra, *Een gemeente van heiligen. De kenmerken van de ware kerk volgens Menno Simons* [Doperse Stemmen 7] (Amsterdam, 1994) 63 blz. ISBN 90 6550 130 4.

Geannoteerde heruitgave in modern Nederlands van een fragment uit Menno Simons' antwoord aan Gellius Faber over de kenmerken van de ware kerk. Voorzien van een historisch-theologische inleiding en een handreiking voor een gesprek aan de hand van bijbelverwijzingen en excerpten uit Menno's werk, alsmede van relevante passages uit de *Confession of Faith in a Mennonite Perspective. Draft Articles* (oct. 1993). Bedoeld als gespreksboekje ter voorbereiding van Menno Simons' 500e geboortedag in 1996.

Gary K. Waite, 'David Joris en de opkomst van de sceptische traditie jegens de duivel in de vroeg-moderne Nederlanden', in: G. Rooijakkers e.a. (red.), *Duivelsbeelden. Een*

cultuurhistorische speurtocht door de Lage Landen (Baarn, 1994) 216-31.

Waite behandelt de scepsis over het bestaan van de duivel in de leer van het Delftse orakel, David Joris. De aard daarvan wordt geplaatst in de context der humanistische traditie, volgens de opvattingen van geleerden als Johannes Wier en Reginald Scott. Joris' scepsis wordt behandeld als vroeg voorbeeld uit de niet-geleerde spiritualistische en doperse milieus. Omstreeks 1541 heeft David een tractaatje over de duivel geschreven, dat in 1616 nog eens herdrukt is. Joris heeft een vergeestelijkt beeld van de duivel, als metafoor voor de menselijke lusten en zwakheden. Het bestaan van de fysieke duivel wijst hij af.

Gary K. Waite, 'Een ketter en zijn stad. David Joris en Delft', in: J.C. Okkema e.a. (red.), *Heidenen, papen, libertijnen en fijnen. Artikelen over de kerkgeschiedenis van het zuidwestelijk gedeelte van Zuid-Holland van de voorchristelijke tijd tot heden. Zesde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Delft, 1994) 121-37.

Dit artikel behandelt de vroegste geschiedenis van David Joris, die ca. 1501 in Delft is geboren en daar, na een verblijf in Vlaanderen, een deel van zijn jeugd heeft doorgebracht. Behandeld worden zijn mislukte opleiding tot koopman en die tot kunstenaar in vermoedelijk Brussel. Hij vestigde zich in 1524 als glasschilder in Delft. Daar ook verrichtte hij zijn eerste ketterse activiteiten, die hem o.a. in 1528 in het gevang deden belanden. Zijn doperse sympathieën noopten hem tot een frequent komen en gaan naar en van Delft. In 1539 werd er jacht op hem en zijn aanhang gemaakt, waardoor hij de stad voorgoed zou verlaten. Zijn moeder, Marritgen Jansz, zou daarbij het leven laten.

Werk in uitvoering. Uitgave ter gelegenheid van de 80ste verjaardag van ds Rein de Zeeuw ([Haarlem, 1994]) 36 blz.

Hoe geliefd en gewaardeerd de 80-jarige ds De Zeeuw was en is, blijkt uit dit fraai vormgegeven vriendenboekje voor de voormalige predikant in algemene dienst en secretaris van de ADS, annex redactie-secretaris van het ADW, annex voorzitter van Bijzondere Noden. De bijdragen van biografische, historische en anekdotisch-persoonlijke aard zijn van de hand van S. L. Verheus, wijlen J. Woudstra-Gorter, J. Gulmans, S. van der Meer en H. von Niessen. De talrijke illustraties zijn ontleend aan de doperse fotocollectie van Cor van Weele, die zich in de Doopsgezinde Bibliotheek bevindt.

Michael Wilks, ed., *Prophecy and Eschatology*. Cambridge, Blackwell Publishers, 1994. 282 blz. ISBN 0 631 19051 1.

Bundeling van de zeventien lezingen die gehouden werden op het vijfde Anglo-Dutch Colloquium on Church History, Groningen 1992. Ze bestrijken een uitermate breed veld van de profetische en apocalyptische speculatie van de twaalfde tot de negentiende eeuw in Engeland en Europa. Aan het anabaptisme als apocalyptische, reformato-rische beweging bij uitstek wordt totaal voorbij gegaan, met uitzondering van een artikel van E.M.V.M. Honée, waarin hij positie kiest in het debat tussen Reinhard Schwarz en Hans-Jürgen Goertz over de juiste Müntzer-interpretatie.

A.Ph.F. Wouters en P.H.A.M. Abels, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621*. Delft, 1994. Bnd 1, 661 blz., bnd 2, 544 blz. ISBN resp. 90 5166 412 5 en 90 5166 413 3.

In deze monumentale dubbel-dissertatie

(KUN) wordt de eerste halve eeuw van de calvinistische reformatiepoging in Delft e.o. in sociaal-historisch perspectief behandeld. Onder de rubriek 'contacten met andersgezinden' en 'protestantse dissenters' treffen we onder meer de Friese en Hoogduitse doopsgezinden aan als de voorgangers en grootste concurrenten van de gereformeerden. Verder spelen David Joris, zijn familie en aanhang in Delft natuurlijk een belangrijke rol. Door veel water bij de wijn te doen kon de oorspronkelijke 'smalle kerk' in de gereformeerde 'publieke kerk' transformeren. De organisatie voltrok zich in een proces van wisselwerking tussen voorgeschreven theorie in het brede kerkverband en geleefde praktijk in de plaatstelijke kerken.

T. van der Wijk-Wals, *Doopsgezinde Gemeente Pieterzijl te Grijpskerk*. Grijpskerk, 1993; scriptie Theologie, Noordelijke Hogeschool Leeuwarden. 36 blz.

Na een algemene historische inleiding begint de eigenlijke gemeentegeschiedenis met de stichting van huisk gemeenten in 1643 te Visvliet, in 1664 te Pieterzijl en omstreken die tijd ook in Niezijl. Gezien de ligging is er tamelijk veel invloed vanuit Friesland, hoewel ook de Ukowallisten van zich doen horen. In de Franse tijd blijkt ook hier het patriotisme politieke ambities te hebben wakker geschud, zoals bij de rijke doperse landbouwers De Waard en Teenstra. In 1892 verhuist de kerk letterlijk van Pieterzijl naar Grijpskerk. De huidige gemeente Westerkwartier (ca. 85 leden) kerkt nu in Den Horn.

Mededelingen

Nieuws uit de Doopsgezinde Bibliotheek en het Doopsgezind Documentatiecentrum

Steeds meer bezoekers

De stijgende lijn van bezoekers in de afgelopen jaren aan Zaal Mennonitica in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam blijft zich continueren. Konden we 1993 afsluiten met een bezoekersaantal van 511, in 1994 werden 645 bezoeken geregistreerd – een stijging van maar liefst 26% (vgl. *Doopsgezinde Bijdragen* 19 (1993), 253). In de loop der jaren heeft zich een groeiend contingent van ‘sneupers’, studenten en onderzoekers uit uiteenlopende historische disciplines gevormd, dat de relevantie van de handbibliotheek en de zeldzame drukken van het doperse bruikleen naar waarde weet te schatten. Deze ontwikkeling heeft zelfs aanleiding gegeven tot een nieuw initiatief op dopers cultuurhistorisch terrein: de oprichting van de inter-universitaire ‘Werkgroep onderzoek naar elitevorming bij doopsgezinden ca. 1600-1900’, waarover elders in deze rubriek meer te lezen is.

Menno Simons 500

Ook zijn reeds de eerste tekenen van tal van nationale en lokaal-gemeentelijke activiteiten in het kader van het Menno Simons herdenkingsjaar 1996 gesignaleerd in de Doopsgezinde Bibliotheek. In dit verband zij gesteld dat initiatieven in dit kader primair door de plannenmakers zelf uitgevoerd dienen te worden. Collega Adriaan Plak en ik zijn niet in staat alle verzoeken om historische informatie met pasklare antwoorden te honoreren: wij bemiddelen bij het onderzoek, wijzen de weg in het beschikbare materiaal en bieden alternatieve zoek-suggesties, maar voeren die in de regel niet uit. Bovendien: wat is er leuker dan een ‘dagje Amsterdam’ en zelf te spitten in het gemeentelijke verleden, of op ‘jacht’ te gaan naar zeldzame oude drukken? Wat dit laatste betreft, zij ook opgemerkt dat de Doopsgezinde Bibliotheek, conform de UB-richtlijnen, een restrictief beleid voert ten aanzien van het tijdelijk beschikbaar stellen van oud en zeldzaam materiaal ten behoeve van lokale tentoonstellingen. Uit conservatorisch oogpunt worden strenge uitleenvoorwaarden gesteld met betrekking tot transport- en expositie-omstandigheden. Deze dienen te voldoen aan de algemeen gangbare museale eisen, zoals door de UB te bepalen vochtgehalte- en lichtsterktewaarden, vitrinevoorschriften, veiligheids- en bewakingscondities. Bovendien moet rekening worden gehouden met transport-

kosten, verzekeringspremies en een conserveringstoeslag gebaseerd op de taxatie-waarde van het exposaat, met een minimum bedrag van f100.

Belangrijke aankopen van en schenkingen aan bibliotheek en documentatiecentrum

Wat de acquisities betreft, was 1994 eveneens een bijzonder jaar. Waar het brede terrein der cultuurgeschiedenis steeds meer het doperse element in het onderzoek betreft, heeft dat ook zijn weerslag op de aanschaf van moderne studies en artikelen op dit terrein. De rubriek 'Signalementen' geeft daarvan een goed beeld. Enkele verwervingen van oude drukken worden hier met name genoemd, terwijl een drietal uiterst zeldzame boeken apart beschreven is in de rubriek 'Verslag van lopend onderzoek'. Dat betreft een onbekende editie van het liedboek *Sommige aendachtighe ende leerachtighe Gheestelijcke Liedkens ende Psalmen Davids* (Amsterdam, 1630), een zeldzame uitgave door Jan Philipsz Schabaelje van Matthias Weyer, *Grondelijcke Onderrichting tot de Ware Weder-Gheboorte* (Amsterdam, 1652) en een onogelijk boekje van de tot dusver volstrekt onbekende Popken Wierts, getiteld *Vele schone ende liefelijcke Spruecken der Godlijcker Schrifturen* (z.pl. [Amsterdam?], 1606).

Verder werden onder meer gekocht een strijdschrift tegen Caspar Schwenckfeld door Joachim Vadianus, *Dreysehen namhaffter irrthum Gaspar Schwenckfelds außzogen seinen büchern, die er hat lassen ußgon Von dem Bekenntniss un der Glori Christi* (Zürich, Chr. Froschauer, 1542); een weinig voorkomende Nederlandse editie van een katholieke bestrijding der protestantse ketterijen, waaronder de doperse, door de Fransman Florimond Remond, *Opgang, voortgang en Nedergang der ketterijen dezer eeuw. Uit het Frans in't Nederduyts vertaelt door A.I.v.K.P.* (Keulen, Oude drukkerij, 1646); een vrij zeldzame Biestkensbijbel: *Den Bybel, Inhoudende dat Oude ende Nieuwe Testament* (z.pl., z.n. [= Rotterdam, Abraham Migoen], 1612; een tot dusver niet eerder gesignaleerde editie van Jan Philipsz Schabaelje, *Lusthof des Gemoets Inhoudende Verscheyden Geestelijcke Oeffeningen* (Amsterdam, Gysbert de Groot 1692); het curieuze, anonieme pamfletje uit de Patriottentijd: *Brief van een Man van aanzien uit Haarlem, aan een advocaat in 's-Gravenhage, Nopens de ontdekte aanslag op 't leeven van zijne D. Hoogheid den Prins van Oranje, gesmeedt door't Wyf van een Mennoniet Vermeulen* [uit Leiden] (z.pl. 1784); een derde druk van J. van Elstland, *Dankbaare naagedachten en Geboorte Gezangen, Op de blyde en heilryke verschyninge, van 't licht der Genade Jezus Christus* (Haarlem, Erven I. van Hulkenroy, z.j.), en een aardige gravure uit ca. 1690-1700, voorstellende de *Geslachtboom van Ian Willinck en Iudith Busschers* (ca. 58 x 68 cm.).

Het vruchtbare 'collector's item' Marten Schagen (leraar/boekverkoper te Amsterdam) leverde dit jaar opnieuw enkele titels op, zoals de tweede druk van Schagens vertaling uit het Engels van Benjamin Bennet, *XX Godvrugtige Bespiegelingen* (Amsterdam, 1770); de in 1733 door Schagen uitgegeven *Leevendige Godspraaken Of het Geboorte-recht en de Pligt der Christenen ontrent de Bewaaring en 't Gebruik der Heilige Schriftuur ... Uit het Engelsch vertaalt door P. vander Meersch*, dat door de vertaler opge-

dragen is aan zijn oom, Abraham van der Meersch, leraar der doopsgezinden te Dordrecht; en J. F. Ostervald, *Twaelf Predikaetsien over verscheide Texten* (Amsterdam, Marten Schagen, 1723), met achterin een fondslijst van uitgaven van Schagen.

Ook werden enkele oude drukken geschonken, o.a. door mw. T. Alberda-Van der Zijpp te Delfgauw, de familie Hesling te Hardegarijp, Zaal Mennonitica-medewerker Adriaan Plak en de Doopsgezinde Gemeente Winterswijk, die de bibliotheek onder meer voorzag van een zeldzame late editie van *Het nieuwe Testament ... Gedrukt naer het Exemplaar van Nicolaes Biestkens* (Groningen, Fedde Idtskes, 1690).

De meeste schenkingen, in totaal meer dan honderd items(!), waren bestemd voor het Documentatiecentrum. Daaronder bevinden zich ca. 30 foto's uit de jaren 1927-34 van meisjeskampen te Elspeet, Fredeshiem en Schoorl uit de nalatenschap van de dames De Graaf te Twello; enkele preken in handschrift uit de oorlogsjaren van wijlen ds. C. P. Hoekema, een geluidscassette van o.a. een NCRV-radio-uitzending over 25 jaar Doopsgez. Zendingsraad (d.d. 20-09-1982), alsmede achttien boekjes en brochures m.b.t. de zending in Indonesië door A.G. Hoekema te Haarlem. Voorts werden tientallen andere waardevolle zaken ontvangen van o.a.: mw. Van Hoorn-Dantuma te Groningen, mw. Alberda-Van der Zijpp te Delfgauw, de dames Baerts, Treffers-Mesdag, Henri en Welcker te Amsterdam, mw. Wentholt te Den Haag, alsmede van de heren Van der Meer te Haarlem, Akkerman te Utrecht en Van der Kooi te Den Burg op Texel. Het is verheugend dat ook in dit opzicht steeds meer mensen de weg naar Singel 425 weten te vinden. Alle trouwe gevers dank ik voor hun attente en genereuze investering in de toekomst van de doperse historiografie.

Het Documentatiecentrum officieel van start

Het Doopsgezind Documentatiecentrum is ondertussen met het verstrijken van het jaar 1994 geruisloos het experimentele stadium gepasseerd. Per 1 januari 1995 functioneert het Documentatiecentrum als zelfstandig, doch geïntegreerd onderdeel van de Doopsgezinde Bibliotheek. Het past mij hier de ADS te danken voor het door haar beschikbaar gestelde startsubsidie over de jaren 1992-1994. Hopelijk blijft 'de overkant' de relevantie van het DDC voor de bestudering van haar geschiedenis een goed hart toe dragen, hetzij rechtstreeks, hetzij indirect via het Seminarium. Want hoewel er minder middelen beschikbaar komen, zullen en moeten de DDC-activiteiten op dezelfde voet doorgang blijven vinden: tal van bezoekers hebben er reeds baat bij gehad dat het perifere materiaal thans op eenvoudige en geautomatiseerde wijze toegankelijk is geworden. Het ontsluiten van het gestaag groeiende, maar nog niet gecatalogiseerde deel van het DDC staat en valt met de niet genoeg te waarderen inzet van de vrijwilligers van het eerste uur: de dames Van Schieveen en Voolstra-Bottema en de heer Yoder. Zij hebben nog werk voor enkele jaren. Rond Sinterklaas is hun bijdrage symbolisch gehonoreerd met een chocoladeletter 'M' van Menno.

Bibliotheek en Documentatiecentrum zoeken thuiswerkers

Ook anderen, thuiswerkers, zouden goede diensten kunnen verlenen. Zo hebben we in Amsterdam niet altijd een volledig zicht op wat er elders in het land aan doopse activiteiten plaats vindt. Het DDC is daarom op zoek naar 'knipsel-correspondenten': mensen die bereid zijn in hun regio berichten in de lokale pers (dag- en weekbladen; lokaal-historische tijdschriften, e.d. – géén gemeentebladjes) over feiten en gebeurtenissen van gemeenten of gemeenteleden uit te knippen en zo eens of tweemaal per jaar op te sturen naar het DDC, met vermelding van de herkomst (naam van de krant of het tijdschrift, jaar en jaargang, en desbetreffende bladzijde).

Ten behoeve van het historisch onderzoek in Bibliotheek en DDC zitten we tevens te springen om een goede index op J.G. de Hoop Scheffer's *Inventaris der Archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam* (Amsterdam, 1883-84), 3 delen, waarin tezamen een kleine 7000 archiefstukken zijn beschreven (ruim 1100 bladzijden tekst). Gezocht wordt naar iemand die thuis met veel geduld, maar vooral ook met grote nauwgezetheid de vaak uitvoerige beschrijvingen der stukken kan indexeren op: a. onderwerpen, b. persoonsnamen en c. plaatsnamen. Hetzelfde geldt eveneens voor het ontsluiten van de reeds van 1902 daterende lange reeks van het *Doopsgezind Jaarboekje* en het *Algemeen Doopsgezind Weekblad* (vanaf 1946). Het bezit van een personal computer, met tekstverwerkingsprogramma WordPerfect, is daarvoor een vereiste. Wie zich voor een van deze klussen geroepen voelt, stelle zich met mij in verbinding.

Bezoek aan Bibliotheek en Documentatiecentrum

De Doopsgezinde Bibliotheek (Zaal Mennonitica) is geopend van dinsdag t/m vrijdag van 9.30 – 17.00 uur. Het is raadzaam om uw bezoek van te voren aan te kondigen. Wendt u zich tot:

Doopsgezinde Bibliotheek
Universiteitsbibliotheek van Amsterdam
Piet Visser, conservator (di. t/m vr.)
Adriaan Plak, ass. conservator (ma., di- & do.-middag)
Singel 425
1012 WP Amsterdam
tel.: 020-525 2141
fax: 020-525 2311
E-mail: visser@uba.uva.nl.

Piet Visser

Het doperse liederen- en liedboeken-project

In *Doopsgezinde Bijdragen* 17 (1991), p. 230, heb ik melding gemaakt van een onderzoeksproject dat een inventarisatie en beschrijving beoogt van de geschiedenis van het doopsgezinde lied tot ca. 1800. Hoewel een zaak van zeer lange adem, is er thans weer enige progressie te melden. Zo is er contact gelegd met een hymnologische en literatuurhistorische onderzoeksgroep, die het Noord- en Zuid-Nederlandse lied vanaf de late Middeleeuwen tot ca. 1800 bestudeert, bestaande uit wetenschappers van de Rijksuniversiteit te Gent, de Katholieke Universiteit te Leuven, de Universiteit van Antwerpen (UFSIA) en het P.J. Meertensinstituut te Amsterdam, waar dr. L. P. Grijp een geavanceerde beschrijvingsmethode heeft ontwikkeld voor de inventarisatie van liederen en bijbehorende wijsaanduidingen (contrafactuur). Pogingen worden in het werk gesteld fondsen te werven voor het gehele onderzoeksgebied, dan wel – wat haalbaarder lijkt – voor onderscheiden deelgebieden. Eén zo'n deel-terrein zou het onderhavige doperse lied-project kunnen zijn.

Om inzicht te krijgen in de aard en omvang van het totale doperse liedrepertoire – tot dusver werd aangenomen dat er tot 1800 zo'n 100 verschillende liedbundels zijn verschenen – ben ik begonnen met een eerste aanzet tot een bibliografie van doperse liedboeken en verspreide liederen. Dit heeft geresulteerd in een voorlopige 'check-list' van maar liefst 154 titels van liedbundels! Naast deze eerste categorie van zelfstandige liedboeken (de verschillende edities van tal van afzonderlijke bundels zijn hier buiten beschouwing gelaten), zijn er voorts tot dusver nog zo'n 70 andersoortige werken geïnventariseerd, waarin (al dan niet verspreid) eveneens liederen zijn opgenomen. Deze variëren van bijvoorbeeld 3 liederen in Ryck Jacobsz, *Predicatie der namen Gods* (Amsterdam, 1624), tot 42 liederen in Jan Gerritsz, *Een Vermaen-Boekjen* (Amsterdam, 1643). Verwacht wordt dat met name deze tweede categorie van verspreide liederen door systematisch onderzoek nog tal van verrassende vondsten op zal leveren. Zo blijkt bijvoorbeeld zelfs een in dit kader ogenschijnlijk buitennissig werkje als de *Tijdt-Beschrijvinge der Werelt* (Amsterdam, 1654), van de doperse rekenmeester en wiskunstenaar Dirck Rembrandtsz van Nierop twee lange kroniekliederden van Jan Philipsz Schabaelje te bevatten (met dank aan drs. Rudy Cordes te Bloemendaal).

Op grond van deze voorlopige gegevens zou het mij niet verbazen, dat het totale doperse liedrepertoire eerder 15.000 dan 10.000 liederen zal omvatten! Wel dient er rekening mee te worden gehouden dat veel, vooral 16e-eeuwse en vroeg 17e-eeuwse liederen in menige bundel herdruk op herdruk zouden beleven.

Liederden en liedboeken gevraagd

Er is mij natuurlijk alles aan gelegen om een zo volledig mogelijke inventarisatie van doopsgezinde liederden en liedboeken te kunnen samen stellen. Een 100% com-

pleet overzicht zal echter nimmer gerealiseerd kunnen worden, omdat welhaast per definitie tal van dit soort kleine en veel gebruikte boekjes (op den duur in onbruik of geheel versleten geraakt) de eeuwen niet heeft kunnen trotseren. Zo vermeldt Marten Schagen in zijn in 1745 gepubliceerde *Naamlyst van Doopsgezinde schryveren en schriften* nog verschillende edities van liedboeken, waarvan er thans geen enkel exemplaar meer te vinden is. Dergelijk 'gebruiksgoed' werd nu eenmaal gemakkelijker weggegooid, dan bijvoorbeeld een kloeke foliant als Van Braghts martelaarspiegel. Ondanks de mogelijkheid om via geavanceerde methoden en communicatiemiddelen in bibliotheek-collecties 'all over the world' nog bestaande exemplaren te traceren, blijkt – zo is mijn ervaring (zie ook de rubriek 'Verslag van lopend onderzoek') – het particuliere, maar soms nauwelijks toegankelijke bezit van oude drukken van vaak onschatbare waarde te zijn. Wie mij derhalve aan aanvullende gegevens kan helpen over hetzij titels van liedboeken, hetzij titels van andere werken waarin liederen voorkomen, al dan niet in eigen bezit, dan wel elders (ook in bibliotheken of archieven) gesignaleerd, wordt van harte uitgenodigd mij daarvan in kennis te stellen.

Piet Visser

Uitvoering van een dopers oratorium: het oudst bekende kerstspel *Bethlehem, dat is het Brood-huys* van Karel van Mander

Op 23 december 1994 is in de Aula van de Universiteit van Amsterdam, de Oude Lutherse Kerk, een uitvoering gegeven van Karel van Manders *Bethlehem, dat is het Brood-huys* (ca. 1600). Uitvoerenden waren het vocaal ensemble 'Metamorfoze' en het instrumentaal ensemble 'Barocco Locco' onder leiding van Fritz Heller. Het initiatief hiertoe is genomen door de Historische Letterkunde-student van het Instituut voor Neerlandistiek van de Universiteit van Amsterdam, Natascha Veldhorst. Zij ontdekte bij haar onderzoek naar Van Manders herdersspel – P.E.L. Verkuyl heeft er in 1985 een moderne teksteditie van bezorgd – dat het hier een heus zangspel betrof. Het blijkt bovendien het oudst bekende kerstspel in Nederland te zijn! Als eerste sopraan deel uitmakend van het ensemble 'Metamorfoze', heeft zij het 2367 dichtregels lange bijbelse spel, opgebouwd in 16 liederen, bewerkt tot een twee uur durende voorstelling in zes taferelen. Van Mander dichtte de teksten, uitgesproken door de herders in de Kerstnacht, op melodieën van het Geneefse psalter van Marot en De Bèze (1562). Deze werden uitgevoerd in meerstemmige zettingen van Claude Goudimel, Noé Faignient, Paschal de L'Estocart en Jan Pietersz Sweelinck.

Mag de reputatie van de Oude Vlaming Van Mander onder kunsthistorici reeds lang meer dan gevestigd zijn, dft element van zijn veelzijdige kunstenaarschap, als

dopers lieddichter, onderstreept zijn tot voor kort nog ondergewaardeerde belang voor het moderne muziek- en literatuurhistorische onderzoek. Elders heb ik reeds gewezen op de grote invloed van zijn stichtelijke liederen, verzameld in de *Gulden Harpe* (1605), op latere generaties doopsgezinde lieddichters. Zijn literaire bewonderaars eerden hem, dichtend onder de zinspreuk 'Een is noodigh', als een antieke held, door hem in september 1606 in Amsterdam gelauwerd ten grave te dragen. Met voorbijgaan aan 's mans bescheidenheid op het stuk van persoonlijke roem, klinken in dat licht zijn laatste woorden uit *Bethlehem* welhaast profetisch:

Werd lauwer croon hier loon voor die so dicht.
Zijn Eer eerlang vergaet, en keert tot schanden,
Een noodigh is, om van Gods soon in handen,
Den Palm groen ontfæen in't eeuwigh licht.

Piet Visser

Commissie tot de uitgave van Documenta Anabaptistica Neerlandica (CUDAN)

De Commissie tot de uitgave van Documenta Anabaptistica (CUDAN) is reeds sedert 1968 actief in het uitbrengen van doperse bronnenedities onder de serie-naam 'Documenta Anabaptistica Neerlandica' (DAN), uitgegeven door E. J. Brill Publishers te Leiden. Als termini voor de te publiceren bronnen worden de jaren 1517 en 1648 gehanteerd. CUDAN vergadert eens per jaar. Hoewel veelal in stilte werkend, bekommert het bestuur, waaronder tal van leden van het eerste uur, zich onverminderd om deze voor het doperse kerkhistorische onderzoek zo belangrijke publicaties, die de traditie van de *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* voortzetten. Na het plotselinge overlijden van prof. dr A. F. Mellink in 1987 en het emeritaat van prof. dr I. B. Horst in 1990, achten hun nog zittende generatiegenoten thans echter de tijd gekomen hun plaats gaandeweg in te ruimen voor jongere bestuurders. Op 10 oktober 1994 heeft prof. dr J. J. Woltjer (em. RU Leiden) zijn zetel beschikbaar gesteld. Het past de Doopsgezinde Historische Kring hem bij dezen haar grote erkentelijkheid te doen blijken voor zijn zeer deskundige aandeel gedurende de afgelopen 26 jaar in de totstandkoming der zes tot dusver verschenen DAN-delen. In 1995 zal voorzitter prof. dr C. Augustijn (em. VU Amsterdam) aftreden, in 1996 prof. dr G. H. M. Posthumus Meyjes (em. RU Leiden) en in 1997 prof. dr O. J. de Jong (em. RU Utrecht). Ondertussen zijn tot het bestuur toegetreden dr W. Bergsma (Fryske Akademy) en dr G. Marnef (Universiteit van Antwerpen, UFSIA). Voorts hebben prof. dr A. Hamilton, prof. dr S. Voolstra en ondergetekende zitting in het bestuur.

Tot dusver hebben zes DAN-delen het licht gezien:

- I A. F. Mellink, *Friesland en Groningen (1530-1550)*, 1975
 - II A. F. Mellink, *Amsterdam (1536-1578)*, 1980
 - III W. F. Dankbaar, *Marten Mikron, Een Waerachtigh verhaal der t'zamensprekinghen tuschen Menno Simons ende Martinus Mikron van der Menschwerdinghe Iesu Christi (1556)*, 1981
 - V A. F. Mellink, *Amsterdam (1531-1536)*, 1985
 - VI A. Hamilton, *Cronica; Ordo Sacerdotis; Acta HN*, 1988
 - VII A. F. Mellink & S. Zijlstra, *Friesland (1551-1601) en Groningen (1538-1601)*, 1995
- Op 6 januari 1995 is aan de Faculteit der Letteren (Vakgroep Geschiedenis) van de Rijksuniversiteit van Groningen het laatstgenoemde DAN-deel VII gepresenteerd. Deze teksteditie van de gerechtelijke vonnissen van dopers en daarmee verband houdende plakaten in Friesland en Groningen tot 1601 (het vervolg van DAN-I), was voorbereid door wijlen prof. dr A. F. Mellink en is na zijn overlijden voltooid door dr S. Zijlstra. Na een inleiding van dr W. Bergsma over de betekenis van de door Mellink bezorgde DAN-delen heeft voorzitter prof. dr C. Augustijn, het eerste exemplaar aangeboden aan mw. M. C. Mellink-Dijkshoorn en aan prof. dr E. H. Waterbolk.

Thans zijn er nog vier tekstuittgaven in voorbereiding, waarvan de eerste twee projecten reeds van 1968 dateren:

- a. een teksteditie van de doopsgezinde belijdenissen, te bezorgen door prof. dr O. J. de Jong;
- b. de werken van Menno Simons, het eerste deel begonnen door wijlen prof. dr H. W. Meihuizen, en thans te bewerken en te continueren door prof. dr S. Voolstra en prof. dr P. Visser. De eerste delen zullen verschijnen in het Menno Simons-jaar 1996;
- c. een teksteditie van martelaarsteksten die niet in BRN-II (de in 1910 door S. Cramer bezorgde teksteditie van het *Offer des Heeren*), noch in Van Braghts martelaarsspiegel voorkomen, te bezorgen door dr B. Gregory, Harvard University (aangemeld in 1992/93);
- d. een teksteditie van remissiebrieven uit de Zuidelijke Nederlanden (gerechtelijke stukken waarin vervolgde dopers en vermindering van straf werd verleend), te bezorgen door dr G. Marnef, UFSIA-Antwerpen (aangemeld in 1993).

Tot slot zij er nog eens op gewezen dat leden van de Doopsgezinde Historische Kring de DAN-delen kunnen verkrijgen met een reductie van 25% op de winkelprijs. Voorwaarde is dat de bestelling bij de administratie van de DHK geplaatst dient te worden, t.a.v. H. Smit, Elpermeer 27, 1025 AA Amsterdam.

Piet Visser

Mennonitica in de Bibliotheek van de Oudheidkamer Twente

De Doopsgezinde Bibliotheek van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam mag er prat op gaan DE collectie Mennonitica te bezitten. Dat impliceert niet dat er elders in de Nederlanden geen interessante publieke verzamelingen op dit gebied zouden zijn. Het mag algemeen bekend verondersteld worden dat de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag ook tal van zeldzame doperse drukken in haar rijke bezit heeft, evenals de Universiteitsbibliotheek van Groningen (de boekerij van Karel Vos) of de Universiteitsbibliotheek van Gent. Veel minder, of vermoedelijk geheel niet bekend zal zijn dat een andere openbare collectie, de Bibliotheek van de Oudheidkamer Twente in Enschede, eveneens reeds decennia-lang een mooie Mennonitica-verzameling bezit. De collectie omvat zo'n driehonderd titels van ca. 1530 tot heden, met nadruk op de 16e-18e eeuw, waaronder een tiental zeer zeldzame pamfletten en nieuwstijdingen uit de tijd van het wederdopersoproer in het nabijgelegen Münster (1534-1535). Zo'n vijftien 'Twentse' titels zal men vergeefs zoeken in de Doopsgezinde Bibliotheek te Amsterdam. Enkele daarvan, die evenmin voorkomen in de *Anabaptist Bibliography 1520-1630* (St. Louis 1991) van H.J. Hillerbrand, vermeld ik hier volledigheidshalve:

- *Neue zeytung Wye die widerteuffer und Schwermer eyn auffruer in der Stadt Amsterdam haben gemacht am dritten tag May wie folget* (1535);
- *Neue Zeittung von den Widerteuffern zu Münster* (1535);
- *Neue zeytung Wye die stadt Munster Erobert vnd eigenhomen, durch die lantz knecht am freytag nach Johannis zu mitternacht mit einem anfallenn* (1535);
- *Neue zeittung von den Widderteuffern zu Munster. Auff die Neue zeittung von Munster D. Martini Luther Vorrede. Etliche Propositiones wider die lere der Widderteuffer gestellt durch Philip. Melanth.* (1535);
- *Neue zeitung von den Wider tauffern zu Münster. Auff die Neue zeitung von Münster D. Martini Luther Vorrede. Propositionis wider die Lehre der Wider tauffer gestellt durch Philip. Melanch. Wider das Gotzlesterlich vnd schentlich Buch, so zu Münster im truck neulich ist außgangen, etlich artikel gestellt, durch Philip. Melanch. zu Wittenberg* (1535).

Tot slot is vermeldenswaard dat de Oudheidkamer Twente beschikt over een omvangrijke penningencollectie met tal van munten en penningen uit de tijd van en over het Münsterse oproer. De Doopsgezinde Bibliotheek in Amsterdam is bezig de niet in haar collectie voorkomende Twentse Mennonitica-titels in kopie of op microfilm te verwerven. Bovendien is in Zaal Mennonitica de gedrukte catalogus van de Twentse collectie te raadplegen.

De Bibliotheek van de Oudheidkamer Twente beschikt over een studiezaal met handbibliotheek, die beperkt toegankelijk is. Boeken worden uitsluitend aan leden van de 'Vereniging Oudheidkamer Twente' uitgeleend; wel bestaat de mogelijkheid via het Interbibliothecair Leenverkeer werken te raadplegen. Oude drukken worden niet uitgeleend. Het adres van de bibliotheek luidt:

Oudheidkamer Twente

Het Elderinkshuis

De Klomp 35

7511 DG Enschede

tel. 053-309114

openingstijden *bibliotheek*: vr. 9.30-17.00 uur

studiezaal: di. & do. 9.30-12.30; vr. 9.30-17.00 uur

Piet Visser

Oprichting van de 'Werkgroep onderzoek naar elitevorming bij doopsgezinden ca. 1600-1900' (WOEDO)

De werkgroep

Op 16 december 1994 is tijdens een studiedag in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam de 'Werkgroep onderzoek naar elitevorming bij doopsgezinden ca. 1600-1900' (WOEDO) opgericht. Ruim twintig deelnemers, studenten en docenten uit uiteenlopende historische disciplines van verschillende universiteiten, onderschreven de behoefte aan een dergelijk platform, dat de mogelijkheid biedt gegevens uit te wisselen over het multidisciplinaire onderzoek op dit terrein, alsmede dergelijk onderzoek van een breder theoretisch en praktisch kader te voorzien. Het initiatief hiertoe is genomen door mw. drs M. de Baar, dr Y. Kuiper, mw. drs F. Veenstra van de Faculteit der Godgeleerdheid der Rijksuniversiteit Groningen (penvoerder) en ondergetekende.

De volgende personen hebben van hun belangstelling voor WOEDO blijk gegeven. Voorzover betrokkenen daadwerkelijk onderzoek verrichten, c.q. recentelijk verricht hebben op dit of annex terrein, wordt daarvan melding gemaakt:

mw. drs M. de Baar (doc. kerkgeschiedenis – vrouwenstudies RU-Groningen; prom. onderzoek: Antoinette de Bourignon)

D.J. Biemond (student kunstgeschiedenis RU-Leiden; doperse wooncultuur 18e eeuw)

dr L.P. van den Bosch (doc. religiewetenschap RU-Groningen)

drs J. Brüsewitz (predikant te Leiden; prom. onderzoek: geschiedenis der Zon-nisten)

D.C. de Clercq (student geschiedenis; cultuur en mecenaat doopsgez. families te Amsterdam)

mw. drs S. Colenbrander (OIO econ. en soc. geschiedenis UvAmsterdam; prom. onderzoek: zijdelakenfabricage in Amsterdam en Haarlem, 17e en 18e eeuw)

- prof. dr E.H. Cossée (doc. kerkgeschiedenis – unitarisme RU Groningen; relatie remonstrantisme-doperdom)
- drs S.A.C. Dudok van Heel (chartermeester Gem. Archief Amsterdam; kunstenaarsbiografieën; Amsterdamse families)
- mw. R. Dijkhoorn (student kunstgeschiedenis VU-Amsterdam; 'Menniste Hemel' aan de Vecht)
- prof. dr W.Yh.M. Frijhoff (doc. cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis Erasmus Un. Rotterdam)
- prof. dr S. Groenveld (doc. Nederlandse geschiedenis RU-Leiden)
- B. Hofman (hoofdred. Algemeen Doopsgez. Weekblad)
- drs A.D. de Jonge (dir. Rotterdamse Kunststichting; doopsgez. families te Haarlem)
- drs O. Knottnerus (contractonderz. hist. sociologie en antropologie UvAmsterdam; prom. onderzoek: Waddenkust-culturen 1500-1800)
- dr Y. Kuyper (doc. hist. sociologie en antropologie; diss.: Friese adel; doperse elites Harlingen)
- drs G.A.C. v.d. Lem (free lance historicus; prom. onderzoek: Johan Huizinga)
- mw. M. Meurs (student kunstgeschiedenis UvAmsterdam; 17e-eeuwse kleding van doopsgezinden)
- prof. dr W.M. Mijnhardt (doc. cultuur-, mentaliteits- en ideeëngeschiedenis RU-Utrecht; 18e-eeuwse genootschappen)
- prof. dr L. Noordegraaf (doc. economische geschiedenis UvAmsterdam)
- drs B. Rademaker-Helfferich (free lance historicus; doopsgezinden in Deventer)
- A.J.H. Scheeuwe (free lance historicus; genealogieën Twentse doopsgezinde families)
- dr H. Schijf (doc. methoden en techniek soc. wetensch. onderzoek UvAmsterdam; diss.: 19e-eeuwse economische netwerken)
- mw. prof. dr M. Spies (doc. historische Ned. letterkunde VU-Amsterdam / doc. retorica UvAmsterdam)
- mw. dr M. Sprunger (doc. geschiedenis Eastern Mennonite Un. Harrisonburg; diss.: Waterlandse doopsgez. gemeente Amsterdam tot ca. 1650)
- dr C. Trompetter (contractonderz. geschiedenis RU-Utrecht; diss.: soc. econ. geschiedenis doopsgezinden in Twente)
- drs F. Veenstra (bibliothecaresse Theol. Fac. RU-Groningen; doopsgez. elites stad Groningen)
- prof. dr P. Visser (doc. boekgeschiedenis & doperse cultuurgesch. / conservator Kerkel. Coll. & Doopsgez. Bibl. UvAmsterdam)
- prof. dr S. Voolstra (doc. doperse theologie en geschiedenis Doopsgez. Seminarium / UvAmsterdam)
- dr R. v.d. Woude (doc. geschiedenis RU-Groningen; stadsgeschiedenis Groningen)

Het terrein van onderzoek

Het is een tamelijk bekend gegeven dat ruwweg vanaf het begin van de 17e eeuw er zich in verschillende regio's met relatief hoge concentraties doopsgezinden doperse 'elites' hebben gevormd. Hoewel getalsmatig deel uitmakend van een kerkelijke minderheid, telde de doperse gemeenschap verhoudingsgewijs meer welgestelden dan gemiddeld. Langs de Vecht, langs het Spaarne, in Groningen en ook elders vormden zich in de loop der 17e en 18e eeuw 'Menniste Hemels'. Vooral in de 18e eeuw ontstond in o.a. Haarlem, Amsterdam, de Zaanstreek, Harlingen en Twente een soort dopers patriciaat dat zich behalve economisch ook in cultureel opzicht zou manifesteren. Hoewel per regio of stad verschillend, lijkt nationaal de achttiende eeuw een der bloeiperioden te zijn: veel doopsgezinden stonden open voor de ideeën der Verlichting. Tegelijkertijd was dit echter ook de periode waarin tal van doopsgezinde families zich aansloten bij de 'Grote Kerk', terwijl orthodoxe mennisten zich gaandeweg zouden ontdoen van hun wereldmijdende kenmerken. Met de intrede van de Franse tijd, zou voor de doopsgezinden ook de politieke emancipatie een feit worden. Een tweede bloeiperiode, samenhangend met de aantrekkende economie, valt in de negentiende eeuw waar te nemen. Zo manifesteerden zich in het Rotterdamse en Amsterdamse zakenleven opmerkelijke doperse netwerken.

De geschiedenis der doopsgezinden vormt niet meer bij uitstek het onderzoek-sobject van theologen en kerkhistorici. Sociologische en economische historici, evenals cultuur-, kunst-, literatuur- en mentaliteitshistorici ontfermen zich de laatste jaren steeds intensiever over uiteenlopende deelaspecten van het Nederlandse doperdom, al dan niet lokaal c.q. biografisch georiënteerd. Deze ontwikkeling doet steeds meer de noodzaak gevoelen tot inventarisatie en coördinatie van het onderzoek en de daaraan ten grondslag liggende vragen. Een van de centrale kwesties daarbij zal zijn, hoe het te verklaren is dat de doopsgezinden, ooit voortgekomen uit de lagere en middenklassen der 16e-eeuwse standenmaatschappij (de spreekwoordelijke 'wevers en pelzers'), zich in de loop der tijd zo'n sterke positie hebben weten te verwerven. De beste antwoorden lijken te verkrijgen te zijn uit vergelijkend lokaal onderzoek. Tal van hiermee samenhangende vragen dienen zich aan:

- a. in hoeverre kan er een relatie worden gelegd tussen welstand en religie in het algemeen, en met de verschillende stromingen binnen het doperdom in het bijzonder?
- b. op welke dopers-theologische en moraalfilosofische grondslagen berust een dergelijk verondersteld causaal verband? Welke invloeden hebben sociaal-economische, demografische, e.d. verschillen hierop uitgeoefend?
- c. hoe heeft zich een ontwikkeling van verketterde, wereldmijdende sociale onder- en middenklasse tot volledig geaccepteerde en geassimileerde bovenlaag voltrokken; welke locale en/of denominatieve verschillen zijn daarin te onderscheiden?
- d. hoe is de vermoedelijk meer dan gemiddelde relatie te verklaren tussen doper-

- dom en bepaalde economische sectoren als rederij, visserij, textiel-industrie, financieringswezen, e.d.?
- e. hoe functioneerden sociaal-economische en culturele netwerken van doopsgezinden; hoe verhielden die zich tot andere (lokale/regionale) netwerken van enerzijds gereformeerden, en anderzijds katholieken, joden en remonstranten?
 - f. waarin en hoe manifesteerden zich de lokale en regionale verschillen tussen doopsgezinde netwerken onderling; welke bijzondere netwerken en daarmee samenhangende migratie- en procreatiepatronen zijn daarin te onderscheiden (bijv. Twente-Deventer-Groningen; Harlingen-Amsterdam; Zaandam-Amsterdam; Danzig-Amsterdam)?
 - g. welk bestedingsbedrag kenmerkte de doopsgezinden; hoe verliep de kapitaalaccumulatie; hoe werden kredieten verleend en aan wie; binnen of buiten de doperse kring?
 - h. in welke mate en hoe heeft elitevorming bijgedragen tot de overgang naar andere kerkgenootschappen?
 - i. vormden economische elites ook culturele, intellectuele en/of politieke elites?
 - j. welke invloed, en in welke mate, hebben doperse culturele elites, c.q. hun representanten, uitgeoefend op de culturele en intellectuele ontwikkelingen van hun tijd; is het veronderstelde 18-eeuwse doperse beschavingsoffensief nader te preciseren?
 - k. welk beeld biedt de leescultuur van doopsgezinden; welke invloed heeft de 'doperse' boekproductie daarop uitgeoefend; welke veranderingen zijn daarin in de loop der tijd te traceren, vergeleken bij andere religieuze groeperingen; hoe functioneerden doopsgezinde literatoren in en buiten hun geloofsgemeenschap?
 - l. welk beeld biedt het kunstbezit van doopsgezinden, c.q. hun affiniteit tot de (schilder-)kunst; hoe functioneerden kunstenaars van doperse huize in en buiten de geloofsgemeenschap?

Informatie

Wie vanuit haar/zijn onderzoekspraktijk geïnteresseerd is in de activiteiten van de WOEDO, of voornemens is onderzoek te verrichten op dit of aanverwant terrein, dan wel anderszins denkt hieraan een substantiële bijdrage te kunnen leveren, wordt van harte uitgenodigd zich in verbinding te stellen met het secretariaat van de WOEDO. Wendt u zich tot:

mw. drs F. Veenstra
Bibliotheek Faculteit der Godgeleerdheid, RU-Groningen
Nieuwe Kijk in't Jatstraat 104
9712 SL GRONINGEN
tel. 050-635582.

Piet Visser

Studiekring Adam Pastor

'Hie spraick soete worde als ein engell', heet het van Adam Pastor, een van de predikers uit de begintijd van de doperse beweging. In de weken voor kerstmis 1548 had hij op zijn uitgebreide tochten door het Nederlands-Duitse grensgebied ook in Zutphen heimelijke bijeenkomsten belegd. Een van de deelnemers heeft, nadat hij was gearresteerd voor de inquisitie, een roerende beschrijving gegeven hoe Adam doopte en preekte. Hij was toen al door Menno Simons en de zijnen gebannen. Ca. 1545 tot oudste gewijd, was hij spoedig in conflict gekomen met Menno over de kwestie van de ban en het leerstuk van de Drieëenheid. Heftige disputen zijn hierover onder de doopsgezinde leiders gehouden, maar Menno en zijn medestander Dirk Philips achtten het niet mogelijk nog langer de band met Adam aan te houden. Zij hebben hem in 1547 als ketter gebannen en 'aan de verdoemenis' overgegeven. Adam bleef desalniettemin zich beschouwen als een doopsgezinde oudste en heeft tot zijn dood (ca. 1559 of later) met woord en daad en in geschrifte in zeer wijde kring invloed uitgeoefend. Men kan hem beschouwen als de eerste volbloed unitariër in ons land.

In alle handboeken over de doopsgezinde geschiedenis kunt u Adam Pastor genoemd vinden. Sedert S. Cramer in 1909 Adam Pastors hoofdwerk *Vnderscheit tusschen rechte leer vnde valsche leer*, dat eeuwenlang verscholen was gebleven, opnieuw (voorzien van een zeer grondige inleiding) heeft uitgegeven in deel 5 van de *Bibliotheca reformatrica neerlandica*, wordt diens betekenis algemeen erkend en de door het kettergericht gevolgde broedertwist betreurd. In tegenstelling tot wat over het leven en werk van Menno en andere leidersfiguren uit de aanvangstijd van de doperse beweging in de jongste decennia is onderzocht en gepubliceerd, blijft het echter rondom Adam Pastor stil. Zijn theologische gedachten worden gereleveerd in studies van Williams, Voolstra, Keeney e.a. Zijlstra heeft Adams polemieken met David Joris gereconstrueerd. Dan heeft ons geattendeerd op bronnen die de aanwezigheid van 'Adam-Pastors-Volk' tot in Polen toe bevestigen. Evenwel moeten we nog steeds een biografie inclusief een beschrijving van zijn theologie in haar oorsprong, samenhang en verspreiding missen. Zijn antitrinitarische ketterij heeft Adam Pastor in het isolement gebracht, waardoor ons nog steeds het juiste zicht op zijn plaats en betekenis in de zestiende-eeuwse hervorming wordt bemoeilijkt.

Graag nodig ik belangstellende kerkhistorici en anderen uit om in de komende jaren leven en werk van Adam Pastor tot onderwerp van studie te maken. Ik stel me voor dat we gezamenlijk zijn geschriften bestuderen (behalve het genoemde zijn nog bekend een 'concordantie' en een uitleg van het Onze Vader) en indien mogelijk archiefonderzoek doen naar zijn levensloop. Om zijn plaats in het geheel van de doperse en antitrinitarische traditie te kunnen beschrijven zullen we uiteraard de diverse bewegingen binnen de radicale reformatie in ons onderzoek moe-

ten betrekken. Bij voldoende belangstelling zal twee à driemaal per jaar een studiedag kunnen worden belegd. Opgave graag aan ondergetekende.

Dr. Aart de Groot
Boskant 12
3708 BP Zeist
Tel. 03404 12949

G.C. Hoogewerff

Deze reeds lang vergeten zogenaamde 'christelijke schrijver' leefde van 1857 tot 1935. Tot het einde van zijn leven is hij productief geweest, vooral in het genre neo-historische geschiedschrijving. Onderwerpen waren Bar Cochba, de laatste jaren van de heksenvervolg in Nederland, Petrus Dathenus etc., maar ook de opkomst van de wederdopers heeft zijn belangstelling gehad. Hij bekeek deze stroming vanuit een orthodox-christelijke levensopvatting waardoor er in de ogen van de huidige doopsgezinde lezer vertekening is opgetreden. Nochtans is het de moeite waard om de vijf uitgaven die hij heeft 'bezorgd' en waarin het wederdoperdom aan de orde komt eens te noemen, gekoppeld aan een oproep aan degenen die over een van deze boeken beschikken, dat te melden aan de Doopsgezinde Bibliotheek van de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, prof. dr. P. Visser.

1. *De joffers van Beckom*, 192 p., 1925, Bosch Jbzn Baarn.
De geschiedenis van Maria en Ursula van Beckom die in 1544 door Jorjaan Keetel, volgeling van David Joris, wederdoper werden. Na verraden te zijn, vonden zij in Stad-Delden op de brandstapel hun levenseinde.
2. *De zwaardgeesten*, 270 p., z.j., Daamen 's-Gravenhage.
Beschrijving van de nadagen van de opstand in Munster, waarin de drostinne van IJsselstein, naast de plunderende Batenburgers de hoofdrol speelt.
3. *De zonde van de witheer*, 30 p., vermoedelijk 1933, als feuilleton in een familie-maandblad verschenen.
De geschiedenis van een dominicaner monnik uit Zwolle die in 1546 de opdracht krijgt de wederdopers (Davidjoristen) die een schuilkerk hebben tussen Deventer en Holten te achterhalen. Dat lukt hem. Zes anabaptisten worden in Deventer voor het gerecht gebracht en in de IJssel verdronken. Hijzelf komt daarna in de moerassen om het leven.
4. *De profeet*, 216 p., 1926, Bosch Jbzn Amsterdam.
De levensgeschiedenis van David Joris.

5. *Een geestelijk liedtboecxken door D.J.* (David Joris), 22 p., 1930, bijdrage voorkomend in *Liederen van Groot-Nederland*, verzameld door F.R. Coers Frzn van de Vereeniging Het Nederlandse lied.

Deze door David Joris geschreven liederen zijn met de bladmuziek (her)uitgegeven en van een voorwoord voorzien door G.C. Hoogewerff.

Het zou aardig zijn wanneer deze vijf uitgaven op een plank zouden komen te staan van de boekenrij in de Bibliotheca Mennonitica. Opdat ieder ze zou kunnen lezen.

P.H.A. Tillema
Diepenveen

Commissie tot de Archieven van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit

Voor informatie over de verzorging van archieven van doopsgezinde gemeenten kunt u zich wenden tot de onderstaande regionale contactpersonen.

Rayon-indeling

J. Roosma, Jeltingalaan 25, 9285 WH Buitenpost, tel. 05115-41780;
provincie Friesland.

S. Koorn, Laagveld 44, 9753 KB Haren, tel. 050-347887;
provincies Groningen en Drenthe zonder de gemeente Meppel, voorts de Duitse gemeenten Leer, Emden-Ostfriesland en Norden.

Mw. P. Jonkers-Stroink, Prinses Margrietlaan 15, 8091 AV Wezep, tel. 05207-61401;
provincie Overijssel en de gemeenten Meppel, Noordoostpolder en Gronau.

Ds L. Laurensen, Rietbergstraat 58, 7201 GK Zutphen, tel. 05750-18225;
midden- en oost-Gelderland: de gemeenten Apeldoorn, Arnhem, Wageningen, Winterswijk en Zutphen.

Ds R. Hofman, Leyenseweg 21, 3721 BA Bilthoven, tel. 030-293435;
provincie Utrecht, het Gooi en de gemeente Noordwest Veluwe-Flevoland.

H. Peschar, Gravenland 19, 1111 SK Diemen, tel. 020-6902263; werkadres: Gemeentelijke Archiefdienst, Amsteldijk 67, 1074 HZ Amsterdam, tel. 020-6646916;
gemeente Amsterdam en de landelijke doopsgezinde instellingen.

J. Kindt, Willemsweg 61, 1623 JB Hoorn, tel. 02290-15488, werk tel. 02290-52277; Noord-Holland oost benoorden het Noordzeekanaal: de gemeenten Wieringen, Wieringermeer-Medemblik, Twisk-Abbekerk, Enkhuizen, Hoorn, Beemster-Oosthuizen, Middellie en Axwijk, Edam, Monnickendam, Purmerend en Den IJp-Landsmeer.

Drs T.B. Roep, Van de Veldelaan 105, 1816 PB Alkmaar, tel. 072-119517; Noord-Holland west benoorden het Noordzeekanaal: de gemeenten Texel, Den Helder, Barsingerhorn-Zijpe Noord, Zijpe Zuid, Nieuwe Niedorp, Broek op Langedijk, Alkmaar, De Rijk, Grafdijk, Beverwijk, Krommenie, Wormer-Jisp, Wormerveer, Koog en Zandijk, Zandam en Westzaan.

Mr W. Downer, Van den Brandelerkade 4, 2313 GV Leiden, tel. 071-134580; midden-Holland: de gemeenten IJmuiden, Haarlem, Haarlemmermeer, Aalsmeer, Leiden en Zoetermeer.

Mw J.F.M. Wentholt, Valkenbosplein 9, 2563 CA Den Haag, tel. 070-3602501; de gemeenten 's-Gravenhage, Delft, Gouda en Eindhoven.

Mr J. Meihuizen, Herenstraat 37, 2271 CA Voorburg, tel. 070 3871497; de gemeenten Rotterdam, Dordrecht en Breda.

J.W. Zondervan, Giessenburg 17, 4385 EM Vlissingen, tel. 01184-65434; provincie Zeeland en de gemeente Ouddorp.

Mw A. Kamerman-Wilmink, Oud Ravensteinseweg 8, 6602 AD Wijchen, tel. 08894-15227; de gemeenten Nijmegen, 's-Hertogenbosch en Zuid-Limburg.

Mw drs M.C. van Leeuwen-Canneman, Van Panhuysstraat 17, 2596 JG Den Haag, tel. 070-3466120, secretaris van de Commissie tot registratie van de Protestantse kerkelijke en semikerkelijke Archieven; werkadres: Centraal Register van Particuliere Archieven, Prins Willem Alexanderhof 30, 2595 BE Den Haag, tel. 070-3315543.

Verenigingsnieuws

Verslag van de negenendertigste bijeenkomst op 13 november 1993

In de vermaning van de wijkgemeente Noord van de Ver. Doopsgezinde Gemeente Amsterdam aan het Meerpad te Amsterdam-Nieuwendam, werden 55 leden en belangstellenden van de DHK door de voorzitter, C.F. Brüsewitz, welkom geheten.

Dat dit keer de opkomst wat minder was dan andere keren, vond zijn oorzaak in het feit dat het bestuur van de DHK de mensen uit de omgeving had gevraagd niet te komen in verband met ruimtegebrek. De vermaning is een schattig kerkje, maar geen kathedraal.

De bijeenkomst stond in het teken van 150 jaar vermaning aan het Meerpad. Naar aanleiding van deze gebeurtenis had mw J. M. Welcker zich in de geschiedenis van dit kerkgebouw en van de wijkgemeente Noord verdiept en er een boekje over samengesteld. In haar inleiding schetste zij de moeilijkheden die zij bij het onderzoek had ondervonden. Zo'n boekwerk komt niet zo maar tot stand; daar is veel studie, tijd en accuratesse voor nodig. Het resultaat mag er echter zijn en vele mensen hebben het boekje reeds in hun bezit.

Na de uitstekende lunch, die door de wijkcommissie Noord verzorgd was, kwamen er wat huishoudelijke zaken aan de orde. Men besloot de contributie voor iedereen op f35,- te stellen en geen reductie voor leeftijd meer toe te passen. Verder ging het vooral om wijzigingen in het bestuur. Voorzitter C.F. Brüsewitz vindt het na tien jaar wel genoeg en ook het redactielid D. Visser verlaat het bestuur. P. Tillema wordt tot nieuwe voorzitter gekozen; J. Doets en mw P. van Schieveen nemen eveneens zitting in het bestuur.

De scheidende voorzitter hield een humoristische afscheidspeech die door de voorzitter van de redactiecommissie, P. Visser, op een niet minder vermakelijke wijze werd beantwoord. Namens de vereniging bedankte hij Brüsewitz voor het werk dat hij verricht had en overhandigde hem een stoffelijk blijk van waardering: Anton van der Lems Huizingabiografie.

Na de overdracht en het slotwoord ging een ieder weer huiswaarts (behalve het bestuur, dat bij het Sluisje door vergaderde), terugblikkend op een geslaagde dag die – o.a. door het zingen van geestelijke liederen uit die tijd – de negentiende eeuw naderbij had gebracht.

P. van Schieveen

Verslag van de veertigste bijeenkomst op 14 mei 1994

Ruim 90 leden en belangstellenden van de DHK werden in de gerestaureerde vermaning van Edam welkom geheten door H. van Essen Jzn, voorzitter van de doopsgezinde gemeente te Edam. Daarvoor had hij samen met C. F. Brüsewitz, die het nieuwe orgel bespeelde, op verrassende wijze het gehoor vergast op een uit volle borst gezongen duet. Een beroepsorganist, S. Mak, liet vervolgens horen welke mogelijkheden dit instrument, dat van de gereformeerde kerk te Gaastmeer was overgenomen, werkelijk bezat.

De nieuwe voorzitter P. H. A. Tillema verzorgde de opening van de bijeenkomst. W. van Gulik, architect, en H. A. J. O. Schaap, lid van de restauratiecommissie, deden verslag van de geslaagde restauratie. Vooral veel leden van 'Oud-Edam' hadden zich er voor ingespannen om dit monument te behouden en een multifunctionelere bestemming te geven.

Er werd ook hier een boekje ten doop gehouden. De oud-leraar van Edam, R. Hofman, presenteerde zijn *Het kerkje op de Kaasmarkt. Geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente Edam* (Doperse Documentaire Reeks 2). In zijn causerie memoreerde hij de eigenzinnigheid van de Edamse gemeente die haar zelfstandigheid steeds hoog in het vaandel voerde.

Na de lunch was er een rondleiding door Edam gepland. Vanwege ziekte van de gids kon deze geen doorgang vinden. Een plaatsvervanger vertelde iets over de geschiedenis van het water, onze ervvijand, ter inleiding van een bezoek aan een tentoonstelling in de prachtige Hervormde kerk van Edam, die aan dit onderwerp gewijd was. Na de excursie en de rondwandeling werd deze geslaagde bijeenkomst wederom in de vermaning afgesloten.

P. van Schieveen

Verslag van de eenenveertigste bijeenkomst op 29 oktober 1994

Ter gelegenheid van het vierde lustrum van de DHK werd een congres georganiseerd in de doopsgezinde kerk, de zog. Lokhorstkerk, te Leiden. Het thema luidde: 'Doopsgezinden, opposanten en geestverwanten'.

In zijn openingswoord bracht de voorzitter van de DHK aan het licht, dat van de 115 aanwezigen (van wie 84 uit N. en Z. Holland) er een 23-tal sedert de oprichting in 1974 lid was. Hun werd een 'certificaat van trouw' uitgereikt.

Onder leiding van de dagvoorzitter, P. Visser, werd een vol lezingenprogramma afgewerkt. Aan het woord kwamen S. Voolstra, W. Bergsma, E. Hofman, W. J. op 't Hof, O. S. Knottnerus, mw B. Rademaker-Helfferich, E. H. Cossee en J. Vree. (Hun lezingen zijn tot artikel bewerkt en opgenomen in deze aflevering van de *Doopsgezinde Bijdragen*.)

De catering was in goede handen van de kosterij van de Lokhorstkerk. Ook goed geestelijk voedsel was in ruime mate verkrijgbaar, zoals een nieuwe – de zevende alweer – aflevering van de reeks *Doperse Stemmen*, samengesteld door S. Voolstra, met als titel *Een gemeente van heiligen. De kenmerken van de ware kerk volgens Menno Simons*. Daarnaast vond P. Visser e.a., eds, *From Martyr to Muppy. A historical introduction to cultural assimilation processes of a religious minority in the Netherlands: the Mennonites* (Amsterdam, Amsterdam University Press, 1994) veel aftrek.

Wiens dorst nog niet voldoende gelest was, hief na afloop van dit geslaagde congres het glas, de DHK een voorspoedige toekomst toewensend. Bestuur, redactie-commissie en oud-bestuursleden lieten ter afsluiting van deze dag in restaurant 'De avonden' twintig jaar DHK-geschiedenis de revue passeren. Wat heeft het zwoegen opgeleverd? 3451 bladzijden *Doopsgezinde Bijdragen*, 405 bladzijden *Doperse Stemmen* en 41 bijeenkomsten. En veel genoeg.

P. Tillema

Ledenlijst

Voortzetting van de lijst in nummer 19; opgemaakt per 1 januari 1994

Doopsgezinde Bijdragen is een uitgave van de Doopsgezinde Historische Kring, Singel 452, 1017 AW Amsterdam.

Contributierekening: Postgiro 4349337, Doopsgezinde Historische Kring, Elpermeer 27, 1025 AA Amsterdam. Betalingen uit het buitenland via de AMRO-bank, Molukkenstraat 122, Amsterdam, rekening 43.28.38.945 t.n.v. Doopsgezinde Historische Kring, Amsterdam.

De Doopsgezinde Historische Kring stelt zich ten doel:

- de bestudering van het Doperdom en aanverwante stromingen
 - de bezinning op de doperse traditie
- ten dienste van de kerkhistorie in het algemeen en de Doopsgezinde Broederschap in het bijzonder.

Zij tracht dit te verwezenlijken door:

- het houden van studiebijeenkomsten en excursies
- samenwerking met soortgelijke verenigingen in het buitenland
- de uitgave van de reeks *Doopsgezinde Stemmen*: tekstedities van oude bronnen, herspeld in modern Nederlands en voorzien van uitvoerige toelichting
- de uitgave van het jaarboek *Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks*.

Leden/donateurs/abonnement:

De contributie voor gewone leden bedraagt f 35,00 per jaar.

Instanties (bijv. Doopsgezinde Gemeenten) kunnen donateur worden voor f 65,00 per jaar. Zowel leden als donateurs ontvangen het jaarboek en de informatie over verenigingsactiviteiten gratis.

Een abonnement op het jaarboek (zonder lidmaatschap van de vereniging) bedraagt f 37,50.

Bij de Doopsgezinde Historische Kring zijn verkrijgbaar uit de serie Doperse Stemmen:

- 1 *Broederlijke vereniging* (1974) (gestencilde heruitgave; oorspronkelijke editie uitverkocht) 50 blz. f 5,00.
- 2 *Menno Simons' Meditatie op de 25e Psalm* (1976) 56 blz. f 7,00.
- 3 *Vreemdelingen en bijwoners. Vredesgetuigenissen uit het Nederlandse Doperdom* (1979) 64 blz. f 8,00.
- 4 *Melchior Hoffman, De ordonnantie Gods* (1980) 48 blz. f 6,00.
- 5 *Confessie van Dordrecht 1632* (1982) 64 blz. f 9,00.
- 6 *"Uyt Babel ghevloeden, in Jeruzalem ghetogen". Menno Simons' verlichting, bekering en beroeping* (1986) 64 blz. f 10,00.
- 7 *Een gemeente van heiligen. De kenmerken van de ware kerk volgens Menno Simons* (1994) 63 blz. f 10,00.

Prijsreductie is mogelijk bij afname van de gehele serie.

Van de *Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks* zijn de jaargangen 2-19 (1976-1993) nog voorradig. Prijsreductie is mogelijk bij afname van een complete reeks. (Jrg. 1 (1975) is uitverkocht.)

Voor bestellingen, nadere informatie en boekenlijsten van andere publicaties wende men zich tot de Doopsgezinde Historische Kring, p/a H. Smit, Elpermeer 27, 1025 AA Amsterdam.

Kopij voor de Doopsgezinde Bijdragen

De redactie van de *Doopsgezinde Bijdragen* stelt prijs op toezending van artikelen, korte verslagen van lopend onderzoek of mededelingen die betrekking hebben op eerdergenoemd terrein. De bijdragen dienen bij voorkeur op diskette (Wordperfect) of op speciaal kopijpapier in persklare vorm te worden ingeleverd.

Instructies en kopijpapier zijn verkrijgbaar bij de redactie van de *Doopsgezinde Bijdragen*, p/a S. Voolstra, 't Plankenpad 18, 1121 JL Landsmeer.

ISBN 90-6550-135-5